

840
АНАТОЛІЙ
ХОРУНЖИЙ

ВИБРАНІ
ТВОРИ

АНАТОЛІЙ ХОРУНЖИЙ

ВИБРАНІ
ТВОРИ

МІСТО НАД НАМИ
ТРИ ВЕРБИ
КОВИЛА
НЕЗАКІНЧЕНИЙ
ПОЛІТ

Повісті

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1985

В книгу избранных произведений украинского советского писателя вошли повести «Город над нами» — о строителях Киевского метрополитена, «Три Вербы» — о жизни современного надднепрянского села, «Ковыла», посвященная покорителям целины, и повесть «Неоконченный полет» — о подвигах советских летчиков в годы Великой Отечественной войны.

Передмова *Миколи Славинського*

НА ДОБРО ЛЮДЯМ

У Києві стояла рання зима. Було холодно, падав прозористий сніг. Прямий, мов стріла, Брест-Литовський проспект летів у просторинь. Квапилися перехожі — до крамниць, метрополітену, кінотеатру. Раптом з-за рогу вибіленого інеем будинку висипали школярі. Веселі обличчя, розіскрені очі. Сміх, жарти, скоромовка — про останні новини. На вулиці стало неначе тепліше. Перехожі уповільнили ходу, вже не ховали облич у пухнасті шарфи та настовбурчені коміри.

Учні звернули до під'їзду книжкового магазину... Коли в залі стихло, пролунали щирі, схвильовані слова. Було видно: діти беруть близько до серця розповідь, глибоко переймаються тим, що дороге людині. Виступав письменник Анатолій Хорунжий.

На столі перед ним — фотографії, документи давно відшумілих років, листи, вирізки з газет і журналів. Ось фото селянської сім'ї, в якій 5 листопада 1915 року народився майбутній прозаїк і публіцист; ось окраїна рідного села Маломихайлівки на Дніпропетровщині, тут поля і ниви зрошені потом хліборобів. З села, поміж тополями, — століттями торований шлях. Ним під час громадянської війни мчали червоні вершники (це назавжди врізалося в пам'ять), ним рушив у широкий світ рано змушнений хлопець. Навчання у ФЗУ, нелегка праця арматурника на заводі імені Карла Лібкнехта в Нижньодніпровську — такі перші самостійні кроки молодого робітника. Згодом Анатолій повернеться на село комсомольцем, буде секретарем комсомольської організації села Дебальцеве й одночасно заступником голови правління колгоспу «Весела долина» Васильківського району; далі він — інструктор райкому комсомолу, співробітник районної газети, вчиться у Харківському інституті журналістики, працює в газетах «Комуніст» (нині «Радянська Україна») та «Кіровоградська правда»...

Давнє, небачене, незвідане не було чужим учасникам зустрічі з письменником. Сприймалося не тільки романтичне, піднесене, пісенно крилате, а й суворе, непросте. Надто ж глибоко западала в пам'ять і серце оповідь Анатолія Хорунжого про фронтові дороги військового кореспондента — багатотрудні дороги від Сталінграда до Берліна.

Чи не найдовше юні руки тримали аматорський, по-солдатськи простий знімок групи радянських бійців та офіцерів (серед них і капітан А. Хорунжий), яка стоїть на поцерблених, усіяних битою цеглою, кришеним сірим

мармуром східцях поверженого фашистського рейхстагу. А потім школярі читали й перечитували газетну вирізку — спогади Анатолія Мефодійовича про те, як йому, кореспондентові армійської газети «Крылья победы», доручили Першого травня 1945 року скинути над Берліном прапор із написом «Перемога».

У тих коротких, стримано, ба навіть сухувато викладених спогадах є таке виразне свідчення — свідчення очевидця: «Під нами Берлін. На кілька кілометрів стелиться над містом густий дим. Жевріють пожежі. Спалахують вибухи. Група робить розворот. До мене обертається гвардії майор І. Малиновський, чую в навушниках його наказ: «Скинути прапор». Відкриваю «шторку» кабіни. Повітря з силою вривається до неї. Виставляю руку. Там, за бортом літака, вітер просто виривас з пальців червоне полотнище зі священним словом.

І ось уже промайнуло, зникло десь за нами шестиметрове полотнище... Літак робить розворот. Стало видно: прапор, розправляючись, повільно опускається. Потім на якийсь час зник у диму і знову, вже нижче, спалахнув червоним полум'ям».

Відсвіти цього священного полум'я не могли не осяяти душі старшокласників. Їхній настрій тонко відчув письменник-фронтвик і додав до надрукованого кілька промовистих штрихів: літаки піднялися в задимлену височінь о 12 годині дня, ведуча машина Як-9у відразу взяла курс на рейхстаг; коли пурпурове знамено скинули над самісіньким центром Берліна, наземні радіостанції повідомили: «Бачимо! Бачимо стяг!» Збереглася фотографія: на аеродромі, очікуючи польоту, стоять у шоломофонах, із парашутами молоті, усміхнені гвардії майор І. Малиновський та капітан А. Хорунжий; у їхніх руках — прапор із написом «Перемога».

Усе, що спершу уявлялося школярам як абстрактно героїчне, овіяне романтикою, майже неймовірне, постало перед ними зримо, життєво, по-земному конкретно. У ті хвилини, коли знімок мандрував від столу до столу, особливо гостро відчувалося, що не перервався й ніколи не перерветься зв'язок часів, що старшим поколінням є кому передати золоту естафету пам'яті.

Згаданий виступ перед старшокласниками — один із багатьох. А. Хорунжий часто буває на заводах і фабриках, полях і фермах, у школах, студентських аудиторіях, військових частинах. Іти до людей — веління совісті, доконечна внутрішня потреба. З побаченого, пережитого, переболілого народилися і численні нариси тридцятих років, і фронтів поезії, і перші повоєнні оповідання.

Нелегко шукав себе, визначався в літературі вчорашній співробітник армійської газети «Крылья победы». Перед очима ще стояли згарища і вирви від снарядів, ще снилися бойові побратими, пригадувалися атаки, польоти стрільцем-радистом в екіпажі бомбардувальника... Та країна вже відбудовувалася, утверджувалося нове життя, й А. Хорунжий відклав щоденники 1941—1945 років, нотатки, зроблені на Курській дузі та Букринському плацдармі, після штурму Берліна, відвідин рейхстагу та імперської канцелярії. Був твердо

переконаний, що пізніше неодмінно повернуться до фронтових зшитків (це й сталося через багато весен). А поки що — праця в Чернівецькому літературно-меморіальному музеї Юрія Федьковича, лекції перед жителями найвіддаленіших куточків Буковини, тривалі журналістські відрядження.

Повоєнні оповідання А. Хорунжого сповнені мирних дум, перейняті оптимістичним, будівничим пафосом. Герої коротких, стримано чи й подеколи сухувато написаних творів — прості трудівники, сильні духом, глибокі й цілісні в своїх почуттях натури. І нині зацікавлюють, хвилюють долі вугляра Тимоша Дроздика («Оленячі роги»), чабана Якіма («Чабан»), молодих колгоспників Іванка та Марійки («Переможець»). Це не випадково. У рецензії на першу збірку «Буковинські оповідання» (1949) Л. Серпілін зазначив, що А. Хорунжий має «хороший письменницький зір, уміє відбирати потрібні йому деталі, створювати яскраві картини».

Привернули увагу читачів та критики й наступні збірки прозаїка — «Літа молодії» (1952), «Весняний дощ» (1954), «На цілиних землях» (1954), «Вечірня дорога» (1956), «Останній» (1958), «Незабуті весни» (1959), перекладена російською мовою книга «Родное село» (1956).

А. Хорунжий найупевненіше почувався в «мобільних» жанрах нарису та оповідання. Він любив і умів писати по «гарячих слідах» подій, у будь-яких умовах (під час Великої Вітчизняної — в окопі, на крилі літака, після війни — у вагончику будівельників, колибі, наметі). Усюди, де пощастило побувати, — на Кіровоградщині і Каховській ГЕС, Дніпропетровщині і цілиних землях, — досвідчений публіцист знаходив трударів, долі й думи яких були співзвучні епосі.

І нині Анатолій Мефодійович пам'ятає першу зустріч із відомим бригадиром тракторної бригади О. В. Гіталовим. Осінньої ночі 1950 року багато говорилося про любов до рідного села, степових обширів, про великий світ людини-трудівника. Глибоке розуміння турбот і мрій колгоспників, по-народному виважені, ясні, щирі судження прославленого механізатора ще раз переконали прозаїка, що він — на правильному шляху, що, лише постійно вивчаючи життя, фіксуючи, «зупиняючи» мить, яка є часткою вічності, можна правдиво, повнокровно відтворити діяння сучасників.

Під впливом зустрічі з О. В. Гіталовим, іншими творцями не знаних доти врожаїв, мислителями від землі, по-новому перерахувалися сторінки першої повісті «Весняний дощ» (1954). Виразніше бачилися огріхи в ліпленні характерів, розгортанні сюжету, хотілося переконливіше, рельєфніше подати конфлікт між передовим і консервативним, знайти яскравіші барви для змалювання залюблених у хліборобську працю, самовідданих, поетичних натур.

Не раз і не двічі — навіть через довгі роки — А. Хорунжий повертатиметься до «Весняного дощу», вноситиме в кожне перевидання повісті більш чи менші правки. Чим же дорогий твір прозаїкові? Мабуть, і тим, що маємо першу спробу в жанрі повісті, і тим, що в ній ставилося важливе творче завдання — долати прямолінійність описів, уникати надмірних рожевих мазків, патетичних акордів.

У листі, що зберігається в моєму архіві, Анатолій Мефодійович зазначає: «Весняний дощ» — про складне життя повоєнного села. Передусім хотілося розповісти про скромних трудівників, які пам'ятають і появу в колгоспі першого трактора, і неврожайні роки, і боротьбу з фашистами, і веселі свята, і ворохи на токах, розповісти про все те, що залишається назавжди з людиною, що бере вона із собою в майбутнє.

Журналістські стежки неодноразово приводили мене до мудрих, розважливих, сердечних голів колгоспу, яким я намагався показати в повісті Підлісного. Бачив і горе-керівників. Вони стояли перед очима, коли обмірковував образ самовпевненого, егоїстичного Чередника, який не уявляв існування без права вважати себе вищим за інших, без права розпоряджатися підлеглими. Підлісний і Чередник — два погляди на ідеали, світ, мораль. Конфлікт між цими господарниками неминучий, як неминуча, продиктована самою логікою суспільного розвитку перемога Підлісного.

Перше видання повісті було перенасичене злободенними деталями, оголено публіцистичними пасажами — кортіло оперативно висловити своє ставлення до тогочасних проблем, скажімо, укрупнення колгоспів, роботи МТС. Пізніше, під час доопрацювання, другорядне відсіялося, центр зображення перемістився на взаємини молодих сільських працелюбів, клопоти й поривання юнаків та дівчат, які впевнено дивляться в майбутнє, активно підтримують починання Підлісного. Повість дорога мені як свідчення того, що пережите не минає для письменника безслідно, надовго чи й назавжди залишається в його серці.

Останнє видання «Весняного дощу» (1981) відзначається компактністю композиції, аналітичною проникливістю, емоційною наснаженістю. За тривале існування повісті (майже тридцять п'ять років!) не вицвіла «ясна блакить неба» над колгоспним двором, яким іде молодий тракторист Ілько, не згас у кузні «вогонь горна», не застаріли описи праці невтомних степовиків. Твір і нині хвилює непідробною увагою до неминуущих земних хліборобських турбот.

Це ж саме можна сказати про лірико-драматичну повість «Ковила» (1960) — одну з перших у радянській літературі художніх оповідей про підкорення цілини. Кращі рядки твору начебт виспівалися самі собою, легко, трепетно, одухотворено. У точних описах вчувається то перешум неозорого степу, то ритми трудового подвигу, то биття закоханих сердець. Усі шляхи, які долають герої «Ковили», автор спершу пройшов сам. Він бачив на власні очі оманливі хвилі марева, сірого беркута, щойно поставлені стовпи телефонної лінії, перші сходи на безкрайній казахстанській рудуватій землі...

«Враження були такі яскраві, що я просто не міг щонайшвидше не поділитися ними з читачами, тими, хто мріяв про цілину чи вже навіть готувався їхати на цю романтичну «планету», — ділиться спогадами Анатолій Мефодійович. — Мене, звичайно ж, захопили гігантські масштаби освоєння ніколи не ораних піль, полонив ентузіазм тисяч і тисяч добровольців. Про велич державних планів, завзяття юних, побут першоцілинників, звичай місцевого

населення спробував розповісти в нарисі «На цілиних землях» та оповіданнях «Вечірня дорога» й «Перший слід». Згодом написав повість «Ковила». Провідні герої твору мають своїх прототипів, основні колізії, як мовиться, вихоплені з життя».

Відразу ж після виходу повість викликала полеміку. Тепер, з уже чималою часовою відстані, особливо чітко бачаться як слушні зауваження, так і необґрунтовані закиди.

Чому ж виник різнобій в оцінках? Мабуть, тому, що твір видався певною мірою незвичним, не таким, яким його в уяві апіорно «сконструювали» деякі критики. Вони сподівалися, що прозаїк проспівав оду цілині, намалює героїко-патетичний плакат з монументальними постатями володарів степу, а прочитали... роздумливу, проблемну, подеколи гостру, «їжакувату» повість, густо населену неодновимірними героями. У заздалегідь побудовану літературно-критичну схему не вкладалися ні оця неодновимірність чи й неоднозначність мало не всіх дійових осіб (непрості біографії, «кутасті» вдачі, сміливі судження), ні прискіпливе дослідження морально-етичних конфліктів, ні стриманий, затамовано скорботний і водночас оптимістичний реєстр оповіді про людську мужність, чесність, віру в добро, справедливість, щасливе майбутнє.

«Головний герой повісті «Ковила» Артем Білан — людина, в якій нещасливо склалося родинне життя, і це позначилося на розвиткові усього сюжету повісті, в тому числі і на її драматичних моментах. Що й казати, єдино правильних художніх рішень не існує, в центрі твору про освоєння цілини міг би стояти й герой, багато в чому не схожий на Білана, «благополучніший». Вибір героя — незаперечне право автора, і Хорунжий скористався цим правом відповідно до своїх естетичних уподобань, не відступивши від правди життя», — слушно наголосив П. Морґасенко в передмові до вибраних творів прозаїка «Три Верби» («Дніпро», 1975).

Справді, на передній план зображення могли вийти, скажімо, парторг Утегенов чи Марія. Але то, певна річ, був би інший твір. Маємо ж саме «Ковилу» — повість, до якої вже чверть століття небайдуже ставляться читачі. Чому? А, очевидно, насамперед завдяки отому «неблагополучному» Артемові Білану, на долі якого, звичайно ж, зовсім не випадково зосередив увагу А. Хорунжий.

Змалювання неоднозначного характеру героя, який активно шукає себе, утверджує власне «я», давало змогу прозаїкові, схильному до аналітичного письма, не тільки возвеличити подвиг цілинників, а й показати труднощі освоєння степового роздолля, непрості взаємини першопрохідців. Звертаючись у щоденнику до сина Петрика, Білан відверто пише: «Питають тебе, де твій батько? Коли питають, сміливо рубай: «Татко мій цілину піднімає». А цілина важка, синку. Важка, особливо мені».

У повісті — сильне полемічне начало, спрямоване проти барабанного пафосу, крикливого ентузіазму, верхоглядства. Без гучних фраз вирушали в далеку дорогу тисячі добровольців, без патетики приймає рішення й Артем. Він керується двома по-земному вагомими мотивами: по-перше, хоче

бути серед друзів, співробітників рідного тресту, які зібралися на цілину; по-друге, сподівається, що там, у Казахстані, почне з дружиною нове життя — без чвар і незгод. Білан твердо переконаний: Муза схвалить його рішення. І гірко помиляється: дружина відмовилася від поїздки, назвала її по-міщанськи зневажливо — затією.

Пильний аналіз звичайного, буденного не має в «Ковилі» нічого спільного з горезвісним дріб'язковим побутописанням. Письменник відтворює дійсність у формах самого життя, віддає перевагу реальним фактам та прототипам, робить образні узагальнення здебільшого на підставі особистих спостережень. Та, наголошуючи на цьому, не можна не виділяти виразний романтичний струмінь, що пронизує весь твір: і ліричне обрамлення, де слово надано оповідачеві, і осердя повісті — «Записки Білана».

«Записки Білана» — своєрідний щоденник, радше сповідь перед власною совістю, сином і людьми. Маємо не якийсь надричний крик душі, не болісне самокопирсання, самоцінні рефлексії, а непретензійну, щирі, чесну оповідь. Артем не виправдовується — ділиться роздумами, спогадами, дає влучні характеристики товаришам, трударям цілинного радгоспу. Оповідач перелічує випадково знайдений зшиток — нотатки загиблого Артема Білана, й перед ним, максималістськи настроєним юнаком, теж, як і Артем, техніком-будівельником, відкриваються різні людські долі. Передусім — власника старого, списаного то чорнилом, то олівцем зошита.

Артем — один із тисяч і тисяч першоцілинників. Та все ж, гадається, правильно роблять критики, які акцентують на героїчному началі, зокрема на такому зізнанні Білана: «Я жив цілиною. Мені снився дикий степ. Ми возили лісоматеріали, й нас заставав у дорозі буран. Я йшов попереду колони, вів за собою всіх». Внутрішня потреба, готовність йти попереду, вести за собою інших принципово важлива і для неспрошеного сприйняття характеру, лінії поведінки Артема, і для розуміння природи виразного романтичного «підсвічування». Ним позначено остаточне Артемове рішення — «Поїду!», знайомство з Марією, картини прадавнього степу, роздуми про ковилу, кущ якої Білан хоче «приберегти на згадку про неповторні дні». Джерело цього «підсвічування» — соціальний оптимізм, яким глибинно перейнята повість, віра в те, що будь-які стихії — бурани та завірюхи — можна подолати, що цілина буде підкорена. «Приїдуть згодом нові хлібороби, будівельники і вже не побачать цього степу таким, яким стелиться нині переді мною», — занотував Артем, не сумніваючись ні на мить у перемозі трударів-добровольців.

Білан — людина мисляча, духовно багата. Він, швидко розпізнавши обивательську суть черстоного, самозакеханого директора радгоспу Худобідно, тягнеться до мудрого, принципового парторґа Утегенова й разом із ним запалює колектив трудовою жагою. Та письменник не квапиться ставити крапки над «і», прагне уникнути надмірної романтизованості, метафоричних прикрас, мажорного закінчення. Вміло закроєні характери Марії, Утегенова, Івана Довбні, надто ж Артема, ламаючи усталені, раціоналістичні схеми, виборюють

собі право на саморозвиток. І вже не вгадуються наперед, не прочитуються заздалегідь ні вчинки закоханої в Білана Марії, ні внутрішнє сум'яття Артема, його тривожні роздуми про сина, Музу, майбутнє, ні поведінка героїв під час пожежі, ні одруження Івана та Марії, ні несподівана загибель Білана...

Що далі розвивається сюжет, то більше посилюється увага прозаїка до моральних цінностей, дум і переживань героїв, до постійної, інколи болючої, але такої потрібної, оновлюючої роботи їхніх душ. Не заспокоюється, повсякчас розмірковує, вдивляється в себе й людей Білан: «Що мені робити? Як мені бути?.. Що ж буде потім? Чи, може, не треба замислюватись над цим «потім»? Щастя сьогодні, щастя миті нам ближче, солодше за те, що настане завтра. В ім'я його можна забути про завтра». Артемові чужа моральна нерозбірливість. Він заперечує підхід до життя з кущими міщанськими мірками, відкидає філософію миттєвого щастя. Автор при цьому не надуживає категоричністю оцінок, полишає героя на самоті з тривогами, болями, сумнівами, пошуками відповідей на одвічні запитання.

Бентежно, чисто звучать сторінки повісті, на яких розкривається добра, незахищена вдача Артема, його природжена м'якість та й почасти нерішучість. Видно, що прозаїкові дорога й зрозуміла незахищеність, діткливість людських душ, що він високо цінує й такі «некрикливі» риси, як делікатність, лагідність, вразливість. Ці неяскраві, а подеколи й зовсім непомітні якості повною мірою притаманні Білану, Утегенову, Марії. По-своєму чулий, вразливий, не глухий до чужої біди також їжакуватий, «некерованийий», давно закоханий у Марію Іван (чого варте лише його «викривальне» прізвище — Довбня!). Він — грубіян, хитрун, годинами грає на гітарі, виспівуючи пісеньки про зрадливих жіночок та винахідливих кавалерів. Та, коли загорівся хліб, Іван одразу кинувся його рятувати. У боротьбі з пожежею прояснилася справжня суть, відкрилися незамулені глибини характеру цього неодноразового героя. Багато значить і те, що юнак забрав із лікарні обпалену вогнем Марію, — забрав до власної, першої в селищі, хати.

Торуючи свій, можливо, не завжди рівний, єдино правильний шлях, виважуючи «за» й «проти», Білан подумки звертається до сина, ніби звітує Петрикові за все зроблене, ділиться з ним планами й мріями. Та їх не судилося здійснити. Артем, долаючи люту хуртечу, збився з дороги й замерз біля сопки. Спадкоємці й продовжувачі справи першооплинника — скромного, людяного, чесного техника-будівельника — назвали узвишшя його прізвищем.

Нічого надзвичайного, виняткового Білан не звершив. Хіба що... разом із товаришами поїхав до Казахстану, звів у степах не один будинок, як і всі — Утегенов, Марія, Іван — гасив пожежу, не побоявся віхоли... Знову й знову оповідач перегортає зшиток, намагається допевнитись, як жив, яким був насправді Артем: «Таких, як він, людей часто ведуть збурені почуття. Вони і гніваються, і радіють до самозабуття. Люблять те, що тяжко дається, і всією душею ненавидять фальшиве. Свої думки й почуття такі люди висловлюють відверто і зопалу. Білани ніколи не відмовляють іншому в послугі.

Ліричні натури... В них є щось від самої природи, вони глибоко чесні й сумлінні». Ці слова, власне, й відбивають квінтесенцію характеру Артема. Він називав себе «сином степу» і, замерзаючи, написав у блокнотику: «Навколо степ — ні кінця ні краю. Якщо ти, синку мій, мене вже ніколи не побачиш, то пам'ятай, що я поїхав на цілину для того, щоб краще всім жилося. Коли прийдеш в цей край, знайди мою могилу. А найголовніше — будь в житті людиною...»

Незважаючи на по-нарисовому сухо виписані окремі сцени, ескізні або прямолінійно змальовані деякі персонажі, певну данину літературщині (згадаймо хоча б промовисто негативні прізвиська Худобібно, Довбня), повість і сьогодні виховує в читачів почуття патріотизму, відданості своїй справі, пробуджує любов до рідної землі, навчає неминущого, неоціненного — бути людиною.

Любити рідну землю, виростати людиною на ній — наскрізні мотиви творчості А. Хорунжого. Вони, зокрема, чуються в мелодії весняного дощу (все-таки символічна назва першої повісті!), незабутньому перешумі казахстанської ковили, в поетичній назві наддніпрянського села — Три Верби, щоденним клопотам, пристрастям та надіям якого прозаїк присвятив однойменний твір (1964).

Про Три Верби написано як про отчий край — сонячно, сердечно, щемко. А в хуторі Байрачному (тамтешній колгосп об'єднали з тривербівським) можна впізнати Маломихайлівку, в якій письменник провів дитячі і юнацькі роки, принаймні розлога тополя — найвище дерево Байрачного — та сама, що колись зустрічала юного арматурника, лагідним шумом проводила до батьківської хати. Скільки дум, скільки мрій майбутньому письменникові навіяла піднебесним верховіттям ця горда, незламна тополя! Часточку з них він передав головному героєві «Трьох Верб» — студентові, завтрашньому архітекторові Захару Дроботу. Той, повернувшись додому, спиняється біля тополі, думає: «Як хороше будувати, творити для людей! Тим, що ти зробиш для інших, продовжуєш жити з усіма, хоч тебе й не буде тут, не буде на світі...»

У повісті чимало задушевних, трепетних ліричних відступів, зігрітих сивітськими почуттями описів Дніпра, старих трьох верб на узвозі, безмежних просторів. І водночас письменник сказав не одне пекуче, вистраждане слово про перспективи розвитку малих і великих сіл, їхнє духовне буття, вузько прагматичні розрахунки таких керівників учорашнього дня, як старий Дробот...

Нині не тільки ясно бачиться глибока життєвість матеріалу, що ліг в основу повісті, а й уміння автора прогнозувати, передбачати зміни в психології колгоспників, помічати ще в зародку процеси, які з часом визріють, набудуть масштабності.

Так, на повну силу, урочисто звучить один із провідних мотивів твору — неминущий за своєю смисловою наповненістю мотив повернення людини до першоджерел, до стежок дитинства.

Захар Дробот давно не був у батьків, а ще давніше не припливав до Трьох Верб по Дніпру. І ось юнак вдивляється в зелено-сизі верболози, кручі... І все-все впізнає. Перед ним — отчий край, до болю знайомі обшири. Захар бачить їх не очима — серцем.

Повертається до «малої батьківщини», до матері, подруг, до своїх обов'язків і Захарова кохана Валя. Про що тільки не думала скромна сільська дівчина, куди тільки не кидалася в гадках: на цілину, в Донбас, у Білу Церкву. Однак повернулася додому, бо відчула, що не зможе жити без Трьох Верб.

Що ж, знайомі ситуації. Можна назвати немало художніх полотен, у яких вони так чи інакше осмислюються. Та не забуваймо, що повість писалася понад двадцять років тому, тобто задовго до того, як «припадання до джерел» стало яскраво вираженою тенденцією — і в житті, і в літературі. Духовне змушнення Захара й Валі передано просто, тактовно, з почуттям міри. Вони свідомо роблять вибір — бути творцями, господарями на рідній землі.

Антиподом Захара, Валі, ініціативного, мислячого голови колгоспу Теслі, тобто героїв, які відчують свій первокорінь, глибоко усвідомлюють громадянський обов'язок перед «чистими криницями» життя, виступає в «Трьох Вербх» мандрівний заробітчанин Чугунков. Цей своєрідний попередник образів так званих «шабашників» із пізніших творів свідчить про неабияку художницьку прозорливість А. Хорунжого, його вміння виявити суспільні «больові точки», вчасно попередити громадськість про можливе поширення негативних явищ. Література ще дослідить феномен мандрівного заробітчання, засудить філософію шукачів легкої копійки. Автор же «Трьох Верб», зустрівшись на журналістських стежках із «спеціалістами на всі руки», відразу ж узявся за перо, ударив на сполох («Вони будували в колгоспах пташники і Палади культури, самі креслячи сякі-такі робочі схеми скорше для омані недалекогоглядного замовника... Вони пили, їли, наживалися. Я не навидів їх», — зізнається Захар Дробот) і, що не менш важливо, змалював образи тих, хто протистойть Чугунковим.

Добре знану тему села письменник розробляє в певною мірою несподіваний, нетиповий для його доробку площині. Як і раніше, досліджуючи світ людини й світ її праці, А. Хорунжий на перший план висуває духовні проблеми, показує трудівників і як творців та поцінувачів естетичних цінностей. Приваблюють дійові заходи Теслі, спрямовані на піднесення сільської культури, хвилюють роздуми Захара про дипломну роботу — проект урочистої арки.

По-різному ставляться до зрослих культурних запитів колгоспників Тесля і старий Дробот. Упертий, практичний бригадир, який ще молодим видавав до останку себе колгоспу, дбає лише про виконання планів, заробітки. «За мого господарювання палаців не будували, — хвалиться він, — зате було що людям на трудовень дати». Старий Дробот, оповідаючи, як колись орав коровами, шукав у горщиках зерно, щоб засіяти землю, як довів колгосп до тракторів, сподівається на підтримку сина. Захар віддає належне батьковим заслугам, але займає позицію інтелігентного, освіченого, далекоглядного

Теслі, під його впливом обирає нову тему дипломної роботи — проект Палацу культури для рідного села.

Образ дбайливого організатора й керівника Теслі чи не найрельєфніший. Голова колгоспу так само, як і Дробот, відданий своїй справі. Та коли бригадир живе минулим, то Тесля весь націлений у майбутнє. Він уміє повести за собою людей, запалити їх мрією, прилучити навіть найбайдужіших до світу прекрасного.

Повість побачила світ на початку шістдесятих. А. Хорунжий їздитиме в такі села, як Три Верби, і пізніше — в сімдесяті та вісімдесяті роки. З'являться його численні нариси, статті, художньо-документальна оповідь «Ми з тобою, поле» (1972). Про кого б прозаїк не писав — трактористів, комбайнерів, тваринників, овочівників, — він ніколи не забував повести мову про розуміння підростаючим поколінням свого обов'язку перед землею.

Як народжується, чому подеколи згасає хліборобське почуття? Про це думалося на гірських пляях, у глибинах кіровоградських степів, серед дніпропетровського роздолля. Думалося в п'ятдесяті роки, думається й нині. З якою радістю Анатолій Мефодійович читав статтю О. В. Гіталова в журналі «Коммунист» (1983, № 11)! Пристрасна сповідь відомого бригадира схвилювала, покликала в дорогу, потім — до робочого столу, щоб ще й ще раз на переконливих прикладах розкрити слушність заклику знатного хлібодара: слід кожному надавати «можливість уже в отрочстві і ранній юності самому створити щось вагоме, значне, відчутти свою ділову самостійність».

А. Хорунжий — уважний літописець життя села від перших повоєнних літ до сьогодні. Воднораз його цікавить і урбаністична тематика. Каховська ГЕС, будні заводу імені Карла Лібкнехта в Нижньодніпровську (Анатолій Мефодійович — почесний робітник цього підприємства) органічно ввійшли в розмаїту творчість прозаїка. А скільки теплих рядків присвячено столиці! Справді, хіба можна жити в Києві й не оспівати його людей, вулиць, пагорбів, мостів?! «Місто над нами» (1962) — так назвав письменник одну із своїх кращих повістей. Це й нині чи не єдиний в українській радянській літературі твір, в якому переконливо, зримо, поетично змальовано «труди і дні» будівників Київського метрополітену.

Автор не один день працював пліч-о-пліч із прохідниками підземних трас, не одну зміну відстояв у кесоні, був свідком появи бригад комуністичної праці. Та повість, певна річ, не про те, як прокладалися тунелі, а передусім — про становлення і загартування характерів молодих робітників, моральні цінності, психологічний клімат виробничого колективу.

А. Хорунжий з любов'ю розповідає про друзів-прохідників — тих, хто «прокладав тунелі в царстві блакитної глини і зеленого піску, в намулах доісторичного моря». Високою свідомістю, душевною щедрістю, скромністю приваблюють начальник будівництва, «підземний вовк» Чабров, технік Артур Тобиш, сигналістка Поліна Ялоцька, робітник Петро Мазур та інші.

У праці, що «зморює й надихає», в щоденних обставинах розкривається небуденний духовний світ Павла Ріпака. Виходець із села, він любив

землю, орав і засівав її, «пам'ятав, якою вона буває теплою, холодною, тяжкою, колючою, грузькою». Та склалося так, що після армійської служби Павло став прохідником «земних глибин». За десять років він змужнів, набув авторитету, внутрішньо «прояснився, як той ніж-піка відбійного молотка, що втинається в тверду породу».

Очоливши бригаду, Павло Ріпак згуртовує колектив, започатковує серед метробудівців рух бригад комуністичної праці. Герой почувається відповідальним за все, мислить широко, по-державному. Переконливо показано інші риси характеру бригадира прохідників — любов до своєї праці, людяність, скромність, делікатність.

Удався авторові також образ Софрона Єжовкіна. Цей антипод Павла Ріпака змальований не однозначно. Він — досвідчений метробудівець, непоганий бригадир. Та, піклуючись про те, щоб «хлопці добре заробили», Єжовкін може за рахунок держави виставити найвищу плату там, де належить середня. Письменник скрупульозно простежує, як споживацькі інтереси спустошують душу користолюбця, роблять його демагогом і циніком.

Повість «Місто над нами», як і попередня — «Ковила», спричинилася до суперечок. І ось наприкінці того ж 1962 року, коли з'явилася друком повість, «Літературная газета» провела «круглий стіл» у Спільці письменників України. Широку, авторитетну розмову про насувні проблеми літературного процесу повели Є. Ісаєв, Петро Панч, М. Ушаков, Л. Новиченко, Ю. Збанацький. Виступив також П. Тичина. Він, зокрема, сказав: «Дехто бідкається: мовляв, у роботі над твором тикаємось-микаємось. Тикаються-микаються ті, хто не знають, що таке життя. Ось Анатолій Хорунжий до метробудівців пішов. Я добре знаю Хорунжого і не боюсь захищати цю його річ («Місто над нами»). Якщо автор був у метро, щоб написати повість, то він — молодець... Треба добре вивчати життя».

Повість «Місто над нами» знайшла своє місце на читацькій полиці. Про це, до речі, йшлося і на пленумі правління Київської письменницької організації, де обговорювалася тема «Київ і кияни в українській радянській літературі» (1984).

Під час праці серед метробудівців, на газетярських шляхах А. Хорунжий часто зустрічався з колишніми фронтовиками, які жили чесно, непоступливо, оцінювали людські вчинки по-солдатськи вимогливою, суворою міркою. Слово за слово — й згадувалися бойові побратими, походи, атаки... Визрівало розуміння, що ще далеко не все зробив, аби внести й свою часточку в увічнення тих, хто подолав фашизм, розповісти підрастаючому поколінню про всенародне горе й всенародний подвиг, про побачене на власні очі, відчуте, закарбоване в пам'яті, занотоване в обпалених вогнями війни щоденниках та кореспондентських блокнотах.

Уже набули розголосу окремі оповідання, повісті «Незакінчений політ» (1958) і «Чорна бурка» (1964), але то був лише початок... Нині важко сказати, якого саме дня поклав собі: не шкодуючи сил, записувати й опрацьовувати спогади прославлених льотчиків. Так з'явилися книжки асів повітряних боїв

О. Покришкіна «Небо війни» (I кн.— 1965, II кн.— 1966), В. Лавриненкова «Повернення в небо» (1972), В. Єфремова «Ескадрильї летять за обрій» (1978). Ціла, по-своєму унікальна, бібліотечка! До неї по праву належать і написана в співавторстві з М. Дев'ятовим документальна оповідь «Втеча з острова Узедом» (1969), і повість «Степан Супрун» (1980).

А почалося продиктоване пам'яттю й серцем «повернення у війну» з перечитування задуманої ще 1944 року повісті «Вітрам назустріч», уривки з якої друкувалися в армійській газеті «Крылья победы». Прозаїк ніби знову опинився в тісній аеродромній землянці. Блимав каганець, авіаційний розвідник тихо переповідав одну з фронтових бувальщин. Ніхто з присутніх не знав, що то вже — сама історія, рядок майбутнього літопису Великої Вітчизняної. Кореспондент армійської газети, дивлячись на фотокартку молодої дружини з хлопчиком на руках (льотчик щойно видобув знімок із планшета), ледь чутно прошепотів Шевченкове: «Се не казка, а билиця...» То було під Києвом, осінньої ночі — за віконцем шуміли голі кущі, завивав передзимо-вий вітер. Незабаром почався переможний наступ наших військ...

Перші видання повісті «Незакінчений політ» виходили без присвяти; на одному з останніх (1982), що побачило світ російською мовою, — автор поставив: «Пам'яті льотчика Дмитра Чорнокнужного». Саме від цього пілота кореспондент армійської газети А. Хорунжий почув фронтову бувальщину, саме він — прообраз головного героя твору Дмитра Заярного.

«Повість «Незакінчений політ», як і «Чорну бурку», сюжет якої навіяний бойовими діями 206-го полку легких бомбардувальників, я просто не міг не написати, — ділиться роздумами Анатолій Мефодійович. — У мене залишилося зо два десятки блокнотів, заповнених фронтовими епізодами, пригодами, подробицями боїв, психологічними характеристиками багатьох солдатів і офіцерів. Тривалий час я не доторкався до нотатників, не перечитував щоденників. А потім обов'язок перед загиблими, відповідальність перед фронтовим братством, совість і пам'ять змусили мене розгорнути прижовклі зшитки... Незабутні воснні враження, особливо зустрічі з авіаторами, на все життя визначили одну з головних тематичних ліній моєї творчості».

Центральні герої повістей «Незакінчений політ» і «Чорна бурка» — льотчики. Вони, виконуючи різні бойові завдання, потрапляють у схожі своєю винятковістю та небезпекою ситуації. Дмитро Заярний із «Незакінченого польоту» та Жатков із «Чорної бурки», виховані на наших, радянських, ідеалах, залишаються вірними Вітчизні, воїнській присязі.

Зачин повісті «Незакінчений політ» епічно розважливий: над донськими просторами курсом на захід прямує самотній літак. Дмитро слухає металеводзвінке гудіння моторів і пригадує рідну Сумщину, казахстанські степи, куди переїхала родина Заярних, навчання в авіаційному училищі. Письменник неквапливо змальовує обставини, в яких формувався характер героя, розкриває його вдачу, звички. Та що менше залишається до лінії фронту, то стрімкіше наростає динаміка оповіді. Кожне слово тут — правда. Це сто-сується і зображення того, що бачить льотчик на землі, і фіксації його пере-

живань, почуттів, дій, і показу невідвортної катастрофи, коли ворожий снаряд влучив у кабіну пілота.

Заярний, вистрибнувши з палаючого літака, знайшов партизанський загін, який діяв на тимчасово окупованій фашистами Сумщині. У взаєминах з месниками, боях і переходах всебічно розкривається внутрішній світ Дмитра. Центральний герой постає зі сторінок твору як натура сильна своїми ідейними переконаннями, душевно багата, світла.

Сюжет повісті можна було б розгорнути в пригодницькому ключі. Та автор не спокусився цим і пішов важчим шляхом, поставив перед собою складне ідейно-художнє завдання: розкрити проблему громадянського й морального вибору. Дмитро Заярний, не вагаючись, бореться не тільки з фашистами, а й з тими, хто, забувши про свій патріотичний, синівський обов'язок перед Батьківщиною, намагався відсидітися в теплих закутках. Двобій героя зі «своїми» (відступниками, просто людьми) такий же безкомпромісний, як і з чужинцями, гітлерівцями. Чимало сторінок твору відведено дослідженню духовно-моральних підвалин партизанської боротьби, поведінки людей в екстремальних умовах.

Драматичними інтонаціями перейнята й повість «Чорна бурка». Найтепліше ставлення викликають до себе її головні герої Жатков та Синюта. В одному з ліричних відступів повісті про цих льотчиків-побратимів ідеться так: «Вони скрізь з'являлись тільки вдвох. Були обидва однакового зросту, веселої, променистої вроди. Я бачився з ними в хаті, де вони стояли вдвох, бачився вночі — на аеродромі. Бачив, як вони готувалися до вильоту, як сідали в кабіни і привітно усміхалися на прощання». Виконуючи бойове завдання, Жатков потрапив у полон. Відчайдушно сміливий пілот загинув, але не сказав ворогам жодного слова.

«Незакінчений політ» і «Чорна бурка» з перших рядків виказують строгу, лаконічну манеру автора, вміння розпізнати героїчне осердя в характерах звичайних людей, опоетизувати мужність і відвагу синів Країни Рад.

У повісті «Чорна бурка» є чимало авторських роздумів, які так чи так проливають світло на творчу лабораторію письменника, розкривають його методи оволодіння матеріалом. Тут, звичайно, не може бути якихось універсальних рецептів. Але один «секрет» усе ж таки слід назвати. Це — глибоке вивчення об'єкту зображення: «Мені тоді хотілося багато бачити і чути. Я входив у життя льотчиків, як входять до незнайомого дому в сутінках: з кожним кроком необхідно було уважно розглядатись. Потім були відраження до штурмовиків, розвідників, винищувачів. На аеродромах я вдихнув збуреного гвинтами повітря, в польотах — синього неба, в дружбі з льотчиками — стихії їхнього життя».

Під час однієї з таких кореспондентських поїздок А. Хорунжий дізнався від льотчика Петра Кізюна, як його збили в німецькому тилу і як він провівся через лінію фронту. Живу розповідь воїна надрукувала газета «За честь Родины». Через багато років прозаїк знову звернувся до літературного запису.

Книжки О. Покришкіна, В. Лавриненкова, В. Єфремова сюжетно багатозарові, оповідь повітряних асів вільна, розкритена, густо населена реальними дійовими особами, роздумами про високі моральні цінності, готовність радянських патріотів до подвигу, самопожертви в ім'я Батьківщини.

У літературних записках чимало драматичного, ба й трагічного, є фатальний збіг обставин, важкі, непередбачені обставини, та льотчики завжди з честю витримують найскладніші випробування. Відразу ж впадає в око вельми істотне, принципово важливе: про надзвичайне, виняткове, а часом і, здавалося б, неймовірне у фронтовому бутті авіаторів мовиться не в романтичному, а в суворо реалістичному реєстрі, часто-густо — підкреслено буденно. Ніяких прикрас, ніякого згладжування кутів — усе, як було влітку сорок першого й пізніше, під Москвою, Сталінградом...

Зрозуміла річ, саме такий, стриманий, щедро насичений конкретними фактами з часів війни лад оповіді визначили творчі настанови літературного записувача. Прозаїк не міг та, мабуть, і не мав права бути лише реєстратором, протоколістом, «шліфувальником». У книжках-сповідях льотчиків озвучалася і пам'ять митця, ожили його фронтові враження, залунали й суто хорунжівські інтонації, улюблені слова.

Багато заповітного вклав письменник в повість «Втеча з острова Узедом». Останнім часом А. Хорунжий (до речі, за активне розроблення воєнної теми його нагороджено Срібною медаллю імені О. О. Фадєєва) опікується «Солдатськими спогадами». Праця над своєрідною книгою Пам'яті, літописом фронтових буднів копітка, довготривала: треба переглянути сотні надісланих листів, щоденників, нотаток, відібрати найцінніше, найтипівіше й водночас найяскравіше. Діляться спогадами колишні танкісти і розвідники, льотчики і сапери... Надходять та й надходять бандеролі з усіх куточків країни. Перший випуск солдатських мемуарів присвячено сорокаріччю Перемоги, відтак з'являються другий, третій...

Працює письменник і над своїм — розшифровує скоропис фронтових зшитків, осмислює враження від побаченого на столичному заводі «Ленінська кузня», в краях дитинства та юності. Життя робітничого класу, сільське сьогодення у всіх його розмаїтих проявах, Велика Вітчизняна війна — ця триєдиність основних тем постійно приваблює прозаїка, наснажує його, спонукає до щораз глибших роздумів, осяжніших узагальнень.

Розповідати правдиво, строго й просто — незмінне кредо А. Хорунжого, серцевина стилістики кращих творів. Вони привертають увагу життєвістю, поезією вихопленого з дійсності факту, влучної деталі, лаконічним об'єктивно-аналітичним письмом. Прозаїк уникає дисгармонії, химерності чи «склебоченості» оповіді. Навіть на початку шістдесятих років, коли заявила про себе потужна лірична стихія, автор «Ковили» та «Міста над нами» розвивав строгу, скупу, графічно чітку стилістику. Стилістику, якій не чужі схвильовані описи, проникливі відступи, прямі запитання читачів помірковувати разом про неминущі цінності, моральні орієнтири, сенс життя. Ось чому з повістей, оповідань, а надто ж нарисів постає перед нами й образ самого автора.

Бачиться він передусім як аналітик, дослідник робітничих і колгоспних буднів, відкривач часом складних, але завжди чесних людських доль.

Проблемне, роздумливе начало — примітна риса творів А. Хорунжого. Його гострі, бойовиті статті й нариси, насичені соціальною проблематикою повісті схвилювали не одне серце. Письменник пристрасно возвеличує світлоносне, високодуховне в людині, але й не відвертає совісного погляду від байдужості, рецидивів «речовізму», міщанства.

У творах прозаїка активно присутня природа — карпатські полонини, неосяжні казахстанські простори, розлогі кіровоградські степи, в злагоджену музику яких автор вслухався не один рік; каховські далі, величні київські пагорби, романтичні дніпропетровські обшири, де привільно розкинулось і його рідне село...

Із Таранового йшов колись у світі, до Таранового тепер найчастіше ведуть життєві дороги. «Село, рідне село,— так починався ще в 1955 році виданий нарис «За високими тополями».— Ось і стежка... Давня, людьми прокладена і втоптана Коса стежка! Веселіше стало на душі. Значить, додому не так уже й далеко. З-за пагорба виступають високі тополі. О, Таранове далеко видно з його високими тополями». Майже через тридцять весен ще раз — уже вкотре! — повернувся на рідну землю, аби розповісти про неї читачам журналу «Київ» (1983, № 5). Є в тих роздумах і такі слова: «Кожна людина пам'ятає батьківський край по-своєму... Коли до «малої батьківщини» була діяльна, пристрасна, трудівнича причетність, усе сприймається глибоко, оживає в душі дорогим набутком. Ступаєш на давно сходжені стежки й чуєш, як минуле оживається голосами незабутнього». Про те, незабутнє, заповітне, про війну й сучасність, про рідну землю й людське безсмертя — роман «Білі хати по долині», яким прозаїк зустрів своє сімдесятиліття.

За плечима А. Хорунжого — великий шлях життя, творчого зростання. Вагомий доробок письменника, невтомні його пошуки — від передвоєнних літ до сьогодення. В ім'я добра, в ім'я майбутнього.

МИКОЛА СЛАВИНСЬКИЙ

МІСТО НАД НАМИ

ПОВІСТЬ

Летючий, сяючий поїзд метрополітену, ти щоразу переносиш мене в незбагненну давнину, на мільйони років назад, на береги прадавнього Київського моря.

Я з вами, друзі-прохідники, прокладав тунелі в царстві блакитної глини і зеленого піску, в намулах доісторичного моря.

Ви, сильні й мужні, проклали чудові підземні траси, продовжили проспекти й вулиці древнього Києва.

Ви навіки zostалися тут своєю мислю і силою — на своїх могутніх плечах надійно тримаєте залізобетонні склепіння підземних палаців.

Про вас, друзі-прохідники, я розповідаю в цій повісті.

Але спочатку — про дівчину.

БІЛИЙ РАНОК

1

Це не був час мрій і побачень, але, якби не та хвіртка, до якої треба було звернути, Поліна простувала б і простувала хтозна й куди.

Таким безлюдним, тихим, незаймано чистим вона, здається, ще ніколи не бачила свого міста.

Поліна не впізнавала його. Сніжок, що випав уночі й ліг на тротуари, на підвіконня й карнизи будинків, зробив вулицю широкою, а споруди прозорими. Інисте гілля дерев затуляло вікна, в яких то там, то там золотилося тепле світло. Навколо високих вуличних ліхтарів грали, зблискуючи, міріади скалок молодого морозцю.

Поліні було так легко йти, так солодко линути у світ думками, як тим скалкам кружляти в повітрі.

Ішла б і йшла...

Але ось уже й хвіртка.

Подвір'я будівництва, де працювала Поліна, містилося в низькодолі Ботанічного саду — немов ховалося там з якоюсь своєю таємницею. І тут Поліна побачила все не таким, як було вчора: купи арматурного пруття, дощок, піску і щебеню, заготовлених для подачі до підземелля, здавалися сніговими заметами. Вагонетки, сталева линва підйомної машини, бачені щодня тільки в русі, нині, припалі інешм, спали холодним сном.

Світилося тільки в душовій-роздягальні. Переступивши поріг, Поліна мало не наштовхнулась на гардеробницю Настю. У підкасаній вище колін сукні, у мокрих гумових чоботях з розтятими халявами, вона з величезним віхтем стояла над відром.

— О, чого це тебе... так рано?

— Ой тітонько, котра вже там?.. Доброго ранку!

Поліна, підібравши поли легенького пальта, боязко обминула відро й Настю.

— Котра?.. — не без іронії протягла гардеробниця і, стріпнувши віхтем, неохоче почовгала за дощану переборку.

Ходики стояли. Жінка торкнула маятник і відслонила вікно, через яке видавала і приймала одяг.

— Котра? — ще повторила вона. — Хіба так не видно: ще й не світає. У тунелі душі живої нема.

Поліна, знявши з себе пальто, роздягалася далі. Коли почула оте — «у тунелі душі живої нема», — завмерла.

— Нікого ще немає?

Тітка Настя хотіла підтвердити це, але в цей час голосно позіхнула.

Поліна, вже боса, в одній сорочці, стояла на лаві, прикриваючи долонями круглі груди, сторожко позирала на темні, забілені знизу вікна, ждала.

Гардеробниця задивилася на дівчину. Коли у душовій, співаючи і жартуючи, викупувались та переодягались дівчата, тітка Настя, злігши на вікно, завжди милувалась Поліною, згадувала свої молоді літа. Поліна подобалась гардеробниці отим лагідним «тітонько» та простеньким одягом, зачіскою без густих завитих баранців.

Зітхнувши, гардеробниця відійшла од вікна і згодом повернулася із підігрітою на батареї спецівкою.

Оберемок сірого, грубого вбрання, кинутий до ніг Поліни, підсилив дух спондилової глини, який постійно тримався в цій кімнаті.

— Це ж сьогодні надиматимуть оте... Лопається воно в них, чи не тримається повітря? — захопилася розмовою тітка Настя.

— Кесон, тітонько, кесон, але не кажіть «лопається».

— О, не кажіть. А чого ж його не пускають? Одежу он щодня мокру подаємо... Люди застуджуються...

Настя знову смачно позіхнула. Поліна швидко переодягалась.

Ватяні штани, фуфайка, гумові чоботи і тверда каска, надіта поверх барвистої хустки, зовсім змінили дівчину. Її вродливе кругле обличчя, з синіми очима, свіжими рожевими устами і рівним, тонким носиком, яким рідко відзначаються сільські дівчата, стало малим, майже дитячим, хоч і нічого не втратило у принадності, а невисока, тонка постать набула чоловічої кремезності.

2

Поліна вийшла на подвір'я. Тут ледве позначався світанок, який боровся з електричним забарвленням похмурого неба. В тиші на деревах дозрівав іній.

Щоб спуститися донизу, в тунель, Поліні треба було піднятися на естакаду. На поручнях драбини, що вела на естакаду, лежав незайманий сніг. Поліна спинилась: справді — на зміну ще ніхто не прийшов. Їй стало торопко, вона озирнулась, чи когось не побачить, але згадала, що там, внизу, неодмінно хтось є з людей, і рішуче подерлась по щаблях нагору.

Кліть з тяжким гуркотом смикнулася, на якусь мить зависла і, немов зірвавшись з якихось гаків, полетіла вниз. Поліні, як щоразу, в першу мить занило під серцем. Вода, що розбивалася об залізне плетиво, підземна тепла вогкість обступили її.

Заблискотіли вогні — кліть досягла глибокого дна, плавно спинилась. Поліна побачила робітника, привіталась і, зберігаючи відважний спокій, пішла далі. Десь там, метрів за двісті звідси, в тупику тунелю, в глибині сутінку і тиші підземелля, було її робоче місце, яке вона сьогодні мала зайняти вперше.

Вона ступала по дощаному настилу, покладеному між рейок вузькоколійки, луна від її кроків озивалась десь попереду набухлими, глухими звуками. Під дошками чавкала вода.

Тунель, схожий на суцільно відлиту металеву трубу, плавно вигинався; а рядок малих запилених лампочок, підвішених під залізною стелею, робив його безконечно довгим. Низьке склепіння над головою, дріт ролеї, хиткий настил, іржаве за-

лізо тюбінгів, намоклі, вичовгані дошки творили в цій трубі своєрідний світ, який існував тут незалежно від дня і ночі. Поліна вже звикла і не лякалась його. Їй потрібно було стати на своє місце о сьомій, вона пам'ятала тільки це і поспішала до свого столика.

У тупику ясно горіло кілька лампочок. Поліна звіддалік побачила стіну, в якій були ходи-шлюзи до вибою. Тут вона і має чергувати. Залізні двері ходів стояли навстіж розчинені. Поліна зраділа і світлові, й своєму столикові: їй уявилося, що з дверей зараз вийде технік чи бригадир, які теж мали б прийти сьогодні раніше. Але в цю мить вчувся дзвінок телефону.

Вона зупинилася, прислухалась. Німотна тиша хлинула на неї, мов холодна вода. Поліні здалось, що в темному провалі бічної виробки, поруч неї, щось заворушилося.

Вона хотіла відступити назад, але ноги їй відібрало. З п'яти немовби дивились чийсь очі. Поліна залякла на місці. І раптом знову почула дзвінок.

Живий, знайомий звук отямив її.

— Др-р-р! — когось вимагав телефон.

Площадка, табуретка, столик, які вона бачила, були зовсім близько. Дівчина, переборовши оціпеніння, що було сили побігла вперед. Обминала довгий ряд вагонеток, шугала чобітьми повз настил. З-під дощок чвиркала вода аж до обличчя.

Зірвала з гачка важку металеву трубку.

— Слух... слухаю!

— А-а, Полечка-Поля!

— Ой... дай передихнути.

— Ясно. Дівчата завжди спізнюються,— докоряв молодий басок.— Скажи технікові: даю повітря!

У товстих трубах, опущених сюди згори, враз зашуміло.

Поліна стояла, спершись на огорожу, віддихувалась, з відкритих дверей шлюзу в обличчя Поліні хлюпнула хвиля справжнього, свіжого повітря зимового ранку, пропахлого листом. Повітря уже виповнювало тупик тунелю, і треба було наглухо закрити двері шлюзів.

Поліна кинулась причиняти, тягти на себе двері. Вони були важкі, на тугих, нових завісах і повільно подавались. Тиск повітря допоміг дівчині, і вона швидко з усім впоралась.

Повітря шуміло, сичало. Поліна знала, що воно текло за стіну, до кесона, збиралося там, ставало силою. Поліна смикнула за кран, і воно лютим струменем вдарило звідти. Дівчина зраділа цьому звукові: починалися власне її, сигналістики, обов'язки. Вона увімкнула електрокип'ятильник,— прохідникам потрібна для пиття гаряча вода,— потім завела бу-

дильник, стерла з столу й табуретки пилюку і вийняла з шухляди журнал записів бригад.

Поліна любила домашнє порання, а її перша в житті самостійна робота, до якої вона стала сьогодні, подобалась саме тим, що все було під руками. Дівчина ще раз все оглянула і, як після кімнатної поранки, присіла на табуретці.

Нарешті сталося те, про що говорили на дільниці, про що мріяла Поліна. Ще недавно вона підносила цеглу мулярам, які клали оцю перегородку в тунелі, і ось — шлюзові камери, крапи, важкі залізні двері на цілу зміну будуть їй підвладними. Там, за перегородкою, прохідники рушитимуть глину, вестимуть далі тунель, а вона через ходи-шлюзи пропускатиме до них вагонетки, подаватиме їм у бачкові гарячу воду, переказуватиме по телефону розпорядження, які йтимуть згори. Нагальна, безперервна праця прохідників, що має початись сьогодні, на довгий час стане і її працею, її життям.

Дівчина з вдовolenням подумала про це під нестихаючий шум повітря, як про своє близьке, і так серйозно, як дозволяли їй дев'ятнадцять літ.

Чекала, коли в тунелі загомонять люди. Вони, звичайно, гуртом зйдуть на площадку, будуть вітатись, тиснутимуть її руку, жартуватимуть.

Поліні уявилися обличчя тих, кого вона знала з прохідників і кого б їй хотілося сьогодні побачити.

Коротко дзенькнув телефон. Молодий басок цікавився, чи наростає в кесоні тиск, і поривався оповісти про зимовий ранок нагорі. Поліна слухала його і, затуляючись долонею від лампочки, вдивлялась у глибочинь тунелю. Там уже бовваніли людські постаті.

На зміну йшла бригада Павла Ріпака. Поліні частіше заболело серце.

3

Хлопці з'явилися на урочисте відкриття кесона мовчазні й похмурі, наче щойно пересварились. Хто як привітались до сигналістки і вмошувались на крутих виступах тунелю. Поклали біля себе відбійні молотки, лопати, важкі довгі ключі й, мов по команді, вийняли з кишень цигарки.

На площадку піднявся один Павло Ріпак. Поліна поступилась йому місцем біля столу. Ріпак обіперся брудним чоботом на табуретку і, схилившись, почав сердитими рухами гортати забабрані аркуші гірничого журналу робочих записів бригад.

Поліна оббігала поглядом підвладне їй господарство і позирала на Ріпака. Її проймала непевність.

Ріпак різко обернувся до неї:

— Нікого ще не було?

— Ні.

Поспитав, як чужу, незнайому людину, і дівчина знову занепокоєно оббігла очима площадку.

Він пошпурив журналом в стіну і вийняв з кишені брезентової куртки цигарку. В міцних, вузлуватих пальцях сірники пирскали іскрами й ламались, сичлива сірка стрибала аж до Поліни, і їй хотілось взяти коробку і засвітити самій.

Затягнувшись димом, Ріпак сів на табуретку і заходився робити якісь підрахунки просто на столі. Олівець загрузав у дошку, і бригадир по кілька разів наводив цифри. Золотисті, дрібні, чисті, як у маляти, кучерики, вибившись з-під сірої фібрової каски, з кожним рухом руки смішно стрясалися на його лобі. Поліні він тепер здавався добрим, лагідним, і їй чомусь хотілося засміятись.

А хлопці сиділи понурі й мовчазні. Тільки невгамовний Борис знічев'я розхитував купу дощок, на яких примостився Петро Мазур. Його Поліна бачила, відчувала, навіть не дивлячись у його бік.

Він сьогодні був у новій, жовтій, як соняшниковий цвіт, просторій брезентовій блузі, новій, лискучій, наче змашений олією, вишневого кольору касці. Мабуть, новий спецодяг змусив його відокремитись — усівся він на чистих дошках, високо. Борис натискував ногою на найдовшу дошку і розхитував увесь штабель. Петро погойдувався, вдавав, що нічого не помічає, і байдуже покурював. Між тим він балансував, зиркав з-під козирка на Бориса і обирав мить, щоб впіймати його. Викинув руку, щоб схопити Бориса, та купа дощок саме цієї миті повалилась. Петро зіскочив і потрапив прямо в калюжу. Хлопці зареготали, Поліна теж.

А бригадир якраз тепер вирішив для себе щось дуже важливе, що бентежило його, і він брязнув об стіл олівцем:

— Мазур!

Петро, обтрушуючись, подерся на площадку, до бригадира.

Ріпак нітрохи не вдавав з себе заклопотаного: йому справді було не до розваг і бездумності. Поясніть йому, люди, що ж робиться довкола нього? Чому дії інших, таких самих, як він, повинні завдавати йому стільки прикрощів? День, чудовий для нього і всієї бригади, урочистий день, починався з чиеїсь вини прикрими неприємностями. Невже це робив хтось зумисно?

Петро стрибком подолав перші щаблі драбинки і опинився на площадці.

Побачивши плями на Петровій куртці, Ріпак засміявся, та враз і насупився.

— Ти вчора в лотку підчищав породу?

— Я,— Петро насторожено перебігав великими зеленкуватими очима з сухого обличчя бригадира на Полініне.— Я. А що таке?

— Багато покинув, от що!

— Багато? — Петро підступив ближче до Ріпака і на мить забув про Поліну.— Три грабарки, не більше.

— Три грабарки? А Єжовкіну вони здалися трьома вагонетками.

— Та ну?

— Нукай тепер скільки хочеш. Списав з нас он і за твої три грабарки, і за чийсь три гайки, і будь здоров. Читай!

Петро вхопив журнал, почав гортати важкі, замащені сторінки. Дивився на стовпці чисел, хмурих густі, прямо прокреслені над очима брови, але нічогосінько не розумів з того, що там було написано, бо про те він зовсім і не думав. Поруч нього стояла Поліна, біля якої так близько він був уперше.

— Ну, кумекаєш, нащо Єжовкіну потрібні ці три вагонетки? — спитав Ріпак і поважно простягнув ноги. На його обличчі відбилися почуття переваги: він уже все підрахував, все зважив і розгадав.

— Макінтош нещасний! — випалив Петро, аби щось сказати на догоду Ріпакові. Усім єством своїм він і тепер відчував лише те, що поруч нього стояла Поліна.

Не осмілювався поглянути на неї. Однак він мусить, обов'язково мусить сказати їй кілька слів. Він хоче сьогодні зустрітися з нею. Якщо він не почує її згоди, не буде певний у цьому, він не витримає отого важкого гніту повітря в кесоні, він не переживе цієї невідомості.

— Єжовкін списав у нас і приліпив собі ту виробку. Прощай наше перше місце.

— Та невже? — Петро знову простягнув руку до журналу.

Ріпак відштовхнув журнал далі і рвучко встав, мабуть, щоб надати своїм словам більшої ваги.

— Ти скажи чесно: багато вчора не вибрав породи?

— Не віриш? — обличчя Петра вкрилось гнівним рум'янцем.— Зачистили, кажу ж, як... Ну, як підмели.— Цей різкий тон допоміг Петрові почувитися на силі, і він хотів уже був розрядитися прокльонами на адресу бригадира Єжовкіна і техника Тобиша, та раптом почув вигук Поліни:

— Ідуть!

По тунелю йшло троє. Їх ще на чималій відстані швидко впізнали. Начальника будівництва Чаброва — по високій, сухощавій статурі, Артура Тобиша, техніка і керівника дільниці, — по темних вусаках на білому обличчі, а голову будкому, відомого всьому Метробуду красномовця Івана Івановича Птуху, — по новій, завжди чистій фуфайці і широких розмахах рук, з допомогою яких він щось доводив супутникам.

— Зараз усе чисто викладу Чаброву! — промовив Ріпак, немов залякуючи цим Петра, і спритно перебрав чобітьми щаблі драбини. Поспішив назустріч начальству.

4

Петро наче прикутий стояв біля столика. Ось вона, мить, яку він ждав. Тяжка вона й хвилююча. А в ній багато щасливих надій, і Петро її не впустить.

Адже все складалось на його користь. Поліна сьогодні зміниться на годину пізніше від нього, доки вона вийде з тунелю на-гора, він встигне переодягтися й повернутися на будівництво.

Сьогодні, тільки сьогодні або ніколи. Ти помічаєш, Поліно, як хочеться мені тобі щось шепнути?

Він зараз скаже їй про свій намір і нарешті позбудеться тягара заготованих слів. «Я чекатиму тебе на вулиці Ветрова», — гарячково повторював про себе Петро.

Керівники віталися з робітниками за руки, зупинившись перед сходинкою на площадку.

— Поля!

Вона скинула на нього погляд здивованих очей.

— Чекатиму на вулиці Ветрова.

Вона щось відповіла йому? Чи промовчала? Він нічого не вчув, тільки завважив, що дивилася вона кудись над ним. Увесь напружений, згадував, що вона сказала, і ждав ще чогось.

Чабров і Ріпак підступили до столика. Петро наткнувся на Тобиша. Той, злий, нахмурений, невдоволений з усього, що застав тут, відштовхнув Петра плечем:

— Чого б я тут тупцювавсь... Нар-род!

Робітники, нагинаючись, проходили до шлюзової камери. Петро теж шугнув туди, рятуючись від усього, що знічувало, гнітило його.

Начальника будівництва робітники називали «батею», «підземним вовком», а дехто — «хрипуном». Йому було за п'ятдесят, половину свого віку він провів у тунелях під землею, там застудився і майже втратив голос. Тепер він опускається в тунель рідко, його здебільшого бачать нагорі, на подвір'ї, та ще в своєму невеличкому кабінеті, до якого прохідники завертають вільно, обминаючи секретарку. Чабров був у брезентовій куртці і великій, вишневого кольору, касці, що ховала його обличчя. Але робітники пам'ятають його у витертому, як старий гаманець, шкіряному реглані, в сірому з чорною стьошкою капелюсі й хромових офіцерських чоботях.

Начальник будівництва, сівши серед робітників, заговорив про їхню серйозну роботу. Він теж колись був кесонником, про це всі знали, і тому його слова тут, у камері для шлюзування, сприймалися як відкриття таємниць суворої, мало кому доступної професії.

— Тобишу, ви чули що-небудь про чоботи Мейєра? — раптом спитав Чабров у техніка.

У хитрувато прищулених очах начальника Артур вгадав щось недобре. Які ще там чоботи Мейєра? Тобиш розгублено перебігав по обличчях, мовчав.

— І ти, Павле, теж не чув? — Чабров поклав руку на коліно Ріпака, поглянув на бригадира щиро й довірливо.

Ріпак заблимав очима, ошелешений такою несподіванкою.

— Не знаєш. А ми дали тобі сьомий розряд, одному на будівництві. Треба було мені спитати тебе про це ще на комісії.

— І ото через чийсь чоботи мені не дати розряду? Мабуть, дуже дорогі чоботи, щоб за них я міг втратити стільки заробітку.

Чабров засміявся з дотепу бригадира і враз посерйознішав, бо думав про інше. Хотілося йому висловити прямо своє невдоволення роботою Тобиша, погано він організував урочисте відкриття кесона, не з'явилися сюди інші бригадири, сам не спустився сюди раніше, згори, та й ще, ще багато чого, що роздратовувало зараз начальника будівництва. Йому спав на пам'ять епізод з чобітьми Мейєра і він вхопився за нього. Перейшов на речі конкретні:

— Я вас, товаришу Тобиш, просив викликати на першу зміну всіх бригадирів. Так? Яке ж це свято без гостей?

— Іменно! — підхопив голова будкому.

— Я передав, Олександрє Михайловичу. Передав через Єжовкіна. — Тобиш зовсім знітився. «Ось до чого ці чоботи

і цей тон», — збагнув технік. Він подивився в порожнечу тунелю, а все його єство сповнилось ненавистю до Єжовкіна.

Чабров оглянув два ряди робітників, їх міцні постаті, руки, які тримали ключі, молотки, лопати. Вся камера, в якій вони сиділи, була подібною до залізного циліндра чи великого снаряда, який мали ось-ось вистрелити на якусь іншу планету. Напружене чекання позначалося на обличчях.

Чаброву згадалося, як він сидів у подібній камері перед першим шлюзуванням — так, мабуть, почуває себе авіатор, піднятий у повітря для першого стрибка, або водолаз в хвилини першого спуску на незнайому глибину.

— Я запитував техніка, — Чабров зневажливо кивнув у бік Артура, — чи він чув щось про чоботи Мейєра. Виявляється, не чув. А московські кесонники уже давно розповіли про цей епізод у своїй книзі. І вам теж не завадило б знати науку московських метробудівців, — Чабров кинув у бік Ріпака докірливий погляд. — Наша бригада проклала тунель під площею Дзержинського. Працював у нас робітник-бельгієць, — двадцять років тому на будівництво московського метро наш уряд наймав і спеціалістів, і робітників за кордоном... У нашій бригаді був кесонник Мейєр. Одного разу, коли він замощував вибій, на нього хлинув пливун. Ми всі були внизу, а він затискав марчеванки вгорі, під стелею. Чуємо крик, і тут же, як мавпа, чіпляючись руками й ногами за що прийдеться, скочується до нас чоловік. Пополотнілий, губи тіпаються і — диво-дивне! — босий. Ми всі, звісно, подерлися вгору, щоб закріпити дошки. В тунель лився пливун. Замостили, забили прорив, взялися очищати намул. І тут натрапили на чоботи Мейєра. Пливун — це гість у тунелі страшний. Але щоб так перелякатися — вибачте!

— Ото жохнуло!

Усі засміялися. Це сказав рудий, маленький, увесь ніби потонулий в роботі Василь Шульгач, який завжди обзивався одним-двома словами, але такими, що запам'ятовувалися надовго.

— Сподіваюсь, серед вас не буде таких мейєрів. Один богуз у бригаді може завдати багато лиха, товариші... Губити чоботи, а тим більше розсудливість в кесоні не рекомендується. Просто не дозволено! Тут потрібні дисципліна, порядок і, безумовно, мужність.

Чабров поглянув на Артура, і всі відчули, що йому хотілося знову повернутися з цим прикладом до керівника дільниці, та він обвів поглядом звеселілі обличчя хлопців і подобрішав.

— Над нами нависає пливунами Либідь. Вона була колись широкою повноводою рікою. Через неї за Київської Русі не зважувались переправлятися печеніги і обсіпали Київ своїми вбивчими стрілами з того берега.

«Либідь, Либідь,— подумав Шульгач.— Про неї пишуть газети, згадують на зборах, а річки давно немає».

— Куди ж вона поділася? — прошепотів сусідові над вухом Шульгач.

— Хто?

— Та Либідь же?

— Воли висмоктали.

Шульгач просунув до зухвальця кулака.

— Ану, діти! — Ріпак скосився в їхній бік, і все стихло.

— ...Якщо пливуні прорвуться до тунелю, вони затоплять, замулять все, що завойовано нашими зусиллями протягом років. Це буде катастрофа.

І декому вчулося, як з гуркотом обвалюється у вибої порода, як летіється на голову крижана вода, як терпне від холоду тіло...

Прийшли хлопці, повисовували голови ті, що стоять на площадці. Чабров лагодиться висловити найважливішу думку, яку приготував до цього моменту.

Сьогодні він ішов на роботу пішки. На бульварі Шевченка, десь од Володимирського собору побачив, як красиво і велично вставали над ТЕЦ чотири білі «везувії». Чиста, як весняна хмара, клубочилась пара. Попід ТЕЦ пролягатиме тунель, який починає сьогодні прокладати його колектив. Найменше зрушення ґрунтів у глибинах спинить потужні турбіни, погасить могутні котли.

— Ми з вами, товариші, беремо на свої плечі квартали, а коли хочете, то й усе місто! Все місто! І ми не маємо права на помилку. Життя кожної людини, її здоров'я і благополуччя тримається на довір'ї до праці іншого. А нам сьогодні довірено тисячі життів. Впустимо до тунелю пливуні — нагорі в провали підуть цілі будинки. Ми з вами метробудівці і знаємо, що і де траплялося. Так, товариші?!

— Так!

— Отож давайте, хлопці, щоб у вас обійшлося без цього. Пора шлюзуватись.— Чабров якось несподівано підвівся, мабуть, від душевного збудження. Здавалось, він ще говоритиме стоячи, але ні — потискуючи кожному з тих, що сиділи на лавах, руки, він, пригинаючись, вийшов з камери.

Схопився Іван Іванович.

— Від імені будкому, товариші, і від себе особисто...— Він поглянув на годинника і збавив тон.— Вам дано, товариші, точні задачі, котрі треба виконувати. Я хочу сказати про змагання і нашу дошку показників. Ми повинні підняти їх за період проходження кесона на відповідну висоту, товариші.

Чабров стояв на площадці і вслухався, як шумить у трубах повітря. Він згадав, як вперше зашлюзовувався до кесона. Коли йому тоді занило, закрутило у вухах, старі кесонники взяли його на сміх: «Цілуй заклепки! Швидше цілуй! — реготали з нього.— Це помагає. Цілуй!» І він справді поцілував тоді холодне залізо.

«Я ж збирався розповісти хлопцям і про це...»

Він затримався на драбинці. Чув голос Івана Івановича.

— Коли до нас в тунель лізли пливуні, тоді піднімали тиск до двох і трьох атмосфер, і ми були в кесоні, як у автомобільному скаті. Це точно, товариші, але задачі, котрі було покладено на нас, виконували на сто п'ятдесят і двісті процентів.

Поліна помітила, як Чабров невдоволено глянув на годинника, потім на неї. Вона кілька разів просигналила — «віддай шлюз», що означало «пора кінчати розмови». Робітники заговорили:

— Зачиняй двері!

— Нехай начальство іде з нами!

— Бажаю вам, товариші, рекордної проходки! — ще вигукнув голова будкому і позадував до дверей.

Поліна пропустила повз себе Птуху й Артура і натиском руки відкрила кран.

Різкий загрозливий посвист повітря на мить оглушив усіх.

Чабров, стоячи на східцях, інстинктивно вхопився за поручні. Йому занило у вухах, він ковтнув слину, як робив колись у шлюзі. Ось і про це забув нагадати хлопцям. В такі хвилини треба неодмінно ковтати слину, треба їсти повітря...

Швидко обернувся і побачив уже крізь товсте, жовтувате скло в дверях обличчя робітників. Вони здались йому блідими й далекими. Його поймав раптовий жаль: майже фізично відчув себе на їхньому місці. З молодих літ Чабров знав цю важку, жорстоку роботу. Вдивлявся в обличчя, хвилюючись, ждучи, що ось-ось комусь з них стане погано, і тоді, поки той оговтається, доведеться припинити шлюзування. Ждав тривожного руху, повороту голови, погляду, увесь напружений і чуйний, як струна. І раптом побачив, як хлопці дружно зареготали.

Може, через те, що Чабров чекав чогось тривожного, сміх теж збентежив його. Чабров подався ближче, щоб заглянути до камери.

Там усі сиділи на лавах. Стояв один Борис. Розчепіривши пальці рук, оповідав щось чи показував, як фокусник.

Чабров полегшено зітхнув, якусь хвилину милувався веселими хлопцями і ступив униз. «Почалося. Почалося!» — думав він, віддаляючи себе од людей, що сиділи зовсім поряд і в той же час наче далеко-далеко.

Артур майже збіг по східцях слідом за начальником будівництва. Йому ще вчувалися вразливі запитання. Він не знав, що сказати на своє виправдання.

6

Іван Іванович затримався на площадці.

— Зазнаєшся, Полечко, зазнаєшся, — говорив голова будкому Поліні тонесеньким, робленим голосом, сварячись пальцем перед самим її гарним носиком.

— О, драстуйте! Є з чого! — Поліна не вміла розмовляти з начальством.

Іван Іванович збагнув це.

— Гаразд! — круто змінив тон Іван Іванович. — Не хочеш бути сигнальним постом будкому — обійдемося. Доручимо Люсі.

— Уже й Люсі... Хіба ж я відмовляюсь?

— О, це вже приємно. Так послухай, чого ми хочемо від тебе. Я дзвоню сюди, приміром, за півгодини до закінчення зміни. Ти вже приготувала для нас показники бригади.

— Після зміни подзвонити краще.

— Показник, він зразу вимальовується, як тільки бригада стає до роботи. Це ж приблизно, кажу, уточнять будемо потім. Я, цебто будком, повинен знати, як ідуть справи в кесоні. Ти повідомляєш, приміром, що бригада наближається до метра проходки. Наближається, підкреслюю. Я викликаю художника, і ми зустрічаємо бригаду «Блискавкою»! Розумієш?

Поліна слухала Івана Івановича і почувала себе мов на голках: їй хотілось зазирнути до камери, побачити хлопців. Але Іван Іванович, натхненний тим, що його слухала дівчина, ставав дедалі балакучішим:

— Бригада виходить з кесона, ми зустрічаємо її «Блискавкою». Її славу уже піднято на щит!

— І в нас «Блискавка»? Куди не поглянь — скрізь одні «Блискавки», аж у очах миготить од них, — своїм тоном вела Поліна.

— О, це мене інтересує. А як же? — Іван Іванович був збитий з високопарного стилю, але не гнівався.

— Як? А може б, «Ракета» чи «Супутник».

— «Ракета»? Знаєш, це непогано. Вичитала десь чи з своєї голови?

— Смішні ви, Іване Івановичу. В газетах майже щодня пишуть: ракета, ракета...

Іван Іванович глибокодумно затарабанив пальцями по столу:

— Нащот ракет я повинен тобі, як молодому профактивістові, розпояснити. В газеті, приміром, дається ракета — це одне поняття, а на фанері нашим художником намальована — це зовсім інше. Дві суґубо різні ракети. Запишу твою пропозицію, — він швидко перебрав пальцями аркуші товстого загального зошита. — Так. Значить, будеш сигналізувати. І треба писати до газет, до нашого «Метробудівця» і вище, вище. Особливо про Павла Ріпака. Сама знаєш, він першим у нас включився у комуністичну працю і взагалі молодий, сильний і рішучий. Орден Трудового Червоного Папора на грудях в одного на всьому будівництві! Не в мене, не у Чаброва, а в нього. Розумієш? За Ріпака вся преса скрізь уміщує все без ніякої затримки. Він, можна сказати, зараз наша перша ракета на будівництві, котра освіщає нас. І ми повинні його освіщати! Є запитання? Немає? Будком і я впевнені... Дзвонитиму!

Іван Іванович подався наздоганяти Чаброва й Артура. Вони йшли по шпалах вузькоколійки, голосно й різко розмовляючи. Іван Іванович аж підтюпачив: не міг пропустити того, що скаже Чабров про Артура. Він добре розумів причини їхніх напружених стосунків, знав, чим викликані, а сьогоднішня неявка інших чотирьох бригадирів на відкриття кесонних робіт на Метробуді ускладнювала ті стосунки ще більше. «Ну, дасть Чабров!..» — думав Іван Іванович, швидко перебираючи шпали і притримуючи обома руками непокірну каску на голові.

Поліна, залишившись одна, метнулась до віконця. Шлюзова камера була порожня. Хлопці вже були десь там, за товстою стіною, в глибині тунелю. Звідти докочувався сюди приглушений відстанню і перегородкою, загадково-таємничий і урочисто-сильний металевий гуркіт. Вібруючий, густий стугін здавався їй далеким відгомонам грому.

Вчора тут була ніч: вода капотіла з стелі тунелю, уже обкладеного чавунними тюрбінгами, сльозилася іржавими патьокками по ребристому склепінню стін, чавкала під ногами. А сьогодні все змінилося до невпізнання.

— Ур-ра! Сухол!

Борис перший став на залізний спід важенної прохідницької машини, схожої на велетенського залізного краба, що своїми клешнями-домкратами впирався в тупик тунелю.

— Хлопці, сухо! — Борис ще зазирнув у виїмки, де збиралася вода, свиснув і, радіючи, вдоволений новиною, притупав гумовими чобітьми.

Ріпак, наблизившись до Бориса, поривно, одним рухом зірвав з себе куртку і пошпурив убік, на затоптані обаполи, пригтовані для шпал.

— Кінчай самодіяльність!

Прийнялися похапцем роздягатися й інші.

— Петро і Михайло — на молотки! Павлищев — до шлюзів, Морозенко — цементувати, решта — зі мною: замінимо розбиті шпали. Єжовкін до списування мастак, а колію залишив нам розтовчену.

— І ти спиши в нього! Ми залишали шпали цілими, як сірнички, — це вставив Михайло Сиротенко, рудий, веснянкуватий, міцний, низького, як пеньок, зросту.

Бригадир, почувши Сиротенка, уже призначеного до вибою довбати породу пневматичним молотком, — «Петро і Михайло — на молотки», — враз оглянувся, шукаючи Шульгача. Вони завжди незлобиво і досить принципово сперечаються.

— Де Шульгач?

— Я тобі казав, бригадире, що в кесоні йому треба на шию прикріпити дзвіночка. Ще десь заблудить у шлюзах.

Василь Шульгач, навантажений кувалдою і двома ломами, йшов останнім. Шульгач, куди б не йшла бригада, тягнувся у хвості. За це Сиротенко називав його людиною однієї швидкості, дрімалом, вальком і навіть найдощкульнішою бригадною лайкою — «фанера», що само собою, зачіпало вже не лише повільну ходу парубка. Василь не реагував на всі прізвиська, окрім «фанери», надто ж коли йшло від Сиротенка. Обидва були малі на зріст, руді і кожен не вважав себе подібним до свого двійника.

— А тобі куди причепити дзвінка? До язика? — Шульгач

спинився перед гуртом і опустил важкого молота, гупнувши ним біля самих ніг Сиротенка.

Ріпаку сподобалась відповідь Шульгача, і він не став ганити його за повільність.

— Шульгач — до вагонеток, на відкатку! Запам'ятай: порода суха, хлопці рушитимуть її, як сніг. Не встигатимеш прибирати... — бригадир погрозово замовк.

Хтось засміявся.

— Ох, неприємно! — проспівав Михайло, уже здираючись по риштуванню під тунельну стелю і це адресуючи Шульгачу.

Бригада бралася до тієї роботи, яку вела щодня. Але сьогодні кожен клітину людини просякло нагнічене повітря. Воно було силою, яка і служила нині людям і могла отут, в цьому тупикові, вбити їх, знищити разом усіх.

Коротко й різко тиркнув відбійний молоток. Гучні звуки, сковзнувши по крутих стінах тунелю, наповнили порожнечу луною. «Петро», — відзначив про себе старанність Мазура бригадир. Перегода обізався другий молоток. «А це Михайло», — бригадир з люттю увігнав ломика під розтовчену шпалу, щоб виважити, викинути її.

Загула бетономішалка, яку пустив Морозенко. До вагонетки гупнула перша скиба породи.

Михайло і Петро довбали прямовисну стіну голубої глини, яка мільйони років тому зляглася тут, як намул прадавнього Київського моря. Борис Павлищев, прозваний у бригаді «прохідником-інтелігентом», якимсь розповідав хлопцям про те доісторичне море, про страшні бурани з пилюкою, про істот з головами драконів і хвостами плаваючих риб, які вийшли на сушу, коли море зміліло й висохло. Але під оглушливий стукіт молотків і в напрузі м'язів не згадується нічого — думка відбійника лише на тому, як точніше, кинувши з розгону, поставити піку молотка й глибше увігнати її в голубу, спресовану, липучу глину, та щоб дати за свою зміну метр, та пересунути вперед на той же метр багатотонний чавунний «краб»-щит, який стане на новій відмітці як могутня опора і засвідчить цим метровим кроком поступ людини вперед, успіх бригади, подовження тунелю.

Тільки про це думка, і тільки для цього грім пневматики, спритність м'язів і співпраця двох, поставлених поряд, під стелею шестиметрового і по висоті й по ширині тунелю, цього вирубаного в намулі прадавнього моря і вимощеного чавуном і залізобетоном річища, по якому потече ріка життя з світла, гомону, руху, вітру.

Грудомahi падали вниз, на скребковий транспортер. Їх вигортав механізм і звалював до вагонеток. Шульгач стояв унизу, біля транспортера, і поправляв ці глиби руками, обережно, щоб не розстрошило кісток. Морозенку треба було кидати до черева мішалки пісок і цемент, а потім здиратись по крутих склепіннях, і націляти шлангом в отвори у залізних тюрінгах, і, зціплюючи зуби, стояти на хиткій перекладині, і тримати в руках товстий шланг, по якому йшов розчин. Шланг бився й звивався в руках, мов удав, схоплений за голову. А Борисові треба було своїми власними силами підкочувати вагонетки до перегородки і тут через шлюзи видавати їх на той бік, де вже все було звичайним і де сьогодні чергувала біля телефону, ось тут, за кілька метрів від нього, за стіною, найкрасивіша дівчина Києва — Поліна...

Кипіла праця бригади прохідників, проста, груба, важка, зрозуміла майже кожній людині своїми загальними формами і ніким, окрім самих прохідників, не знана своєю важкістю, яка зморує і надихає, своїми миттєвими небезпеками.

2

Ріпак разом з хлопцями підважував рейки, заганяв під них обаполи-дроветні і чув усе, що діялось довкола нього. Розставив людей, дав кожному місце і навантаження, дбаючи про успіх справи: так компонується фізкультурна піраміда. У Ріпака було кілька схем розміщення робітників. Зараз обрав найідеальнішу, уже випробувану. Трималася вона на ньому, бригадирові, але він міг бути скрізь, міняючи місце, — піраміда за всіх умов стояла б непохитно. Де не працюватиме він сам, відчуватиме всю піраміду на собі, відчуватиме її своїми плечима, еством, немовби вона вся була його власним, дужим, слухняним тілом.

Ріпак умів впливатися в роботу свою і сусідову, відчувати того, хто стояв на віддалі. До нього, натхненного працею, ніби дотикались хвилі чужої енергії, і він сприймав їх, вгадував, якої вони сили.

Коли він повернувся з армії до свого села і вийшов на бригадне подвір'я, йому дали волів і послали возити з степу солому. На другий день пішов з села в солдатській формі з напівпорожнім чемоданчиком. Йому необхідна була праця, яка б забирала його силу.

— Потрібні тільки прохідники, — сказав Ріпаку службовець відділу кадрів.

— А що воно таке? Може, я не здужаю?

— Тунельчик прокладати, тунельчик. Там, під земелькою, — потикав службовець пальцем у підлогу коло свого стільця.

— О, землі я не боюся!

І справді, земля була йому найзрозумілішою: він орав її, засівав, копав. Пам'ятав, якою вона буває теплою, холодною, тяжкою, колючою, грузькою. Його перші дитячі мрії слалися по землі до самих обривів. Він знав її рідну й чужу... Не бачив Павло лише земних глибин.

Це було майже десять років тому. Коли б тепер зібрати всю ту породу, яку Ріпак наколував, прокладаючи тунелі під містом, це була б гора. А в цій роботі він і сам змінився, — прояснився, як той ніж-піка відбійного молотка, яка втинається в тверду породу.

У вибої із знаряддям в руках Ріпак наче загорювався якимось внутрішнім вогнем, й ним переймалися всі, хто був поруч.

От уже й поклали шпали, загнали розпори між рейки. Всі були по коліна забрюхані та забризкані брудною водою, яка залишалась під настилом і чвиркала при кожному ударі молота. Віддихувались, озирали те, що було зроблене одним прихватком.

Пораючись вниз, Ріпак знав, що діялося у вибої, під стелею, де валили глину Петро й Михайло. Поспішив до них. Він любив колупати породу, зримо відчувати просування вперед.

3

Петро і Михайло, побачивши Ріпака, опустили молотки. В тунелі раптом стало зовсім тихо.

Голі до пояса, хлопці лисніли від поту. Плечі й груди були всипані глиною. Обличчя кожною складкою відбивали скам'янілу впертість.

— Запарились?

Ріпак сказав це між іншим, не збираючись ні оцінювати їхньої роботи, ні співчувати їм. Для себе мимохідь зафіксував, що Михайло вже закликав загінку дрібними дзюбанками — слабкіший він на руки. Петро вів свою ланку вправніше. Не поспішав висловлювати і цього. Знав, що потрібніше тут, у вибої. Ось він стане поруч з ними, і в обох додасться сили: бісова стіна широка, повільно подається, але не таке бачили. За комір же не ллється, ноги не сковзають, долоні сухі.

«Такий вибій! Скільки породи! — аж кричав Ріпак в думці. — Коли б здолати всю західку, встигнути щит пересунути

і кілька тюбінгів змонтувати... Метр, кругленькі сто сантиметрів можна дати за першу кесонну зміну. Га, хлопці?»

Ріпак, широко поставивши міцні молоді ноги, підняв над собою молоток. Тиркнув коротко, для проби. Крихти породи посипались на широкі плечі, на обличчя. Потім спрямував у стіну і то з таким потужним замахом, що здається, пронизав би всю земну кулю.

Не встиг натиснути на клапана, щоб заговорив молоток, як почув позад себе:

— От би оце сигареточку!

На Ріпака ці слова так вплинули, що він ніби зів'яв, молоток наче сам упав до ніг.

Не раз уже Павло відгонив од себе надокучливу думку про куріння, і ось вона підкосила його.

— Закурити б оце! — підтримав Петро Михайла.

— Затягнутися б, — приєднався і бригадир.

— Так, може, недопалків пошукати? — очі Михайлові засвітилися надією.

— Потерпимо, — сказав Ріпак. — А то ще й справді тут щось вибухне.

— Чавунні тюбінги чи оця глина? — глузливо спитав Петро.

— Атож! Залякують нас, як хлопчиків. Ні чорта тут ніколи не загориться, хоч ти ціле вогнище розведи. Завтра обов'язково принесу куриво за підкладкою, дурнем не буду.

Бригадир і Петро промовчали.

— Ну, то чого ж не заявив Чаброву? — вмошуючись на перепочинок, спитав Петро і подивився чомусь на Михайла.

Сиротенко теж присів поряд з Петром, сказав по паузі:

— Це ти ставиш бригадиру дуже важке запитання. Перед Чабровим, знаєш, у декого язика одбирає. От дивиться чоловік на начальника, а того, що хотів сказати, не спроможний вимовити.

— Так мовчки і стоїть? — реготнув Петро.

— Ні, — знущально розтовкмачував Михайло. — Людина починає белькотати замість того, що треба, якісь підлабузницькі слова. Гіпноз авторитету — він, знаєш, на одних просто впливає, а інших паралізує.

— І мене теж? — Ріпак поглядав то на Петра, то на Михайла.

— Ні, це мене! Це зі мною таке трапляється. — Михайло лукаво блимав очима. — Буває, хочу щось сказати начальникові, а духу немає, хеку не стає.

Ріпак зрозумів, що хлопці вже розмовляли між собою про ті десять сантиметрів і що дійшли повної згоди.

— Що ви хочете цим сказати?

— Я? — вихопився Михайло. — Я нічого.

— А я уже сказав, — осмілів Петро. — Я здогадувався, що ти промовчиш перед Чабровим. Єжовкін робить, що йому заманеться.

— Сундук я буду, його бригада без цигарок і в кесон не полізе. Митько сам показував мені потайну кишеню в куртці, — сказав переконано Михайло.

— Ну, бесідуйте далі, цікаво послухати, — Ріпак силувало посміхнувся, хоч кипів від злості.

— Я кінчив, — Михайло підвівся, готовий до роботи.

— Висловився, значить. А ти що обстоюєш? — Ріпак круто подивився на Петра.

Той взяв грудку глини і кинув її, цілячи в дошку.

— А я виношу таку резолюцію: Єжовкін ні за що відбатував од нашого виробітку десять сантиметрів. Він рве, де тільки можна, а ми, як налякані вівці перед вовкулакою, тупцюємо і боїмося його. А чого? Та тому, що Єжовкін — друг Чаброву, на пузі лазить під його машиною. Ось ти, приміром, мій бригадир, і вже мені не віриш, а Єжовкіну ладен повірити. Май не увазі, я сьогодні не вийду з вибою, поки той Макінтош нещасний не обнюхає при мені всіх куточків. Нехай дивиться мені в очі і каже, тоді брехня його не пройде, як вона зараз пройшла.

— І Тобиш нехай приходить на Perezмінку! — категорично сказав Михайло, сповнившись серйозним настроєм Петра. — Сидить цілий день у своїй конторці та на коліна Таміліні позирає, мов кіт на сало.

Ріпак несподівано зареготав, щиро й заливисто. Тісна конторка, Артур за столом, навпроти нього Таміла за маленьким столиком, з-під якого видно ноги дівчини. Це так виразно уявилося Ріпаківі, що йому враз стало весело, смішно й легко на душі. Він збагнув, що суперечка зараз недоречна й непотрібна, а Михайлове міркування про Тобиша так-таки й звело її нанівець.

— Тобиш уже давно не дивиться на неї так, як тобі здається. Це вона для вас, холостяків засохлих, — поглянь, оближися, й тільки. А взагалі — регламент! — Ріпак скинув над собою молоток і так грюкнув ним, вганяючи в породу, що в тунелі оглушливо загуркотіло.

По яскраво підсвіченій стіні посипались вниз куски глини.

Петро і Михайло швидко зайняли свої місця.

Ріпак вів ланку праворуч, бо мав дужу праву руку. Петро стояв посередині — обома однаково орудував, а Михайло, лівша, на своєму боці.

Годину, мабуть, працювали без передиху, мовчки, навіть трохи відчужено. Кожен дивився тільки перед себе. Захлиналися молотки, то перегукуючись, то зливаючись у суцільний грім.

Бічні уже просунулись до самого центра кола — пора було штурмувати залишок в три молотки. Зблизившись, хлопці, як і завше в подібні хвилини, відчули дружність, бажання показати себе перед іншим, виявити свою товариську самовідданість.

Мазур вправлявся підмагати обом. Піт патьоками стікав по його широкій спині, в роті було солоно. Ліктями зачіпав то бригадира, то Михайла, — Петро дбав лише об тім, щоб хтось з них не подумав, що він мляво повертається, мало бере молотком. А Ріпак і Михайло, дивлячись, як старається Петро, прагнули якомога більше відвалити своїми піками, щоб той бачив і вірив, що вони не шкодують сил у трудовому товаристві, що віддаються праці без останку.

Коли всі троє зійшлися зовсім близько, Ріпак раптом кинув уривчасті фрази в гуркотняву:

— Паралічем скувало мене, кажеш... А я і не буду торохтити, як та фанера... без діла. Підстави у нас є для балачок? Немає. Немає, кажу, от! Розумієте? П'ять сантиметрів переваги... Сірникова коробка. Чуєте?.. Треба випередити Єжовкіна на два-три метри, тоді знайдуться слова. Мовчіть!.. Лупайте цю скалу!..

4

Шульгач сердито позирав на відбійників: до вагонеток вкочувалось таке кусманаччя, що важко дати раду.

— Показилися там, чи що! — задирав Шульгач до стелі голову.

Та ось Ріпак спустився вниз. Минула вже половина зміни, бригадир тепер міг покласти на Петра і Михайла, вони виберуть породу в нижньому ярусі, а сам подбає про підвезення тюбінгів, пересування щита.

Ріпак ще перебував у тому робочому натхненні і розпалі сил, коли чиясь найменша незграбність чи лінкуватість викликала енергію діяти.

Побачивши, як Шульгач, ковзаючись, ніяк не міг зрушити з місця навантажену вагонетку, він кинувся до нього.

— Не йде, капосна?

— Мабуть, перекошена, чортова корова, — виправдувався Шульгач.

— А ти не ходи біля неї, як біля нареченої. Натиском!

Ріпак усім тулубом наліг на вагончик, і той подався вперед, аж підкинувши задком. Ще наздогнав, штовхнув, і вагонетка покотилася швидше.

Шульгач так і стояв посеред помосту не то здивований, не то наляканий. Ріпак підійшов до ящика з тирсою, гребнув пригорщами і почав посипати її під ноги Шульгачу, собі.

Обтрусивши з рук тирсу, Ріпак закрокував по шпалах колійки.

Позаду безугавно гуркотіли молотки, гулко грюкали вагонетки, а попереду було порожньо і тихо. Звуки стали глухішими. Ріпаку уявився зимовий ранок, іній на деревах. Наче війнуло кумачем перед очима — згадав про транспарант, що перетинає подвір'я будівництва. На транспаранті в ряду великих, урочистих слів його прізвище. Слова заступили йому дорогу. Ожили пов'язані з цим полотнищем хвилювання.

Ріпак порівнявся з навантаженими вагончиками, які стояли довгим ешелonom. Ішов, брався за борти вагончиків, за скиби голубої глини, на них білі черепашки — не звертав уваги, йшов щодалі швидше, лічив, наливаючись гнівом.

— П'ятнадцять... шістнадцять... Що ж він тут робить?

5

Борис розмовляв по телефону. Важку металеву трубку тримав біля вуха обома руками ніжно, наче пташенятко. Ногу заклав за ногу, погойдуючи тупим носком гумового чобота.

Бригадир не любив Бориса. Той завше строкато й модно одягався, оповідав у гурті якісь закручені, складні історії з життя музикантів. Ріпака злила начитаність, обізнаність цієї незрозумілої людини. Ріпак часто обривав Бориса незмінним вигукom: «Кінчай самодіяльність!»

Тепер бригадир не поспішав перепинити Борисову балаканину.

Борис, не помічаючи його, торохтів без упину:

— Не чула оперети? Як можна! Я того ж дня, як приїхав до Києва... Квитки? Це — не проблема. Мій дружок тромбоністом в оркестрі... Порожняку не треба. Тюбінги, тільки тюбінги! Ще немає жодного? Не жартуй, будь ласка. Ха-ха-ха! Не Чіти, а Чаніти. «Поцілунок Чаніти». Що? Кип'ятку?

Нам без нього тут жарко... О сьомій, чуєш,— я пунктуальний, як сонце. Давай тютюнки!

Ріпак збіг по драбині на площадку.

— Базика! — він вихопив трубку з його рук і крикнув у мікрофон: — Хто?!

Мовчання. Лише стримане дихання.

— Що, може, до тебе обізватися арією з опери, тоді ти відгукнешся? Хто розмовляв, питаю? Мовчиш? Ну, знаєш, ми потім поговоримо про ці ваші галу-балу. А коли зараз тут не буде тютюнків, начувайся. Ріпак сказав, зрозуміло?

Трубка мовчала, як безодня. Бригадир говорив наче до Поліни, але не був переконаний, що то була справді вона і що його вислухано до кінця.

Різко обернувшись, він гадав, що побачить перед собою винуватого Бориса, що той стоятиме і чекатиме, але його не було й близько. Каска Павлищева виткнулась ген-ген між вагонеток. Обпершись ногами в одну, Борис спиною штовхав другу. Навантажена вщерть, вона не посувалась.

Наблизившись до Бориса, Ріпак побачив, як у того на розхристаних почервонілих грудях напиналися м'язи, як набрякло йому з напруги обличчя, і кинувся на підмогу. Попхнув однією рукою, і вагонетка відразу покотилася.

— Гарячкуєш?

Борис метнувся вперед, перевів стрілку і повернувся на своє місце.

— Циркач! Раніше, раніше треба готувати стрілку!

— Моя слабинка: розгублююсь перед начальством,— Борис винувато усміхнувся сухими повними губами.

— Якби тільки ця одна, можна було б терпіти. Щось дуже багато плям на сонці.

— Що? А-а, ти про телефон. Трохи заговорився. Я ж про тютюнки. Все законно.

— Вже є така оперета: «Тютюнки» чи «Поцілунок тютюнга»?

— То між іншим. Виконую зобов'язання.

— У тебе є й такі зобов'язання?

— У мене і в тебе. Відвідувати театри, підносити культурний рівень. Підписували разом. Стоп! Приїхали.

Вагонетка наштовхнулася на іншу. Впершись руками в борти, хлопці ще стояли. Борис лагідно й винувато дивився в очі Ріпаків голубими, з хижинкою у великих чорних зіницях очима. «Викрутився,— думав Ріпак, уже втративши гнів на нього.— От веретено!»

— Так вона ж, мабуть, і танцювати не вміє.

— Залучимо! Я такий ансамбль зіб'ю, що в Москву запросять, в Народний театр! На території Кремля, знаєш, є такий? Раз наша бригада за комуністичну працю, за високу культуру, мені доручи цю справу. Я дивлюсь на наше зобов'язання серйозно.

— Дивишся? А тобі там не видно, скільки ми сьогодні зробимо, коли будемо так старатися, як ти?

— Я про один пункт, а ти про інший. Давай без жартів.

— Які тут до біса жарти? — спалахнув Ріпак. — Коли ми в тунелі, для нас є один пункт: проходка! Це там, нагорі, залучай, веди в театр, кого тобі заманеться. Робота, проходка витягне за собою усі інші пункти. Дамо показники — про нас напишуть, що ми ходимо в театри, що ми академії покінчали. А не буде підстав, як каже бухгалтер, не дамо виробітку, твоя самодіяльність буде непотрібна.

Борис добре знав наперед, що скаже Ріпак з цього приводу, бо для нього це був викінчений, до кінця зрозумілий тип людей, яких Борис вважав неповноцінними, примітивними. Борис ніколи не вступав з Ріпаком у дискусію, не осуджував його погляди й міркування, — безнадійна справа вплинути на його смаки. Та Борис, власне, ніколи й не доводив подібної розмови до того нагріву, коли треба щось обстоювати чи заперечувати. Він уникав всяких гострих зіткнень і суперечок.

— Що? А-а, зрозуміло! — Борис на мить обернув до бригадира своє розчервоніле з напруги обличчя і, нахилившись, попхав вагонетку далі в тісну нору шлюзової камери.

Ріпак був задоволений: на Бориса вплинула його нотація. Старається. Бригадир ще допоміг закотити до шлюзу вагонетку.

— Поспитай, чи хто хоче кип'ятку. — Борис щиро й довірливо дивився бригадирові в очі.

— Сам пий його! — гримнув Ріпак. — Зашився он — цілий ешелон зібрав.

— Пий воду — наїдай ошийок, — засміявся Борис. — А що зашився — не моя вина. Така пропускна спроможність шлюзу. І знов же — така моя персональна потужність, — Борис брався зрушувати з місця нову вагонетку. — Навалюють сьогодні так, що за одну зміну можна стати двогорбим. Лебідку б якусь сюди... може, слона з Індії виписати.

Ріпак зареготав, його злість проходила.

— Слона? У нас легше слона виписати з Індії, ніж добитися у Тобиша лебідки.

Ще кілька вагонеток переправили вдвох за перегородку,

і Ріпак, немов згадавши про ту піраміду, що тримав на плечах, враз пішов у напрямку вибою.

— Тюбінги, тюбінги виривай зубами! — гукнув Ріпак. Обрадуваний жвавистію і безжурністю Бориса, він ще обернувся, уже далеко, на відстані, додав: — Пришлю когось на поміч... От «Поцілунок Чіліти»! — Павло крутнув головою і засміявся сам до себе.

ТЕПЛА КОНТОРКА

1

Подвір'я оживало рано. Під навісом арматурники раз у раз збрязкували залізом, відрубуючи і гнучи пруття. На естакаді громохко грюкали над бункером вагонетки і то гув, то завокав електромотор пересувного крана, який піднімав тюбінги. Перед ворітьми на виїзді ревли з передихами застряглі самоскиди з крупною літерою «М» на дверцятах.

Артур охопив усе, що тут діялось, миттєвим поглядом. Кожен звук на подвір'ї гнав його подумки вниз, до кесонників. Що робилося там?

П'ята дільниця була найтяжчою на всій трасі будівництва метрополітену. Два паралельні тунелі, що починалися великим печерним отвором у дніпровській кручі, пронизавши прошари попід горбами й долинами Києва на протязі кількох кілометрів, спинились перед несподіваною перешкодою — річищем Либеді. Прохідники тут проклали частину лівого тунелю, але «злі духи» підземелля обурились з людської всесильності: порода, осідаючи, колола залізну облицювку, і її треба було зміцнювати залізобетонною сорочкою; перетяті потужні джерела бурхали в тунель водою, лили дощами.

Отож низ вимагав від верха заліза, бетону, дощок, цегли, обаполів і поїдав усе це, мов ненажерливе страховисько. З ранку до пізньої ночі (гуркіт на дільниці стихав лише на короткий час) у тупиках, у нішах виробок, в тунелях робітники довбали землю, бетонували, відкачували воду, зачеканювали щілини, мурували. Над ними був день, гуло місто. Спустившись вниз, вони щодня брали до підземелля частку цього світла й гомону і творили там подобу міста і дня. Артур, йдучи під провислими лапатими вітами кленів, думав про те, що зараз чинять кесонники Ріпакової бригади, спогляданням зимової краси глушив душевні гризоти, викликані розмовою з Чабровим.

«Ганчірка ви, а не начальник дільниці!»

Чабров сказав ці слова в присутності робітників і голови будкому.

Ці слова стриміли в мозку Артура, заважали розмірковувати про діло. Думки раз у раз кружляли довкола самого себе.

У чому ж його провина? Наказ Чаброва — бути всім бригадам на відкритті кесона — він передав товаришам через Єжовкіна. Якщо не з'явилися бригадири і сам Єжовкін — хто ж винен? Звичайно ж, він, Артур Тобиш. Але не тому, що ті не прийшли. Не прийшли, ну й нехай! Не схотіли хлопці рано вставати. Навіщо їм було приїздити на цю малозначну церемонію? Знову слухати про кесон, про Либідь, дивитись, як зашлюзовуються інші, а через кілька годин самим лізти до цієї ж камери? Кому не зрозуміло, що наказ Чаброва був ще однією примхою. «Зберіться всі, бо прийду я... бо я говоритиму...»

До Артура хтось привітався. Він ішов далі. Той уступив йому стежку.

— Треба викликати ще одну машину, Артуре Івановичу, — обізвався той, кого він проминув.

Начальник дільниці не зупинився, лише уповільнив ходу, зсутулився, коваючи обличчя.

— Щоб і та буксувала під ворітьми?

— Завалили нас породою.

— Спершу засипте ями. Так, так, дорогу вирівняйте! — він кинув це на ходу, не обертаючись.

Ще хтось ішов назустріч. Артур звернув на чистий сніжок, пішов до конторки. Над маленькою будівлею вставав білий чубок. Повітря пахло солодким димком соснини.

«Ганчірка ви, а не начальник!»

Після такої характеристики, звичайно, підуть оргвисновки. Його не сьогодні-завтра звільнять з роботи.

Дивувався, навіть каявся, чому нічого не відповів Чаброву на його образливі слова. Як він стримався? Чому змовчав? Значить, винен.

У коридорчику оббивав чоботи, хоч на них зовсім не було снігу.

«Так, я винен перед Чабровим. Але не за сьогодні. Виходить, не забуто жодне моє слово, сказане про нього. Людина шкодить сама собі більше, ніж її вороги. Погана думка про тебе — страшна і підступна, як підземна вода».

Отаке життя!..

В напівтемній конторці було тепло й накурено. Крізь хмару тютюнового диму Артур не відразу впізнав того, хто сидів за його столом. Та коли й переконався, що то був Єжовкін, ще не повірив собі. Ніхто йому не був зараз так потрібен, як він.

Софрон, злігши на столика і виставивши набік кінчик язика, малював на газеті чортиків. Артур підступив до нього, побачив: взявшись лапа за лапу, в дружньому колі, як зайчики на ілюстраціях в дитячих книжках, чорні, волохаті, з ратицями й хвостами, дідьки танцювали свій диявольський танок.

Артур хряпнув перед Софроном своєю каскою. Той підняв великі чорні циганські очі.

— Щось трапилось? — Софрон обізвався байдуже, не припиняючи малювання.

— Нічого не сталось. А ти встань і відійди од мене, а то... а то може трапитись.

Єжовкін неохоче одірвав руку від малюнка, скоса подивився на Артура і поклав олівця. Він був старший віком, мав, як і Артур, освіту гірничого техника, але перевага в становищі молодшого за нього Артура впливала на нього дуже дразливо, як може впливати на людину величезна несправедливість.

— Я зайшов сюди, щоб впорядкувати наряди.

— Наряди? Там одного не вистачає.

— Ти хочеш послати мене під три чорти? Тобі за щось перепало з самого ранку?

Артур втупився поглядом у намальованих чортиків. Один з них, найбільший, сміявся з нього вискалом великих зубів. Артур поглянув на Єжовкіна. Той теж посміхався.

Сіре сухорляве обличчя, припухлини під очима і запалі щоки... Іншим разом усе це викликало б у Артура співчуття до Софрона. Йому завжди здавалося, що Софрон щодня недоїдає, недосипає. Його довгий клейончатий чорний плащ, одягнутий поверх пальта, чорний капелюх, хромові чоботи були такі ж старі, пом'яті, витерті, зношені, як і його обличчя. Дивлячись на Єжовкіна, Артур щоразу думав про те, що на світі ще так багато людей невлаштованих, нещасних, хоч він знав, що Софрон має родину, квартиру, хорошу зарплату. Софрон був з тих, хто ніколи не дбав про те, яку викличе думку в інших своїм одягом і виглядом. Од зовнішності Єжовкіна складалось таке враження: його котить життя, як вітер кураїну, котить і кидає на каміння, обдирає, січе негodoю...

Артур мусив би зараз же вийняти з шухляди наряди, під-

писати їх і передати бухгалтерії. Хто ще так, як Єжовкін, чекає зарплати? Йому все не вистачає грошей. Але сьогодні Артур одвів погляд од запалих щік. Вони говорили зараз йому лише про те, що у Софрона є тяжкі, приховані від інших гризоти. А посмішка його була — кому це не зрозуміло? — зловтішною.

Артур потяг зі столу газету, зім'яв її і кинув до Софронових чобіт.

— Між іншим, ми домовилися з тобою і про це.

— Півгодини сиджу без діла.

— Дати б тобі таку ж прочуханку, яку ти мені влаштував.

— Я? Рівно о сьомій був у роздягальні.

— Був?.. Я, здається, просив тебе повідомити всіх? Просив!

— Он що! — Єжовкін голосно засміявся. — Вийшло не по-вашому, і вже бушуєте? Пробач, товаришу начальник, але я за всіх відповідати не зможу. Ти й не гнівайся, і не кричи на мене. Знаєш, за багатьох віддуватись — треба мати багато сала за шкірою. А я... сам бачиш. Мене не вистачає для самого себе. З жінкою півгодинки полаюся, і вона бере гору. Хеку мало.

Єжовкін розумів, що начальник дільниці дуже розгніваний, але також знав, що Тобишевого гніву стає на кілька хвилин. Треба лише бути зовсім спокійним, розповісти веселий анекдотик або, якщо це не вплине, ошелешити його контрзвинуваченням.

«Слабачок ти! Кошеня!» — говорив Єжовкін Артурові своїм поглядом, міркуючи тим часом, як йому повестись далі.

— Не замазуй мені очей! Кажи, чого не прийшов? — Артур мав низький глухуватий голос, що так не пасував до його дебелиї статури.

Ця подоба викрику начальника дільниці справила на бригадира враження вибуху паперової хлопавки.

— Хочеш розмовляти відверто? ·

Єжовкін був твердою людиною і мав сміливість в розмовах іти на загострення. Надіявся на себе. З ким би він не полемізував, майже ніхто не витримував його різких доводів. Так, він висловлював тільки те, що думав, а думав він про все на світі по-своєму. В кожній розмові прагнув лише нав'язати комусь свої погляди — погляди інших його не цікавили.

Почувши таке рішуче запитання, Артур насторожився.

Єжовкін, очевидно, натякав на якусь таємницю, яку хотів довірити тільки йому, керівникові дільниці.

— Дуже я вірю в твою чистоту... Просто цікаво, як ти будеш викручуватись.

Артур приховував свою м'яку вдачу і раз у раз мусив вдавати з себе суворого й непримиренного. На його посаді треба було залишатися твердим і строгим, чуйним і наполегливим, а він міг бути лише довірливим і хіба що крикливим. Тут йому бракувало не так знань і досвіду, як свого власного характеру.

Єжовкін бачив його наскрізь.

— Казати? Не схотіли дивитись на вашого Ріпака. Як його фотографуватимуть. Всі не побажали!

— Як це — всі? Що, вони послали тебе з декларацією?

— А що, всім разом не можна?

— Смішно: «фотографувати». Це була звичайна робоча церемонійка.

— Церемонійка? От ми й не побажали церемонитись з Ріпаком. Ви надуваєте його, як дитячу гумову іграшку, самі й бавтеся нею. Ми вийшли з того віку.

— «Ви», «ми» — що за чортівщина? Хто це «ви» і хто це «ми»?

— Ти розумієш, про що я кажу. Не любите «ми», нехай буде «я». Я, Софрон Єжовкін, не раз ламаний породюю і зшиваний прохідник, не хочу бавитись надутими гумовими іграшками. Я не згоден з тим, що ви, ну, нехай буде ти, керівник дільниці, тягнеш Ріпака в передовики.

— Хто його тягне? І що це значить «тягнеш»? — Артур присів край столу, відчувши полегшення на душі. Він усе збагнув і тепер розгромить Єжовкіна. Його невдоволення собою і розпuka розвіювались.

Єжовкін продовжував:

— Між іншим, я не люблю маску за те, що людина визирає з неї, як злодій, у щілінку. Але й маску вигадали все-таки люди відважніші за тих боягузів, які зараз часто ховаються за нею. Ти добре знаєш, про що я кажу. Ріпак виробив за минулий місяць стільки ж, як і моя бригада, й бригада Анголи. То причому ж тут: «Честь відкрити кесон належить Ріпакові?» Для чого взагалі і ця «честь», і церемонія, і пишномовні слова?

— Як для чого? — Артур мусив щось запитати, бо вже підпав під потік думок цього чорного патляня, який хижо поблискував великими чорними очима, пристрасно розмахував кістлявими довгими руками, бушував.

— Ні, брат, якщо забиратися в кесон, то рівними лізти туди, рівними вилазити й назад. Не так, як у тій казці.

— В якій це казці?

— Маму свою питаєш. Хай вона розповість тобі про кобилячу голову, коли над колискою не розказувала. «В одне вухо влізь, а в друге вилізь» — і вже весь у золоті.

— Не розумію тебе, Софроне! Не приймає моя душа того, що ти кажеш. Ви вчора випивали?

— А до чого це?

— Ну, випили ж?

— Випили. Так що?

— Втрюх?

— Втрюх.

— Тепер ясно. Горілка, між іншим, спершу одбирає у людини совість, а потім і розум.

3

Задзвонив телефон. Артур вхопив трубку, як щось рятівне: у суперечці наближалися до головного — Єжовкін порядкує на будівництві через те, що має захист з боку Чаброва, а сказати про це Артур не зважувався, Єжовкін тоді зніме такий тут галас, що не спиниш. Та й хіба мало йому, Артурові, того, що вже сказав про нього Чабров сьогодні,— пора кінчати цю розмову. Артур не знаходив виходу з свого становища. І мала ось-ось увійти до конторки Тамілочка. Хоч би вона не почула їхньої сварки.

В трубці лементував молодий голос. Артур слухав і морщився. Єжовкіну теж було чути, він ловив кожне слово.

— Хто говорить? Павлищев? Чого залишив тунель? Кран несправний? Так ти що ж, дав розпорядження ремонтувати? А-а, ти хочеш навантажувати тюбінги на вагонетки руками? Давай, давай, коли здужаєш. Людей у мене немає. Що? Безпорядки? А ти хто такий, що я тобі мушу пояснювати? Хто тобі дозволив виходити на поверхню посеред зміни? Хто, питаю? Чого мовчиш?

Артур дмухнув у трубку, кинув кілька разів «алло!» — ніхто не обзивався.

Єжовкін, перехилившись через стіл, зловтішно проказав:

— От, будь ласка! Трудова дисципліна — посилають нагору в час роботи «штовхача». І ніхто цього не бачить. А як Єжовкін спише за те, що Ріпак запаскудив вибій, одразу весь Київ знатиме.

— У мене скоро голова лусне від твого голосу. Я прошу тебе...

— Між іншим, я зайшов за нарядами.

Артур надів каску і швидко подався до дверей: треба довідатися, що там з краном, чому не подають вниз матеріалів.

В коридорчику просто нашттовхнувся на Тамілу.

— Чого ти... Під дверима?

Відчув її руку на своїй, побачив в сутіні очі, сніжинки на кудельці волосся, що завше височіло у неї над хусткою.

— Ви так сварилися, так кричали... Аж на прохідній чути.

— І що ж ти почула? — Артур шуснув пальцями під рукав пальта і почув знайоме, хвилююче тепло її тіла.

— Ти весь аж тремтиш.

— Нічого, Мілочко. Придивись до його нарядів, тільки так... на чистоту. Як треба.

— Як треба?

— Так.

Він стиснув її руку, що лежала на його долоні спокійно і владно.

— Зараз повернуся.

ВАЖКІ ТЮБІНГИ І СИНІ ОЧІ

1

Коротким стомленим рухом Петро підхопив лопатою на помості залишки глини, кинув їх на полотно транспортера, що вертівся вже вхолосту, і з силою стукнув, аби обпали останні грудочки.

Все!

Вибій, зашельований дошками і підпертий домкратами, стояв надійною стіною. Поглянувши вгору, Петро, як і щоразу в таку мить, відчув інстинктивний страх перед цією навислою над ним приборканою силою землі. Мимоволі згадався Мейєр, його чоботи, вся картина підземної пригоди. Усміхнувшись, він пошпуриив від себе лопату, почув, як вона десь там кілька разів вдарилася об залізо, і спритно виважився на міцних, налитих силою руках.

Забув про вибій, миттєвий страх, і його опанувала радість завершеної роботи. Обчистив від глини чоботи, потім розшукав холодну й вогку солдатську гімнастерку, приткнуту на початку зміни, і в уяві перед ним зринула Поліна.

Бетон, залізо, дошки, гуркіт вагонеток, тунельна тіснота — все відступило, зникло, немов розчинилося в гарячій думці.

Що ж вона йому сказала? Він вперше заговорив до неї, і вона, здається, нічого не відповіла. Ну, звичайно ж, він не Борис. У нього не стає духу підійти до неї раз, і два, і три і говорити бозна про що, розмовляти про дурнички, або дивитися їй в очі, усміхатися, справляти враження. Він, Петро, уміє лише кохати її, як не кохатиме її ніхто й ніколи, бо вона, саме вона, тільки вона потрібна йому, і більше ніхто. І хіба вона не бачить цього, не розуміє, не чує цього з його слів? Сказав так ясно: чекатиму на Ветрова після зміни, — а вона тільки подивилася на нього сполохано. Почула ж, зрозуміла, що він бажає провести її додому, порозмовляти.

Коли він повертався з армії до свого села, потім їхав до Києва, щоб знайти роботу, його майбутнє життя уявлялось йому тільки через образ ще не відомої, не знаної дівчини. Йому не вистачало тепер для життя її, дівчини. Вона снилася, марилося. Вона проходила повз нього, вона дивилася своїми чарівними очима йому в душу. Не Поліна, ні — якась інша, небачена ніде й ніколи. Вона промелькала в потоці людей, він потім гнався за нею, шукав її, але не знаходив, і добачував іншу. Йому ще не вдавалося зустріти її отак, як зустрів на Метробуді: очі в очі бачити її так близько, чути її голос, до неї тільки простягти руку — можна доторкнутися. Вона піднімалася й опускалася в підземелля в тій клітці, що й він. Вона сьогодні вивільнить його, Петра, від нагніченого в кесон повітря, поверне йому легкість, звичайність буття, незабаром зустріне його на площадці. Аби лише вона чула його слова, не линула поглядом, і думками, і серцем до когось іншого, над ним.

Поля, Поліна...

2

Михайло допомагав Шульгачу підчищати породу там, де навантажували вагонетки.

Колупнувши липку грязюку, Михайло склав руки на грудах:

— Тюхтя, забрьоха ти! Кажі, скільки разів дрімав біля вагонетки, що стільки насипалося?

— Ти мені не капітан, я тобі не пароплав. Роби!

— Сам роби! Розвів таку багнюку.

— Звук до молотка, то лопата пече йому долоні.

— Як я тобі молотком не зароблю, ти лопатою собі й на цигарки не нашкрябаш,— Михайло штовхнув плечем Шульгача, той аж поточився.

Михайло виволік свої чоботи з багнюки і став зручніше, щоб у певний момент захиститися.

Петро почув сварку, опам'ятався від замрії. Він не раз чув їхню перепалку, але Петра ніколи так, як зараз, не доймали їхні найжачені постаті, отупілі, злі погляди.

— Чого ви, коти руді?! — гримнув Петро, насуваючись на Михайла. — Ей машиністе, воду!

Вловивши гумовий шланг, що впав на долівку і звивався та струмував водою, Петро підняв його над собою. Михайло прищулився, затуляючи обличчя долонями.

— Не бійся! Чоботи треба обмити і долівку. Для порядку.

Петро обшмуглював свої чоботи, вода билась об гуму і розбризкувалася на всі боки. Потім перевів струмись на залізний настил і почав ним збивати й горнути глину, тирсу, тріски. Довкола ставало чисто й гарно. І ось уже всі звернули погляди на Петра, на його старанне порядкування, почали підходити до нього. Побачивши хлопців, які стояли на змитому настилі в заболоченому взутті, він раптом цвяхнув водою по їхніх ногах. Хтось лайнувся, але Петро владно гримнув:

— Струнко! Солдати ви чи ні? Чепури їх, а вони ще й охкають та ойкають,— він командував весело, з усміхом. — Кругом! — хлопці, теж сміючись, обернулись через ліве плече. Лише один Михайло крутнувся через праве.

— Ех ти, забув службу. Сиротенко, кругом!

Потім Петро обернув усіх до себе обличчям і так сіконув торчма струменем перед шерогою, що вода, відбившись од чистої підлоги, овіяла дрібними густими краплями всіх аж до обличчя. Хлопці кинулись врозтіч.

І тут наче з-під землі виріс Ріпак, який повернувся від Бориса.

— Рано прибираєтесь.

— Не рано,— відповів Петро і перевів струмись води на Ріпаків чоботи. — Все одно робити нічого.

— Чекай ти, здоровило! — Ріпак позадував од нього.

— Стій! Почнемо дотримуватися культури праці з зовнішнього вигляду.

— Це найлегше. Без тюбінгів вся твоя культура осиплеться.

— Не подали? — Петро одвів шланг набік, і вода, гризучи дошку, сичала й пінилась.

Бригада зійшлася в тісний гурт.

— Не подали, і все.

— Яке ж вони мали право? — в'їдався Шульгач.

— Навіщо ж ми тоді підписували оті лозунги? — розвів руки Михайло.

— Які лозунги? — раптом обернувся до Михайла Ріпак.

— Ну, зобов'язання, чи що.

— Не знає, що й підписував. «Фанера»! — підкусив Михайла Шульгач.

Ріпак не знав, що відповісти товаришам. Коли б це залежало од нього, він кинувся б першим і на свої плечі взяв би найважчий тягар. Тюбінги були йому непідвладні. Стояв розгублений, замислений.

Зринув у пам'яті день, коли зібралися перед столом, застаним червоним, і кожний по черзі схилявся над аркушем паперу і виводив своє прізвище. В Ріпаківій душі, мабуть, як і в інших, прокинулася відраза до тієї урочистості. Навіщо все те? Але тут же він пройнявся настроєм приємних хвилин, які переживала в той день бригада. Ріпак не міг зараз, при першій невдачі, знехтувати ними.

— Так. Підписалися і добре зробили! — Ріпак знову відчув усю відповідальність за те, що діялося в тупику, щільно замкненому, відокремленому од світу. — Ми повинні вимагати, щоб на наших зобов'язаннях підписалися і Чабров, і Тобиш, і Птуха...

— І головний інженер.

— І секретар партійного комітету.

— Всі, хто над нами, — підняв вгору своє позеленіле обличчя Михайло.

— Вірно!

— Нехай дадуть обіцянку: забезпечити бригаду вчасно і акуратно.

— Підпишуться! Мітинг оголошую закритим. — Ріпак взяв до рук лопату. — Щит у нас, хлопці, не пересунуто?

Михайло неохоче нагнувся до ломика.

— Я ж казав: сидить у конторці і дивиться на колінця. Треба було послати когось нагору.

— Борис півгодини штурмував подвір'я, — пояснив бригадир.

— Борис?— Михайло засміявся.— Як це він Поліну залишив? Він од неї ні на крок...

Петро скам'янів: що скаже Михайло далі?

— ...Він і зараз стоїть перед нею і награв на язиці арії з оперет. Голову даю!..

Ріпак пирснув:

— От сатана! Як у воду дивиться...

3

Метр простору, взятий у глибин працею, ще не належав людям. Блакитна глина, монолітний осадок прадавнього теплого моря, була аж сизою від холоду, влитого з поверхні у її прошарки по трубах. Вона була скорена, тиха й безвільна. Одначе вона жила і чогось вичікувала. У ній дрімала давня могутність — могутність моря і штормів.

Ось і зараз, після стуготливих ударів, від яких ішла луна в глибину, починав ворухитись дивовижний залізний краб. Люди наступали на породу під його захистом. Якби не цей могутній чавунний і сталевий щит, що стримував натиск породи з усіх боків, вона б розчавила їх, сплюснула, вони б навіки залишились тліти в ній, як ті черепашки й риби, що були колись живими.

Нащо живі істоти принесли з собою залізо і сліпуче світло, подібне до сонця, що колись давно сяяло і вигрівало пологі береги моря?

Хлопці стояли кожний на своєму визначеному місці. Треба просунути щит на один метр вперед,— лиш після цього тунель стане довшим на один метр.

А в душі Ріпака наростає нетерплячість. Він поглядає, где, чи не котить Борис возиків з тюбінгами. Чи не замаячить там хтось?

Ні, за його плечима немов усе вимерло. Далі й далі, по всьому тунелю і на поверхні, здається, немає жодної живої душі. І Ріпакові хочеться вилаятись.

Петро й Михайло стоять поруч.

— Бризни зараз на нього водою — зашкварчить.

— На кого?

— На Павла. Не бачиш? У-у, розпечений.

— Бо даремно Павло не дружить з Тобишем. Премії одержували, гуляли, а його не кликали. Раз когось задобриш — десять раз тебе виручить.

— Тобиша задобряти? — Петро витріщився на Михайла.— За те, що він чіпляється до наших нарядів?

— Я цього не чув.

— Ти краще прислухайся. Анголі і Єжовкіну все підписує на ходу, до коліна, а в наших нарядах правди шукає.

— А чому наш бригадир не приписує? В інших все виводять по найвищих розцінках, і заробляють хлопці. Наш тільки тоді береться за розцінки, коли не вистачає показників на перше місце. О, тоді все переверне, перекає. Дай йому першість, а то задихнеться!

— А ти, бачу, порядна свиня, Михайле, — Петро сплюнув перед собою. — Наторочить тобі Митько повні вуха, а ти повторюєш його пакості.

— Ну, це ж між нами! Чи ти зараз усе однесеш Павлові?.. Коли береш мотоцикл?

— Ніколи.

— Чого це раптом?

— Один купив оце недавно. Через тиждень привезли його з дороги холодненького.

— Це не факт... Понад Дніпром з вітерцем — чудово! Тільки зароблю — куплю обов'язково. Посаджу її за собою. Оглянусь — лише колінця видно. Люблю!

— Чортяка! — Петро попхнув його плечем і засміявся.

На колії лунко грюкнуло, і всі, де хто стояв, аж здригнулись од здогадки.

Тюбінги!

Борис гнав возики, навантажені тюбінгами. Коли поїзд котився сам, він поривався навіть випереджати його, щоб швидше сповістити бригаду про свою перемогу.

Ще на відстані підняв догори руки, галаснув:

— Приймайте! Вантажив з Тобишем!

Мав такий вигляд, наче сподівався, що його зараз почнуть підкидати на руках з вигуками «ура!». На обличчі у нього відбивалась якась своя, особлива радість.

Ріпак подивився на товаришів, що оточили його, потім на годинника:

— Тобиша привіз би сюда. Він нам потрібніший за тюбінги.

Хлопці уже були зодягнені — ніхто й не збирався продовжувати роботу. Уже чути було голоси бригади Єжовкіна. Зміна закінчилась.

Петро вийшов на чистий настил і, поглядаючи на халяви своїх чобіт, сказав:

— Недарма ж я вас, ледарі, обполоскав. Хоч культуру продемонструємо.

— Ми-то кислоти, з нас-то квас! — підхопив Шульгач.

Петрові слова про побачення в тихому провулку Ветрова не раз згадувались Поліні під час роботи. Змінившись, пішла, одначе, додому не провулком. Не здогадувалась, скільки страждань завдавала Петрові. Бачилися вони лише на роботі, одне одному не мовили й слова щирого, а звичайна парубоча увага до неї, яку Поліна часто стрічала, інакше й не сприймалася дівчиною як вияв товаришування. У ставленні до Петра була непрозорлива, не вміла оцінити його таємничий гарячий шепіт, його відвагу — звернутися до неї на людях.

Поліну, дівчинку-підлітка, привела до міста її сільська подруга. Та служила нянькою в одній родині і, приїжджаючи додому, розповідала Поліні, що у хазяїв робить, що їсть, показувала, що собі купила. А надто ж розмалювала, в якому чудовому саду бавиться з малятком. Всього цього дуже захотілося й Поліні, і мати її відпустила. Свого батька Поліна знала лише по фотокартці, надісланий з фронту. Можливо, ця фотокартка й робила дівчину надто чутливою, поривною і рішучою.

Поліна відчула себе щасливою у тій хвилі, коли хазяйка, до якої привели, дозволила їй поставити свій рогозяний кошик, в якому були шкарпетки, платтячко і хустка, під виділене для неї, няньки, ліжко.

— Залишайся,— сказала Поліні господиня.— А свій сакво-
яз, кошик, викинь на смітник. Одяг триматимеш у гардеробі.

Поліна злякалася і тону хазяйки, і слова «гардероб». Але Дора Устимівна не дала їй часу отямитись — повела до кабінету свого чоловіка.

— Диви, на яке гарне звірятко я натрапила сьогодні. Не-
хай няньчить нашу онуку.

Віталій Юхимович, господар, який сидів у кріслі, засланому чимсь зеленим і м'якеньким, схопився перед дівчиною аж надто жваво, винувато подивився на дружину, потім на гостю. Мав він лисину, рідкі брови над припухлими повіками і круглий животик, обтягнутий смугастою піжамою. Поліні хазяїн видався простим з лиця і з добрими відкритими підслесливими очима — вона відчула себе перед ним вільніше й надійно: господар її нізащо не відішле, одразу вирішила вона.

Байраченко найперше поспитав її про батька. Поліна не знала, що відповісти, мовчала. Дівчина стояла, схиливши го-

лову, і плакала. Дорі Устимівні це не сподобалось, і вона по-пхнула її, щоб вийшла геть.

Поліна виняньчила Байраченкам дитину, підросла, освоїлася з містом і, з дозволу господарів, залишилась у них жити. Вона довчилась у вечірній десятирічці і стала працювати на Метробуді. Як же було не радіти, коли її перевели од решета, на яке треба було кидати й кидати лопатою пісок, на цілком серйозний пост,— чергування на кесонній площадці? Робота, яка щось обіцяє, щось відкриває перед тобою,— це для молодой людини справжні радощі.

Йй легко йшлося нині по землі, по місту — воно тепер ще більше ставало її містом. Але вона мусила б все-таки піти додому по провулку Ветрова, не звертати на глуху стежку Ботанічного саду. Адже, коли говорити відверто, вона вже сподівалась, навіть трошки ждала, що Петро їй щось скаже, окрім отого постійного: «Піонерський салют!» Можливо, її здивувала його розгубленість і похапливість, з якою він звернувся до неї. А може, не сподобався їй отой пожадливий Петрів погляд на її уста, на щоки, на кутик відкритої шиї? Але ж хіба Петро знав, що дівчина дивилась на нього такими спокійними очима, що вона бачила його зовсім не так, як він її.

Так, Поліна помислила було, що Петро десь очікував її, йдучи Ботанічним садом, навіть згадала його слова і його напружений вираз обличчя тієї миті, на площадці. Але тільки мить він займав її думки. Ботанічний сад біло-синього зимового дня розбудив у ній давнішні, рідні спогади.

2

Сонце, іній і тиша в ніжному поєднанні творили в саду лісову казку. Дерева й кущі, тісно обступивши алею, завмерли в своїх білосяйних шатах. Віття сплелось вгорі і заснувало просвіти між товстими темними стовбурами. Дрібненькими синіми кришталиками прозирало холодне небо.

Поліна любила і знала зимовий ліс. Їй не лякали ні шерхїт, ні лускїт зламаной гілочки. Щось зачувши, вона спинялась, підводила обличчя вгору і тоді бачила, як звідкілясь, може, від самого неба, зривався кетяг інею, що розпорошувався на пилок, торкався і щипав за щоки, сипався за комір, на руки. І Поліні хотїлося скрикнути й бігти, бігти просто в гушавину, оббивати іній, аби полився на неї сніговою зливою, обпїк щоки, засліпив очі. Дотики снігу до обличчя і рук робили дерева ще ріднішими і зрозумілішими.

Оживали враження сільської зимової тиші, і Поліна вся поринала в них.

Між дерев раптом показалось риштування. Алея обривалась перед величезним котлованом. Його боки і дно були засновані пруттям, зашальовані дошками. Залізяччя, мов коріння, скрізь звисало і стриміло по стінах. Збоку стояв темний у застінні екскаватор і пахкотів сизим димом. Люди в касках вешталися на дні вирви, щось переносили і здавалися нічменно маленькими і повільними.

Поліні пригадалось, як на цьому місці була зелена галявина, фонтан, стояли лави, цвіли квіти. Все це було гарним, приємним і ніби навіки незмінним. Поглянувши зараз на розриту землю, вона пожаліла за тим. Було жаль і квітів, і фонтана, і ще чогось більшого, що пов'язувалося з ними.

Повільно, в задумі пройшла понад котлованом і незчулась, як опинилась на бульварі Шевченка.

На тротуарі, просто перед хвірткою дощаного паркана, стояв Петро. Він дивився вниз, в тому напрямку, звідки мала б іти Поліна, якби вона пішла по вулиці Ветрова. Легка, прямо-висна стіна білих високих тополь відтіняла зелені, чорні, червоні та блакитні автомобілі, що бігли й бігли знизу.

Поліна, засліплена мерехтінням барв і спалахів, на якусь хвилику втратила з поля зору Петра, але тут же знову побачила його.

Він ще не помітив її. Мабуть, уже зовсім не сподівався перестріти, бо його поза виказувала засмученість і безнадійність. Ця поза і Петрів одяг, в якому ще не бачила його, звеселили Поліну.

— Петро! — не покликала, а зронила слово від подиву.

Він обернувся. Яюсь сумно усміхнувся і пішов їй назустріч, нашттовхуючись на перехожих.

Такою він Поліну ще не бачив ніколи. Мабуть, більше ніколи й не побачить. Він тільки-но віддався було розпачу, був таким далеким від неї, вона уже майже не існувала для нього. І ось — гукнула, йшла до нього, усміхалася йому.

Насамперед оглянули одне одного, одним дотиком очей.

Поліні не сподобалось його пальто — воно стягало плечі, робило їх прямими й вузькими — такі бувають у хлопчиків і надто високих чоловіків.

А Петро задивився на Поліну. Несила було одвести погляд від її обличчя. Сині очі її під чорними рівними бровами дякали своєю красою. Йому треба було хвилинку на те, щоб і заспокоїтись, і оборонитись від них, і просто взяти себе в руки. Поліна була зовсім не та, яку він бачив у підземеллі,

і не та, яка уявлялась йому. Від тієї не залишилось нічого. Сонячний день, синє небо, іній на деревах, барвистий рух — все наче було з нею, і вона постала перед ним зараз недосяжною.

Він мовчав, дивлячись їй в обличчя, і, вже оволодівши собою, ждав, чим виявить свою провинність перед ним. Але мусив озватися першим. І сказав чортзна-що:

— Не вдалося вам утекти від мене?

Коли б він ще не надав цій фразі легкого запитального тону та не усміхнувся при цьому, Поліну зовсім розсердило б і оте «ви», й «утекти», і доскіпливе приглядання до неї.

— А я і не збиралась тікати.

Вона ступила крок вперед, бо далі їй було просто нестерпно стояти перед ним.

3

Петро відчув, що означав той крок — вона могла піти від нього назавжди, навіки, далеко; він більше б ніколи її не наздогнав. Адже між ними не було найтоншої ниточки, що єднала б їх.

І він простягнув руку, щоб затримати її. Поліна хотіла відхилити його руку і ступити з тротуару. Тієї ж миті за Петровою постаттю, яка затуляла од дівчини вулицю, прошмигнув біля самої бровки знахабнілий мотоцикл.

Поліна зойкнула, відступивши, і вони весело засміялися.

Пішли через широку вулицю. Поліна відчувала своїм ліктем Петрову дуже руку. Коли б не відчувала її, скоро б і не одважилася ступити з тротуару. Всередині їй все тремтіло.

Рухливе миготіння, люди, пороша інею і відчуття провини перед Петром — все це, наче раптовий вир чогось нового, швидкоминучого і незвичайного, підхопило її, несло невідомо куди.

Тільки Петрова дужа рука і Петрів спокійний, густий голос були для неї зараз чимось певним, знайомим і сталим.

— Коли дома ніхто не жде, нащо так поспішати?

— А може, й ждуть.

— Ні. Я знаю про вас, Поліно, більше, ніж ви уявляєте.

— О, що ж ви про мене знаєте? Цікаво.

— Не про вас. Про ваше життя.

Але Поліні не хотілося розповідати про своє особисте життя. Воно зовсім не цікаве ні їй самій, ні комусь іншому. Що вона хатня робітниця, Поліна приховувала, видавала себе за далеку родичку своїх господарів. Якраз те, з чим крилась,

насамперед і доходило до тих, хто прагнув щось знати про неї.

Затримались на переході. Машини, мов розлючені бізони, шпурляли з-під коліс шмаття снігу.

Поліна сказала:

— Ви помиляєтесь: мене чекають дома. Це, мабуть, дуже сумно, коли тебе ніде й ніхто не жде.

— Не завжди. — Петро відчував по лікті, що дівчина вже довірялась йому. — Комендантша нашого гуртожитку жде кожного з нас. Невчасно прийдеш — ночуватимеш на вулиці.

— На вулиці? Ой, це так цікаво?

— Не для того, кому це випаде.

— А вам траплялося? — Поліну це захопило: Петро говорив про щось зовсім не відоме їй.

Вони багатозначно презирнулись.

— Дуже часто!

З інтонації дівчина відчула, що Петро сказав неправду, і їй було приємно.

— І я розпитаю когось про вас. Обов'язково! — грайливо сказала Поліна.

— Я пораджу вам, кого саме. Мого друга Михайла.

— Якого це?

— А він один у нашій бригаді. Котрий рудий, аж вогнистий. Але дивіться, не сплутайте його з Василем. Вони схожі між собою. Михайло може образитись.

— Образитись? За що?

— За те, що ви приймете його за Василя.

— Правда? От не думала...

— А справжнє ворогування завжди приховане. Відверта лише сварливість.

— Правда? — Поліна не помічала, що повторювала одне й те ж слово.

— Чого ж їм ворогувати? Через дівчину?

— Ні. Так ненавидить людина людину тому, що не здатна бачити в іншій нічого доброго, привабливого. Серед дівчат, мабуть, такого не буває.

— Я частіше чую, через що сперечаються старші. Мені ліворуч.

Вони зупинилися на розі.

Петро знав цей будинок з довгими й невеличкими балконами. Проходячи біля нього, мимоволі підводив голову, оглядав поверхи, і йому нетерпілось побачити кого-небудь з його мешканців. От він, цей будинок, зараз проковтне і його Поліну, а Петро залишиться сам. Так мало довелося

побути з нею — нічого й не встиг сказати з того, що намірився. Ні, він не відпустить її, не може зостатися один.

Заступив шлях до під'їзду.

— Сьогодні в нашому клубі вечір. Чому я вас, Поліно, ніколи там не бачив? — запитав упевнено, як бувалець.

Поліна згадала: її не раз туди запрошував Борис, хвалився, що грає в джаз-оркестрі.

— А Борис гратиме сьогодні? — пожавішала Поліна.

— Аякже! Представник від нашої бригади. Відомий тромбоніст! — Петро, певно, гордився тим, що знав Бориса і легко вимовляв слово «тромбоніст». Поліна зраділо кивнула головою, усміхнулась і подала Петрові руку. І радісні очі, і усмішка, і тепла рука — все обіцяло, відкривало перед Петром нове, незвідане, щось тільки для нього, і він не мав сили перечити Поліні, аби не йшла, не мав у голові жодної думки — перед її очима, її дружністю і ще чимось більшим, неосяжним, несподіваним, навальним.

Одійшовши кілька кроків, Петро хотів озирнутись. «А що, коли вона дивиться йому вслід?» Ще ступив і далі не міг стримати себе. Обернувся. Високий будинок, освітлений сонцем, блиснув йому в очі рядами великих вікон.

Петро відчув себе так, наче з кожного вікна на нього дивились Полініні очі.

Прямував вулицею, не відаючи, з якою метою.

ВЕДМЕЖА ШКУРА

1

Поліну дома справді ждали: Дора Устимівна ще вчора призначила на сьогоднішній вечір прибирання в передпокоях і в кухні. Господиня останнім часом часто затівала «генеральне» перетрушування одягу та пересування меблів, і тому Поліна різним побитом уникала цієї роботи. Сьогодні вона теж не особливо прагнула прийти додому на віники.

Відчинивши двері, Поліна наткнулась на звалені в одну купу доріжки, ведмежу й вовчу шкури, які простилано під ноги біля ліжок господаря і господині. В коридорі горіли всі лампи. Десь у глибині кімнати гув пилосос і лементувала жінка. Запах чогось пригорілого довершував атмосферу домашнього неспокою.

Дора Устимівна голосно сварилася з чоловіком. З невісткою і своїм сином вона говорила значно тихіше.

Нечутно зачинивши за собою двері, Поліна завмерла на місці. Доріжки і шури, як і домашні чвари, досить остобі-сілі їй за три роки, і саме повітря квартири здалося Поліні сьогодні особливо нестерпним. Її поривало повернутися на вулицю, наздогнати Петра і ходити, ходити, щоб нічого цього не бачити й не чути. Але двері вже защепнулись на замок. Вона стояла в нерішучості, дослухаючись до слів, які долітали сюди з кімнати.

— Ти її жалієш більше, ніж мене,— Дора Устимівна пересилювала своїм голосом шум пылососа.

— Я?

— Ти, ти!.. Яка ж це хатня робітниця? Ходжу на базар сама, варю сама, прибираю сама. А вона поспить, поїсть і йде на роботу. Повертається, коли їй здумається. Я в неї робітниця, а не вона в мене.

— Дівчина ж працює!

— Яке це має значення: працює чи танцює. Вона що ж, на мене чи для мене працює, що я їй маю слугувати?

— Поліна досить прислужувала нам.

— Ми платили їй за службу. А мені вона чим платить, своїми косяками?

— Хто що заробляє,— Віталій Юхимович засміявся.

— Регочеш, є чого...— Дора Устимівна вимкнула пылосос.

Хазяйка плакала. Кожна суперечка в родині кінчалась одним: вона плакала якимись скупими, сухими слізьми і зовсім скоро ставала веселою.

— Дорочко, ти, здається, ще так недавно інакше думала про неї. Вона доглядала нашу онуку і робила все те, що ви тепер ніяк не встигаєте втрюх.

— Платили, кажу, платили їй за це!

— Грошима, знаєш, не все оплачується. Зокрема, щирість і чесність.

— Замовкни!

— Я нагадую тобі твої ж слова. Саме за це ти цінувала Поліну. В інших робітниць таких якостей ні за які гроші не добудеш. Вона три роки нам служила. Я кажу «служила», а насправді жила для нас. Тепер ми теж можемо трохи послужити їй. Дадуть же їй колись гуртожиток.

— Ніколи їй нічого не дадуть. Запам'ятай це: не дадуть! Вона прописана в нашій квартирі, і коли її хтось напоумить, то ще й кімнату у нас одбере.

— Що?

— Те, що чуєш. Лисий он уже, пора знати!

Прикусивши губи, Поліна стояла під стіною. Вперше почула,

що говорили про неї хазяї. Душу її переповнили гнів і жаль. Що їй робити? Може, тихо повернутись і піти звідси назавжди? Чи зайти в кімнату і сказати все, що думає про них?

Знову одчинивши двері, дівчина з силою грюкнула ними. Дора Устимівна визирнула з кімнати.

— Пішла б килимки витрусила...

— У дворі зараз стоїть якась черга.

— Що? Я ніколи цієї роботи не соромилась, а ти он якої.

За спиною Дори Устимівни показався Віталій Юхимович.

Він був у свіжій рожевій піжамі, поголений, чистий, окуляри в тоненькій золотій оправі сяяли, як і його виразні розумні очі. Дора Устимівна затуляла його всього повною поштаттю, яку обтягав старий ворсистий халат, витертий на стегнах. Голова була запнута теплою старою хусткою, що нею Дора Устимівна щоразу оберігала свою зачіску від пилу в час прибирання.

— А може б, справді пізніше. Здіймати пилюку, коли поруч люди... Дай спершу дівчині поїсти.

— Я так і знала! — господиня крутнулась і люто змахнула короткими, пухкими руками до обличчя чоловіка. — Я так і знала! Ти скрізь і для всіх заступник і благодійник, а мене робиш експлуататором.

— Дорочко! — благально сказав він. Але Дора Устимівна подалась вперед, взявшись у боки, і Віталій Юхимович позадкував від неї.

В дальній кімнаті, за оббитими дверима, знову продовжили словесне змагання два голоси: низький — змирливий і високий — наступальний, в'їдливий.

2

Зайшовши до кухні, Поліна взялась перемивати посуд. Знайома робота заспокоїла її. Тепла вода приємно всівала краплями оголені по лікті круглі, міцні руки. Поліна згадала, як Дора Устимівна погрозово взялася в боки, як Віталій Юхимович шмигнув до кімнати, і засміялась.

Вона ждала тієї миті, коли з'явиться в кухні Дора Устимівна. Знала, що і на цей раз вони змиряться з хазяйкою, але не могла вгамувати свої недобрі почуття до неї.

Поліна ще недавно раділа, коли вечорами, обсівши стіл і лускаючи гарбузове насіння (хазяйка любила тільки його), Байраченки жваво обговорювали свої життєвські плани, в яких неодмінно була й вона, Поліна. Так одного разу було вирішено взяти невеличку діляночку і поставити на ній фінський

однокімнатний будиночок, щоб влітку було вільніше в квартирі, легше всім жилося. Дора Устимівна домоглася землі аж сорок сотих гектара: як уже заводиться, то щоб було ради чого багатіє у добривах та гноївках. Виявилось, що Дора Устимівна дуже любить землю.

— Та я свою діляночку зроблю квіткою! Земля колись була мені й іграшкою, й подушкою. Їй-богу, правда!

Ті, що слухали Дору Устимівну, щиро сміялися, а на її повних зарожевілих щоках ще виразніше позначався пушок, з яким вона все життя вела непримиренну боротьбу всіма засобами косметики.

— Він,— Дора Устимівна кивала в бік чоловіка,— вивчає землю в експедиціях та на розкопках. Привезе в грудочках та в пробірках і роздивляється. А я степ ногами сходила, і сапала його, і копала. Земля мені рідніша, ніж йому, бо в ній більше мого поту! — гордилась Дора Устимівна і цим виправдувала свої великі заміри.— Як подивлюсь на оту грудку землі,— вона показувала на засклений стелаж, де лежали рідкісні зразки мінералів і кернів, які привіз її чоловік,— на оту грудочку, в яку влипли зерна ячменю бозна-якої давності, бозна-яких людей, то мені аж дихання забиває в грудях. Аж відкіля ведеться наше хліборобство!.. Он уже коли жінка перевівала зерно і терла його на жорнах для своїх діток. Які ж вони горьовані, ті зерна!.. І збереглися, а од людей і попелу їхнього нема. Я люблю землю. Мені треба на ній багато чого посадити, щоб намілюватись нею. Що мені тих шість соток!

Отак все почалося. З добропорядними намірами. А потім Байраченки спорудили дім на два поверхи, на семеро вікон, а тоді — гараж, свердловину для води, дорогий дощаний паркан, а потім, а потім...

Поліна найбільше зазнала від цієї дачі. Спершу дівчину раз у раз посилали туди то гвіздки одвезти, то просто переночувати там, де звалили матеріали. По тому, як почалось будівництво, стали потрібними і її робочі руки. Коли ж настала грошова скрута, Дора Устимівна оголосила дівчині: «Ми не можемо тобі платити. Шукай собі місце».

3

Дора Устимівна, посварившись з чоловіком, всю свою злість зганяла на речах: починала їх пересувати, переміщувати, грюкаючи столиками, підставками, тумбочками. З кімнат переходила у передпокій, кладову й кухню. Запнута старою

хусткою, перебирала взуття, старі речі, всілякий дріб'язок і в такі хвилини намагалась викинути якомога більше непотребу у сміттєвий від. Хапаючись, вона часто викидала один старий чеврик, а другий новий.

І сьогодні Поліна ждала цього. Поклала собі ще примиритися з господинею. Передусім — мовчанкою, сумирністю. Через півгодини Дора Устимівна все прибере, і подобрішає, і питає, чи Поліна їла щось. Але вона, звичайно, нічого не їстиме. Найголовніше — нічого не їсти і мовчати. Тоді Дора Устимівна відпустить увечері.

Відколи служить у Байраченків, Поліна уникала побачень з хлопцями, — боялась, що за цим знайомством неминуче прийде щось таке, що порушить її влаштованість, її осмислені і твердо укладені плани. Де вона прогулювалась з дітьми, там завжди траплялись якісь сміливі й жартівливі солдати, — інші дівчата виходили до них на побачення, а Поліна тільки обманювала їх. Домашні турботи, піклування про інших поглинали все її життя. Тепер вона не буде такою. Їй добре відомо, що думає про неї господиня, якої подяки заслужила в неї... Сьогодні ввечері вона піде з дому. Піде, що б там не було! Її сьогодні ждуть.

В кухні вже прибрано, як на свято. Поліна згадала, що на неї ще чекають у передпокої килимки й шкури. Вона одягла жакетку, напнула хустку, дістала палицю і згребла в оберемок шкури й доріжки.

Розіславши ведмежу шкуру на снігу посеред двору, Поліна так взялася періцити її, що виляски злітали аж до сьомого поверху, чулися у всіх квартирах. У вікна, які виходили сюди, раз у раз витикались насуплені обличчя. Поліна помічала їх і ще хваткіше біла по шкурі.

НІЧНІ ВОГНІ

1

Повернувшись на околицю міста, до свого гуртожитку, Петро, завжди спокійний і врівноважений, не зійшов — збіг на третій поверх.

В довгому коридорі з вікном у кінці вже стояла півтемрява. Петро на ходу шарпав вимикачі, засвічуючи усі плафони. І в своїй кімнаті насамперед засвітив лампу. Хвилинку оглядався по ній, наче сподіваючись на якісь зміни. Кімната видалась йому нині особливо затишною, приємною і гарно

опорядженою — сусід і той акуратно заслав своє ліжко! Усім вдоволений, знову пригадав, заради чого так поспішав додому, що відбулося в його житті сьогодні і що чекало його увечері.

Петро все робив для себе тільки сам — прасував одяг, ремонтував, що треба, а деякі дрібнички не соромився й по-прати. Найстарший з чотирьох синів у сім'ї, Петро змалку був першим помічником матері, а в шістнадцять літ доля змусила його стати для менших братиків і матір'ю, й батьком. Батько загинув на фронті, мати занедужала й померла, і Петрові довелось варити, годувати й доглядати зовсім маленьких братів. А було їх аж четверо. Повело хлопців життя в різні краї, і Петро тепер сам, і коли одержить від когось листа, згадує, як вистраждали вони зрілість, як покидали осиротілу батьківську хату мальовничого вінницького села, як він повернувся з армії і вже не захотів залишатися там. Глибоке, тяжке хвилювання будили в ньому спогади. Враження тих суворих літ залягли міцними підвалинами в свідомості, в гартованій у знегодах душі, а здобуті навикі складали його практичний, терплячий і добрий характер.

Зараз йому потрібно було роздобути праску. На танці та ще й з дівчиною він, звичайно, аби в чому не піде, а свій святковий одяг бозна-коли виймав з шафи. Оглядав костюм, сорочку, галстук, наспівуючи низьким неслухняним голосом, і відчував на душі радісне піднесення.

Дебела жінка-комендант, гроза холостяків, видаючи Петрові електропраску, підозріливо окинула його поглядом і безкомпромісно нагадала про дванадцять годину. Двері гуртожитку будуть зачинені рівно о дванадцятій і для заоханих.

Петро щиро погодився з цим і, не гаючись, повернувся до своїх справ.

Хазяйнуючи, Петро ні ча часинку не забував, задля чого все це він робить. Був сповнений почуття щастя, милувався всім, що робив, на чому спинялись його очі. Дві китаяночки в рожевих кімоно і з прозорими віялами, з-за яких визирали їх личка (звідки й коли потрапила до кімнати ця картинка-сцена з оперети «Чарівний ліхтар» — ніхто не знав), були зараз такими привабливими, що Петро раз у раз затримував на них свій погляд, помічав у їхніх барвистих обрисах щось справді бездоганно ніжне і ладен був заговорити до них, як до живих.

В його зрілі роки інші, не такі безпосередні натури, в часи захоплення дівчиною раз по раз поглядають на себе з боку, підсміюються і жартують, стишуючи свій молодечий запал. Петро був нездатним на це. Надто багато думав про Поліну,

довго готувався до розмови з нею, надто глибоко переконав себе в тому, що вона та одна-єдина, яку він шукав усі молоді роки, яку мріяв зустріти, що саме її дівоча врода є джерелом тих радостей, за які він ладен боротися і готовий віддати себе до останку. Зодягаючись та приміряючи все перед дзеркалом, Петро ні разу не зиркнув на своє обличчя, в свої очі — почував себе так, наче увесь час стояв перед самою Поліною, перед її великими, уважними і трохи холодними очима. Він немов боявся це зробити, бо знав, яким несхожим на себе був сьогодні, і не мав сили бути таким, як завше, — звичайним. З кожної речі, на яку кидав погляд, ніби одсвічувала його промениста, глибока, душевна радість.

В манжетах сорочки не виявилось запонок. Петро перебрав дріб'язок у шухляді тумбочки, згадав, що він міг їх разом з іншою сорочкою здати до пральні, і, припинивши пошуки, подався до Михайла.

2

Йшов коридором, мугикав пісню і широко розмахував крилами білих рукавів.

Штовхнув без стуку, як хлопці часто робили, двері і завмер на місці. Йому в обличчя пахнуло димом. Світло, що впало з коридора на стіл, вихопило з темряви пляшки, склянки, бляшанки консервів. В попільниці ятрився жар недопалків.

Тліючий вогонь на столі змусив його переступити поріг кімнати. Петро увімкнув світло і, вхопивши пляшку з якоюсь рідиною, хлюпнув з неї на жар. Скляна попільниця тріснула.

— Митько? — простогнав той, що лежав долілиць, і Петро впізнав у ньому Михайла.

— На біса тобі той Митько? Он ледве не згорів через якийсь дурнів.

— Хто горів? Сиротенко ніколи не горів, і ніхто цього не діждеться. — Михайло гикнув і ворухнувся усім тілом. — Петько, друг ти мені чи ні?

Михайло підвівся, і Петро побачив його обличчя, розпухле і заюшене.

— Хто це тебе? — Петро злякався.

— Ти мені друг, Петре? Кажи прямо! І не розпитуй ні про що. Мовчи. Мовчи, як риба на сковорідці.

— Друг, Мишко, друг... Ти лежи. Я викличу швидку допомогу.

— Що?! — заревів Михайло. — Ти мені не друг, а... а ворог.

Найбільший ворог! І йди ти од мене в цей момент під три чорти.

— Я хотів тобі допомогти.

— Допомогти... Петько, ти? Ніхто мені не допоможе. Я їх, іродів, добре знаю. Я знаю і знайду їх хоч і на самій Колимі. Прийдуть зараз мої справжні друзі, вип'ємо і виколупнемо їх, бандюг, з-під землі. Вони хочуть силою добити мене, щоб я не ходив до неї. Петько, ех Петько. Нічого ти не розумієш. Ти виставив картинки над ліжком і милуєшся ними. А в мене є моя законна, і без неї я не можу. Не можу! Ти і твій Ріпак знаєте лише глину. Хлопці, ви, хлопці, бригада моя кумачева, не розумієте ви того, що в мене отут робиться! — Михайло вдарив себе в груди.

Петро сумно стояв біля ліжка. Забув про свої радощі, забув, чого прийшов до цієї кімнати. Розумів, що діється з Михайлом. У нього була жінка, та, про яку він не любив ні з ким розмовляти, але по тому, з якими сніданками Михайло приходив на роботу, якою була на ньому білизна, усі мовчазно визначали їхні взаємини. Синяки на Михайловому обличчі і колотнеча — це від неї. Петро дивився на Михайла, відчував, що треба сказати щось втішне, і не міг. Побитий, пригнічений Михайло нічим не був схожий на того, з яким він сьогодні пліч-о-пліч колупав у тунелі породу.

З коридора, через відчинені двері, долинули проворні кроки і збуджені голоси. «Хлопці», — збагнув Петро і кинувся геть, щоб не застали його тут. Упізнав їх на відстані: товариші з Михайлової кімнати. Попереду йшов Митько, кремезний, з червоним обличчям юнак. Він і побачив, з яких дверей вийшов Петро. Його гукнули до себе, оточили.

Петро спокійно оглянув усіх, по очах здогадався, що все знають про Михайла, спитав:

— Хто його... отак?

— А тобі нащо? — Митько подався на Петра. — Хто заробив, той своє одержить.

— Ходімо з нами, покажемо хто.

Петро подивився на віддуті кишені пальта незнайомого худорлявого парубка.

— Не можу, хлопці. Ніяк не можна сьогодні.

— Не бачите — надраївся до неї. Амбре! — Митько пішов прямо на Петра.

Петро відступив набік, Митько раптом спинився.

— Дивись, не бовкай ніде! Чув? — сказав, не повертаючи голови, як роблять люди, до яких мусять прислухатись інші.

Троє інших затрималися біля Петра.

— Бачив Михайла?

— Ну, бачив,— посмілішав Петро.— Є на що дивитись...

— На Куренівці підсіли. Зараз ідемо туди.

— Ріпаку скажеш, що прихворів.

— Можна для товариша. А на Куренівку я б вам не радив.

— А що, простити їм?

— Щоб ми, прохідники, перед жевжиками з засолзаводу розкисли?

Митько стукнув у двері Михайлової кімнати — луна поко-
тилася по коридору.

Хлопці поспішили за ним.

Петро зашив манжети, надушився і урочисто, повільно
зійшов вниз.

3

Автобуса на зупинці проти гуртожитку довелося чекати довгенько. Петро походжав вузьким тротуарчиком. Коли він повертався спиною до свого будинку, бачив темряву, що на-
ливалася з глибин степу і застигала, ставала непроникливою
стіною перед вогнями. Йдучи їй назустріч, Петро думав про
те, що є край міста, а воно саме далеко звідси. Там
Поліна, її дім, клуб, там багато світла, руху, і все таке зро-
зуміле. Коли ж Петро повертався назад і бачив перед собою свій
гуртожиток, а за ним другий, світло у вікнах, оранжеве, зеле-
не, немовби сповіщало йому свій таємничий, інтимний зміст,
і він не міг одірватися від них. Вогні вабили його.

Петро перебіг зором по вікнах свого поверху і мимоволі
затримався на вогнику Михайлової кімнати. Уявляв, що там
відбувалося зараз, і йому було жаль Михайла. Хлопці, зро-
зуміло, пили за Михайлові гроші, він платив їм за облудне
співчуття до нього, за Митькові грізні обіцянки.

Прибув автобус. Заходячи до нього, Петро ще раз глянув на
вікна. У Михайловому світло погасло. Дрож пробіг по тілу.
Він волів ще озирнутись, пересвідчитись, чи не здалось це,
та його проштовхнули далі. Важке, похмуре передчуття во-
рухнулось у душі.

Коли автобус рушив, Петро ще припав до шибки. Але на ній,
заснованій білим, мов нашитим по синьому, візерунком, по-
пливли тіні, замиготіли веселі, різнобарвні блискітки, наче
там, за склом, розсипалась ракета фейєрверка.

Танці влаштовували у великому фойє на другому поверсі. Петро був тут лише один раз і то не за своїм бажанням: якось завернули туди хлопці «подивитись на дівчат», і він вийшов звідти, як і вся ватага, сміючись з цього «тирла». Живучи в Києві, Петро взагалі нікуди не ходив, крім кіно, і то рідко; він багато читав, і це поглинало увесь його вільний час. Читання підказувало йому інший спосіб життя, ніж той, якого дотримувався він, і коли Петро стикався з хлопцями, які вміли добре танцювати, які розмовляли про плавання з ластами, вина і коктейлі, він злився на себе. Зупиняючись біля літніх танцювальних площадок, Петро жадібно розглядав тих, що вирували там, за огорожею. Двоє, які йшли в плавному танку і, здавалось, вели між собою затаєну розмову самими рухами, були прекрасними. Петро ловив їх очима, шукав у тисняві. Коли ж зненацька натикався поглядом на тих, що наче виставляли напоказ своє вміння викручуватись не так, як усі, він залишав своє найзручніше місце і йшов геть, розштовхуючи зівак.

Навчився Петро сяк-так танцювати під час служби в армії, у ті короткі години виходу до містечка, коли можна було, човгаючи по дощаному помосту важкими кирзовими чобітьми, потримати в своїх огрубілих руках ніжну руку і домовитись з дівчиною про побачення.

У вестибюлі Поліни не було. Озираючись і ніяковіючи, Петро роздягався і думав, що Поліна могла прийти раніше і піднятись нагору. Музика десь там, нагорі, бумкала низькими густими звуками, точилась тонкими струмками скрипки.

Він сміливо ступив на широкі сходи, проминув високе дзеркало, на ходу тернув долонею коротке, невиразного кольору волосся, а почувши гучне човгання ніг, здрейфив. Нащо було починати розмову з Поліною про танці? Коли б Борис менше вихвалявся своїм тромбоном, джазом, Петрові й на думку не спало б запрошувати Поліну. Може, Борис уже завів Поліну до зали?..

Згори на сходах галасливою групою бігли розгарячені червонощокі дівчата. Петро побачив їх і, вражений яскравістю їхнього вбрання, поспішно притулився до поручнів. Вони здалися йому такими гарними, що він подивився їм услід. Йдучи ще, відчув себе вільніше — дівчата овіяли його своєю веселістю.

Відчинив двері до зали. Зала бурхала музикою, шелестом вбрання, пахощами парфумів, грою барв і блиску, і він про-

сунувся попід стіною, немов притиснутий до неї цим нагрітим, розхвиленим клекотінням молодості, веселощів,— несміливий і заповнений думкою про Поліну.

Доки сподівався, що ось-ось побачить її, йому було милим все, що діялось тут, сам бажав злитися з цим вируванням і музикою. Але Поліни не було. Раптом Петро пригадав, як вона поривалась піти від нього при зустрічі на бульварі. Чому він так легко повірив, що вона буде? Людина дуже легко може обманути іншу, якщо вона байдужа до інших. До інших і до самої себе. У Поліни якесь дивне життя. Вона видає себе за витончену, інтелігентну, неприступну... А як він домовився з нею про танці? Де мали зустрітись? «Я буду там»,— сказала вона. Хіба це домовленість? Він побіг від неї, як хлопчик, якому нарешті подарували цукерку.

Петро подивився на хлопців, що стояли, як і він, попід стіною, і подумав, що вони теж не знайшли своїх подруг, теж обмануті.

Згадав про Бориса. Хотів нагледіти його, але джаз містився десь там, за танцюючими, і Петро побачив лише труби, що мідяно зблискували над головами. Однак йому не терпілося поглянути на Бориса, бодай здаля, впевнитись, що Павлищев тут. Просунувся наперед між парами, які рухалися і зовсім не помічали тих, що стояли під стіною.

Коли Петро зустрічався з очима танцюючих, повних вдоволення, лагідності, виразу напівзабуття,— першим опускав долу свій погляд.

Борис сидів у центрі чималого ряду оркестрантів, зодягнений, як усі, в костюм бузкового кольору, з чорним метеликом на білій сорочці замість краватки. Петро впізнав його по розкішній чорній шевелюрі і зрадів йому. Грав він справді на тромбоні, і Петро, побачивши це, аж спинився з подиву: в бригаді ніхто не вірив Борисовим розмовам про цей тромбон і його музичним здібностям. Ось Борис раптом енергійно встав з свого місця, ловко скинув вище себе свого тромбона, і Петро виразно почув лише його гру. Борисові злегка вклонялись пари, що пропливали побіля самого помосту, а коли той знову сів, так само ж енергійно і ловко, навіть дехто з тих, що стояли, заплескав у долоні. Борис грав далі, збуджений, урочистий, встигаючи відповідати кивками тим, що віталися до нього.

«От чортяка, справді грає,— міркував Петро, уже відходячи назад, в натовп.— І навчився десь». Петра це так здивувало, що він забув, чого й пробирався сюди, він навіть розгубився перед Борисом, побачивши його таким. Нараз уявилось, яке враження отут справить Борис на Поліну, і він подумки огля-

нув себе — у своїх стоптаних черевиках, у світлому старомодному костюмі. Ні, треба негайно піти звідси.

Петро позадкував до виходу, вже зовсім байдужий до того, що тільки-но захоплювало, радувало його. «Танцюльки!.. Стиляги!» — відмежовувався від усього. Що тут приємного знаходять оці вузькоштаники? Краще десь «розігнати тугу» — так в бригаді називали вечірню малу випивку. Петро нашукував очима у натовпі когось знайомого із хлопців, а грюкнувши гучно дверима, відчув себе справжнім переможцем.

На сходах Петро передусім запалив цигарку. Потім всунув руки в кишені штанів так, що розстебнуті поли піджака розійшлися, а краватка вільно звисала і вирізнялась на білій, добре випрасуваній сорочці (Петро перейняв цю позу парубочької незалежності від якогось кіногероя), і повільно спускався униз. Йому назустріч піднімалися дівчата, може, й ті, що вже бачив, але тепер він не звертав на них найменшої уваги. Вони, проминувши його, раптом усі зареготали. Петро сердито озирнувся. Його поривало сказати їм услід щось грубе, але знизу ще і ще йшла молодь...

У гардеробній, дивлячись у вікно, на вулицю, самотньо стояла якась дівчина. Петро побачив її обличчя, відбите в темній великій шибці, і, не донісши ноги до приступки, завмер. Руки витягнув з кишень. Цигарка враз опинилась між пальцями. Так блискавично змінюється тільки солдат, який зненацька побачить свого командира.

Поліна, побачивши Петра, сяюча, зраділа, подалась до нього.

5

За вхід до танцювальної зали брали платню, і музикантам клубного оркестру перепадала «свіжа копійка», але холостяк Борис зовсім не надавав цьому заробітку того значення, якого надавали йому сімейні колеги. Його тягло сюди передусім захоплення музикою, атмосфера танцювальних вечорів, бажання бути серед молоді.

До клубного джаз-оркестру Павлищева прийняли місяців зо три тому як дивака-самоука. Коли він одного разу з'явився на репетицію з своїм власним, бездоганно начищеним тромбоном, взутий у дебели армійські чоботи, в простих чорних штанах, заправлених у халяви з напуском ледве не до кісточок, в солдатській гімнастерці і модному на той час синьому береті, надітому на буйну чорну чуприну, музиканти, почувши його розмову з директором, мимохіть підвелися з своїх місць.

Артистичний, витончений у своїх манерах і стриманий у виявах емоцій, немолодий уже диригент, вислухавши Бориса, вигукнув:

— Та ви ж дивак!

Оркестранти дружно засміялися. Борис весело, без найменшої ворожості дивився на них великими сіро-голубими очима.

Диригент постукав смичком по краю деки нового фортепіано і, підморгнувши своїм колегам, сказав:

— Дайте йому «Голубку».

Борис виконав з оркестром пісню бездоганно.

І його посадили за пюпітр.

Повернення до занять музикою для нього було важливішим за все. Свої найкращі мрії Борис пов'язував саме з нею, вони вели його, манили, а заробляти на життя він мусив важкою працею в тунелі.

Під впливом вуличного товариства ще малим хлопчиськом Борис покинув свою матір, дім і подався в запаморочливі мандри. Що привело дитину до такого вчинку: бездоглядність (мати цілий день на роботі), чи принади вільного пригодницького життя — може, все разом. Недалеко хлоп'я й заїхало, небагато й побачило, як його «приземлили», а в дитячому будинку вихователі ткнули йому до рук довгого, незграбного інструмента, який визначив його долю на цілий десяток років.

Коли б він був далекогляднішим, то, зрозуміло, здобув би ще якусь іншу, більш потрібну і поширену професію, ніж тромбоніст. Цього не сталося. І ось тепер, залишивши військову казарму, Борис вийшов у широкий світ з речовим мішком за плечима, в якому лежали солдатська білизна, онучі, набір листівок гарненьких артисток, томик віршів Єсеніна, та з довгим футляром власного тромбона в руках. Було щось горде, смішне і сумне в цьому солдатові, який серед інших, що мали свої домівки, родини, притулки, бадьоро крокував вулицею на вокзал з тим футляром, їхав, співаючи й жартуючи, до міста, де в нього не було жодної близької чи навіть знайомої людини. Друзі-однополчани, співчуваючи Борису, запрошували його до своїх міст і сіл, обіцяли дружбу й притулок, але він од усього відмовився.

Все, чим він жив до призову в армію, було забуте, відкинуте й переоцінене. Змужніла людина починала своє життя спочатку. Над нею нині мали владу лише перші дитячі враження та невиситима жадаба жити, трудитися, любити... Хлопцям не важко було зрозуміти його переконаність у тім, що серед людей він всюди знайде собі місце і ніде не бідуватиме. Був не зба-

дуваний, не зніжений життям, тож вірив, що звикне до всяких умов. Та, як казати правду, Борис і не готував себе до якихось випробувань. У великому місті завжди знайдеться оркестр, якому буде потрібний тромбоніст хоч на дві-три години на тиждень, а він таки ж непоганий музикант.

Іхав Борис до Києва, де прожив хлопчиком три роки. В ті часи бачив місто переважно з вікна дитбудинку, крізь огорожу двору чи з колони на прогулянках. Зелені вулиці, задніпровські далі, широка ріка з піщаними берегами й островами, навіть будинок на Печерську,— все тепер стало для нього недослуханою казкою дитинства, захоплюючою недочитаною книгою і разом з тим його рідним домом.

Теплого осіннього дня Борис дістався до Києва. На вокзалі з оголошень, розклеєних на дощаних парканах, довідався, що недалеко звідси, в Ботанічному саду, приймають робітників на підземні об'єкти Метробуду. Прямо з усіма своїми речами залюбки пройшовся до контори будівництва, а через годину, уже прохідником нової бригади, у кімнаті гуртожитку на вулиці Свердлова розміщував свої пожитки.

Так за кілька діб в його житті стався крутий, рішучий поворот. І сталося все це з його власної волі і в повній згоді з його бажанням та мріями.

Тяжка й груба, доступна лише сильним і впертим людям, робота прохідника тунелів сподобалась Борисові. Він одразу побачив, що зостанеться тут.

Павлищев завжди прагнув бурхливого, гомінкого оточення, розваг, веселощів. Піднявшись на-гора з тунелю, рідко коли зразу доходив до гуртожитку. Він забігав до «Пиріжкової» чи їдальні, яось закушував і вже кудись ішов, вишукував когось з товаришів, з кимось блукав по вулицях, а коли випадав вільний вечір, не обходився без театру, особливо оперети, свого клубу, оркестру. Він легко й швидко заводив знайомства, безоглядно витрачав гроші, любив вечірки, танці, розчинявся в людях, зовсім забуваючи про себе.

І цього вечора Борис з насолодою, до самозабуття віддавався грі на тромбоні, змагаючись та єднаючись з трубами, саксофонами. Був до краю вдоволений з того, що перед ним вирував веселий натовп, що раз по раз знайомі і незнайомі звертали до музикантів щасливі посмішки і ласкаві погляди, немов промовляючи: «Хороше! Як все це хороше!»

Перегукуючись з трубою, що вилясками кидала в залу своє бадьористе стаккато, Борис водив очима по обличчях танцюючих, не спиняючись на жодному з них.

Несподівано побачив високого, кремезного Петра і поряд невеличку Поліну. Його це так здивувало, що він раптом зробив паузу. «Як він тримає її!.. Невже вони так близько знайомі?»

Оркестр замовк. Борис опустил на коліна тромбон. Постаті, обличчя замиготіли перед ним.

Невже вони не бачать, що він сидить тут, на помості?.. Борисові згадалось, як на зміні розмовляв з Поліною і запрошував її на «Поцілунок Чаніти», згадав її жартівливо-дружнє ставлення до нього, і в душі знов прокинулося почуття, підсилене заздрістю, а можливо, й ревностями, почуття, яке останніми днями прикрашувало його життя.

«Чому ж я не здогадався сьогодні запросити її сюди?» — хвилювався Борис, то відбиваючи своїм модним чорним черевиком такт мелодії, яку щойно грали, то перекладаючи на колінах тромбон.

Чи не пробираються вони сюди, ближче до сцени? Поліна взяла Петра під лікоть і веде. Ви бачите, ось я!..

Борис поклав тромбон на тумбу і кинувся з помосту.

6

Вперше побачив Поліну із смаком вбрану. Опинившись перед нею, розшарілою, в темній сукні, що окреслювала її стрункий стан, груди, плечі, відтіняла білу круглу шию, оголені трошки нижче ліктів руки,— о, як вона була не схожа на ту Поліну, яку він зустрічав у тунелі! — Борис зніяковів.

— І ви заблукали сюди? — дружньо поклав свою руку на Петрову, а дивився тільки на Поліну.

— Боря! — скрикнула дівчина, побачивши Бориса перед собою. Вся насторожена, збуджена від незвичного оточення, вона зраділа з його появи.

— За чужих нас маєш? — Петро дивився на свого товариша з почуттям переваги: він тримав під руку Поліну, а не Борис.

Йому не сподобалось, як Борис раптом поклав свою руку на руку Поліни, як, не криючись, оглядав дівчину. Петра підбурювало те, як Борис надто вільно поводився з ними.

Борис вів про своє:

— Аж тепер зрозумів, чому дівчата так впевнено почувають себе в комбінезонах і всяких там спецівках.

— Цікаво, чому ж? — Поліна дивилася Борисові в очі.

— Бо добре знають, які принади приховують вони од людей грубими спецівками.

Поліна засміялася.

— А як ми граємо?

— Прекрасно! — вигукнула Поліна.

— А про мене — хоч на ложках вибивайте. Це їм, — Петро кивнув на гурт молоді, — стиляжкам, догоджайте.

— Петре! — Поліна нахмурила свої гнучкі брови і стурбовано позирнула на сусідів.

Борис почервонів. Завше вбраний модно, він часто чув подібні репліки, але пропускав їх повз вуха.

— Ти сьогодні, Петре, не в настрої, — Борис непривітно подивився на Петра, і його сірі холодні очі враз стали суворими. — Ви, Полю, не пошкрябали його «лаків»?

Петро був у стареньких, на мікропорці черевиках.

— Здається, ні. Ой, тут так хороше! — Поліна взяла обох хлопців під руки, щоб пройтися і розвіяти те, що так недоречно домішувалося до веселого настрою всіх. — Коли ви ще граєте?

— В суботу. Ви бачите — у нашому клубі майже вся молодь Києва. Який зал, який джаз! — Борис тицьнув себе пальцем у груди. — Виконуємо що завгодно. Петре, що ти замовиш?

Диригент часто застукав смичком по фортепіано. Борис стрепенувся від цих звуків.

— Я пішов, — знову звертався тільки до Поліни. — Коли ви добропорядні люди, то зачекайте мене після всього. Я відтарабаню своє знаряддя праці за п'ять хвилин. Це ж тут, на один поверх вище. Петько, як ти?

Петро дивився на нього з посмішкою зневаги.

— Ми б ще кудись зайшли, посиділи, га?

Поліна ждала, що скаже Петро.

— Завтра о сьомій, на зміні. Привіт! — Петро підніс руку і, не глянувши на Бориса, відвернувся од нього.

Вони йшли по залі, не наважуючись глянути в бік сцени. Обое мовчали і думали про те, що тільки-но відбулось. Їхні думки, викликані появою Бориса, блискавично розросталися і кожного вели в своєму напрямку далі й далі. І Поліна, і Петро трималися так само, як і досі, напружено, запобіжливо. Коли заграла музика, відразу ж стали до танку. Відчувши тепло рук, насторожені дотики, обое сповнилися щирим довір'ям, ніжністю. Але тільки озивався в оркестрі м'якими звуками тромбон, тільки випадало їм проходити в колі біля самого помосту, обое згадували про Бориса.

Петро, дивлячись на її рожеву щічку, прямий маленький носик, неспокійно перебирав пальцями, в яких лежала її легка, невідчутна рука, і йому стало тісно в грудях, тісно в цій величезній залі. А Поліна, чуйно скоряючись його рухам, кружляючи, встигала вловити очима зблиски на трубах і Борисове обличчя.

7

Провівши Поліну до вже знайомого будинку, Петро поспішив на зупинку автобуса. Людей, світло у вікнах сприймав, як щось незвичайне, святкове. Враження одного дня наче придушили його. Він борсався в них, як у чистій теплій глибокій воді, йому було легко і трохи тривожно.

Ішов навпроти вітру, піднявши комір пальта і натягнувши кепку, і думав про Поліну, про Бориса, про завтрашню зустріч з ним.

Заскочив до автобуса і здивувався, що в ньому було так мало людей. Йому здавалося, що зараз зовсім не пізно, що всі люди, як і він, кудись їдуть, поспішають. Подивився на годинник, згадав про комендантшу гуртожитку, потім про Михайла. Згадав про темряву на околиці. Поглядаючи на людей, що заходили й виходили, Петро нічогосінько не помічав в них, не сприймав їх і всього, що було в автобусі. Затримав погляд на водієві, який сидів за склом і жваво керував машиною, і чомусь уявив, як він пізно повертатиметься додому, і знову подумав про темряву і згадав про тих людей, що самотньо йдуть серед ночі по вулиці і з якими чомусь неприємно розминатися.

Він зійшов з автобуса, і йому здалися дивними тиша і сутінки, що залягли між високими довгими будинками. Напівосвітлені, з погаслими вікнами, вони наче були зборені темрявою степу.

Брав ключа із скриньки і вже був розтулив рота, щоб обізнатись до комендантші, сказати їй щось привітне, як раптом побачив ключа до Михайлової кімнати й онімів. Погасло все, що світилося й цвіло у його душі.

Настінний годинник задумливо відбивав удари дванадцятої.

Вранці, коли бригада Ріпака з'явилась на зміну, уже було три метри готового тунелю.

Три метри, три кроки.

Для Чаброва вони стали початком його успіху — бо дуже обстоював необхідність кесона; перед Тобишем, який був проти кесона, вони ще гостріше ставили питання: бути йому начальником дільниці чи не бути; а в Ріпака ці метри викликали замішання — Єжовкін виходив на перше місце, а його бригаді вчора зірвали план.

Сьогодні ще один ляпас: Сиротенко не з'явився на роботу.

По Ріпакові, правда, вранці не було видно, щоб він переживав ці невдачі й неприємності, навпаки, Павло був дуже вдоволений — бригаді випав вигідний вибір, в тунелі багато порожняку і заготовлених тюбінгів. Побачивши це, Ріпак справді перестав думати про всілякі негаразди; він умів поганий настій виправляти працею. Хлопці займали свої місця жартуючи. Оптимізм людини ніде не виявляється з такою силою, як у жартівливому ставленні до того, що здатне загрожувати їй.

Знявши роби, Ріпак з Петром здерлися по риштуванню під стелю тунелю. Мовчазні й замкнуті, ні словом не озиваючись один до одного, накинулись на породу. В кожного було сьогодні для роздумів щось надто своє, що слід не раз переглянути лише в своїх думках. Оглушливе теркотіння молотків розділило їх запоною дужих, нестихаючих звуків.

Батуючи породу, Ріпак чомусь згадав море. Майже місяць провів цієї осені в Ялті. Вікна санаторію виходили на море, і він годинами простоював над ним, дихаючи солоною мжею. Але так і не намилювався. Додому привіз невситиму любов до морської стихії.

Хіба тільки не надивився? Не осягнув його ні зором, ні думкою. Отой невловимий колір води. Оті сонячні смуги, що займалися десь там, далеко, куди падало через просвіти у хмарах проміння і робило море схожим на степ у золоті хлібів і плямах величезних тіней. А скільки сонця, сонця скільки! Воно наче все виливалося своїм жаром на розбурхану живу воду і вже кипіло на цілому просторі. Тільки на морі бачиш, яке могутнє наше сонце. А хвилі, хвилі... Біжать, поглинають, роздушують менших, рвуться до берега, збивають зустрічних, піняться, лютують, загрожують, і все лише для того, щоб

вдаритись об каміння, розбитись на бризки і злетіти ними в повітря.

Йдучи на берег, Павло іноді брав з собою шматок хліба і тут, з гранітної набережної, кидав чайкам крихти. Чайки кружляли і кружляли, злітаючи одна за одною, переміщуючись, кигичучи і пильнуючи, де з'явиться кинута пожива. Йому подобалися чайки своєю спритністю — жодна крихта хліба не встигала долетіти до води, була підхоплена пташкою в повітрі. Своєю чесністю — чайки не виривали нічого одна в одній.

Картина морського узбережжя, з шумом прибою і лементом пташок, з розлитим на весь виднокруг сонцем, ожила в Павловій пам'яті у ці хвилини трудової напруги. Потім перед очима знову була тільки стіна глини, а гуркіт молотків здавався ще оглушливішим. «Спондилова глина,— подумав Ріпак,— такого ж кольору, як і морська вода... І запах її нагадує кислуваті випари морської мілини». Думка ця була певна, точна і вражаюча. Здається, він не замислювався над цим раніше. Мертва порода наче раптом ожила для нього.

Озивався один молоток.

Відповідав другий.

Повторював перший.

Бригадні клопоти повернулись до Ріпака. Все, що непокоїло його, що доймало, прийшло до нього у вибій. Він напружувався, глибоко вгонив піку в породу, вивертав шматки. Не хотів ні про що думати, але це йому не вдавалось.

2

«...Одного разу, оце зовсім недавно, Іван Іванович викликав мене до себе на розмову з приводу нашого зобов'язання. Посадовив біля свого столу, подивився в обличчя.

— Схуд чи так чого?.. Сірий ти якийсь!

Я справді в ті дні почував себе кепсько.

— Як тільки щось помічу нащот випивки з твого боку, ставитиму питання перед Ліною,— Івана Іванович обернувся до столу, за яким працювала Павлова дружина. Ліни там не було.— Вона дома варить обід?

— А що?

— Замовлю для неї ланцюжок з маленьким замочком. Касирка! П'ять хвилин не всидить на місці. Так... Не знаєш, яке питання я хочу поставити перед тобою?

— Знаю.

— Звідки?

— Ви ж учора викликали Анголу, Єжовкіна...

— Бузувіри! Не втримали язика за зубами. Рознесли.

— Яка ж тут таємниця, Іване Івановичу? Увесь Радянський Союз говорить про це.

— Сугубо кажучи, так. Увесь Союз. Ну, а що ти скажеш?

— Що? Моя бригада згодна.

— Правильно! — Іван Іванович підвівся. Я теж. — Ні, ти сядь, Павле Гур'євичу, сядь. Я говоритиму з тобою, багато говоритиму.

— Я сяду, будь ласка. Тільки нащо тут багато говорити. Все ясно.

— Тобі все ясно? Ти бачиш всю глибину питання?

— Та ніби ж бачу.

— От, «ніби». А «ніби» тут якраз і не годиться. Я мушу дещо пояснити.

Це була довга і немарна розмова. Іван Іванович хвалив мене, говорив, що саме на мою бригаду керівництво й покладає надії. Він по-своєму визначав смисл руху бригад комуністичної праці.

Я терпляче слухав.

— Ви так агітуєте мене, наче побоюєтесь, що я завтра відмовлюся од своїх слів. Ми б самі прийшли до вас, якби ви не покликали.

— Молодець! Правильно!

— Що од нас залежатиме, ми забезпечимо. А що од вас...

— Не сумнівайся, товаришу Ріпак. Я свої плечі підставляю, як треба буде.

Іван Іванович перелічив усі шляхи, якими йтиме підтримка бригаді, і зокрема назвав торгівлю кефіром у тунелі.

— А не поб'ють пляшок, поки до тупиків везимуть?

— Технологія доставки уже розроблена, не хвилюйтеся, — серйозно відповів Іван Іванович.

— Головне — без холодильника можна обійтись, — сказав я.

— От-от! Кефір — це, брат, рычаг здоров'я. На місці голови міськради, я б усі оті забігайлівки змінив на «кефірні».

— А де ж ми тоді з вами винця вип'ємо, Іване Івановичу?

— Ніде, Павле, ніде! Кінець стихії. Газети читаєш, сам розумієш момент. Починається новий крок нашого життя! От я й хотів з Ліною разом обговорити питання. Побігла... Мабуть, у залізничному дають французькі кофточки.

Після цієї розмови було таке: засланий кумачем стіл, квіти і спалахи «блискавок» фоторепортерів. Були знімки в газетах, і з'явилося величезне червоне полотнище, напнуте через усе повір'я. Моє прізвище колихалося на кумачі вдень і вночі.

Три кроки ступили бригади вперед, три кроки під нависле над ними річище Либеді. А моя бригада... Ви знаєте про це, Іване Івановичу?.. А про те, що Єжовкін чинить сваволю?.. А про Михайла, про Михайла!..»

3

Павло відколов скибу глини і стомлено опустив молотка на поміст.

Піт стікав йому з лоба на брови. Дрібні кучерики прилипли до тіла. Він тернув рукавом светра по чолю і розвіз глину по скроні.

— Нам жарко, як на пляжі, а стіни дихають холодом.

— Здається, скоро до якихось підземних льодовиків дійдемо.— Петро теж вимкнув молотка.

— Людина часто обманює себе: думає, що робить собі полегшення, а від того їй ще важче.

— Гадаєш, обійшлися б і без заморожування ґрунту?

— Без галасу про пливуні і Либідь — безперечно.

— Тобиш, здається, дотримується цієї ж думки.

— Я кажу про те, що піка не може вгризти замерзлу породу.

— На моєму боці вона як масло.

— Кефіру, сподіваюсь, не буде?.. Чого не вийшов Михайло?

— Чортяка його розбере! — Петро почав теж запальовувати вибій.

— Не бачив його вчора?

— Бачив. Ішов кудись з хлопцями.

— Пізно?

— Пізно.

— Не з нашими, звичайно?

— Отаманом у них Митько.

— З тим далеко піде.

— Якщо міліція не затримає.

— Нам ще цього бракує. Заглянь до нього сьогодні. І совість, мабуть, його не мучить.

— Якщо вона в нього є.

— Є.

— Ох і ситуація! — Петро зітхнув.— Це ж хтось один прогуляє чи побешкетує десь, а на всю бригаду провина.

— Одного прищемить — усім мусить боліти.

— А як Єжовкін пронюхає, що Михайло сьогодні не вийшов, а ми не записали йому прогулу?

— На телевізійну вишку вилізе і кричатиме про це.

— Навіщо ти взяв Михайла в бригаду? — Петро притишив голос.

— А що таке?

— Та нічого. Рудих чогось дуже дівчата люблять.

— Люблять?

— Так, що аж... по пиці від них заробляють.

— На що натякаєш?

— Набила вона чи хтось за неї його побив. Одлежується дома, щоб людей не страхати.

Ріпак плазом кинув на поміст дошку, і звук вибухом луснув під склепінням.

— Єжовкін, звичайно, уже знає про це, в курсі?..

— Може, й ні. У хлопців, знаєш, свої бригади.

— За що ж його побили? Хто? — Ріпак прихилився до стіни, бо в ногах йому озвався дроз.

— Не вникав і не хочеться. Усе в нього таке брудне якесь...

— Я за Михайла найбільше й боявся. Розмовляв з ним, цікавився, як живе. «Прекрасно, Павлику! Складаємо гроші на гардероб». Квитки в театр показував.

— Брехав!

— І що одружений?

— Він одружений, але живуть у різних гуртожитках. Він у Святошині, вона — на Куренівці.

— Що то за одруження? Він покликав нас, порадив разом з нами? Нічого душевного у такому одруженні, от що я тобі скажу.

Петро не переставав працювати і лише тепер, коли бригадир виголошував, як йому здалось, дуже важливі думки, обернувся до нього просто з дошкою в руках:

— Коли б на очах у всіх побралися, то посоромилися б на другий день битися.

— Одне слово, не життя, а пливун!

— Ціле болото! Я чув од хлопців: у неї був наречений, його взяли до армії, а тут підвернувся Михайло. Той довідався і заходився писати своїм товаришам, щоб помстилися Михайлові.

— Історійка! Коли людина йде по вулиці, не дивлячись куди, вона штовхає тільки зустрічних. Коли людина живе безглуздо, вона псує життя сотням інших, близьким і далеким. Де Куренівка, де хто, а ми в підземеллі змушені це переживати. Дай домкрат! — гукнув Ріпак до машиніста щита, і той притиснув до стіни шалівку.

Наприкінці зміни бригада уже докінчувала монтаж тюбінгів, Ріпак і Петро вдвох вкладали болти і загвинчували гайки

на стиках. Робота йшла добре, всі відчували це і метались, і вертілись один біля одного: трьома парами рук підхоплювали те, що могли підняти чи подати дві руки. Петро, коли залишився наодинці з бригадиром, шепнув:

— Поліну треба попередити... Коли питає хтось, чи всі на роботі, щоб сказала, що всі.

— Це я доручу Борису. У них романчик зав'язується. Петро витріщився на бригадира.

— Чого ти? Вдарився, чи що? — Ріпак дивився на Петра.

— У них, з Борисом?

— А що тут дивного? В оперету йтимуть сьогодні. А ти, мабуть, чистими чобітьми хотів її причарувати?

Петро оглушливо гуркнув загвинчувачем.

Ріпак переважився, щоб визирнути вниз:

— Гей там, подай прокладку!

Василь задер голову і стояв, розвівши руки:

— Яку прокладку? Всі подали.

— Всі? Так-таки й усі? — Ріпак нависав над Василем.

— Всі, більше немає.

— Тоді подай хоч ту, на якій стоїш.

— Тю-тю, яструб видющий.

Тюбінги вклали і закріпили. Хлопці вже одягались і мили чоботи, а Петро один під стелею гримів і гримів пневматичним загвинчувачем. Довелось його гукати.

Коли прийшла на зміну бригада Єжовкіна і сипнула до місць, де тільки що стояли робітники Ріпака, Петро, побачивши Митька, згріб його за куртку і потягнув в закуток:

— Ну, що з ним? Кажі! — зеленкуваті Петрові очі горіли злістю.

— Ти чого? Що таке?

— Сам знаєш чого! Де Михайло?

— Ша! Слово не горобець...

— Плювати мені на твої погрози.

4

Захеканий і сердитий, Петро наздогнав бригаду.

— Михайло сидить, — сказав Ріпаківі на вухо.

Той рвучко обернувся до нього. Петро не бажав ні пояснювати, ні слухати. Коли двері шлюзу прочинилися і всі побачили Поліну, Петро прошмигнув повз неї, не спинившись, як зробили інші. Озираючись вже на відстані. Поліна вихилилась із-за постатей, що обступили її. Петро вловив її здивований вираз і мимоволі застиг на місці.

— Іван Іванович просив зайти,— звернулась Поліна до Ріпака, який щось записував в журнал. Вона бачила, що Петро чекав її.

— Нащо я йому? — Ріпак був гордий з того, що сьогодні бригада перекрыла всіх у виробітку. Але згадав про Михайла і схопився з табуретки.

— Мазур! Петро! Де Мазур? — занепокоївся Ріпак, бо лагодився разом з ним зайти до будкому. Йому треба, щоб Петро зараз був поруч.

Петро зник за поворотом.

Хлопці зійшли з площадки і затрималися біля щита з «Ракетою».

— У-у, брат! Оце хтось злетів.

— Хто ж — Єжовкін.

— Той швидкий, як муха.

— А коли ж наші показники виставлять?

— Виставлять! Начувайся,— кинув Ріпак, проходячи. За ним рушили всі.

Бригадир розумів, чому так весело гомоніли хлопці — на думці у всіх був сьогоднішній виробіток, вечір. Подумав про Михайла. «Може, це ще й неправда»,— заспокоював себе.

5

Бригада ще піднімалась на-гора, а Петро вже сидів у вантажній критій машині, над фанерним кузовом якої вставав димок пічки.

— Чого б ото волоктися, як неживим! — стрів тих, що повільно залазили в натоплену машину.

— Нам не на танці,— огризнувся Василь.

Петрові тенькнуло щось всередині: «Невже й він знає про вчора?» Хотів відпасувати йому, але до машини видирався Ріпак.

— Хто про танці завів? На мороз його. Поїхали! — Ріпак постукав кулаком у лунку стінку кабіни.

Шлях до душової — шлях додому, і кожен повертався в думках до своїх домашніх клопотів. З першої зміни майже ніхто додому відразу не їхав: час залишався для справ у місті, в конторі.

За маленькими віконцями кузова пропливали будинки, дерева, небо, гуркотіли трамваї... Але дивитись на них було нецікаво. Думки, думки... Василеві треба було обов'язково знайти в магазинах і купити гвіздків. Батько будується, Василь йому допомагає, бо в новому домі дістане й він кімнату. Але де

ті гвіздки продають? Лободенко і Заболоцький говорили про дитячі валянци. Коли добре пошукати їх, то можна й натрапити десь. Шугайченко обізвався до Петра: у них давня рада про мотоцикли. Але Петро чомусь не підтримував розмови.

Ще один поворот, і машина вирвалася на Привокзальну площу. Тут вона помчала без перепон, і люди, що снували побіля лотків за приміським вокзалом, розбіглися перед «душогрійкою»: машина висока, розстилає за собою дим, а шофер жме, щоб не погас у піщі вогонь.

Ріпак сидів у самому кутку, стиснений плечима сусідів. «Розійдуться зараз, хто куди, кожен робитиме, що йому спаде на думку, а я відповідай за всіх... З якої речі? Навіщо мені така самодіяльність? Михайло вчинив паскудство. Ще й від Бориса можна сподіватися якої завгодно витівки. Джаз, танці, оперета... Треба поговорити з ним, як він живе... Поговорити. Наче це щось вирішує. Зайти б колись до винного магазину, випити з ним, може, й розкриє душу...»

Милися під душею, співали, галасували, реготали. Борис бризнув на Петра холодною водою, і той мало не вдарив його: «Не чіпай мене!» Ріпак, почувши сердитий окрик Петрів, подумав: «Нервує через Михайла. Не все розповів про Михайла. Багато знає, диявол».

6

В тупику Привокзальної площі, серед останніх залишків старого торговища, вже зводилась будівля наземної станції метрополітену, стояли будинки, трохи нижче день і ніч гуркотили поїзди, а біля ларків та магазинчиків завжди юрмився люд: тут круглий рік діяв атракціон «Мотоцикл їде по стіні». Якесь давнє життя дотлівало тут, відсунуте від базарної площі за високі, пофарбовані і завішені яскравими плакатами паркани.

Дружним гуртом хлопці, сильні, здорові, протовпились понад самою драбиною, що вела на помості атракціону, на мить спинились перед виставленим напоказ новеньким мотоциклом.

Ріпак побачив під огорожею купку людей, почув, як гупали удари по силовіру, і попрямував туди. Всі пішли за ним. Не яка й новина, але зачепила хлопців, затримала. За право ударити кожного разу тут треба платити двадцять копійок, але якщо скоба доскакувала кінцевої відмітки, платні не брали.

Якусь часинку постояли за спинами тих, що «добивали» своє, і підступили ближче.

— Ну, покажи! — Ріпак штовхнув Василя.

— У мене не вийде. Вчора з батьком у погребі діжки переставляли... Руку понатужив.

— Давай, Борисе!

— Він живе надголодь. Холостяк — не подолає.

— Чого речете? Плати — битиму скільки завгодно, — весело сказав Борис.

— За чужі гроші не будеш старатись. Бий за свої. Борис пропхався наперед:

— Ану, пропустіть. Вагонетку піднімаю, а це...

Взяв довбеньку, оглянувся, розмахнувся.

— Гех!

Скоба злетіла вгору і сковзнула назад.

— Го-го-го!

— Вагонетку піднімає...

— Ану, ще раз.

— Бий! Та дивись влучай.

— Хлопці, у нього ж ніколи не буває грошей, нам розплачуватись доведеться, — поводив очима Василь, стоячи попереду з порожньою сіткою в руках. Він ніколи не признався, є в нього гроші чи немає.

— Розрахуємось, бий! — сказав Ріпак, входячи в азарт.

За третім разом Борис зняв берега, і натовп, що оточив веселих хлопців, розлігся реготом.

— Слабак! — проказав над Борисовим вухом бригадир і озирнувся назад. — Матінко! Цілий ярмарок зібрали. Де Петро?

Петро ще стояв біля мотоцикла. Над машиною, розфарбованою в червоне і жовте, висів великий рекламний плакат: чоловік і жінка, яскраво, по-спортивному вбрані, мчали вдвох на такому ж ІЖі. Блакитний простір цвів довкола них, блакитні смуги креслила швидка, як пташка, машина... Петро поклав руку на кермо справжнього ІЖа і йому уявилося, як він їде на такій машині з Поліною. Їде вулицею Києва, виринається на околицю, і ось перед ним такий же простір, і він влітає в своє село. Відчуття щастя заповнює його душу, туманить зір.

Коли він нарешті почув, що його кличуть, перед ним уже виріс Василь.

— Давай — виручай!

Перед Петром розступились. Дідок-наглядач подивився на Мазура, тоді на Ріпака і сказав:

— Він битиме, не ти?

— Він.

— Гроші наперед. Якби ти бив, ще б повірив.

— Ану, дай, Петре, за сумніви і недовір'я до прохідників! — підохотив Ріпак.

— Нехай приміриться, — метушився біля нього Василь. — До всякого діла треба спершу приміритись. Народу он скільки зібралось.

Петро відіпхнув плечем Бориса:

— Одійди, щоб по зубах не дістав.

Борис здивовано відступив. Петро поклав перед дідком карбованця.

— Огонь! — скомандував бригадир. Але Петро й справді примірявся. Став зручніше, пристукнув злегенька довбенькою і якось зненацька, миттєвим розмахом ударив. Скиба повисла на застібці.

— О! Сила!

— Ще разок.

— Забери назад гроші, — шепнув Василь Петрові.

— Огонь, Петре! — радів Ріпак.

Той набрав повні груди повітря і, окресливши довбенькою коло, вдарив. Скоба долетіла до краю вимірної лінійки і, зірвавши обмежника, шугнула вгору, над ящиком. Десятки очей побачили це. Натовп реготнув, заплескав у долоні. А наглядач, угледівши, що скоба впала десь по той бік огорожі в калюжу, злякано дивився на Петра.

Люди насадили з усіх боків, щоб подивитись на Петра. Ріпак заспокоював старого:

— Робіть міцнішими свої атракціони. Це ще в мене рука поболіє, а то, чого доброго, і ящик розсипався б. Прохідники б'ють, розумієте?

Посвітлішало на душі в Петра після тих розмов у тунелі. Не став брати назад карбованця, буркнув дідкові: «На нову скобу!» — і пішов. За ним слідом потяглася ціла вервечка хлопчаків. Бригада йшла позад нього. Борис зупинив таксі.

— Ти куди? — спитав Ріпак.

— До музкомедії.

— Поїдемо спершу до контори. Петре, сюди, зі мною?

Петро зупинився, побачив, що в машині сидить Борис, і відвернувся.

— Не поїду нікуди!

Машина просичала скатами по сніговій кваші. Петро ішов, піднявши комір пальта, ішов без плану і наміру. Знову залишився один, сам на сам з Митьком, з Михайлом, з довгими вечорами.

У будкомі, куди приїхав Ріпак, була одна Ліна, його дружина. Вона, казначей будкомівської каси, за своїм невеличким столиком біля відкритого сейфа лічила насипом кинуті на стіл гроші. Там же лежали всякі ділові папери, магазинні згортки.

— Ой Павлику! — схопилась Ліна з місця. — Де ти ходиш? Іван Іванович не діждався тебе.

— А навіщо я йому?

— Хіба не знаєш?

— Знаю, — Павло важко опустився на стілець. — Знову щось купила?

Ліна вийняла з шухляди косинку, лагідно подивилась на неї, потім на чоловіка.

— Павлику, не могла стриматись. Глянь! — її великі, глибоко посаджені темніючі очі раділи. — Чеська! Який ніжний колір. Тобі не подобається?

Ріпак дивився на інші згортки, мовчав.

— Я знаю, тобі подобається пісок після глини у вибої.

— Дзвонили з міліції?

— Дзвонили. Це жахливо, правда? — Ліна довгими білими пальцями швидко жмакала речі і запихала до сумки, наче місила тісто.

— Що він накоїв, не казали?

— Дебош у гуртожитку. Пострижуть, звичайно. Ах, я ж не показала ще одне. Тобі сорочка, носиться навипуск.

— Заховай! Розшелестілась.

Ліна завмерла. Довгі білі пальці залякли на жовтій картатій тканині. Очі дивилися владно й сердито.

— Я так і знала! Через якогось там п'яницю ти і мені зіпсуєш настрій. Якби не попросив Іван Іванович подождати тебе, і не застав би мене тут. Дуже мені потрібно!

Замок у сумці хрумкнув так, ніби в ній щось роздушилось.

Павло пройшовся по кімнаті і спинився проти вікна. Під дощаний навіс підїхала сіра, запилена машина-цистерна і стала випускати з свого залізного черева цемент. Цемент лився, його важка пилюка окутала червоне полотнище, прив'язане між двома деревами.

— Перш ніж пирскати, спитав би, куди поїхав Іван Іванович, що зробив будком, — Ліна похапцем зодяглась, не дивлячись на чоловіка.

Павло обернувся, пройшовся по кімнаті, спинився перед Ліною. Дружина лагідно подивилася йому в очі:

— Ти вже не сердишся? Ні. Я бачу. Ми написали таку характеристику, що його випустять.

— Поїхав у міліцію?

— Він дзвонитиме. Обов'язково. А коли ні, заїде до нас. Павлику, забереш Сергійка з садочка. Мені треба ще зайти до тітки. Ну, не насуплюйся так! Я ж тобі купила модну сорочку! — вона тернула долонею по його щоці, усміхнулась.

Ріпак перехопив її теплу руку, затримав. Ліна притулилась до нього щокою:

— Я знаю, вам усім неприємно за Михайла... А тобі в цій сорочці буде чудово! Ось побачиш. У тебе ж плечі!..

Ліна, вийшовши, ще відхилила двері і показала Павлові язика.

За вікном ревла машина. Жалібно бряжчали вікна.

ДАЛЕКА ОКОЛИЦЯ

1

Почувши про арешт Михайла, Іван Іванович поклав собі негайно домогтися його реабілітації. Для цього треба було їхати на Куренівку, до відділу міліції.

Виходячи з двору, Іван Іванович зіткнувся з Тобишем. Одвів його вбік од вахтера, таємниче спитав:

— Чув, що з Сиротенком?

— Ні.— Тобиш недовіжливо подивився в обличчя Птусі. Той любив іноді покепкувати над будь-ким якоюсь вигадкою.

— Оце начальник! З учора сидить у міліції робітник, а він нічого не знає. Там і на тебе такий матеріал накручують, що будь здоров!

Тобиш відчув в його словах правду, стривожився.

— Кажіть, що з ним. Нахуліганив?

— Іду з'ясовувати. Буду ставити питання хоч перед самою Верховною Радою, а доб'ємося, щоб випустили.

— Де ж він зараз?

— На Куренівці. Твої кадри — поїхали разом.

Тобиш замислився. Сказав по паузі:

— Ще не був сьогодні у тунелі. Не поїду.

Птуха схилювся до Артура ще ближче:

— Врахуй: не вирвемо Сиротенка — тінь упаде на всіх. Декому і в очах потемніє.

— Вам першому,— відказав прямо Тобиш.

— Сугубо кажучи, це міна під наш загальний авторитет.

— А вибухне під тим, хто розхвалював Ріпакову бригаду.

— Скрізь висувають свої передові бригади, а нам сидіти мовчки, поки нас знімуть з роботи?

— Ну, хіба що заради цього.

— Не заради цього! Ми Ріпакову бригаду підносили за її високі показники! Я з тобою принципіально не згоден.

Іван Іванович рішуче обернувся, ступив у калюжу. Лайнувся ї, вже не озирнувшись, пішов з дворища.

Трамвай був переповнений. Іван Іванович стояв притиснутий до сидіння і злився на тих, що раз за разом передавали гроші на квитки, злився на Тобиша, на Михайла, сам на себе.

З передвоєнних часів він живе в Києві і ще ніколи, здається, не їздив трамваєм так далеко, як оце зараз. Його кидало, гойдало, штовхали ті, що просувались до виходу. Кондуктор називав якісь зупинки, і вони звучали для Івана Івановича зовсім чужими. За обмерзлими вікнами лежало якесь незнайоме одноповерхове місто.

Треба було думати про справу, про Михайла, а він не міг зосередитись. Складена вчетверо характеристика на Михайла лежала у внутрішній кишені демісезонного пальта, і голова будкому почав пригадувати, що було у ній написано. Слова слухняно йшли йому на пам'ять, як і диктував їх по одному друкарці.

«Витриманий... дисциплінований... активний...» Щось було сказано про його моральність. У цьому місці він викреслював і додавав, погоджував з секретарем партбюро Ярощуком. Іван Іванович не наполягав на своєму тексті, бо не вірив у його силу — сподівався тільки на своє власне красномовство, на мистецтво переконувати. Профспілковий працівник повинен уміти вмовляти.

Нарешті перед ним звільнилося місце, Іван Іванович поспішно опустився і відчув солоденьку млість в суглобах. Тепер можна було перечитати написане про Михайла. Іван Іванович вийняв характеристику і вступив в неї очима. Так, він майже всю її знав напам'ять, крім Ярощукової фрази: «Ми звернемо особливу увагу на морально-побутову поведінку Сиротенка, візьмемо його під постійний нагляд, посилимо виховання».

Іван Іванович відчув, що дрімає, і ледве не випустив з рук папірця. Озирнувся на тих, що стояли над ним, і поклав характеристику до кишені.

«Набузив, зганьбив наш монолітний колектив, а через нього доводиться трястися у трамваї. Був би я твоїм батьком, не так би поговорив з тобою...»

Думка обірвалася... Два роки тому рідний син Івана Івановича теж був потрапив за хуліганство під арешт і батькові довелося клопотатися за нього. Снував по місту від одного знайомого до другого, збирав довідки, свідчення, відношення, характеристики. Тоді він дізнався про життя сина і його друзів поза домівкою більше, ніж знав за всі роки. Сина було врятовано. А скільки нахвилювався! Скільки разів побував у ті дні в міліції, у суді!

Іван Іванович знову думав про Михайла і несподівано для себе відчув страх перед працівниками міліції. Що він скаже їм про Михайла? Чим, якими фактами обстоюватиме його добropорядність? Адже він нічогоісінько не знає про його життя. Є в Михайла батьки чи немає, де вони, хто? А де мешкав Михайло перед тим, як переселитися до гуртожитку?.. Може, повернутись назад, розпитати у когось про Михайла і написати про нього конкретніше, сердечніше?

Трамвай гальмував перед зупинкою. Давнім відгомонам озвались в душі тривоги, що їх перетерпів через сина. Іван Іванович знову сповнився бажанням обстоювати, доводити до кінця справу, заради якої їхав сюди.

— Відділення міліції! — вигукнула кондукторка.

Іван Іванович схопився з місця і кинувся до виходу.

2

Михайла взяли пізньої ночі, в гуртожитку, де мешкає Марія. Що з ним там трапилось, Михайло і сьогодні, зовсім тверезий, замітаючи подвір'я, не може пригадати. Тим більше — докладно про все розповісти, як того вимагали працівники міліції. Йому запам'яталося, що Марія була в зеленій косинці, подарованій ним.

І ще стояло перед очима, — прорізало те видіння сіру хмару хмелю, — як Марія появилася на сходах і, побачивши його в оточенні хлопців, крикнула:

— Не пускайте його! Нікого не пускайте!..

Що сталося з ним потім, того пам'ять не зафіксувала, бо вся кров бухнула йому до голови, злість запекла в грудях. Не тямив, що діяв далі. Кажуть, в його руці блиснув ніж. На кого наготував Митько того ножа? А це він, тільки він міг ткнути Михайлові ножа в руки. Нащо ж йому він, якщо на сходах перед ним стояла одна Марія?

Вона була в білій блузці і в накинутій на плечі зеленій косинці. Такою Марія дуже подобалася йому.

Може, саме через це і втратив владу над собою Михайло. Він вдарив Марію, вдарив ножем у руку, в ту руку, яка недавно гладила йому волосся, пестила його.

Вона стояла одна. Але Михайло пам'ятав, що біля неї завжди багато вертілося хлопців, кожен намагався бути з нею добрим, догідливим, і вона наче всіх помічала. Коли Михайло з'явився на заводі, де працювала й вона, Марія швидко вгледіла молодого солдата...

Підмітай, Михайле, вулицю, зішкрібай сніг, ховай своє спотворене синцями обличчя, аби хтось тебе не впізнав.

Голова будкому пройшов зовсім поруч і не звернув на тебе уваги.

Михайло й не сподівався, що хтось з будівництва навідається сюди. Навіщо він їм? І вони йому? Чим вони допоможуть? Чим?

Михайлові перед очима стояла Марія в білій блузці, з зеленою косинкою на плечах. Вчувалось, як зойкнула від удару. Значить, їй і зараз болить рука. І йому болить душа, болить кожна кісточка. Але треба мести, і местиме, бо лише ця робота і мовчанка можуть наблизити його до Марії. Він ще раз зайде до неї і спитає: «Як же нам тепер бути? Як мені жити без тебе?» А може, як вийде звідси, поїде на край землі, щоб ніколи сюди не повертатись. Чому він після армії не подався разом із своїми батареями на Донбас, як домовлялися? Ех, бути б оце в шахті, серед товаришів-однополчан!..

Мів Михайло старанно, так само, як і довбав породу.

Іван Іванович знову пройшов повз арештованого, так і не впізнавши в ньому Михайла... Хто буде дивитися на того, хто шкребе сніг у дворі міліції?

Вечоріло. Перші вогні на далеких пагорбах міста ятрили Михайлові душу.

ЯКИЙ ВЕЧІР!

1

У дитячому садку Ріпаківі дорікнули за те, що пізно забирав додому сина і що Ріпаки й досі не дали грошей на реб'ячий жир для хлопця. Батько надягав дитині шубку і, як міг, виправдовувався. Вийшов на вулицю, під рясну, лапату й веселу віхолу, роздратований і пригнічений. Сергійко ледве встигав перебирати за ним своїми ніжками, боячись, що батькова велика гаряча рука ось-ось випустить його.

Звичайно, Ліну він не застане вдома,— від своєї тітоньки вона так рано не повернеться. Потрапила б вона йому на очі зараз — він згадав би їй усе.

«Не заплатили за риб'ячий жир». Ще минулої суботи говорив він їй про це, потім нагадував серед тижня, і ось маєш. «Заплатила, Павлику, заплатила». Кого вона обманювала? Мене?..

Сніжинки, сніжинки, і здається, що у всьому світі віхола. Сніжинки торкаються обличчя, сідають на повіки.

Ріпак глянув на Сергійка — синок увесь обсипаний снігом, мружив оченята і аж пашів личком.

— Тобі нічого не видно? — Павло присів до сина і взявся витирати мокре личко хусткою.

— Мені он лампочку видно. І наш будинок бачу.

— Ох ти ж, ведмедику! — Павло обхопив його обсма руками, сповнений ніжності.

— А я знаю, де сплять ведмеді взимку.

— Де?

Ріпак далі йшов повільно, оглядаючи зустрічних. Що говорив Сергійко, не слухав. На душі було легко, мрійно. Ішли молоді, яким так личили притрушені білими скалками зачіски й шапки, і подружжя з дітьми, і старі, що підтримували одне одного. Чистий одсвіт снігу молодив усіх.

Настрій вільного суботнього вечора був розлитий скрізь, вгадувався у прокволій ході, у грайві метелиці, у стриманому русі машин.

— Тату, а де наша ялинка? — спитав батька малий Сергійко.

— Ялинка наша в лісі.

— Ти одвіз ту, що в нас була, і посадив її там, правда, тату?

Павло дивився на Сергійка, не знаючи, що відповісти.

— Ну, оту ялинку, яка стояла в нас, коли горіли лампочки!

— А-а, он що! Посадив, Сергійку, посадив!

— Я знаю, вона виросла велика. І зайчик, і лисичка на ній виросли, і цукерки стали ось такими,— хлопчик показав ручкою вище себе.— Ти все купиш мені завтра і привезеш звідти. Правда, тату?

— Куплю, синку! Ти ще раз повернешся з садочка і побачиш ялинку.

На вулиці Леніна, згори донизу, скільки було видно її, разом зайнялись люмінесцентні лампи. Підсинене світло змінило все, і світ видався нині таким, яким не був ніколи. Сніжинки тепер було видно ще далі, ще вище, в їх леті. Над вулицею, над

будинками нависав невідчутний, прозорий і зовсім низький намет.

«Якщо вона дома, зараз же вийдемо прогуляємось», — подумав Павло, не вірячи в це. Йому уявилося, як він побачить ще з вулиці темні вікна, потім як відімкне двері, засвітить світло і ступить у неприбрану кімнату...

2

Коли працював на першій зміні, не любив повертатись додому раніше Ліни. Ішов рано на роботу, і там був півдня, а коли входив до кімнати увечері, заставав усе таким, як покинув. Натикався на все незмінне, і це гнітило.

Якийсь час Павло сприймав домашні безпорядки і неpravку дружини примирливо. Сам застилав постіль, складав розкидані по стільцях та дивані речі, бо не терпів безладдя і захаращеності.

«Не заплачено за риб'ячий жир», — знову пригадалося Павлові.

— О, ця тітонька!

— А ми сьогодні їли капусту, — обізвався Сергійко, бо тато надто стискував ручку в своїй твердій долоні.

Він справді поспішав, бо ось-ось мали показатись із-за будинку вікна його квартири. Невже й сьогодні її немає дома? — Одну капусту?

— Іще яєчко і кашу рисову з добавкою.

Ріпак подивився на сина і мало не наткнувся на Бориса.

Борис помітив Ріпака здаля, зупинився. Був він святково зодягнений, у чудовому настрої.

— Здоров! — зраділо привітався Борис.

— Здоров! Давно не бачились, — відповів Ріпак, і вони за-сміялись од такої незвичної зустрічі: були майже сусіди, і ніколи не стрічались у місті на вулиці.

Ріпак оббіг поглядом Бориса. Вузькі світло-сині, аж трохи закороткі штани, лакові гостроносі черевики, легка весняна куртка, яскраво-жовтий шарф і обліплений снігом берет. Борис увесь іскрився від щастя, зрозумілого Павлові.

— Син? — Борис нагнувся до Сергійка, але той заховався за батька. — О, та ти, бачу, людей боїшся... Один?

— Один і той в дитсадку по тижню живе.

— По тижню? Я б не витерпів стільки без сина.

Ріпак прихилив Сергійка до себе.

— Казав Поліні про Михайла? — спитав Ріпак.

— Все влаштовано. Вона нічого нікому — кам'яна стіна! А ми за його прогул відпрацюємо.

— Якби ж то лише один день прогуляв... Він уже сам вирішив нас.

— Що таке?

— Заарештували вчора.

— Ма! Розгулявся?

— Іван Іванович поїхав на Куренівку дізнатися.

— На Куренівку? Все ясно. «Смешная жизнь, смешной разлад. Так было и так будет после».

Борис засунув руки до кишень куртки. Його обличчя спомурніло. Та ось він усміхнувся, і Ріпак зрозумів, що Борис уже думав про своє і що вся історія з Михайлом уже не варта для нього ніякої уваги.

— Смішно? — спитав Ріпак.

— Ти знаєш — смішно.

— Воно і смішно й слізно, — сказав Ріпак. — Одна вівця...

— Ми не вівці, а люди! — враз посерйознішав Борис. — Він просився в нашу бригаду — і бригада тепер може вчинити відносно нього те ж саме, що він до нас. Він з нами не рахується, зневажив нашою колективною честю — геть з тунелю на гору, носи там цеглу!

— Качай діжки з огірками.

— От-от! Повертайся на засолзавод — звідки прийшов.

— В понеділок поговоримо. А ти — на культурні розваги?

Борис ніколи не був надокучливим. Подав руку малому.

— Приходь з татком і мамою в клуб, я тобі дам у трубу подути. Отака довга, а балакає вона, як Бармалей: у-а-у! Біжу! Ще треба квитки організувати.

— Знайоме діло, — якось засмучено обізвався Ріпак.

Борис пішов.

Ріпак зробив кілька кроків і побачив: в обох вікнах його квартири крізь мерехтіння сніжинок ясніло світло.

3

Ліна щойно повернулась додому. Ходила з тіткою до її кравчихи, трошки поблукали по місту і, маєш, — ось-ось повернеться Павло з Сергійком, а в неї не прибрано і немає нічогосінько вареного.

Взялась насамперед застилати ліжко. Пригадалися розмови з тіткою, що розповідала їй про Павлову бригаду, про кумачеве полотнище, знімки в газетах. «Хай тепер тільки розкриє горлянку на тебе чи на мене, буде йому комуністична праця, —

залящала тітка.— Він був у тебе мурлом, ним і залишився». Ліна їй не заперечила. І зараз, на самоті думаючи про це, жаліла свою тітку — цілий місяць вона, бідна, не заходить до них, не бачить Сергійка. А вона так любить його, так любить! Ліні згадалося, як тітка пестила Сергійка і як їй було легко жити при ній. Чому Павло не злюбив її? Тітонька їде у від'ядження за кордон — які б вона туфлі привезла їй звідти! Боже! Що він у неї за людина? Не вміє скористатися навіть з того, що саме йде йому в руки.

Почула, що зашаруділо в замку, і кинулась до дверей, облишивши ліжко.

— Ой Сергійко, голубеня моє! — Присіла, обхопила сина, мокрого й тепленького, і почала цілувати.

Павло вже побачив і незастелену постіль, і холодну плиту. На нього повіяло з кімнат пустою.

— Щось купила на вечерю? — сухо обізвався Павло, не роздягаючись.

— Походили б ще трошки, і все було б на столі.— Вона дивилася винувано в очі Павлові.

— Я на твоєму місці раніше б з'явився додому. Сьогодні, здається, субота. Хоч би суботу зробила не схожою на інші дні. В суботу моя мати обов'язково підбілювала грубку, переодягала нас. А влітку притрушувала хату свіжою травою.

— Про твою матір я уже все знаю! — відрубала Ліна, стягуючи шубку з хлопчика. Навмисне силкувалась, напружуючись, наче робила щось важке.

Коли Павло у розмові підвищував голос, вона відповідала йому ще голосніше.

— Я нетіпаха. Я нехлюйка. Усі жінки твого села в тисячу разів кращі за мене: вони встигають у полі і вдома, хоч у них по четверо й п'ятеро дітей. А я не така! І не зможу стати такою! Хочеш, щоб твоя дружина на Новий рік була в новому платті, то сам підсмаж собі яєчню. Твої селючки не ходили по три рази в ательє на примірку сукні, а я ходжу. І ходитиму.

Несучи до шафи Сергійків одяг, Ліна наткнулась на чоловіка. Він хотів затримати її і сказати про риб'ячий жир, та Ліна крутнулась і ухилилась, сердито блиснувши на нього очима. Збагнула, що Павло мав якісь ґрунтовніші звинувачення, ніж домашні невірності, не хотіла слухати його. Коли була винуватою — замовкала, насуплювалась.

Ліна уже поралася в кухні: брязкала каструлями, хлюпотіла водою. Сергійко висипав з ящика на підлогу свої іграшки, виволік з кутка велосипедик. У нього була улюблена домашня гра, і він за тиждень відсутності не встигав забувати

її: до велосипеда прив'язував машини, паровоз, мавпу на мотоциклі і таким «ешелоном» пересував усе по кімнаті. При «аваріях» мавпа опинялась на тракторі, велосипед на паровозі, і це було смішно. Сергійко любив аварії. Це не подобалось батькові, але він знову допомагав синові лаштувати «ешелони».

Ліна, запнута косинкою, у фартусі, розчервоніла, нечутно увійшла до кімнати. Павло любив дивитися на неї в такому домашньому вбранні, коли вона застинала постіль, коли, не кваплячись, — вона все робила повільно, але гарно, — підмітала доріжку, витирала на меблях порошок. В такі хвилини йому хотілось підійти і обійняти її.

Вона була поруч, мовчазна, поривна і така зрозуміла своїм гнівом. Здавалось, її зовсім не цікавило, що робить чоловік і син, наче була самотньою, чужою, і це викликало співчуття до неї. Павло, сівши на підлогу, займався сином, не зважав на неї. Та ось її ноги опинились зовсім біля його рук. Павло зиркнув на них раз, вдруге. Йому згадалася неприємність з тим риб'ячим жиром. «Забулася в домашній мотанині. Звичайно ж, забулася», — поступався, прощав дружині.

Сергійків поїзд рушив. Павло стежив за ним, а сам уже думав, як би перехопити Ліну, обійняти її за плечі, пригорнути, сердиту, мовчазну, аби враз обернулася до нього з усмішкою і притулилася до грудей своїм ніжним обличчям.

На кухні щось збігало. Ліна кинулась туди, та Павло перепинив її, схопився на ноги. Ліна не встигла відхилити його сильну правдицю, як опинилась в його обіймах. Разом, сплівшись руками, вийшли до кухні. І він припав до її шиї.

— І твій батько так робив щосуботи? — Ліна одверталась, не давала доторкнутися до губів.

— Інакше не було б мене на світі.

— Ту-ту! — і Сергійко брязкотів «ешелоном» на порозі, розділяв батька й матір.

Над дверима теленькнув дзвоник.

4

Ліна зустріла Івана Івановича з широкою домашньою усмішкою. Він завітав до них вперше, гість поважний, отож Ліна вибачилась за повний безпорядок у кімнаті. На це Іван Іванович сказав, що розуміє, як то складно жінці працювати і вести домашні справи і що він на такі дрібниці не звертає уваги, бо в нього дома теж бувають такі моменти. Павло ні про що інше, як про Михайла, розмовляти не міг, а тому, подавши

гостеві стільця, сів навпроти, з нетерпінням ждучи від нього слова.

Та голова будкому, завітавши до Ріпаків, як і кожна поважна людина, не заговорив прямо з порога про найголовніше, про службові справи. Насамперед він приголубив хлопця, поспитав, як його звати, скільки йому років, хто купив такі гарні іграшки. Павло тим часом залишив його і про щось перешіптувався з Ліною у передпокої. Накинувши на себе пальто, Ліна швидко вийшла.

— Куди це? — Іван Іванович підняв на Павла прозорі, сповнені здогаду очі.

Павло мовчки дивився на нього, стримуючи лукаву усмішку.

— Якщо там щось того — я сугубо проти. Ти мене знаєш.

— Знаю, Іване Івановичу. Сидить, значить? — догідливо подав Павло цигарку.

Голова будкому враз змінився, обхопив голову обома руками.

— Яка ганьба, Павле! Яка ганьба впала на весь наш монолітний колектив.

— Та це ясно, — згодився Павло.

— І коли б я не поїхав сьогодні...

— Ще можна загладити справу?

— Аякже! — радісно вигукнув Іван Іванович. — Коли б не поїхав я сьогодні, — все було б, як ото кажуть, кінці в воду. Треба розшукати його Марію, умовити її, щоб мовчала за свою рану. Це єдиний порятunek!

— Він поранив її?

— Уяви собі — так. Ходиш з людиною поруч і не знаєш, хто вона. Не знаємо ми з тобою людей, товаришу Ріпак, не знаємо, чим вони живуть і як живуть... Ні я, ні ти, ні Ярошук — ніхто не знає. Я категорично кажу! Коли начальник показав мені справу, я схопився за голову! Слухай, що він сказав: «Вашу молодь по гуртожитках, — каже, — виховують бабусі-в'язальниці». І точно сказав — як у око вліпив!

Ріпак перевертав пальцями іграшкового кубика, дивився на нього. Там змінювалося зображення — яблука, ягоди, сливи, — і думки його мелькали, народжувалися і відлітали. Він розумів, що історію з Михайлом відвернути вже не можна, що завтра-позавтра вона стане відомою всьому Метробуду. Павла мало доймала та обставина, що сталося це саме в його бригаді. Він і його хлопці не те що не звиклися з своїм новим становищем, вони зовсім не відчували його. Він був переконаний, що від звання бригади не залежатиме ні характер їхньої

праці, ні норма, ні оплата, цебто все найістотніше, що пов'язане з умовами життя людей. Ріпак уже внутрішньо погоджувався й з тим, що не його бригаді випаде слава першої, слава почину, в що він був повірив, його гнітив сам факт того, що Михайла заарештовано, що він, бригадир, ніколи нічого поганого в його поведінці не помічав, що вся ця пригода вплинула на нього важко, дразливо, наче з ним сталася якась неприємність; люди, з якими він спускався до тунелю, підставляв свої плечі під небезпеку, були немовби його часткою, близькі йому й рідні, і потерпання одного з них відгукувалося в самій його душі.

Ріпак вертів у руках кубика і думав, думав про Михайла, про хлопців, про себе. Що ж буде далі?..

Іван Іванович дивився на замисленого, принишклого бригадира.

— Не знаємо, кажете, людей,— Ріпак кинув кубика на стіл.— Може, начальство розуміє за цими словами щось більше, ніж я. Тоді нехай буде й так: не знаємо. Та що це — я не знаю Михайла? — він рвучко підвівся з дивана. Сергійко, бавлячись, увесь час відчував присутність чужого і теж схопився.

— Татку, ти йдеш?

— Нікуди я не йду, синку. Я знаю Михайла! Це ви, Іване Івановичу, і Ярошук, і Чабров, ви, начальники, не знали і не думали про Михайла.

— Отак! Це мене інтересує,— впалим голосом обізвався голова будкому.— Кажі далі.

— І скажу! — Павло заходив по зелено-червоній доріжці.— Я думаю, Іване Івановичу, про наше будівництво, і про увесь світ, і про Михайла. Ви Михайла справді не знали. Навіщо вам Сиротенко із своїми скаргами і вимогами?

— Ну, звісно — зведеш усе до квартири.

— Не лише!

— Але подивись, у якій квартирі сам живеш. Всім такої держава дати не має змоги.

— Одначе у нас дуже багато таких, як він! Коли до мене в бригаду приходить людина, я від неї вимагаю роботу, щоб вона добре працювала. Бачу, людина старається, на іншого свою роботу не перекладає, підставляє свої руки, де вони потрібні. Для мене така людина найкраща в світі, бо вона відчуває того, хто стоїть поруч з нею, душею з тобою, і через те ніколи тебе не підведе. Це — радянська людина!

— Правильно! — вигукнув Іван Іванович, ледве поспіваючи за ходом Павлової думки.

— От! Тепер я намагаюсь зрозуміти, чого людина хоче від життя, від своєї роботи. Силу свою вона віддає народу, нашій державі, щоб вони були міцнішими, і чогось же прагне добитися для себе. Якоїсь мети хоче сягнути. І коли ця мета чесна, приємна для всіх, ми повинні, знаючи, що людина хоче, всіма способами допомагати їй здійснити це.

— Щось дуже закручено говориш! Я не все той... вловлюю,— закліпав очима Іван Іванович.

— Бо про це ніколи не міркували. Та й думки я ще не закінчив. Ось ви на кожній нараді говорите: план, змагання, продуктивність. І робітники за це. А вам кожне друге слово треба говорити про те, що хочуть люди для себе, чого кожен потребує. Коли я знаю, як працює Сиротенко, Мазур, Павличев, Шугайченко і чого в житті прагнуть для себе, то я вважаю, що знаю їх.

— Ну-ну, то чого ж хотів Сиротенко в своєму хуліганському житті?

— Життя в нього не хуліганське, Іване Івановичу. Він просто безхарактерна людина, з якої можна ліпити коники, як з сирого тіста.

— О, то ти знав про всі його куренівські амурні історії і не сказав нікому? Добре ж ти допомагаєш профорганізації! — Іван Іванович пронизав Павла сердитим поглядом.

— Знав я, знав, Іване Івановичу. Та що з того! Ви в армії служили кадрову?

— Не довелося. Перелом у мене в ступні,— випалив Іван Іванович несподівано для себе, сам не помічаючи, як підпадає під вплив свого співбесідника.

— Отож! А хто служив, той відразу Михайла зрозуміє. Прожив три роки на Далекій Півночі, повернувся додому, на Україну, зустрів дівчину і закохався. Бо він парубок, йому це належить. І вони зішлись...

— Значить, хоч з душі вийми для них квартиру...

— Так! Двом молодим, які одружуються, ми повинні дати куток, закуток, шматок стелі над їхніми головами. Ви берете на роботу Сиротенка, він ваш робітник — дайте йому житло.

— Це, мій милий, буде при комунізмі.

— Комунізм буде завтра, а ми — люди, живемо й сьогодні. От що! Комунізм починається і там, де кожний чесний трудівник забезпечений житлом.

— Браво, браво! — Іван Іванович схопився і заплескав в долоні.— Ти оратор!

Павло не звернув на ці слова уваги — розбив їх на ходу, як хмарку тютюнового диму, говорив далі:

— Треба піклуватися вам, ну, й мені з вами, про кожну людину, про всіх, а не про одиниць. Щоб ви знали, що чим більше почесней наділяємо комусь одному, забуваючи про інших, тим дужче одриваємо отого обранця од усіх і тим більше вони не люблять його. І мене ви не підносьте на кумачі, ще зарано. Наша бригада ще нічого видатного не зробила, а вже стільки галасу про нас. Ми знаємо себе добре, правда, синку? Так, ми знаємо себе добре.

Ріпак опустився на диван, вхопив Сергійка і пригорнув до себе.

В кімнаті залягла мовчанка. Іван Іванович відчував, що даремно зайшов до Ріпака і повів з ним таку відверту розмову — уже не раз переконувався, що треба зберігати певні відстані в стосунках, що не на кожне питання робітника, поставлене прямо, є у нього така ж пряма відповідь, що його, голови будкому, авторитет тримається саме на цій відстані, і правильно це чи ні, він не замислювався, але опирався на свою істину і боявся її руйнувати.

— А хто ж завтра поїде розшукувати на Куренівці Марію? — спитав хитро, відчужено, мружачись, як проти світла.

— Ніхто не буде її розшукувати! — рішуче відповів Ріпак. — У мене язик не повернеться вимолювати в неї прощення людині, яка штрикнула її ножем. Нехай карають Михайла! Безвольному треба іноді побути в таких умовах, щоб відчув, яке це щастя жити серед людей.

— Значить, не будемо далі клопотатись? Нехай у вікнах сатири висміють твою бригаду і мене з тобою?

— Чому ж і вас?

— Бо я вас підняв на таку висоту, я! Думаєш, Чабров не наполягав, щоб ми висунули бригаду Єжовкіна?

— Висувайте Єжовкіна. Я не заслужив цього.

— Відмовляєшся від слави, від пошани?

— Не люблю все занадто організоване і спрямоване, якщо в ньому немає своєї власної сили.

— Підвели ви мене, хлопці. Дуже підвели! — простогнав Іван Іванович, схиляючись головою до стіни.

5

Ліна з'явилась у дверях, вся запорошена снігом, з повною згортоків сіткою. Весело обізвалась з порога:

— Дуже довго? Наговорились?

Павло взяв з її рук пальто. Сергійко підбіг до матері, і вона кинула йому на долоню цукерку.

— Наговорились,— Іван Іванович підвівся і попрямував до вішалки.

— Куди ж ви? — Ліна з острахом дивилась на гостя, який потягнувся до свого пальта.— Посварились?

Павло спокійно перехопив пальто голови будкому:

— Ось тепер я і вас знатиму, Іване Івановичу. Розмовлятиму з вами тільки про глину, соцзмагання і кефір.

Ліна виставляла на стіл пляшки — горілку, воду й кефір.

— Плакат все одно знімуть. Можемо й за це випити, Іване Йвановичу.

— Кинь, Павлику, розмови про свою глину! Дихнути без неї не можеш. Просто посидимо ради... ради суботи! Я сьогодні теж посперечалася з ним.

— Тільки сьогодні?

Ліна опустила руки, завмерла. Іван Іванович помітив, як вона червоніла.

— Голова будкому дещо знає про своїх працівників.

— Невже? — зовсім знітилась і розгубилась Ліна.— То все було між нами через мою тітку.

— А чого ж я хотів побесідувати з вами разом, привести все, як кажуть, до спільного знаменника? Дім усе чує. А як дім почув, і до нас дійде.

— Я тебе не раз спиняла: не галасуй! — Ліна вдавано-грізно дивилася на Павла. Іван Іванович проймався настроєм Ліни, відходив.

— Так, а сьогодні ж через що посварилися? Кажіть, бо все одно мені донесуть сусіди.

— Павлик хоче, щоб субота віднині була у нашому домі днем особливим. Його мати у суботу влітку притрушувала хату зеленою травою, переодягала всіх, купала. Я готова на все, якщо він вчасно повертатиметься додому з роботи.

— А ти ніколи не запізнюєшся? — вихопився Павло.— Ну, досить. Ми з тобою обоє... Однак ти все-таки за риб'ячий жир гроші занеси.

Він стукнув пляшку долонею в денце.

— Ось! Нічна чергова написала. Заплатила тільки що. Вдоволений?

Іван Іванович ловив їхні погляди, немов перебігав від одного до іншого, губив свої невдоволення.

— Заради суботи, значить,— він опустився на стілець проти пляшки з кефіром.

ЄДИНИЙ СИН

1

Після крутої розмови з Чабровим Артур ніяк не міг отямитись. Розмова оживала в пам'яті, як тільки він починав думати чи клопотатися про тих людей, що були глибоко під землею, в кесоні. А клопотатися цим мусив щодня, бо всі чотири бригади ледве давали два-три метри проходки на добу замість конче потрібних чотирьох.

Була, правда, у Артура й інша причина для такого потерпання перед Чабровим. Одного разу Артур завдав своєму начальникові дуже тяжких прикростей. Тоді йшла мова про доцільність застосування на цій ділянці заморожування ґрунтів і кесона разом. Про це говорили на технічній раді, і молодий технік висловив тоді свою думку досить сміливо й відверто:

— Звичайно, для перестраховки, абсолютної гарантії безпеки робіт і зокрема спокою начальства заморожування глибин і нагнітання повітря разом куди надійніше, ніж щось одне. Але навіщо ж викидати на вітер стільки державних коштів?

В руках Артура були найновіші дані геологічних досліджень траси тунелю і проектні розрахунки. Тунель мав пройти нижче горизонту залягання плавких порід, отже, між пливунами і порожнечою виробки був прошарок глини в кілька метрів. Для Артура цього було досить, щоб надіятись на одне заморожування. Він, молодий, мав більше довір'я до породи, ніж бували «вовки підземелля». Але, промовляючи це, Артур зовсім не знав, що саме Чаброву належала фраза: «Без кесона і заморожування я під Либідь не полізу!»

Цей вислів став крилатим на Метробуді, і його часто цитували й прибічники Чаброва в цьому питанні, і ті, хто дозволяв собі іронію відносно «хрипуна», хоч він, зрозуміло ж, сам особисто в тунель опускався дуже рідко, бо хворів на серце.

Як скипів тоді Чабров, почувши від молодого техника оте «і спокою начальства»! Він взяв слово.

— То виходить, що я, як начальник будівництва й інженер, не тільки боягуз і марнотратник, а ще й жорстокий егоїст?

Він запитував Артура хрипким голосом і поїдав його очима. Тон, взятий Чабровим, нагонив страх — як же так безчестити його! Але Артур своїх позицій здавати не збирався. Одначе, полемізуючи з начальником, певно, багато собі дозволив. Виробничу справу Артур довільно переніс у сферу моральну. Він сказав так:

— Посилати щодня сорок чоловік в зону підвищеного тиску повітря, примушувати кожного з них ризикувати своїм здоров'ям — це занадто дорога ціна технічної гарантії і гарантії чийогось нічного спокою. Я вважаю, що можна обійтись без кесона.

Їх розпалені погляди скреснулись. Та незабаром один з них погас, переможений, а інший торжествував. Рада ухвалила застосувати і кесон, і заморожування водночас.

Хто міг визначити, чого було більше в наполяганні Чаброва на своєму — передбачливості, професійної інтуїції чи близького кожній людині сліпого «аби чогось не трапилось»?

А хто міг твердо сказати Артурові, що він, втрутившись у раду бувалих, сивоволосих, випробуваних метробудівників, був неправий? Хто?

Тільки час. Час, як і земля, нічого не губить, він все відкладає в своїх глибинах і згодом найбільш істотне повертає людям — слова, думки і вчинки у вивірених, справжній вартості.

Газети вже пообіцяли місту на осінь готовий метрополітен, на підземній трасі від Дніпра до Хрещатика уже вкладали колійне полотно для поїздів; горішні і підземні вестибюлі уже облицьовували кахлями ніжних кольорів та плитами прозорого, як роговина, мармуру, а між двома станціями на відстані двохсот метрів ще залягала незрушеною небезпечна порода.

За всіма розрахунками чотири бригади мусили давати щодоби чотири метри тунелю. У глибінь було занурено білі, немов оббинтовані, вкриті памороззю труби — вони несли в підземні болота Либеді холод; день і ніч гули компресори, женучи вниз нагнічене повітря; десятки робітників кидали в пащеку підземелля пісок, цемент, ліс — все для прокладання тунелю, все для кесона. Все — на чотири метри на добу!

А чотирьох метрів не було.

Артур Тобиш з'являвся в точно визначений час до своєї конторки, потім спускався вниз до бригад; додивлявся, вимагав, схвалював, підписував, радив, наказував, та що б не робив, як би не старався, відчував, що стає дедалі чужим для Чаброва і його прихильників.

2

— То цей Єжовкін теж москвич? — спитала Марта Емануїлівна, перебираючи в руці щойно здані карти.

— Не знаю. Мене він взагалі не цікавить, — першим відповів Артур. — Кому ходити?

— Ходжу я,— сказала Марта Еммануїлівна невдоволено.— І даремно не цікавить, Турчику.

— Ой, та він нічого не бачить! Навколо нього таке накручується, таке...— Таміла сипнула перед собою карти і переплела пальці маленьких печених рук.

Марті Еммануїлівні сподобалось, що сказала дівчина. Матері хотілося, щоб Таміла говорила багато, бо вона лише вдруге завітала до них, і мати пильно слухала її і розглядала.

— Я не помічаю? — Артур насупив рухливі, широкі брови і подивився на матір, потім на Тамілу.— Збираєтесь проробляти мене, чи що?

Таміла засміялась і поспішила взяти карти: ними легко було затулити почервоніле обличчя. Таміла уже встигла дещо шепнути матері про його байдужість.

— Не знаю, Артуре, що ти помічаєш, що ні, а я бачу, що вони ладні усе загребти в свої руки.

Артур приготувався слухати, бо Таміла явно мала сказати щось важливе і не стільки звернене до нього, як до матері.

— Коли б я не розшукувала Єжовкіна, він завжди сидить у кабінеті Чаброва. Один без одного дихнути не можуть. Земляки! Турчику,— звернулась вона лагідно до Артура,— вони давно ждуть від тебе якогось промаху, ждуть якоїсь біди. Твоє місце і сниться Єжовкіну. Хіба ти цього не помічаєш?

Марта Еммануїлівна поправила на плечах стареньку сіру хустку з козячого пуху — не відчула, як осунулась. Таміла розуміється на ситуації глибше, ніж її син. Хіба вона, мати, не казала Артурові, що Чабров чіпляється до нього на кожному кроці? Ідуть до нього з Москви, Ленінграда, аж із Сибіру, їм потрібні посади... І чому її син такий самовпевнений? Дітей треба змалку вчити розбиратися в людях, називаючи всіх своїми іменами, на які вони заслуговують. Ми ж іноді картаємо дітей за те, що вони самі пізнають у житті різні типи і приклеюють їм точні й виразні прізвиська. Мій Артур завжди був до всіх добрим і для нього всі були однакові. Ось вони, плоди закоренілої дитячої наївності і житейської неозброєності перед жорстокістю життя!..

— Ну от! — Марта Еммануїлівна відгорнула карти, як зайвину, ніби вже ніколи не візьме їх в руки. Очі світилися в неї розумом і тривогою.— Це вже не я тобі туркаю над вухом, як ти кажеш. Не влагодиш свої справи сьогодні — завтра пізно буде. Чабров знайде в Тобиша сто недоліків, щоб позбутися його. Йому рідніший за тебе отой «нынче здесь, а завтра там». Після нашого метро вони цією ж компанією переберуться до іншого міста. Радянський Союз великий...

— Ой, при мені один з них так і сказав: «Орденочки одержимо — і будьте здорові. Золотим рукам робота всюди знайдеться».

Згадка про ордени оживила в пам'яті Артура недавню розмову з Єжовкіним, і він поривно підвівся з місця.

Мати й Таміла допитливо, навіть стривожено презирнулися. Артур так смикнув обома руками за спинку стільця, що той аж гуркнув об підлогу.

— Якщо такого пройдисвіта тягнуть на моє місце, то я з цими людьми сам не хочу працювати. Поїду в Кривий Ріг, на Донбас, в Сибір — куди завгодно.

Мати теж підвелася. Низько опущений над столом абажур сіяв на неї згори зелене світло, і її обличчя видалось смутним і болісним. Вона дивилась на сина суворими, майже трагічними очима. Цей вираз підкреслювався і гладенько, з пробормом зачесаним сивим волоссям, і худорлявим, у глибоких зморшках обличчям.

— Нікуди ти з Метробуду не підеш! — рішуче сказала вона. — Я здиралась на поверхи і просиджувала дні в приймальнях, щоб виклопотати для тебе посаду в Києві. Заради мене це зробив, — вона поглянула на Тамілу і подумала: «Можна при ній все», — учень твого покійного батька. Якби не ми, ти ковтав би пилюку в рудниках або шахтах. Ти в мене єдиний син, і живу для тебе, єдиного, душі, серця, крові моєї!..

— Мамочко, нащо так?... — Артур підступив до неї і обійняв рукою за плечі. — На повному серйозі... Ну, не хвилюйся.

— А твоє становище і є серйозним, — випередила Таміла матір з відповіддю.

І дівчина поклати на схрещені руки свою милу невеличку голівку, на якій завше височіла куделька «для вищого зросту». І ця поза надала їй незалежного і разом зажурливого виразу. Але Таміла в душі відчувала гордість: при ній відкривались родинні таємниці. Вона розуміла, що Артура так швидко висунули на техніку зміни завдяки секретареві партбюро, значить, на їхньому боці є сила, підтримка. Тому лише так треба розмовляти з Артуром. Нехай не кидається після окрику Чаброва до тунелю, до кесона, а й вчиться бачити, що діється навколо нього, боронити себе. З техніків виростають інженери, з інженерів — начальники будівництва... Практичний розум Таміли снував своє.

Мати вкрай розтривожила себе: на її очі набігли сльози. Артур аж зблід на обличчі. «Невже ти, мамо, при моїй нареченій скажеш про мене, що говориш мені самому?»

— Нам треба все обміркувати, — звернулась до Артура

мати.— Я саме для цього і запросила до нас Тамілу. Вона практичніша за тебе, і ти мусиш вислухати все.

Артур зустрівся з поглядом Таміли. «Так, правда»,— сказала вона йому очима. Тоді він вернувся до свого стільця, але й там відчув себе незручно і знову підійшов до Таміли. Дівчина звернула до нього своє опромінене усмішкою обличчя з маленькими нафарбованими губами і співчутливо взяла його руку, покладену їй на плече.

— Пора тобі, синку, навчитися притиратися до людей,— повчальним тоном вела своє Марта Еммануїлівна, заспокоює на тим, що сталося на її очах: близькістю молодих.— Єжовкін, бач, знає, з ким вести дружбу. Він, кажуть, Чаброву машину мие і під неї лазить, коли треба ремонтувати. Я не люблю таких, не думай, що я до цього тебе наставляю. Але навіщо тобі й далі заїдатись з Чабровим? Навіщо?

— О мамо, ти знову про своє! Він про те давно забув,— Артур нетерпляче перебирав пальцями і тут же подумав, що мати права, що всі неприємності останнього часу на його роботі він теж пов'язує з тим виступом проти Чаброва.

— Забув? — мати не вірила в те, що Артур сказав це широко. Він лише хотів, щоб тієї події зараз не згадували.— Ні, Артуре, таке забувають тільки дуже чесні і добрі люди. Я не знаю Чаброва, але думаю, що він тобі ще не раз нагадає про твої випадки проти нього. Образа швидко не забувається. А ти тоді глибоко образив його. Як ти сказав тоді: «Чабров не рахується з тим, що люди кладуть в кесоні своє здоров'я»?

— Ніде й ніхто, мамо, не записував того, що я сказав. Ну, яка ти, їй-богу! Все давно полетіло геть! І досить мене вчити!

— Він тільки погляне на тебе, так і згадає ці слова,— вела спокійно далі мати.— Чабров тобі ніколи не простить.

— А я йому теж не прощу! — випалив Артур.— Праця під стиснутим повітрям — це найважча в світі праця. За неї колись платили золотом. Золотом! Я десь читав про це... А тепер отакі, як Чабров, самі забули, що значить лізти в шлюз, і тягнуть кесон, куди треба й не треба.

— Звичайно, звичайно,— підтакнула Таміла.

Вона встала і відразу зникла за свій малий зріст.

— Мені пора,— Таміла відчувала себе зайвою, їй було незручно слухати сварку, яка все тепер робила сумним і неприємним.

Артур готовий іти геть від матері і, рознервований, сердитий, кинувся допомагати Тамілі зодягати шубку.

Таміла, не дивлячись, просунула руки в рукава і почала вмощувати на голові капелюшка.

Дівчина тепер відчула себе впевненіше, очі її сяяли дівочим щастям: Артур догоджав їй. Вона перестала думати про їхні родинні клопоти, думала про те, як чудово пройтися вдвох по місту.

Таміла попрощалась, і вони вийшли. Марта Еммануїлівна провела їх по коридору і стояла в дверях, слухаючи, як молоді розмовляли і сміялись, спускаючись сходами вниз. «Хороша, гарненька. Але ж мала, така мала! Бути б їй хоч трішки вищою!» — не вгамовувалась її думка.

3

Надворі було холодно, тихо. Артур замірився був спинити таксі, але Таміла відмовилась.

— Тобі хочеться душитися в ньому? — І владно взяла його під руку.

— В такій машині душитися? — здивувався Артур. — Де ж тоді зручно їхати — на верблюді чи в безтарці?

— А ти їздив у безтарці?

— Їздив і літав на всіх засобах пересування, крім ракети. Я цілком сучасна людина.

— Хвалько! — Таміла подивилась йому в обличчя.

— Так, хвалько! В сорок першому ми цілий місяць їхали з матір'ю в безтарці. Це був ящик, повен людей, речей і одягу... Мені запам'ятався степ, бо я боявся його. «Де ж ми заховаємось?» — питав. І ще врзалися в пам'ять волячі роги. Величезні роги. Вони кохалися перед моїми очима цілий місяць. Таких я не бачив після того навіть на малюнках.

— А машина загойдує, нудить у ній, — сказала Таміла, не сприймаючи того, що говорив Артур.

— І голова, мабуть, болить?

— Болить.

— Це добре.

— Що добре?

— Не вимагатимеш власної машини.

— Будь ласка! На зиму — персональні лижі, на літо — човен.

— Човен? Звичайно ж, моторний? Нічого собі. Стій!

Артур зупинився. З-за огорожі Ботанічного саду, повз який вони проходили, линули вигуки, сміх.

— Катаються?

— Що тут дивного?

— Все-таки — дерева. Крутизна...

— А тебе мати не виганяла звідси?

— Бувало.

— «Бувало». Наче так давно. Ти пам'ятаєш, як ми тут познайомились?

— Щось таке було...

— Забув?

— Ну чому ж забув. Все, як у кінофільмі: твоя лижа, здається, зламалась.

— Не пам'ятаєш... Артуре! В такий же місячний вечір... Одна моя лижа сковзнула в яр, а я стояла з другою і не знала, що робити.

— Звичайна взаємовиручка з глибокими наслідками... — Артур притиснув Тамілу за плече і потягся до її щок.

— Що ти робиш?

— О, я забув, що ми не в машині.

Чим нижче сходили по крутій вулиці, тим чутніше ставала знайома металева гуркотнява, що линула з підвір'я будівництва. Артур, не дослухаючись, уже визначив для себе, що діялось на підвір'ї, в тунелі. Часто гупала порода, вивалена в бункер з вагонетки, гув тельфер, що піднімав на естакаду тюбінги. Робота дільниці йшла справно.

— Хто на зміні? — спитала Таміла, теж чуючи лише те, що зринуло од високого дощаного копра, увінчаного кумачевою зіркою.

— Єжовкін.

— Артуре, ти сказав про Донбас, Кривий Ріг зопалу? Нікуди ти з Метробуду не підеш?

— Нікуди, моя мала, нікуди!

— Якщо навіть... Ти завтра ж про все розкажи Ярощуку. Він такий привітний зі мною.

— Він з усіма такий. А скаржитись на Чаброва я не буду. Все мусить розв'язатись само, як сама утихає буря.

— Артуре! Ти забув, що тобі радила мама! Якщо ти знехтуєш такою підтримкою...

— Тоді ти скажеш мамі і ви підете вдвох? — Артур затримав Тамілу.

З воріт будівництва виповзав, світячи фарами, наповнений глиною самоскид. Він спинився перед крутим, заковзаним спуском, соннувши, як слон, повітрям пневматичних гальм. Потім поволі почав зсуватися вниз. Дух свіжої, щойно вийнятої з глибини породи донесло на другий бік вулиці. Артур вдихнув його, стояв і стежив за машиною. Ось вона вже покотилася по рівному. Артур випустив з своєї руки Тамілину руку:

— Постій тут! Скільки разів казав їм, туркам, щоб не жаліли шлаку, а посипали виїзд.

— Артуре! Не смій бігати, як хлопчисько! Завтра скажеш їм.

Він спинився. Вони порозуміло презирнулися і пішли далі. Звернувши до воріт, де жила Таміла, вони зацікавилися.

— Хоч трішки розстебнися.

— Ну що ти, Артуре.

— Я обгорну тебе своїм пальтом.

— Ну для чого? — здавалась вона, Артур розстібав гудзики шубки.

Він припав до її тепла, поринув в нього. Цілував гарячі покірні губи і тикався обличчям в ніжну теплу дівочу шию.

— Завтра зайду до твоїх.

— Ні.

— Я люблю тебе, Мілочко.

— А я тебе ні.

Він знову впіймав її губи — вони линули йому назустріч.

— Турчик...

Світло машин, що зрідка пробігали по глухій вулиці, раз у раз загрозливо насувалось на них і, не доповзаючи, гасло.

4

На другий день, вранці, зайшовши на подвір'я дільниці, Тобиш просто перед дверима побачив «Москвича», з якого вибирався, згинаючись, високий Чабров. Енергійно ступаючи гумовими чобітьми по хрусткому, сухому снігу, Артур кивнув, майже вклонився Чаброву і йшов далі. Чабров затримав його.

— Куди прямуєш? — спитав хрипким голосом, замикаючи дверцята.

— Вниз, Олександрє Михайловичу. Доброго ранку! — Тобиш наблизився і насторожено чекав, коли Чабров подасть йому руку.

— Здоров! — не скоро простягнув руку Чабров. Ключик погано виймався. — Що робитимеш внизу?

Тобиш спантеличено подивився Чаброву в сірі, оточені мереживом зморщок очі.

— Монтуємо в кесоні аварійний вихід... І треба подивитись на все взагалі...

— «Взагалі» — це не годиться. Кожного дня треба розв'язувати щось конкретне і певне. Пройдемо до мене.

Ішли поруч, мовчали. Артур з боязкою готовністю чекав чогось неприємного. Невже пророблятиме за Михайла?

Перед входом до контори на дошці сивіли припалі інєєм оголошення. В будкомі є дві путівки до санаторію в Пущі-

Водиці. Каша взаємодопомоги пропонує повернути борги. Завтра поширене засідання партійного бюро.

Артур уже раз тут проходив і не звернув на оголошення ніякої уваги. Тепер Чабров спинився перед дошкою.

— Бачиш? — спитав Чабров. — Здається, це стосується нас з тобою? Допрацювалися ми, що на бюро виставляють.

Тобиш перечитає оголошення. «Хід кесонних робіт... Запрошуються бригадири, кесонники».

Вони мовчки зійшли по східцях на другий поверх, а коли опинились у вузькому, довгому коридорі, Артур пішов слідом. Зустрічні, наткнувшись на начальника, вибачливо і підкреслено ввічливо вітались. «Відставання звальять на мене, все ясно», — гарячково метався думкою.

...На останньому курсі технікуму, коли студенти виїздили на збирання кукурудзи, Тобиш не поїхав з ними: мати пожаліла сина і не пустила його, пообіцявши дістати йому довідку про хворобу. Вона завжди вважала свого одинака маленьким, кволим, побоювання за його здоров'я переслідували її. І на цей раз Марта Еммануїлівна оберегла свого сина від холодних степових вітрів, тяжкої праці і незручних ночівель. Комсомольська організація виключила тоді Артура з комсомолу. Спершу Артур сприйняв покарання як переслідування його, відмінника, заздрісниками, потім глибоко пережив свій нерозумний вчинок і ненавидів себе за надмірну покірливість перед матір'ю. Тепер, на роботі, давнє виключення з комсомолу раз у раз відгукувалося в думках Артура. Якщо не дали йому перепустку на Хрещатик у дні свят, він вважав, що це через те — він же «виключений». Не запросили його на молодіжний актив — та ж причина...

Написи на дверях по коридору — «Партійне бюро», «Комітет комсомолу» — будили в його душі непереможне і разом з тим наче незначуще відчуття пригніченості.

Наближались до кабінету Чаброва, і Артура ще важче обсідали думки, які прийшли від того оголошення, від вчорашньої розмови вдома. «Все звальять на мене через те, що виключений». Жорсткий знайомий шелест реглана Чаброва підсилював його переживання.

5

Чабров зайшов до кабінету, вийняв з кишені реглана цигарки і сірники, поклав їх на стіл, нащось пересунув, потім роздягнувся, сів на місце і аж тоді підняв свої важкі, великі сірі очі на Артура. Той стояв, знявши каску. Не знав: тримати її в руках чи покласти, надовго він потрібний тут чи ні?

— В кесон зранку — це правильно. Увесь день проясниться.

— Так роблю щодня, — догідливо вставив Тобиш, ще не знаючи, куди Чабров поверне свою думку.

Чабров знову пересунув коробки, вийняв цигарку і подивився на Артура іншими, вже не байдужими, а справді суворими очима. Артурові здалося, що він наштотхнувся на них.

Чабров затягнувся так, що закашлявся.

— Мене, по правді кажучи, не цікавить, буваєте ви в тунелі чи днюєте й ночуєте. Мене турбують безладдя, які там завелися. Плани зриваємо! — немов пройняв саме серце Артурові. — Мене всі питають: «В чому справа?» — а завтра вас поспитає партійне бюро.

Артур не зводив з Чаброва запалених внутрішнім збентеженням очей. Все розв'яжеться завтра. «Ганчірка ви, а не керівник!»

— Чому вчора між Ріпаком і Єжовкіним зчинився скандал?

— Ще не чув, не знаю, Олександрє Михайловичу, — похапливо одказав Артур. — Дізнаюся — доповім.

Чабров підняв коробку сірників над склом і випустив, вона тихо впала.

— От, «не чув», «не знаю» — оце тільки й довідаєшся. Я не розумію вас, Артуре. На вашому місці я б отих чотирьох бригадирів тримав би отак, в кулаці. — Чабров стиснув свої великі сильні пальці, замахнувся стукнути кулаком по столу — стримався. — Дайте роботу! Непорядок чинить хтось, заважає нам, — здушив би його так, щоб не викрутився. Нам потрібна, товаришу начальник дільниці, щоденна і обов'язкова норма. Сьгодні, завтра, щодня! Держава нам дала кошти, в наше розпорядження послала людей, машини. Чотири метри на добу, і не менше, готового тунелю забезпечте! От! А ми з вами тупцюємо цілий тиждень в калюжці! — Чабров взяв коробку і кинув так, що вона ковзнула по склу.

— Я вам доповідав, Олександрє Михайловичу... Не все я можу своєю владою. Стосунки між бригадами... і постачання кесона... треба налагоджувати разом з вами, всіма засобами, — Артур лиш тепер поклав каску на маленький столик, застелений червоним. Коли зайшла мова про бригадирів, Артур знав, що сказати. Він підняв голову і сміливіше подивився перед собою.

А Чабров зрозумів, що недоречно заговорив про бригадирів. Він згадав, що Єжовкін жде посаду, яку займає Артур, згадав, що Артур говорив про нього на технічній раді, пам'ятав, що Артур має підтримку в секретаря партбюро Ярошука, і йому стало не по собі. В пам'яті Чаброва так багато назби-

ралось навколо цієї постаті, що ділова розмова з ним сама по собі переростає в щось інше, він втрачає звичайний тон, його пориває сказати Тобишу щось різке, дошкульне. Останнім часом Чабров так і робив.

Зараз Чабров стримав себе на необхідній грані. Йому потрібні були свіжі побригадні показники, докладні відомості про хід кесонних робіт. Він мав виступати основним доповідачем на засіданні бюро.

— Ви сьогодні йдїть в кесон на кілька годин,— тоном поради сказав Чабров, тамуючи в собі те почуття, яке піднялось в ньому.— Ви молода, здорова людина, Артуре. Побудьте в бригаді всю зміну, придивіться до всього, самі визначте, чому у нас так погано йде проходка, і підкажіть нам, керівникам, що перешкоджає. Ми з вами начальники чи хто? У нас є влада чи немає? Коли все точно й ґрунтовно знати, тоді можна на всю котушку використати свої права. Вигнати кого — виженемо! Врахуйте, скоро пливунні ґрунти будуть зовсім близько, над самою виробкою. Тиск у кесоні підвищимо, бригади працюватимуть по чотири години. Як же ми тоді дамо чотири метри? Поміркуйте з олівцем в руках і представте докладні пропозиції. Зрозуміло?

— Зрозуміло, Олександрє Михайловичу.

— От і добре.

Артур потягнувся за каскою. Слова і голос літньої людини наснажували. Артур завжди вслухався в такий голос, коли він звучав спокійно і був звернений до його душі.

— Мені здається, що ти надто легко зодягнутий для кесона,— почув, коли вже прямував до дверей.

Артур здригнувся. Був уже біля дверей, але йому хотілося обернутися, поглянути на Чаброва. Він зупинився і довго надівав каску. Признатися б, що виступав тоді на раді непродумано? Що поважає його, Чаброва, навіть любить, як любив би свого батька. «Ні, скажу все, що думаю про кесон, про поведінку бригадирів, про гірничий журнал, про заохочення, відкріюся з своїми тривогами, розповім про стару матір, про Тамілу, про те, як важливо для мене саме зараз працювати тут, де нині працюю. Поговорю, пораджусь...»

Він обернувся. Він шукав очей Чаброва.

Чабров записував щось у свій настільний блокнот.

— Олександрє Михайловичу...— голос Артура тремтів розчуленістю.

Чабров не підводив голови.

— ...Бригади просять встановити лебідку. Для подачі вагонеток до шлюзів. Дайте розпорядження.

- Погодьте з інженером. Не заперечую.
 - Доповідну завтра на ранок?
 - Заходь перед засіданням. Сподіваюсь, Ярощук запросить і вас.— Чабров відірвався од паперів, щоб побачити, яке враження справить на нього оте: «Ярощук запросить».
- Сіра брезентова куртка Артура зникла за дверима.

6

Аж у коридорі Артур відчув, як він упрів, стоячи в кабінеті. Трохи б прохолонуті. Повільно йшов повз ряд дверей, за якими то чаїлась загадкова тиша, то чулось клацання рахівниць.

Йому належало вирішити — зараз повернутись до конторки, обкластись паперами і розмірковувати над цифрами чи спершу побувати на трасі.

«Я б на вашому місці...» Артур згадав, як Чабров простягнув руку, поступово стискаючи пальці. Він теж стиснув свої пальці, зовсім не думаючи при цьому про бригадирів.

Артур спинився перед сходами, які вели надвір.

— Артуре!

Над ним з верхніх щаблів нависав Ріпак.

Артур привітався і, побачивши, що Ріпак іде за ним, спустився далі вниз.

— Що з тобою? Іду слідом, третій раз гукаю...

— Думаю.

— Велику думу?

Артур побачив, що Ріпак спорядився не для роботи — був при краватці, в нових жовтих черевиках, з-під старенького пальта витикались борти новісінького костюма. Скоса подивився Ріпаку в очі:

— Куди це так рано?

— Та сюди ж. На аркані привели. Ждуть біля твоєї конторки.

— Хто?

— Влип в історію.

— Фотографи?

— Гірше.

— А я думав — вони. Вчора приходили з фотоательє: на вітрину потрібна їм твоя фізіономія.

— Пішли. Може, одговоримо якось. Скульптор!

— Ліпити буде?

— Кажу ж, вліпять в історію. Завертілось.

— То при чому ж тут я? Мушу наказати, щоб вам підвезли вагонетку свіжої глини?

— З своєю прийшов! Замкнув би нас, а Тамілу до моєї у будком послав, чи як. Принесло його! От навіщо це, скажи?

— Кожному відповідно до заслуг.

— Які в мене заслуги?

Артур потирав кулаком лоба. Ріпак розумів, що думає він не про скульптора і не про конторку.

— Що, батечко стружку зняв?

Задумливий погляд Артурових очей не підпускав.

— Слухай, чого там ви знову поцарапались? — Артур знав, що Ріпак завжди губиться від різкого тону.

— Дійшло вже? Хто доніс? — блукав очима Ріпак.

— Байдуже хто.

— Чорний Макінтош? Єжовкін? Його і спитай. Я на цю тему з вами обома не хочу вести розмову.

— Хитруєш, значить?

— Глина замерзне в коридорчику.

— Висіче тебе, як з граніту.

— А як розтане?

— Пливун буде!

— Для цього я тільки й годжуся.

— Кажи, скільки ти вчора дав?

Відмова говорити про стосунки з Єжовкіним повертала Ріпака перед Артуром тією стороною його характеру, яку він ніяк не міг зрозуміти. Ріпак ніколи не розкривав у розмові з ним свої плани й наміри, ніколи нічого не вимагав від Артура як начальника дільниці, навіть не критикував його — наче такого начальника взагалі не було над ним. Його жвавість, непосидючість, постійна заклопотаність, зрештою, останнє зобов'язання підказали Артурові, що Ріпак має свою мету і що вся бригада тримається на його завзятті і волі. Але чому ж він так цурається Артура?

— Ми своє вчора дали. Нехай інші поpróbують.

— А все-таки?

— Метр!

— У попередньої зміни теж позичили половину?

Ріпак кольнув Тобиша темними зіницями очей. Від злості, в'їдливої і так близько, на самій поверхні душі напластованої, його свіже, вибілене одсвітом сорочки обличчя враз посіріло.

— Подбай, товаришу начальник, щоб нас не обдирали, не грабували серед білого дня! Ось бачиш? Я ношу їх уже п'ять років. Не позичаю ні їх, щоб хвастатись, ні чужої роботи! —

Павло підніс перед самі очі Артурові праву руку з твердим мозолем.

Тобиш поклав руку на його долоню і вжахнувся від дотику. Так, це було те, чого ніколи не мав він на своїх руках, чого ніколи не помічав на руках тих, з ким щодня говорить про роботу прохідників.

— Пішли, амбіція! — навмисне зневажливо сказав Артур і штовхнув плечем двері, що виводили на подвір'я. — Сьогодні в твоїй бригаді буду. Подивимось, чи варто на тебе привозну глину витрачати.

Йдучи попереду, Артур раптом підвів голову і наче оце вперше побачив над собою червоне полотнище, що перетинало все подвір'я. Пробіг очима слова, що іскрилися інеєм, і йому стало ніяково від того, що Ріпак йшов позаду нього.

— Читав учора у «Вечірці» про Лаокоона? — поступився набік, поки Ріпак порівнявся з ним. — Батько й сини борються із зміями. Сильна трагедія! У нас в технікумі був один викладач, який казав на цю композицію, що то пролетаріат бореться з капіталізмом.

— Пролетаріат і капіталізм у древній Греції? На таких дурнів, як той викладач, треба пускати зміїв.

— Ну, це жорстоко.

— Скільки людство мало вчителів, скільки вони дали нам порад, ідей, настанов, розуму, а дурні і зло не переводяться.

— На жаль. Поки що.

— У двадцятому віці не можемо ніяк позбутися отаких тупиць, як ваш викладач, і потім... Ну, хоч би таких безпорадків, як у нас на будівництві...

Скульптор, молодий, чорнявий чоловік, який заждався біля дверей конторки, знявши капелюха, помахами вітав своїх рятівників. Він жадібно вдивлявся в Ріпака. Голос, кроки, ледь схилена наперед дужа постать бригадира — все творило для нього образ, яким жив митець...

ТЯЖКИЙ КРОК

1

У дівчат це називалось передачею зміни. Все тут було на виду, під руками, і його можна було одним поглядом окинути і сказати: «Все гаразд. Іди». Але як же могли дівчата так швидко покинути одна одну? Треба дізнатися, що діється.

в кесоні, яка бригада працює, хто з хлопців не вийшов на роботу, що чути про Михайла... А між іншим, і ще одне:

— Хто сьогодні біля вагонеток? Знову Борис?

Люся, висока, худа, вже немолода, густо підфарбована дівчина, яка щодня об щось перечіпалась, забивалась і завше ходила із забинтованою ногою, тішачись цим як прикрасою, розмовляла з Поліною тільки про хлопців. У них не було нічого спільного, крім знайомих.

Поліна лагодилась іти, але, зачувши ім'я Бориса, повернулася.

— Ой Люся, я мало не забула. Коли хтось цікавитиметься, чи не прогулював Михайло, ти скажи так, як треба, — Поліна змовницьки поглядала на робітників, що пхали вагонетки.

— Щоб виручити твого Ріпака? — перегортала перепустки Ріпакової бригади, шукаючи одну.

— Мого? Нехай він буде твій.

— Всі тепер до нього туляться. Передовик!.. І до його хлопців, — Люся розсміялась.

— Не базікай! — Поліна нахмурила свої прямі, чітко накреслені, аж лискучі брови. — Мене просила вся бригада.

— Я, по-твоєму, цього не розумію? — Люся відіпхнула од себе перепуски. — Ти за Ріпакову бригаду, а я наче проти неї. У мене теж є там симпатія.

— Люся, як у тебе язик повертається отаке верзти? — Поліна владно подивилась на неї. — Ріпакові хлопці дружні, веселі на роботі, а їм просто не щастить. Хіба нам важко допомогти їм?

— Гарзд. Сподобалась тобі оперета?

— Оперета? Яка? — Поліна вдала, що не розуміє запитання.

— Ой, не прикидайся! Він же й мене водив на «Поцілунок Чаніти». Якийсь бригадний ансамбль організовує. Вчора змусив отут проспівати «до», «ре», «мі»...

— І ти співала?

— Такому хіба в чому відмовиш? Він же не одступиться... Тягла за ним «ре», «мі» — робітники животи рвали од сміху.

— Ну, йдем у його ансамбль?

— Карнавал хоче влаштували під Новий рік. Шукає дівчину грати Либідь. Буде Кий, Хорив і Щек, ну знаєш, князі, які жили колись у Києві. І їхня сестра Либідь. Красуня, каже, неопикуєма. Ти, каже мені, підходиш для неї... Зростом.

Дівчата довго сміялися. Поліна пішла нарешті.

Ішла тунелем, самотня, втомлена. Сирий протяг нагнічуваного повітря пружно дихав в обличчя, ніс запахи гнилого дерева.

Поліну охопив несподіваний смуток. Люся розповідала про дружбу з Борисом. Поліні хотілось теж чимось похвалитись перед нею, розказати, як він частував її в театрі, на яких зручних місцях вони сиділи, яким уважним був до неї. Та тільки помічала захоплення в Люсиних заіскрених, маленьких очах, не зважувалась на щирість, на змагання. «Либідь... Красуня...» Ці самі слова Борис говорив і їй, Поліні.

З глибини тунелю насувався, мов шалений потік води, шум ешелону порожняка. Електровоз, плескуватий, низенький, як сіра черепаха, світив підсліпуватими очима приземкуватого звіра.

Біля підйомного ліфта Поліна ще подзвонила по телефону до Люсі:

— Перегорни гірничий журнал — лежить записочка. Черговий слюсар її залишив, чи не знаю хто. Дивись — не загуби. Передай комусь з начальників прямо в руки.

— Почекай — знайду, — жваво і весело озвалася та. — Оце вона? — і почала читати вголос: — «Тов. Ріпак, еслі в тебе нема інструментів, то сходи возьми, бо в кесоні нема, они все поховали, і породи не брали, щоб зосталась тобі. Хитрують на користь Їжовкіна». Тут написано Ріпакові!

Поліна озирнулась — поблизу нікого не було, і вона виразно, з серцем вимовила в трубку:

— Знаєш, для кого це написано? Прямо для газети «Метробудівець»! Он для кого! Я вже зробила собі копію.

З великого ліфта, який опускався згори, вийшов лише один чоловік. Поліна, не дивлячись перед собою, ступила до підйомника, ледве не зіткнувшись з людиною.

— Ой, вибачте!

— Будь ласка! Така тіснота, так багатолюдно, що не розминемось, — пожартував Артур, але на його суворому обличчі не промайнуло й промінця веселості. Коли Поліна увійшла в підйомник і черговий зачинив його грубою, важкою решіткою, Артур скинув на дівчину очима. Та її тієї ж миті поніс в темний отвір ліфт. Артур парусиновою рукавицею багатозначно торкнув свого вусика, подався в гліб тунелю.

2

Взявши з собою гірничий журнал і цидулку для Ріпака, Артур увійшов до шлюзової камери. Він зробив це, не перемовившись з Люсею жодним словом, заклопотаний і байдужий до всього. За ним глухо зачинились важкі залізні двері, і тієї ж миті почувся гострий свист повітря. Артур інстинктивно вхо-

пився руками за лавку. Йому стало боязко. З малих літ у нього було перебільшене почуття небезпеки, а камера, в якій він сидів один, лякала його.

Йому заболіло в усі, і він з напругою ковтнув слину. По тілу пробіг вогонь. «Що це означає?» — питав сам себе. Та ось він виразніше почув рівний шум і заспокоївся. Поглянув на віконечко в дверях, зиркнув на лампочку, що висіла над ним в залізній сітці. Чомусь подумав, що лампочка раптом може погаснути і тут стане зовсім темно. Артур силувано ковтав слину, щоб прискорити гамування тихого болю. Він не хотів ні про що думати, але тут же збагнув, що з ним може статися якась страшна несподіванка, і що його звідси ніхто швидко не визволить, що він зараз перебуває в такій же небезпеці, як і водолаз під водою, як пілот у повітрі. І йому уявилось, що він лежить на цій залізній лаві, вражений кесонною хворобою — тяжким недугом, а над ним мати і Таміла. Здалося, що у віконце до нього зазирнула Таміла. Вона щось каже йому, але він не чує її.

У віконце справді хтось зазирнув і зник. Артур дивився в його бік, чогось ждучи, але там ніхто не показувався. І він почав думати, хто б це міг бути. «Поліна? Невже чогось повернулась?» — раптом спитав себе, і йому захотілось, щоб це була вона. Виразно уявив її привабне обличчя в круглому слюдяному вічкові. Забув про все і посунувся до дверей. Побачив: робітники котили возик з великими листами заліза; Люся наливала в бачок окріп з кип'ятильника, і там підіймалася пара; машиніст електровоза кричав на когось і розмахував руками в рукавицях, а його обличчя в світлі передніх ліхтарів здавалось блідо-жовтим.

Артур поглянув на годинника. Минуло тільки дві хвилини, як він зайшов сюди. Невже зупинився годинник? Притулив його до вуха і нічого не розчув. «Іде», — сказав собі спокійно, бо все тривожне ставало звичайним. Артур розгорнув робочий журнал і взявся перерахувати останні записи бригад.

Так, вчора Ежовкін знову перебрав од Ріпака дев'ять сантиметрів виробки. На сторінці товстим червоним олівцем було видавлено: «За очистку робочого місця, за породу, за погане цементування». Тобишу спало на думку підрахувати, скільки списано з Ріпакової бригади, скільки Ріпак зняв у тих, кого він змінює, скільки Ангола перебрав на свою користь у Єжовкіна. І він проробив це блискавично: сантиметри, відірвані од виробітку інших, несподівано набули нового змісту. Числа стояли стовпчиком проти кожного прізвища і самі були живою діаграмою. Досі вони були мертві, мізерні й непомітні і

показували хіба що, хто з бригадирів які залишає після себе недоробки. А тепер, прив'язані до прізвищ бригадирів, ці числа кричали про безладдя, сваволлю декотрих. Все, що накрутилося навколо цих сантиметрів — суперечки, гніви, невдоволення, — діставало свою оцінку. Артур просвітлів: він розкрив новий зміст цих списувань. Дехто з бригадирів користується цим правом знахабніло, розгнуздано і з цілком певною метою: урвати для себе од праці іншого і разом з тим принизити того, від кого брано. Яка несправедливість! Відкриття цієї істини так надихнуло Артура, що він зовсім забув про те, що сидів у шлюзі один... Згорнувши журнал, він замислився над своєю поведінкою.

Зайнявши місце керівника дільниці, Тобиш у своїх стосунках з бригадирами та робітниками керувався не знати звідки й коли перейнятою істиною: бути для всіх добрим, — і він старався бути для всіх добрим. Якщо виявлятимеш своє ставлення до кожного — нічого, мовляв, на роботі не досягнеш, не всидиш довго на своїй посаді. Так воно чи ні, але рік служби на будівництві саме при такій його поведінці, при таких стосунках з бригадирами та цеховими людьми уже спливав цілком благополучно. І зійшов би, якби не цей кесон, не відповідальна роль, що випала Артурові останнім часом. Тепер його обов'язки вимагали від нього цілком ясної і певної оцінки роботи кожного бригадира, кожної бригади зокрема.

Артур уявив собі, як він прийде з журналом і з своїми висновками в кабінет до Чаброва. «Все скажу, як думаю, як є насправді!» — майже скрикнув сам собі. Його відразу обсіли сумніви: треба це чи ні? Перед ним поставав Чабров то холодний, навіть жорстокий, то добрий, з отим лагідним: «Ти надто легко зодягнутий для кесона». Мабуть, перед тим як зайти до Чаброва з цими підрахунками, треба неодмінно з кимсь порадиться. З Тамілою? Ні, з матір'ю! Вона так тонко уміє все зважити перед тим, як щось сказати. З Ярощуком! Тільки з ним! Та чи не сприйме він його звертання сьогодні як пошук захисту і підтримки? «Батько!» — залунало це слово в душі, пронизавши усе єство. Поговорити б з рідним батьком...

Тим часом нечутно, самі відійшли двері шлюзу. Навпроти них стояв Борис. Не бачачи Артура, голосно вмовляв когось по телефону:

— Услужи, будь ласка. Не мені — бригаді. Ну, мені особисто. Не маєш права? Якщо всюди триматимешся принципово, скоріше попадешся. Точно кажу. Хтось підсидить. Яка п'єса?.. «Філумена Мартурано»? Будь ласка! Ми — вдвох? З великим задоволенням. Я не наважувався тебе запрошувати на серйоз-

ні драми. З іншими? То ж звичайний культпохід. А з тобою? З превеликою радістю!.. Ішли тубінги! Чекаю тубінги!

Побачивши Артура, Борис остовпів. Клав трубку і силувався згадати, чи не називав його, Артурового імені. В голові все йшло обертом.

— Артуре Івановичу, зараз пересунемо щит, і метр проходки готовий! — випалив Борис, шугаючи зором поза його постаттю та оцінюючи, чи все гаразд у нього на роботі.

— Цілий метр? Ти забезпечуєш? Давай в цьому ж дусі. — Артур усміхнувся і обминув Бориса.

В тунелі було незвично тихо. Пройшовши з десятків метрів, Артур побачив у яскравому освітленні людей, які енергійно порались біля прохідницького щита. Тиша не тривожила Артура, вона лише допомагала йому глибше відчувати вдовolenня з того, що вже зробив сьогодні, що вирішив.

3

Поліна виявила в журналі записочку після того, як Ріпакова бригада вже пройшла на зміну. Та й без того папірця Ріпаків у вибої усе стало зрозумілим з першого погляду. Скрізь був порядок, не валялось ніде ані грудочки, але противники Ріпака керувались далеко витонченішим розрахунком: вони знову так підлаштували перебіг циклу робіт, що Ріпаку дісталось найважче — мерзла глина. Треба зрушити її на цілий метр в глибину, а інструмента не залишили жодного!

Звичайно ж, через Анголу діяв Єжовкін.

Зазираючи в ті місця, де раніше клали лопати, молотки, Ріпак скрізь немовби натикався на саму постать Єжовкіна, немов чув його голос:

«Як не тужся, Ріпаку, а ми двадцять разів обведемо тебе навколо пальця. Хочеш обійти своїх друзів — загубиш і те, що маєш. Почекаємо, подивимось. За роботу ми певні, показники дамо, а відносно інших пунктів — за це бригадир не захоче відповідати. Ми прямо про це сказали, а ти, Ріпаку, вихопився наперед: «Я берусь!» Подивимось, що з того вийде».

Хлопці Ріпака оглянули всі закутки, інструментів не знайшли. Бригадир намірився йти до телефону: подзвонить і підніме все начальство Метробуду. І спинився:

— Борисе і Петре, повертайтеся на-гора за інструментами. Хлопці обурились:

— Ти, бригадире, вмієш робити та ходити, а притиснути живоглотів не годишся.

— Од роботи чесні коні дохнуть.

— Замовкніть! — рубнув рукою Ріпак і вийшов на коло.— Хто зі мною піде по інструменти?

Борис і Петро швидко вийшли — як ноги вломили. На-стала тиша. Ріпак з Василем піднялися до вибою, інші ладнали механізми. Незабаром принесли молотки, лопати.

У людей, з'єднаних спільним прагненням, чиясь зневага викликає не розпач, а ту найбільшу силу, про існування якої й не здогадуються самі люди. І взялися хлопці так рушити глину, що повалилась вона грудоміхами на транспортер, гур-кочучи та бухкаючи, немов лютувала з того вимушеного пе-реміщення.

І стугоніла глибині від потужних ударів у мерзлі груди ви-бою.

Коли на третій годині зміни з'явився сюди Артур, уже було стільки зроблено, що він радісно здивувався. Опустився на самий низ, де Ріпак і Петро зачищали породу, привітався, однак їм ніколи було й поглянути. Петро так шкребонув біля ніг Артура грабаркою, що той завбачливо відступив од нього.

— Важкувато?

Артур спитав про це щиро, по-товариськи.

— Добираємо,— відповів йому Ріпак, не розгинаючись, див-лячись на ноги Артура, аби не зачепити їх.

Треба було скидати на транспортер останні грудоміхи глини й дріб'язок. Ще кілька змахів, кілька гребків — і загінку буде взято, скінчено велику роботу.

Поява Артура в бригаді Ріпака не справляла враження на робітників. Це пояснювалось, мабуть, тим, що керівник дільниці поводив себе у вибої так, як інспектор з техніки без-пеки праці: додивлявся передусім до того, як і що закріплено. Схоже було, що Артур не хотів чи, може, й боявся надовго залишатись в кесоні. Він цього і не приховував од робітників.

Він був переконаний, що відвідини бригади на роботі є про-стою формальністю, і тому не шукав контакту з людьми, бо вважав, що вони так само ставляться до нього, як він до них. Відколи Артур на посаді начальника дільниці, він ні в чому не виявляв ні прихильності, ні неприязні до Ріпакової бригади.

Сьогодні Артур мало був схожий на самого себе. Постоявши внизу, він наче з обурення подерся вгору, під саму стелю тунелю, де нікого не було. Тут він побачив, що на одному боці породу було вибрано з деяким поглибленням, і з приємністю для себе відзначив, що зроблено це грамотно, передбачливо. Обмацуючи кріплення, він знайшов деякі марчеванки сла-бенько притиснутими. Йому належало б гукнути когось до

себе, вказати і подертися далі. Та він побачив тут же клинці, якими можна було мініше затиснути кріплення, і заохотки взявся це зробити. Вставляв клинці, замашно бив по них обухом сокири. Захеканий, з брудними руками, які він наче навмисно тримав перед собою, Артур опустився, незвично легко перелазячи з опори на опору. Побачивши, що Ріпак ніяк не може підсунути грабарку під велику грудку глини, він догідливо притримав її своїм чоботом.

— Кінець! — Ріпак розправився і провів по обличчю оголеною по лікоть рукою.

Петро теж поставив грабарку, віддихуючись. Всі були роздягнені до пояса, по грудях і животах, по глибоких жолобах спин патьоками стікав піт.

— Як же нам пересунути щит? — спитав Ріпак і в хлопців, і в Артура водночас. — Машиніст захворів.

— Я пересуну, як треба! — сказав Артур.

Артур подерся по драбинці до кабіни.

— Ти серйозно? — гукнув знизу Ріпак.

— Потім побачиш, серйозно чи ні. — Артур всівся на металевому стільчику. Не дивлячись, перебирав важелі, кнопки. — Граю я на цьому органі! Я люблю цю грубезну, розумну і симпатичну машину, подібну до слона.

Перед ним стояли всі робітники бригади. Причепившись хто де міг, спостерігали за ним.

— Так ти дозволяєш? — Артур потягнувся до Василя, який проліз до його кабіни.

Василь озирнувся на Ріпака, на Петра, реготнув і сказав:

— Поки що ні. Треба мені екзамен од вас прийняти.

— О, цього я не боюся! На екзамені і на практиці я на цьому залізному стільці заробив не одну п'ятірку.

— Хе, на екзаменах — це ніщо.

Хлопці обступили Василя. Борис смикнув його за каску:

— Диви який професор знайшовся.

— А що ж — професор молотка й лопати.

— А ти екзамени коли-небудь складав? — спитав Артур у Василя.

— Не доводилось. Пробував раз вступати до технікуму, то документи прийняли, а мене ні.

— Виходить, документи були грамотніші за тебе?

— Не розп'якуй багато! — Ріпак не терпів розмови, яка затягувалась довше ніж треба. — Давай, Артуре, вперед!

Коли щит уже посунувся на кілька сантиметрів і прохідники полегшено зітхнули, надійшов машиніст, Шугайченко. Ще на відстані він почув тьохкаючий ритм помпи, напружені поскрипування і бренькіт заліза. Він розумів, що за його роботу міг взятися тільки Артур, і тепер, чуючи сильні характерні звуки, визначав, як посувається справа.

Шугайченко пам'ятав, як Артур, приходячи в бригаду, щоразу видирався по драбинці до нього і найперше заводив розмову про щит. Молодий технік наче спеціально начитувався всяких історій, пов'язаних з цим старим і незамінним знаряддям. Він знав, як московські метробудівці збирали першого щита, купленого в Англії, і зробили це без креслень, що затримались в дорозі, і про те, як найнятий за золото водій щита англієць Баррет не підпускав до кабіни наших робітників, аби не перейняли його «секретів». «Навіщо вам це знати? Це — справа інженерів». Шугайченка дивувало, як можна так багато вичитати про це вкрите іржею, громіздке знаряддя, яке людина вигадала для колупання під землею, і сам собі не раз докоряв за те, що не знав цього.

Шугайченко гаряче, неспокійно думав нині про все — був справді хворий, і з ризиком для свого здоров'я з'явився сюди. Він оперся рукою об стіну тунелю, стояв на помості, відчуваючи, як рухається він разом з щитом. Так, рухається! Лунають вигуки Ріпака, Артура. Ось хлопці перемістили підкладки під домкрати. Шугайченко зважував у думці, як і що робилося тут, і був задоволений. Артур, виходить, добре пам'ятав, що на цьому метрі починався поворот і зниження тунелю, знав, що праворуч для цього якраз і була вибрана вгорі порода з поглибленням.

«Ну, ще трохи, ще!.. Нехай під два домкрати покладуть опори зліва, щоб лівий бік подався трішки більше. Ти ж розумієш, Артуре, на скільки більше? На три сантиметри, і тільки. Так починаються всі повороти тунелей... Вони зовсім не помітні для ока. І це ти напевно знаєш, Артуре... Ну, ще трохи! А чому це ви всі так припишкли? Невже ви, хлопці, так переживаєте кожен переїзд? Невже моя робота така важлива для вас, що ви затамовуєте подих, ждучи її завершення?...»

— Готово! — це слово, здається, вимовили кілька чоловік разом, але серед інших всі почули насамперед голос Шугайченка.

Робітники зіскакували вниз. Натикаючись на Шугайченка, кожен затримувався, щоб сказати якесь слово чи спитати:

«Ну як?» Щось важливе відбулося на їхній зміні сьогодні. Артур пересунув щита! Де і коли отак начальство брало на свої плечі роботу поруч з ними, в підземеллі? Шугайченко поволи піднявся драбинкою до своєї кабіни. Артур поступився йому місцем. Перед тим як взятися за поручні прямовисної драбинки, Артур поплював на долоні, цупко вхопився за пруття. У всьому його тілі бриніла збуджена, молода сила.

5

Артур зупинився на колії, по якій Борис проштовхував возики з тюбінгами, і якось по-новому усвідомлював своє право отак стояти і спостерігати роботу інших, уважніше стежив за тим, як точно і вправно кілька пар рук підхоплювали тюбінги, як швидко подавали, як Шугайченко враз підхоплював важелем півтонну чавунну брилу і подавав її вище. Мелькали чийсь руки, загрозливо грюкав метал.

«Та ви ж чудові хлопці!» — хотілось вигукнути Артурові, щоб почули всі. Його поривало ще і ще виявити себе перед людьми, дати їм зрозуміти, що він захоплений їхньою роботою, ладен бути серед них щодня, разом працювати.

Артур ще стояв, спостерігаючи за всім, що тут відбувалось. Зовсім нові думки, опромінені тим світлом, що зайнялось в його душі, народжувались у нього. Так от в чому сила й успіх справжнього товариства: безоглядна й щира старанність і вправність кожного зокрема. Не гарячкування, не натуга всіх, не похапливість, а постійне усвідомлення кожним своєї ролі, бачення свого місця серед усіх в найрізноманітніших ситуаціях, постійна розмірена і рівна напруга всіх. Хлопці, мов на вогонь, кидаються на поклик бригадира чи товариша, на один короткий позір котрогось.

А старанність, бачив він, починається від Ріпака. Вона в кожному озивалась подвоєною силою. У фізичній праці, виявляється, хоч якою б легкою вона була, для робітника немає одноманітності. Щодня бувають якісь відмінні од учорашніх обставини і вже все те, що було вчора, сьогодні сприймається як щось інше, і робота здається новою, викликає свіже захоплення. І чим одноманітніша вона і важча, тим гостріше й глибше відчувається людиною, що виконується вона для інших і за інших, для багатьох і за багатьох, і це усвідомлення дає людині волю, впевненість і велику, ніде й ніколи не показувану, просту робітничу гордість.

Часу до кінця зміни залишалось небагато. Артур збагнув, що так і не роздобув якихось важливих загальноприйнятих

висновків, по які прийшов сюди. Його взяв ляк перед завтрашнім днем, перед зустріччю з Чабровим. Хотів ще полізти вгору, до Ріпака, де тиркотили відбійні молотки, довбаючи породу, та під стелею раптом замовк один молоток і в просвіті між риштуванням показалось бригадирове обличчя.

— Ей, Борисе!

— Що? — відповів той знизу.

— А буріння, сто чортів! Забули про нього.

Борис задер голову, побачив лише Ріпакове обличчя і, притримуючи на своєму розкішному волоссі каску, зареготав:

— Ежовкін спише за це!

Артур дивився то на нього, то на Ріпака, милуючись ними.

— Пропало! Двадцять хвилин залишилось, — ще додав Борис.

— Чого ж ти іржеш? — процідив крізь зуби Ріпак.

— Треба, треба зробити! — нагрімав на Бориса Артур. — Давай сюди бура. Ще підможу вам, баламути ви.

— Вдвох — це нам раз плюнути, — жваво метнувся Борис по інструмент.

Згоджуючись бурити вибій — заганяти в породу на кілька метрів вперед прута, Артур, осмілілий і певний у собі, сягнув думкою далеко. Він жваво підхопив приладдя, які йому подав Борис, і швидко припасував їх. Сам натиснув усім тілом на прут, який, обертаючись, поступово влазив у породу. Артурові потрібно знати зараз, сьогодні, бачити на власні очі землю, яка схована за кілька кроків попереду. Йому хотілося, щоб і там, далі, залягала така ж суха і надійна глина, як досі. Артур неодмінно скаже про це завтра ж Чаброву, і нехай той помовчує! А то вже нав'язує півметрову загінку, бо, мовляв, пливуні загрожують. От і побачимо, які пливуні попереду! Хіба ж і це не примха особи, обумовлена всякими інженерськими пророцтвами? Може, порода така сама, якою була вчора, позавчора, а загінку бери в півметра, не більше. Вимагаємо від бригад чотири метри проходки на добу, темпів, темпів і тут же пропонуємо: закріплюйте вибій через кожні п'ятдесят сантиметрів. Ідіть швидко, але дрібним, турецьким кроком! Грайте у дрібушки, одним словом... І знову все це лише з тією самою метою: гарантування свого спокою... Ні? Ах, є небезпеки? Які? Де вони?

Прут ледве помітно входив у стіну породу. Артур підтримував його разом з Борисом, і їх руки в рукавицях раз у раз стикались. Артур відчував, які вони в Бориса чулі й сильні, зрідка поглядав на його молоде розпашіле обличчя. Борис дуже старався, запобігав перед Артуром.

— А коли зараз вдарить струменем вода, що будемо діяти? — Артурові спало це на думку, і на його обличчі перебіг невідомий страх.

— Якщо мінеральним нарзанчиком, то спершу вволю нап'ємося... Тоді поміркуємо, що робити, — Борис подивився усміхненими очима крізь пасма чорного волосся, що звисало йому на лоба:

— Нарзан з мулякою — це можливо, — сказав Артур.

— Звідки? Геологічні прогнози цього не показували.

— Ти їм віриш? — Артур допитливо подивився в Борисові очі.

— А кому ж вірити, коли не їм? Пливуні над нами, а попереду лише мерзлота. Так нам кажуть, значить, так і є. Якби я не вірив інженерам, мене сюди золотом ніхто б не заманив. Мергелева глина вперемішку з пісочком, товаришу начальник, і більше нічого там немає, самі добре знаєте.

Артур поглянув на двометрову позначку на прутіві. Борис ще натискав на свердло. Робив він це бурхливо, навалюючи, в повній довірливості чийсь словам і твердженням. Навіщо він, Артур, намагався посіяти в нього якісь сумніви?

Спинили свердло.

— Ну, вирвемо вдвох? — Артур взявся за край прута. Він уже боявся отвору, який мав відкритися, наче націленої в нього рушниці, і подався далі від нього.

— Вирвемо! — запально відповів Борис, стаючи ближче до отвору.

Смикали за прут, уже ставали де прийдеться, але залізяку наче хтось затис у глибині зубами. Артур губився, панікував. Ось-ось мала з'явитись на зміну бригада Єжовкіна, а йому не хотілося, щоб той застав його за роботою.

Кілька чоловік з бригади підскочили до них, прихопцем взяли витягати бура. Вчепилися, рука біля руки, смикнули раз, вдруге і ось уже всі поточилися. Подався прут! Він був обліплений вогкуватою глиною, і Артур вхопив її, місячи пальцями. Така глина була провісником близьких пливунів. Артур дивувався людям: чому ж вони усі такі спокійні? Чому?

6

— Кінчай!

Єжовкін вигукнув це незмінне слово, як завжди, на чималій відстані од вибою. Його мусили чути, всі повинні негайно покинути робочі місця, коли він тільки наближався.

Побачивши тут начальника дільниці, Єжовкін нараз укліяк. Але те, що Артур працював, підмагав Ріпаку, враз підбадьорило його:

— Крути, начальнику! Ріпаку саме двох рук не вистачає.

Це був в'їдливий натяк Єжовкіна на відсутність Михайла в бригаді. Ріпакові хлопці покинули свої місця, збиралися вниз. Робітники Єжовкіна, зиркаючи спідлоба, здиралися до вибою, спинались на ноги, обмацували кріплення тюбінгів. Люди двох бригад, на мить змішавшись, ураз і розділились.

На помості, вниз, zostалися Ріпак, Єжовкін і Артур. Згори, од риштувань, де один другому робітники передавали свої місця, долітали круті, лайливі репліки. Бригадири мовчки ждали. Артур зшкрібав скіпкою на колінах штанів глину, вдаючи себе байдужим до того, що відбувалося тут. Чув кожне слово перепалок.

— Спаплюжили верхній ярус.

— Не спаплюжили, а почали.

— Крокодили! Глитнули скільки...

— Не глитнули, а вибрали.

— Мало вам було однієї заходки?

В іншому кутку:

— А де загвинчувачі?

— Шукайте. Ви ж знаєте, де ховати од нас.

В третьому кутку:

— За тюбінгами — вітер. Фі-іть!

— Це в твоїй голові свистить. Я сам загнав туди три вагонетки піску й цементу.

— Не заливай... Побризкав, як циркульник. Цей номер вам не пройде.

Біля пробуреної дірки теж чувся діалог:

— Зробили горобцеві гніздо.

— Жени прут далі — там сто горобців поміститься.

— Носа свого просунь туди — бур не лізе. Запишемо півметра.

— Рівно два метри, ще гарячих, — відстоював Борис.

— Запишемо метр, щоб не помилитись.

— Два метри, ракло ти, а не людина!

Побоюючись, щоб не зчинилася бійка, Ріпак крикнув:

— Борис, давай сюди!

Єжовкін стояв біля Артура, тримав перед його лицем руку, загинаючи на ній палець за пальцем: він лічив, за що має відрахувати з бригади Ріпака.

— Чув, начальнику?

Артур чистив чоботи. Бачив лише простягнуту до його обличчя сухожилу руку і відчував на собі пекучий погляд. Він знав, що Ріпак і його робітники чекають його слова, суворой і чесно́й відповіді Єжовкіну.

«А що я вдію проти нього? — думав тим часом Артур. — Сьогодні покажу все Єжовкіну, а завтра мої слова обернуться проти мене. Сипнути солі на свою рану? Кинути бумеранг в Єжовкіна?»

На Артурових чоботях налипла грязюка. Єжовкін, дивлячись, як той змиває її, вже зовсім заспокоївся. Ось начальник розігнеться, звелить, щоб скрізь посипали тирсою, аби не сковзалися, і піде. Нащо він взагалі тут, коли бригадири ведуть між собою розмову? Що йому треба?

— Ну, геть звідси. Усе підраховано: за неповне нагнічування, за недокручені гайки, за недостатнє буріння... У тебе сьогодні є з чого відколоти!

Артур випрямився. Його обличчя, налите кров'ю, пашіло обуренням. Підступив на крок до Єжовкіна.

— Чи не забагато здираєш?

Кинутий шланг розправився, сичав, пінився водою. Вода лилася в ноги Артуру і Єжовкіну, але вони не помічали її. Єжовкін вимушено розтягнув сухі губи в усмішці:

— Це ви до мене так ввічливо?

— До тебе, ваше благородіє, — випалив Артур. — Ти знаєш казочку про козу-дерезу? Ти не знаєш нашої казки. Попроси, нехай тобі розкажуть дітки. Стара казочка, і твоє крутіство теж старе. Я давно тебе наскрізь бачу, та мовчу. Досить! Налязиш на людей! Але віднині по-твоєму не буде!

Єжовкін стояв непорушно. Його обличчя зовсім зблідло, знекровилось. Артур наткнувся на його погляд і одвів очі, бо ще боявся цього чоловіка. Та він уже не корився тому ляку.

— Все, що зробила на своїй зміні Ріпакова бригада, вважай, зробив і я оцими руками. Зрозумів? — Артур простягнув брудні, набряклі од холодної води руки. — Я знаю, скільки і де горобців поміститься, і не дозволю тобі одривати з чужої праці ні міліметра! Нічогісінько! Я покладу край твоїй сваволі.

Артур сказав усе. Він розштовхнув своєю постаттю робітників, які оточували їх, і пішов геть. За ним дружно рушила Ріпакова бригада.

Митько насмішкувато дивився то на Єжовкіна, який мовчав, то на тих, що віддалялись. Він сподівався зараз на щось більше і тому розчаровано насунув на очі каску і свиснув. Луна повторила цей звук.

Партійне бюро збиралось у кабінеті начальника будівництва: Чабров, член бюро, пересідав на один із стільців, що стояли попід стінами, а своїм кріслом поступався слюсарю Ярощуку — секретареві.

Михайла Ярощука, робітника з майстерні, що тулилась до контори дощаною прибудовою, цієї осені вдруجه обрали на секретаря парторганізації. Заходячи за широкий стіл, слюсар, одначе, щоразу вибачливо поглядав на Чаброва — господаря кабінету, потім на Івана Івановича, який років п'ять підряд керує профспілковим комітетом і залишається для нього, робітника, незаперечним авторитетом.

Ярошук — зовсім молодий чоловік і винесла його на партійну посаду не хвиля висувань. Була в нього цілком своя, органічна, неслужбова і непідробна доброта, щирість і уважність в поводженні з людьми, які оточували його на роботі.

— Хо-го! Заходь, заходь! — зустрічав він кожного, хто заходив до кімнати партбюро, в якій стояв сейфік, стіл, книжкова шафа і три стільці. Більше нічого тут розміститися не могло.

Що там уже за балачка буде перегодя, то покаже справа, а зараз Ярошук радів людині, радів тому, що вона поставала перед ним, і він подавав їй руку, вітав. Коли хто чужий сидів у нього, неодмінно знайомив.

Не терпів Ярошук секретів, шушукання, а розмовляв з комуністами при всіх, ділові справи вмів обмірковувати справді колективно, в бесіді, хоч іменувались вони в протоколах засіданнями й зборами.

Інколи секретар партбюро любив пограти там-таки ж, у своїй кімнаті, в шахи, але без того гарячкування й викриків: «Взявся — ходи!», чи що інше, мав він товаришів, які любили спокійну й розважну манеру гри. А ще до того поєдинку за шахами скільки було переговорено з товаришем! Довідувався він од партнера і звідки оце щойно прийшов, і як працювалося сьогодні, і що цікавого чув і бачив. Характер цих розмов визначався не наперед задуманим випитуванням, а тим, чим жили ці рівні і звичайні люди, товариші, що хвилювало їх і що просилося в слово, що хотілося розділити бесідою. Ярошук жадав контактів з людьми. Через те й знав, хто про що думає, про що мріє, чого жде од життя для себе. Він запам'ятовував це.

Не був філософом чи мудрецем, але все, чого навчило його життя, що вбирав його розум з читання і повсякчасних подій,— все перетворювалось у його свідомості на власні, оригінальні, глибокі й прості мислі. Деякі такі думки він висловлював не раз у розмові з товаришами, а то й на зборах, і вони ставали відомими.

«Коли б сьогодні кожен з нас наказав собі жити і працювати так, як він уже здатний за своїм розвитком і як потрібно в інтересах нашого суспільства, наша країна завтра стала б казково багатою і прекрасною».

«Людей еднають праця, добрість і спільні традиції, а роз'єднують заздрощі, егоїзм і жадібність».

«Ми щасливі, що в нас є на що духовно і морально опиратися. Ленін, ленінське бачення майбутнього».

Зайшовши за стіл Чаброва, Ярошук якусь мить оглядав присутніх, пригадував, про що і з ким встиг перемовитись, готуючись до засідання, чого і хто жде від цієї розмови, сказав:

— Раніше всі ми знали, що вода заважає нам брати породу. Тепер, здається, води у вибої немає? — Ярошук повів очима по ряду і наткнувся на Тобиша. Той немов чекав цього погляду, стрепенувся.— Правду я кажу, Артуре Івановичу?

— Немає,— начальник дільниці підвівся з місця і відразу опустився: він ще ніколи не був на партійному засіданні.

— Отож і води немає, і норми немає. Була вода — більше давали, зникла вода, і робота погіршала. Звикли, виходить, до того, щоб за шию капало.

— На дощuku воно довго не встоїш,— докинув басом хтось із тих, що стояли за порогом відчинених до приймальні дверей.

— Хто там такий розумний? Покажись! — сміливо обізвався Ріпак, намагаючись розгледіти того.

Ярошук вів далі:

— Коли я заходив до вибою і бачив, як прохідники брьохали по коліна у багнюці, то думав: «От би їм хорошу погоду! Чисте б небо їм!» Дали вам, товариші, в тунелі погоду і небо. Тепер там сухіше, ніж у місті на тротуарі. Чому ж топчуться на місці наші бригади?

Ярошук, поставивши таке пряме і чітке запитання перед усіма, пробіг присутніх очима. Він обминув Артура, знаючи, що той стежить за ним, і обернувся до Чаброва, який сидів поруч, тулячись плечем до теплої грубки.

— Саме так! Буксують на сухому,— підхопив Чабров, вгадавши, що настав його час для звіту, делікатно названого інформацією.

Він жваво підвівся з місця. Артур, який сидів недалеко од нього, впізнав у його руках серед інших аркушів свою доповідну записку.

Коли сьогодні Артур зайшов до Чаброва, він, продовжуючи щось писати, байдуже мовив:

— Залиште.

— Я тут висловлюю деякі свої ідеї, Олександр Михайловичу, — сказав Артур, червоніючи.

— Гаразд, гаразд... Розберуся. — Чабров так і не глянув Артурові в очі.

Тобиш розумів, що це означало, і відразу ж вийшов. У своїй записці він пропонував час від часу переміщати бригади, щоб довго не стикались ті самі люди на передачі зміни. Рекомендував заборонити списування, призначити змінних техніків до кожної бригади або, навпаки, об'єднати бригади в одну, комплексну.

Слухаючи зараз Чаброва, Артур ждав лише одного: критики на свою адресу. Він м'яв у руках свої тези і не міг зосередитись на тих думках, які готувався висловити у своєму виступі. За кілька чоловік від себе Артур помітив Ріпака. Бригадир сидів спокійно, навіть гордо, склавши на грудях руки і відкинувшись на спинку стільця. Артур згадав, що Ріпак і сьогодні дав понад метр проходки, більше, ніж інші бригади, і йому звичайно було приємно сидіти нині серед людей.

«Це він, Ріпак, мусив учора рішуче виступити проти Єжовкіна, а не я. Він! Знову я погарячкував. Чабров уже довідався про все».

Артур відчував, як у хриплому, натужному голосі Чаброва наростала погроза.

— Я навів вам, товариші, цифри і розрахунки. Тепер ви самі прикиньте: коли ж ми при таких темпах здамо готові тунелі? Буксуємо — це не те слово, Михайле Степановичу. В моїй практиці так поблажливо не оцінювали таку роботу на важливих будовах. Ми саботуємо! Ми зриваємо плани освоєння державних коштів!

Артур помітив, як від цих слів, повних хрипоти й тривоги, всі немов пригнулися. Дивився прямо перед собою і ждав. «Зараз, ось зараз скаже».

— Головною причиною поганої роботи бригад в кесоні я вважаю неспроможність начальника дільниці товарища Тобиша керувати проходкою в нових умовах.

Артур сприйняв ці слова так, ніби Чабров сказав їх йому самому. Він їх уже чув і тому дивився вниз, на свої руки і на папери. Він знав, що почує це. Та лиш підвів голову, щось гаря-

че вдарило йому в обличчя. Сказане Чабровим помножилося всіма тими, хто почув ті слова, і впало тепер на нього.

Опустив своє палаюче обличчя, думки нестримно завирували в голові.

Десь з-під клетотіння виборсувалась нетерплячість, невситиме обурення несправедливістю. Так, це було несправедливо — замовчувати його зусилля, старання, пропозиції.

— Коли раніше матеріали й тубінги подавали до вибою прямим транспортуванням, — поважно говорив далі Чабров, вдоволений і немов заспокоєний своїми словами, — то зараз все проходить через шлюз. Такі умови вимагають від начальника дільниці точного розрахунку процесу, чіткого розпорядку і строгого нагляду. А що ми маємо на практиці? Перебої в постачанні, відсутність нагляду в кесоні, конфлікти між бригадами через інструменти. Люди не відчувають твердого керівництва, і всі, я підкреслюю, всі хто куди хоче, туди й тягне.

«Не всі! Я не погоджусь з цим!»

Він вигукнув ці слова? Здається, ні. Ну й добре.

«Все це не так, зовсім не так. І несправедливо!..»

Але про це він скаже в своєму виступі. Тільки б не розгубити своїх думок.

Слухав далі Чаброва, здавався собі зайвим тут, чужим. Уявилися йому на мить домашня кімнатка, мати, своє повернення додому. І раптом Ярошук назвав його прізвище.

2

Секретар партбюро запрошував його виступити першим. Артур схопився, не почувши останніх слів Чаброва.

— Можна, я не буду виправдовуватись? — сказав Артур, через силу всміхаючись. В голові у нього не було жодної думки. Не подивився в бік Чаброва, боячись зустрітись з його поглядом. — Я вчора пробув зміну у бригаді Ріпака... Та спочатку відзначу, що я вже раз у житті стояв перед такою ж, як сьогодні, поважною аудиторією. Я тоді дещо сказав і, мабуть, помилився. Не знаю, чи дуже помилився, просто не обдумано виступив. Я просто розповів партійному бюро, як працює одна наша бригада.

Цілком оволодівши собою, Артур говорив вільно, на весь голос. Не виправдовувався — обстоював істину; опираючись на бригаду Ріпака, осуджував все, що знав про поведінку Єжовкіна.

— Коли я не здатний керувати дільницею... Якщо я не спроможний, поставте іншого. Я піду на будь-яку роботу. Стану машиністом щита — звідси прямо на зміну! А тільки... ви, Олександрє Михайловичу, ви, мій батько за віком, дуже помиляєтесь. Помиляєтесь, коли не бачите, що виробляє Єжовкін.

Чабров, притулившись до грубки, думав про те, чи не замерзне в радіаторі його машини вода, а почувши своє ім'я, сполюшився.

— Єжовкін — тут п'яте колесо до воза! — вигукнув білявий, шупленький, молодий інспектор по техніці безпеки, недавно прийнятий на роботу. Вигукнув і догідливо подивився на Чаброва.

— Треба говорити про забезпечення роботи, а не чортзна про що, — невдоволено буркнув головний інженер, Роман Аристархович, сивий, червонощокий, моложавий з обличчя чоловік.

— Не п'яте, товаришу Прохоров, а четверте! — обізвався Іван Іванович, радіий з свого дотепу. — А коли одне колесо з чотирьох, суґубо кажучи, шкутильгає, то далеко не поїдеш. Сам знаєш — небезпечно.

Хтось за дверима реготнув басом.

Ріпак перехопив погляд Івана Івановича, кинутий в його бік, і вони вкрадливо переморгнулись.

— Виходить, що вся наша адміністрація існує лише заради Єжовкіна, — обізвався Чабров. — Він один все нам дезорганізує, а ми не встигаємо всі разом як слід організовувати. Дивно!

— Буває й так, — сказав Ярошук, придивляючись, хто ще хоче взяти слово.

Йому сподобався Артурів виступ. Слухаючи його, він згадав, як клопотався за Артура перед Чабровим, і йому хотілось, щоб хтось підтримав юнака. Пробіг поглядом, — майже у кожного в руках якісь нотатки, блокнотики. Спинився на Ріпаківі. Але з дверей, що вели до приймальної, раптом вийшов високий, широколиций чоловік в робі і касці і, не звертаючись до секретаря, який вів засідання, заговорив басовитим, гучним голосом:

— Я, товариші, прослухав начальників, і мені більше ніколи, треба на зміну. Так що хочу моє резюме, як ото кажуть, чи слово подати. Можна? — він лише тепер підняв, як учень, руку і тут же продовжив: — Правильну картину змалював Артур Іванович, правильну! Я прямо кажу. Мене за статуєю не беруть в прохідники, — він оглянув себе, і всі зареготали, —

а коли б я був таким, як товариш інспектор, сухим, наче таранька, то з усією душею пішов би до Ріпака, а не до Єжука... — Присутні знову засміялись, і робітник розгубився. — Ну, нехай буде до Їжака, чи Єжова — все одно! До нього, товариші, я б не пішов ні за які гроші. Він у нас недавно, і хто наткнеться на нього, то наче ото на їжака чи на кропиву — обпечеться. Стригти його треба чи парити, не знаю що, тільки якихось заходів до нього слід вжити, щоб він у нашому колективі був як подобає людині. А без цього що ж, товариші, виходить? Бригада Ріпака підняла голос за движеніє, а товариш Єжовкін пішов проти нього. І це фактично і явно, товариші. Я, як слюсар, все бачу. Відкрито вам заявляю: Єжовкін не хоче, щоб Ріпак ішов попереду. Єжовкін ховає інструменти — це на моїх очах, товариші, було. А зараз я витяг правилочку з транспортера — хтось увіткнув у трибки і породю присипав. Це вже, товариші, виходить зовсім не те! Оце моє резюме, чи виступ, як хочете записуйте. Голос од слюсарів, котрим усе видно. Дякую за увагу, як кажуть.

Слюсар не збирався вклонитися, але впустив рукавицю і нахилився за нею. Це було схоже на уклін і вкрай розвеселило людей. Всі, добродушно посміхаючись, переглядалися між собою і запитували один одного поглядом: «Невже це правда? Ломики в транспортер закласти... Невже правда?»

Іван Іванович сидів на краєчку стільця і ждав погляду Ярощука. Той проводжав постать слюсаря, яка зникла за дверима.

— Слово має товариш Птуха, — оголосив Ярощук. Він знав, що Іван Іванович серед останніх виступати не любить.

3

Єжовкін ненавидів вечірню зміну. Коли після переодягання він виходив на привокзальну площу, місто ще гуло, по вулицях снували люди, а закусочні та винні магазини — хоч обійде все місто — були зачинені.

У бригаді щодня віднаходились зачіпки до пиятики. Невеличкою групкою чи всі разом на чолі з Софроном завертали до першої-ліпшої вареничної на чарку. Єжовкін ніколи й ні від кого не вимагав частування, — він справді умів добре повести справи, володів, як казали на будівництві, тим хитрим зигзагом, який приносив хлопцям заробіток. Безпомилково пам'ятаючи розцінки, він не боявся виставити найвищу. Він міг і Тобиша, й нарядчика, і всю бухгалтерію заглушити потоком слів, вигадати купу страхів та ускладнень, які нібито

супроводжували його бригаду. Але при випивці Єжовкін першим виймав зіжмакані грошові асигнації і кидав на прилавок, гублячи при цьому інші на підлогу.

Для пиятики йому потрібен був напарник, якому можна годинами доводити свою правоту в давніх незлічених суперечках, хто б, підтакуючи, слухав, кого він при першому ж запереченні жалив би словами, або, як казали хлопці, підсмажував на вогні по шматочку. Битися Єжовкін не любив і найбільшого задираку присаджував словами, своїм розбійницьким виглядом не згірше, ніж нокаутним ударом.

— Я п'ю! Так, я п'ю! — філософствував Єжовкін у хвилини доброго настрою. — І буду пити, бо горілка робить мене відвертим.

— Ти прямо рубаєш усім і в тверезому стані, — обзивався хтось.

— Що? — левом ревів він на таке похвальне заперечення і блискав чорними очима, великі білки яких немов набухали. — Слухай, що я кажу. Для грубого випадку потрібна не відвертість, а нахабство. А я лиш хмільний ясно поділяю всіх на тих, кого люблю і кого ненавиджу. Ніякого компромісу з совістю, усім ріжу правду. Тверезого стримують міркування, і він згладжує. Пий!

Сьогодні трапилася неабияка нагода до випивки. Бригада знала про неї — Софрон не крився з своїми планами. Зодягаючись у своє вбрання після душі, Єжовкін стежив за хлопцями, особливо за Митьком, і чекав, хто запропонує: у нього не було за душею й копійки.

А хлопці сьогодні були на диво проворні. Не встиг Софрон одвернутись — грюк-грюк дверима і розбіглися. Поспішали, аби застати останні автобуси. Єжовкін їм, звісно, не вірив. Брешуть. Всі брешуть. Бояться, щоб не заманив їх до вокзального ресторану, де страшна дорожнеча.

«Я їм цього не забуду. Коли у мене є гроші, так і плутаються під ногами, так і зазирають в очі. А коли в моїх кишнях порожньо... І Митько зник? Забувають добро, свині! Коли їх часто лаєш, тоді пам'ятають, хто над ними старший, і прагнуть догодити».

Зодягнувшись, Софрон довго зачісував перед дзеркалом своє лискуче, мокре волосся. Його мале, худе, із впалими щоками обличчя нітрішки не займало його.

Гардеробниця уже прибирала, шуруючи біля Софронових чобіт затоптану підлогу.

Йому ще належало попити обов'язковий лікувальний чай. Але Єжовкін мав про той чай власну думку. Від старого кесон-

ника, нині вахтера прохідної, він чув, що колись, до війни, на будівництві моста через Дніпро кесонникам давали після роботи сто грамів чистого спирту і розкішну закуску.

Сердито кинув на стіл свій загорнутий в газету сніданок і майже саркастично подивився на дівчину, яка стояла за буфетом.

— Кажеш, чай — це дуже корисно після кесона?

— Аякже! Вам міцного?..

— Баланда! Наливай гарячого, такого смачного, як твої губки.

Не доїв хліба, помащеного сливовим повидлом (скільки разів казав дружині, щоб не загортала йому цього школярського сніданку!), не допив чаю, здавалось, його стерегли чийсь недобрі очі.

На ходу нависив на себе чорного довгого плаща — іншого верхнього одягу не дозволяв собі носити на знак повної зневаги до тутешньої гнилої зими і мод — і вийшов на вулицю, з гуркотом кинувши дверима.

Надворі розгасло. У пройнятому каламутним світлом тумані розповзалися плямами лампи. Фари автомобілів насувалися зненацька: немов над самою землею літали якісь величезні сови. На вокзалі зрідка і якимось сполохано погукували гудки — здавалось, паровози, заблукавши, просили порятунку. Все це гнітило Софрона.

Коли б не так пізно, він подався б зараз прямо до Олександра Михайловича додому. Господар прийняв би його і в цю пору, але Тетяна Павлівна... Бурчатиме.

Натикався на постаті і вони на нього, поспішаючи на останній приміський поїзд.

Куди йому зараз?..

Приїхавши до Києва з усією сім'єю без ніякого попередження, Софрон з лантухами вантажу вдерся до квартири свого земляка — Чаброва. У Софрона було де оселитись, але він повинен був засвідчити свою повагу, хотів дещо розповісти про будівництво, де разом працювали, і, між іншим, показати, що йому негайно потрібна квартира. Через тиждень Софрон одержав у Чаброва роботу бригадира, через місяць — кімнату, але дружина Чаброва, Тетяна Павлівна, і зараз не терпить його у них вдома. Їй, обвішаній хвостами чорнобурок, бачте, приємно дивитися на Софрона лише тоді, коли він залазить під їхню машину і оббиває замерзле моргулля. Та ще коли, граючи допізна з ними в «козла», біжить до гастронома за пивом. Вчора, однак, вона була уважна і привітна. Певно ж, Олександр Михайлович сказав їй, що завтра Тоби-

шу покажуть на двері, а нова кандидатура вже підібрана.

Якби це нарешті здійснилося, він поговорив би з деким. Нехай тріснуть зі злості ті, що нехтували ним, обходили з нагородами. Кілометри продовбаних в горах тунелей... І ті, що сьогодні не мають його за техніка, за порядну людину... А дружина, дружина!.. Яке б полегшення настало для нього, коли б вона перестала щодня пиляти його. Навіщо, мовляв, сюди забилися? Доки можна кочувати по світу?.. Замокне!

До нього в тумані наближався тролейбус, поводячи фарами-вусами. Поза ним гуркотів трамвай. Софрон згадав, що трамвай іде якраз до їхнього будівництва, і пошелестів своїм плащем навздогінці.

«Візьму у вахтера на ніч сигаретку»,— виправдовувався перед собою уже у вагоні.

Вахтер відчинив двері до своєї будки, з якої немов вистрелило сперте жарке повітря, нагріте пічкою.

— Заходь, начальнику! — запросив вахтер.— Загулявся?

«Уже щось знає»,— забилося Софронове недовірливе серце.

— Не до гульні. Тільки що зняв робу. На вогник потягло.

— А може, туди, комусь на виручку? — вахтер вказав пальцем на контору.

Єжовкін зняв кепку, пригладив ще вогке волосся. Його очі виражали вдаване нерозуміння.

— На партійте засідання, кажу. Ріпакова тільки що туди пробігла. Не діждалась чоловіка.

— Засідають?

— Засідають. Артурова лялечка теж піджидає, живого чи мертвого.

Єжовкін дістав з печі скіпку і почав тикати нею в запалену ще на вулиці сигарету.

— Закрито засідають? — видихнув з тютюновим димом.

— З чим закриватися? З кесонними справами? Це раніше, як я був прохідником, ховалися з ними, таємницю робили. Так тоді нам після кожної зміни давали по сто грамів, як на фронті після бою, і свинячу одбивну з черевик завбільшки. Отож-то! Еге! Зате ж і метро яке воздвигли — під самою Москвою! А ви...— вахтер озирнувся: Єжовкіна не було й сліду.

4

Навшпиньки підійшов до відхилених дверей кабінету, біля яких стояли люди, слухали, палили. В сутінках не приглядався до облич. Вслухався в чийсь голос, ніяк не міг розпізнати промовця.

Зазирати до кабінету він, звичайно, не буде. Одне те, що його не кликали сюди, а друге — начеपुरена Ріпакова дружина стояла біля самих дверей. Софрон не міг чути її духу.

Оратор комусь давав перцю. Його слова були сповнені пристрасті.

— З такою лінією я, товариші, не згоден у принципі. Одному не подобається начальник дільниці, і він вимагає замінити, інакше не зможе працювати; іншому заважає бригадир — змініть бригадира, перекиньте куди завгодно, а третьому робітник на заваді... Якби не цей робітник у бригаді, ми б прославились на весь Союз, а з ним, бачте, нам не справитись. Адміністрація нехай знімає, виганяє, щоб у нас залишались тільки нам бажані. Так не буде, товариші начальники! Кампаній пересування людей не буде!

Можливо, я не зовсім добре знаю товаришів, про яких тут багато говорили, але я переконаний, що прихильники рішучих дій знають їх набагато гірше, ніж я. Пригадуєте, Іване Івановичу, як ми складали ділову характеристику на Сиротенка? Пригадайте. Це було зовсім недавно. Ми написали її такими загальними словами, на які нічого доброго й не покладали. Кілька днів тому у мене була Михайлова сестра, я запросив її, щоб поговорити про Михайла. Давайте, коли він вийде з-під арешту, поговоримо про його життя на партійному бюро. Запросимо батьків з села, його сестру. Я бачив слюзи на очах його сестри, чудової дівчини-комсомолки, вони не дають мені і вже не дадуть спокою, поки ми не врятуємо Михайла. І нікуди його не треба виганяти чи переводити. Саме йому місце в Ріпаковій бригаді! Тепер про товариша Єжовкіна...

Софрон навально подався до просвітка в дверях, побачив за столом Ярощука, хоч уже й здогадувався, що це саме він говорить, але тут же збагнув, що його теж можуть побачити, і посунувся назад.

— Мене трохи здивувало те, що ви, Олександрє Михайловичу, знаючи рвацькі тенденції Єжовкіна, його давні вади, змовчали про них сьогодні. Ні, товаришу Чабров, на недоліки, навіть своїх найближчих друзів, не треба запліщувати очей, пробачте мені за цю правду. До Єжовкіна, мені здається, слід поставити енергійного змінного техника. Коли б я був техником, то сам би пішов до нього. Він сильний, вольовий, але розбещений чоловік.

Що ж мені сказати про Тобиша? Його батько був моїм учителем в школі. У Тобиша старенька мати, яка дуже боїться, щоб з Артуром чогось не трапилось у тунелі,

боїться, звісно ж, і кесона. У нього дуже мало досвіду керівної роботи. На його місці я пішов би на підземну роботу. На три-чотири місяці. Такого короткотермінового технікуму чи, може, й повного інституту немає ні в якій освітній системі. А закінчити його... Про це, між іншим, краще можуть посвідчити Олександр Михайлович, наші інженери. Що ж до стосунків між бригадами Ріпака і Єжовкіна...

В кімнаті раптом запала тиша. Біля дверей позначився якийсь рух. Секретар поглянув туди. Світло з кімнати впало на Софрона.

— А ось і товариш Єжовкін! — зраділо оголосив Ярошук.

— Нехай миряться при людях,— обізвався Чабров, теж задоволений з того, що Софрон чув секретаря партбюро і що це полегшувало йому всі наступні розмови.— Ми до дванадцятої списи ламаємо через них, а вони ось, три орли, перед нами, слухають нас і посміхаються. Мовляв, коли захочемо, гори звернемо, а поки що будемо сутяжитись та підсиджувати один одного на шкоду всьому будівництву. Що ж це таке, товариші?

З кутка підвівся Артур:

— Я згоден піти на час кесона змінним техніком до Єжовкіна!

— Браво! — вигукнув Іван Іванович, плеснувши в долоні. Його ніхто не підтримав, і він знітився.

— Хлопців його бригади я знаю,— продовжував Артур,— вони нічим не поступляться перед Ріпаком. Пересунемо зміни так, щоб Ріпак приймав роботу од Єжовкіна. Я думаю, що... Одним словом, нехай «комуністична праця» начувається! — Артур усміхнувся до Ріпака.

В кімнаті почулися схвальні вигуки.

Чабров жваво вийшов на середину кімнати.

— Коли це серйозно, я вітаю. Вітаю! — він приклав руку до грудей і навіть кивнув сивою головою в бік Артура.— За дільницю ми поки що будемо відповідати вдвох з головним інженером.

Люди почали вставати з місць. Якесь свіжа сила, виплеснута з Артурових слів, помножена ентузіазмом Чаброва, збадьорила, згуртувала всіх. Людям хотілось бути ближче один до одного, ближче до Чаброва й Артура, які схвильовано потискали один одному руки.

— Товариші! — волав Ярошук, стукаючи олівцем по графіну.— Засідання ще не закінчене.

Ріпак, давно вже помітивши за порогом Ліну, кинувся до виходу. На дверях, немов йому навперейми, виступив Єжовкін.

Ріпак наткнувся на нього.

— Ну, демоне, чув? — Павло намірився по-дружньому штовхнути його в живіт, але Софрон сприйняв це як те, що той подає йому руку.

Ріпак вхопив його велику й кістляву руку, труснувши нею на ходу. Очима шукав дружину. Софрон збагнув, що сталося, швидко попустив Павлову важку правицю.

Але Ріпак притримав її.

Єжовкін допитливо подивився йому в очі.

— Ну, ясно? — твердо спитав Ріпак.

— Мені давно ясно, — відповів з притиском Єжовкін і випустив Ріпакову руку.

Вони розминулися знов чужими, далекими.

— Павлику, скільки можна? — Ліна гаряче зашепотіла до чоловіка. — Дядечко так просив, так просив...

— І добре, що забув. На двох іменинах в один вечір не бувають.

5

У Таміли була невідкладна робота, але й без неї вона б залишилася в конторці, поки вивільниться Артур.

Просуваючись серед людей до виходу, Артур, схвилюваний тим, що тільки-но сталося, загадував: «Якщо світиться вікно, значить, я все зробив правильно. Якщо світиться — на щастя».

Вискочив з приміщення — перед ним у сутінку подвір'я ясно світилося вікно конторки. Хтось на мить заслонив той вогник. Артур подався вбік, щоб ще побачити його. Вікно було темне. «Це мені здалося, що воно світилося. Значить, я вчинив неправильно».

Почувши гомін, Таміла згорнула зі столу папери і вимкнула світло. Люди мали проходити попід самим вікном, а їй не хотілося, щоб її тут помітили. У темряві зодягла пальто і накинула на голову шалика. Голоси забубоніли під самим вікном, Таміла припинила в конторці.

Дві постаті спинились проти вікна, інші рухались далі. Стояли Ярошук і Артур. Повз них проїжджав у «Москвичі» Чабров. Перебравши млявим світлом людей, він затримався перед ворітьми. Чути було, як вахтер брьохав по воді до воріт.

— Артуре, завтра до мене. Зранку! — голос Чаброва.

— Єсть! — відповів Артур.

«Москвич» проїхав, двоє так і стояли біля вікна. Таміла при-
таїлася, ждала. Про що говоритимуть?

- Нікчемна погода.
- Це усмішка Африки.
- Земна кора пересувається по кулі, як шапка на голові. Або планета змінює кут нахилу по відношенню до сонця.
- Невже?
- От ми розкопуємо зараз дно Київського моря. А воно було протягом тисячоліть теплим, як купіль. На місці Києва росли пальми й секвойї.
- Значить, в ту еру ми жили ближче до екватора?
- Напевне!

По вигуку Таміла впізнала Ярошука.

«Артуре, любий! — мовила сама до себе, виходячи з конторки і притримуючи край шалика, який сповзав з її настовбурчених кудельок. — Значить, все добре, все добре».

ВІХОЛА

1

І знову насунула віхола, густа, лапата і тепла. Поліна дивилася в білу каламуть, відчувала сніжинки обличчям і від їх дотиків хотілося сміятися. Йти було легко, на душі було радісно.

Вона, як дівчинка, побігла б по цих сходах вниз, якби в руках не кошик і не ота зрадлива банка, повна сметани, поставлена поверх усього. Не любила ходити на базар взагалі, з чужими грошима тим більше. Коли поверталася з нього, несучи куплене, була задоволена: зробила найважливіше.

Поліна віталася з зустрічними (вже чимало господинь знала в цьому районі) і подумки лічила витрати.

Її хтось гукнув. На другому боці вулиці стояла низенька дівчина з величезною сумкою.

— Полько, на Новий рік додому?

— А ти?

— Не пускають. Ось два півні й індичка... Подзвони, бо ніколи.

— Ти дзвони мені. Твоя так свариться.

— Зайду завтра.

Спогади про рідне село, про маму облягли голову, та враз і розвіялись. Переглянути б куплене й порахувати гроші. Господиня за все перепитає...

Поліна над усе ненавиділа приторговуватись. Жінки, зовсім

такі, як її мати, з півслова розуміли, що вона купує не для себе, підсміювалися над нею.

— Плати, бориспільська баришня, не скупися.

— Хазяйка баланс затвердить.

Чужі гроші гнітили її. Дора Устимівна, видаючи їй на базар, говорила з прискалом очей: «Я знаю, ти крадеш у мене завжди. Гляди — як і впіймаю ж!» Повертаючи до копійки решту грошей, Поліна найбільше боялась того, що, може, в чомусь помилилась, щось забула. І з кожним тим виходом на базар смуток усе відчутніше давив на душу. Хотілось жити для самої себе. Ще недавно була зовсім байдужою до того, де зберігалися її речі — вони висіли в коридорі, де господарі залишали буденний одяг, і лежали зібганими в куточках шафи, під ліжком в корзині, з якою Поліна приїхала до міста. Тепер, побачивши щось своє придушене вбранням господарів, Поліна спалахувала обуренням. Розпихала в гардеробі господарів плічка і примошувала своє добро поряд з їхнім. Вона щомісяця купувала собі речі, милувалась набутками, писала про них братам і матері. Коли залишалась сама в квартирі, відчувала себе щасливою. Зовсім нові бажання, незнані мрії несли її в світ. Уявляла свою кімнатку, одягала чи приміряла найкраще із свого статку, озирала себе в дзеркалі і співала, співала так, що з сусідньої квартири старого професора починали гупати в стіну. Коли Байраченки приймали гостей, Поліна подавала на стіл, прибирала посуд, відповідала жартами, якщо до неї хтось весело озивався, а в глибині душі злилась на саму себе. Бачила в місті вродливих, чепурно вбраних дівчат та молодичок і помічала, які вони незалежні, самостійні люди... Озираючись на дівчат, тішила себе тим, що нічим не різниться від принадно зодягнених городянок, власними смаками визначала, чим не така, як інші, прагнула кращого. Не любила слухати жінок-наставниць, які, заходячи до Дори Устимівни, липли до вродливої служниці і радили, радили. Все, що стосувалося її особисто, сама зважувала й оцінювала сама. Хотілось бути серед молоді, на людях... Міське життя брало її в свій бурхливий плин, і вона готова була віддатися на його волю, як теплій, глибокій воді влітку, коли відчуваєш до неї довіру, в тілі — силу, а в серці мужність.

2

Зустрічі з Борисом відкривали Поліні вабливий, новий для неї світ, приносили забуття від тих неприємностей, які підстерігали її вдома. Борис сам був сповнений того нового, ці-

кавого, незвичайного і вільного життя, якого вона трошки прагнула, але яке їй лякало її. Після кожної розмови з ним Поліна відчувала себе іншою — наче побувала десь далеко-далеко: він оповідав їй про все незвичайне. Та чим більше розкривав перед нею хлопець своє колишнє життя, свої мрії, тим їй ставав чужішим. І дивно, Борис навіть не намагався зрозуміти того, що відбувалося в душі Поліни. Ніби їй не помічав, що дівчина байдужа до нього. Наче тільки їй прагнув похизуватися перед нею, показати, що ось він із такою неотесаною красунечкою, як захоче, може появитися, де йому заманеться...

Наближаючись до свого будинку, Поліна згадала про Бориса, про вчорашні ходіння по місту, про свій сон. Вчора після репетиції в клубі Метробуду Борис подзвонив до Жовтневого палацу. Довго їй голосно з кимсь розмовляв, а потім раптом оголосив, що всіх запрошує на репетицію карнавалу у великому залі палацу. Він і там був своєю людиною. Скорені Борисовим ентузіазмом, гуртом повалили до тролейбуса. Борис віз їх, як піонерів, що вперше прибули до великого міста. Вдавав, що супроводжує їх у екскурсії по Києву, говорив дотепи, звеселяючи всіх пасажирів тролейбуса, розповідав, як викручувався у дитинстві, щоб не платити за квитки, і, між іншим, запросив молоденьку, досить огрядну кондукторку на карнавал і саме на роль Снігурки.

В палаці уже все було по-новорічному казковим. Художники домальовували фанерні лаштунки. Ялинка пахла холодним лісом. Кожен з Борисової капели дістав цілком певне призначення в інтермедіях, іграх та лотереях, і всі, програвши раз програму та розважившись, були задоволені.

Додому Борис взявся проводити і Люсю, й Поліну. Люся жила на околиці, в селищі, тож вони втрьох підійшли до Поліниного будинку. Тут, стоячи біля під'їзду, Борис зовсім виразно натякав на те, що втомився, що в нього не стане сил повернутися додому. Озираючись, Поліна побачила, як Борис пригорнувся до своєї супутниці.

І вночі їй приснився справді казково опоряджений палац. Вона танцювала серед якихось потворних звірів. Над головою висли пащеки крокодилів та хоботи слонів, леви розчепірювали лапи і махали ними перед самим обличчям. Потім дівчина опинилась в іншому сяючому залі, кружляла з такими ж, як вона, до балу вбраними дівчатами. Партнером у неї був незнайомий юнак у страшній масці тигра. Поліна боялась глянути йому в лице, боялась його руки, яку тримала в своїй. Вона раптом відчула у своїй руці його кігті. Скрикнула і ки-

нулась навітіааа. Деь там, в кінці залу, побачила Петра і бігла, бігла до нього, задихаючись. За нею гнавсь уже справжній тигр. Він ревів. Тільки Петро міг врятувати її. Добігла! Але то був не Петро. Дора Устимівна стояла у своєму домашньому халаті з новим віником у руках.

— Візьми й підмети кімнати! — звеліла вона Поліні.

Дівчина прокинулась. Довго думала про Бориса, Петра, про себе.

3

Байраченки мали раніше досить пристойну квартиру з трьох кімнат. Коли поряд став виростати новий дім, Дора Устимівна використала усі свої зв'язки, щоб опинитися в ньому. Сама подалася до рідного села, притарабанила машиною уже зовсім старих батьків. Своїй донці аж надто рано дозволили взяти за приймака того хлопця, що дружив з нею. В п'ять кімнат насправді оселились четверо, а старі батьки, на своє велике задоволення, за тиждень по цьому були спроваджені до власної хати.

Поліна прийшла в цей дім стильних меблів, широченних килимів, магнітофонного дудніння, незвичайного простору та лементування Дори Устимівни чотири роки тому лякливою дівчиною. Зараз вона вже добре розбиралась в усьому, і це робило її дедалі рішучішою. Вступаючи у вестибюль цього будинку, Поліна не відчувала особливої радості з свого повернення додому і, мабуть, через це щоразу зупинялась біля котроїсь з ліфтерок. З ними дівчина вільно розмовляла про все: і що придбала собі, і що снилось їй, і де стрічатиме Новий рік.

Бровата, міцна жінка-ліфтерка, біля якої завжди бавилась така ж густоброва, чорнявенька дівчинка, сиділа на стільці коло теплої батареї і читала книжку.

— Добридень! — привіталась Поліна.

— Здрастуй! Уже й з базару? Скажи своїй — дають апельсини.

— Їй зараз не до апельсинів.

— А професору вже однесли цілий ящик.

— У моїх на півня не вистачило. Курку он купила.

— Куди там — злидарі. Як же я ось двох дівчаток і сина до пуття доводжу. Одне уже в технікумі вчиться.

— Ой тітонько! А ви без чоловіка? Покинув?

— Сама прогнала. Ох, уже п'ятий рік, — мимохіть зітхнула жінка. — Такий був колись інтелігентний та облесний.

Поліні перехопило подих. Хотілось розповісти про свій сон. «Улесливий»,— вертілося їй у голові. Уже намірилась заговорити, та робітники з обслуги гастронома через внутрішній хід, з двору магазину, штовхаючись один поперед одного, внесли до вестибюля ще три ящики апельсинів.

— Заждіть з своїми підношеннями, лакизи! — гримнула ліфтерка на вантажників, загороджуючи дорогу до ліфта.— Нехай ось дівчина підніметься.

— Підношеннями... Менше б базікала. А коли дзвонять...

— Нехай везуть, тітонько.

— Іди! Підождуть.

Поліна увійшла до ліфта, не поговоривши.

«Такий інтелігентний... облесний»,— згадалися слова.

4

Дора Устимівна вийшла на кухню, коли Поліна вже обсмалювала курку.

— Півничок? — ласкаво обізвалась, дивлячись на тушку.

— Купила все по вашому списку, а на півня не стало. Там таке правлять за них сьогодні...

— Курка? — Дора Устимівна витріщилась, немов перед нею піднімала голову змія.— Зараз же збери її до останньої кишечки і однеси назад.

— Мамочко! — скрикнула Поліна.

— І про що ти тільки думаєш? Про що?

— І про півня, і про список...

— Про півня? Про того, що дзвонить тобі з самого ранку! Скажи йому, щоб я більше не чула його нахабного голосу.

Дора Устимівна проглядала стовпчик чисел, написаних на шматкові газети. Поліна ждала вироку.

Дора Устимівна взяла тушку на руку, зважуючи її чи норовлячи кинути нею об стіл:

— Коли вже я побачу, що ти із своїми, заробленими, ходитимеш на базар?

— Дорочко! Я прошу... Хіба ж можна з самого ранку? — Віталій Юхимович стояв у дверях і дивився крізь скельця окулярів то на дружину, то на служницю, і його побільшені зеленкуваті очі були схожі на очі зацькованого зайця.

Дружина піднесла йому під самого носа курку.

— А я тебе прошу! — верескнула вона, збираючись зігнати всю злість на чоловікові, бо на Поліну все-таки не зважувалась кричати.— На, на, подивися, що це таке, через свої окуляри. Тричі наказувала їй: купи тільки півня, півня, півня!

А вона принесла чортзна-що. Що ж я буду подавати твоїм гостям? Що?

Віталій Юхимович скривився.

— Ну, Дорочко, засмажиш її, чи що там. Курка, півень — нехай їм пекло. Я хочу попрацювати,— Віталій Юхимович зняв окуляри і подивився на дівчину. У неї були мокрі черевки, розпашіле з холоду обличчя і росинки на волоссі.— І взагалі ти б на такий день скуповувалась сама. Де тут їй розібратись в цьому гастрономі?

— Сама?

— Так, сама,— делікатно мовив Віталій Юхимович.

— Коли будеш, мій чоловіче, давати на кожен базар стільки, як іншим дають, тоді я сама ходитиму. А торгуватися за копійки...

Хазяїн тим часом, не слухаючи дружини, підійшов до столу і почав розглядати продукти. В одній руці окуляри, а другою, одним пальцем і самою пучкою, доторкався до сиру, до буряка, до жовтої шкіри курки, як до рідкісних мінералів, що їх вперше бачив. Нещось навіть прочитав напис на коробці з свіжомороженими вишнями.

— Все, по-моєму, хороше, і не слід...

— Що?! Ти знову!

— Цебто як знову? — пробелькотів Віталій Юхимович, зустрівшись з посоловілими від люті очима дружини.

— Знову, кажу?

— А, так, знову,— набрався духу Віталій Юхимович. Він, немов готуючись до захисту, начепив окуляри.— Я більше не можу терпіти цих сварок! Напевне, тут треба...

— Що, що треба? Ну, кажи! Чого ж замовк? — Дора Устимівна, взявшись в боки, подалась на чоловіка.— Я без тебе знаю, що треба. Я жорстокий експлуататор і все знаю.

Поліна, з повними сліз очима, поривно обернулась від плити.

— Я піду сьогодні од вас... Зараз же піду...— тихо проказала.

Віталій Юхимович грюкнув дверима. Господиня, примружившись, підступала до Поліни.

— Плакати не будемо, голубонько. Так, не будемо. Розжиріла, відгодувалась тут. Я давно бачу, яким ти духом дишеш. Ось біг, а ось поріг.

Її слова боляче били в саму душу дівчини. Знала, що Віталій Юхимович чує все це, була певна, що він цього ніколи б не сказав їй. Хазяїн мовчав. Поліна відчувала його мовчання. Таке уже бувало. Він захищав її. Одначе зараз дівчина не чекала захисту. А вона й не буде нічого виказувати в гніві. Просто

складе свої речі і піде звідси. Куди? Куди завгодно! Аби тільки не залишатись тут ні на хвилину.

Вона робила це не для того, щоб її пожаліли чи попросили зостатися. Шкода лише, що раніше не передбачила такого раптового кінця: мала тільки стареньку корзинку, з якою вперше зайшла до Байраченків. Куди вона складе свої речі? Поки що треба позбирати їх і скидати на купу. Зрештою, можна просто зв'язати їх у вузол і занести все до тітки Насті в роздягальню. А самій треба перебути у знайомих дівчат. Хоч би до Нового року. А там видно буде...

Тітка Настя, Іван Іванович, Люся, Борис, Петро, чужі їй люди, з якими вона знайома недавно, здалися їй зараз близькими й рідними. Наче стояли всі нині по той бік дверей, чекаючи на неї.

— Припиніть, Поліно!

Віталій Юхимович стояв поруч. Очі його без окулярів дивилися співчутливо й розгублено.

— Не чіпайте мене. Ви тут не господар, Віталію Юхимовичу.

— Бач, яка вона розумна! — вигукнула з кухні Дора Устимівна. — Попроси її, оборони.

— Так, і оборону! — крикнув Віталій Юхимович, але на Поліну це не справило ніякого враження.

— Від кого?

— Від тебе! — Уже два голоси відлунювали у великій кухні. — Не розмахуй своїм ножем, а хоч раз послухай мене. Вона трудиться в домі більше, ніж ми з тобою разом. І грубе поводження з нею — це те ж саме насильство. Я не дозволю цього, як людина, як... як комуніст. Її батько, як і твій, загинув на фронті за наше сьогоднішнє благополуччя.

Поліні набігли на очі сльози. Дівчина уткнулась обличчям в свій жакет. Старенький, вигорілий на сонці, в якому приїхала до міста, він досі зберігав запах рідної хати. Жалісний щем взяв за серце ще дужче. Схилилась в закутку над своїм статком.

Коли б не голоси, що долинали сюди з кухні, Поліна, можливо, так постояла б трохи і, переболівши в душі, поклала б свої речі назад до шафи. Але сварка не влягалась. Проклинали дачу, тих, хто порадив устряти їм в цей невилазний клопіт. Згадували чорнобурки, персні, магнітофон... Господарі уже перейшли до кімнати, і крізь оббиті двері чулося їхнє двоголосе бубоніння.

Зав'язуючи свій одяг у чисте простирадло, Поліна, вже зовсім заспокоєна, думала не про себе, а про тих двох, що були за дверима. Розуміла, що зараз вони картали одне одного не через те, що ось іде з їхнього дому служниця. Це був лише факт, який дав знову відчуття обом, що вони різні люди, що давно по-різному на все дивляться і сприймають увесь світ.

Чотири роки Поліна бачила їх разом і чотири роки не могла без подиву сприймати їхні стосунки. Розуміла, що вони любимо живуть тільки про людське око, а насправді глибоко ненавидять одне одного. Будівництво дачі на якийсь час відвернуло їх від особистих незгод, викликало надію, що віднині іноді можна буде жити нарізно. Навіть добування матеріалів на будівництво та метушня, пов'язана з цим, єднали їх. А тепер, коли доводилось дбати про опалення величезного будинку, коли на нього витрачено всі заощадження і родині належало жити так, як живе більшість, цебто на місячний заробіток, суперечки поновились з ще більшою запеклістю. Поліна помічала, що Віталій Юхимович, молодший за свою дружину, не любив її, і тим лютіше, чим більше вона старалася догодити йому. Віталій Юхимович ніколи і нічим навіть не натякнув на якусь особисту симпатію до Поліни, цієї вродливої дівчини. Він жахався такої думки, боявся, щоб Дора Устимівна хоч на хвилинку побачила його разом з Поліною. Дівчині б тоді не минути лиха! Але з кожного його слова, сказаного їй, з кожного погляду вона вгадувала те почуття. І це міркування змушувало її зараз бути рішучою.

Вона вже склалася. Не поспішаючи, зодяглася і приставила до самого порога свої речі. Принишклі хазяїни були десь в кімнатах.

Поліна відчинила двері, як своя, без стуку. Дора Устимівна лежала на канапі з обв'язаною головою. Віталій Юхимович відраховував над склянкою краплі. В кімнаті пахло валер'яною. Господиня знесилена глянула на Поліну. Віталій Юхимович завмер, крапля повисла на піпетці. Поліна, вже в пальті, туго обтягнутому поясом в талії, гарна й ставна, гордовито пройшла до самого столу.

— Ось... здача. Прощайте!

Дора Устимівна простогнала і заплющила очі. Чоловік нахилився до неї.

Як не були стурбовані Байраченки, але обоє відзначили, що служниця і відчинила коридорні двері, і причинила їх за собою обережніше, ніж робила це завжди.

Ступивши кілька кроків по східцях, Поліна почула, як у квартирі задзвонив телефон. Вона враз спинилась. Було чути, як різко клацнув важільок апарата.

— Вона вийшла,— спокійно відповів Байраченко. Ще по-мовчав.— А отак, товаришу, взяла та й вийшла знову. Що? Півень ви горластий! Назовсім вийшла! Так, назовсім. Тепер вам зрозуміло? І, прошу вас, забудьте мій номер.

Поліні здалось, що її хтось штовхнув у спину. Вона швидко пішла вниз.

Сніжинки падали прямовисно з безмежної висоти і, здавалось, злітали вгору. Поліна бачила тільки їх. Погляд потопав у тому мерехтливому білому безмір'ї, щоки, повіки, навіть губи ловили ледве чутний, лоскотливий дотик. Дівчина чула в звичайному вільному русі німотну музику. То були зовсім не сніжинки, а якісь дивні тихі звуки, легкі й прекрасні, і вони щось промовляли її серцю, творили якусь ніжну пісню. Поліна сприймала її самою душею.

Пісня була сумна. Її раз у раз заглушали то лякливий звук сирени автомашини, то гук паровоза на станції, то глухий удар по дошці. За віхолю, десь зовсім поруч, лежало місто. Воно гуло, стугоніло. За кілька кроків — подвір'я будівництва. Але Поліна чула не їх, а німотну пісню сніжин.

Ця пісня долинала сюди, на знайому стежку Ботанічного саду, ген з її далекої хати, од серця матері. Мати співала зимовими вечорами, коли Поліна була зовсім маленькою. Дівчина бавилась на теплій лежанці з лялькою, а мати пряла й співала. Поліна й зараз не знає, про що та пісня, але, мабуть, про її тата, про страшну, велику війну, що гуркотіла десь за лісами і селами. В ній Поліні зараз вчувалась лише туга матері — туга за чимсь великим, рідним. І нині ця туга була такою зрозумілою, так близько підступала до серця, що дівчина ледь не плакала.

Весело обізвався на станції паровоз. Поліна аж спинилась від раптової думки: «Взяти й поїхати додому! Отак, зараз і назавжди!»

За білою млою зовсім близько загримотіла перевернута до бункера порода, загерготів мотор. Велика сніжинка холодним лоскотом впала на обличчя.

Поліна спам'яталась і пішла на ті знайомі звуки.

Тітки Насті на чергуванні не було, заступала вона аж на ніч, і Поліна, почувши це, стояла на порозі роздягальні, не знаючи, що їй робити. Молоденька дівчина, майже підліток, що підміняла гардеробницю, вислухавши Поліну, злякано дивилась то на її обличчя, то на корзинку, напхану речами, то на легке, модне пальто.

«Що я наробила?» — вперше спитала себе Поліна, стрівшись з уважними очима дівчинки.

Попросила примостити речі в кутку, на підлозі, дечим прикрили їх, і Поліні трохи відлягло од серця. Пішла звідси прямо до будкому. Іван Іванович, один він, вислухає її, зрозуміє і дасть раду. А рада тут єдина — їй потрібне місце в гуртожитку, притулок у цьому величезному місті. Ось вона й залишилась сама, одна серед тисяч, десятків тисяч, нікому не потрібна, без свого кутка і затишку. І хлопці, й дівчата, і начальники — це все так для тебе, оточення, від якого нічого зажадати для себе не можеш, воно рахується з тобою доти, доки ти щось важиш сам, чимось потрібний для них. А хтось мусить щось і тобі дати — твою долю, твоє щастя.

Хто ж? Хто?

В коридорі, перед кімнатою будкому, було мокро й натоптано, за дверима чулися голоси. Поліна зупинилась перед дверима в повному замішанні. Коли вона вийшла од Байраченоків на вулицю із своїми пожитками, їй здавалось, що кожен перехожий дивився на неї співчутливо. Її підбадьорювали ті погляди. Була переконана, що, коли розкаже про своє становище тут, на будівництві, їй негайно чимсь допоможуть. Тепер, стоячи перед дверима, забабраними брудними рукавицями, перед вивіскою на шматкові фанери, чуючи збуджену розмову, Поліна збагнула, що її домашні незлагоди, її невлаштованість були чимось маленьким, незначним порівняно з тим, що відбувалось на цьому подвір'ї — в кімнатах контори і в підземеллі. Вона ніби тільки-но почула від когось про це, і вже сама соромилась того, що сталося з нею, з чим йшла сюди. Її ніхто ніколи не розпитував, як вона живе, і те, що збиралась зараз сама оповісти комусь про це, лякало її.

По сходах хтось піднімався. Поліна взялася за ручку дверей і, озирнувшись, побачила Ліну. Та повільно ступала в накинutoму наопашки червоному пальті з хутряним розкішним коміром і, тримаючи перед собою паперовий згорток, щось жувала.

— Хвилиночку! — вигукнула Ліна. — Там засідання.

Наблизившись до Поліни, касирка оббігла її великими, чорними, глибоко посадженими і через те якимись страшнуватими очима. Зоставшись, мабуть, вдоволеною цими оглядинами, простягла згортки:

— Бери! У тебе внески?

Поліна зніяковіла, навіть розгубилась.

— Що? А, ні, не внески.

— Бери!

— Дякую. Я їх не дуже...

— «Білочку» не любиш?

Поліна скорилась велінню великих очей. Схилившись на поручні, Ліна красиво вигнула стан, поли пальта розійшлись і показали повні ноги. Її поза, одяг, впевнений погляд відштовхували Поліну. Вона не знаходила, про що говорити з цією жінкою, яку не раз бачила.

— Є Іван Іванович? — спитала Поліна.

— Коли його тут не буває? Тобі до нього?

— До нього.

Помовчали.

— Пальто купувала? — поцікавилась Ліна.

— Купувала.

— Як гарно лежить! У тебе красива фігура. Але навіщо таке сине? Ах, очі, очі ж, — вона засміялась.

Поліна не любила молодих, розкішно вбраних жінок. Їй здавалось, що вони вдягаються у все коштовне лише для того, щоб інших вражати: ось, мовляв, я не така, як ви! Поліні згадалося, як вона платила внески і в Ліни у шухляді лежали насипом гроші, а на столі валялись цукерки і крихти. В її вбранні було щось надмірне, зайве, як і у виразі великих очей.

— Пробач, саме спало на думку, — Ліна подивилась прямо в очі дівчині. — Це правда, що Борис грає в джазі? Чи він просто вихваляється?

— А чому ви мене?..

— Ой не крийся, не крийся! — Ліна вхопила її за руки. — Я все знаю, все. Тобі так заздять дівчата, особливо Люся. У неї кімната, вона давно липне до нього, а ти тільки моргнула...

— Я моргнула? — Поліна внутрішньо опиналась цій розмові, але касирка наче силою привертала її до себе.

— Не червоній, смішнячка. Борис — картинка!

Поліна подивилась на її білі, пещені руки, потім на обличчя.

— Ми з вами, пробачте, не такі знайомі... І я зараз просто не можу розмовляти на ці теми. У мене...

Ліна зареготала, відкидаючи назад голову і показуючи повну білу шию.

— Посварилися! — вона грала всім молодим тілом. — Дурненька, це все минеться. Минеться! З тобою цікаво розмовляти.

— Через те, що я дурненька?

— Ну що ти! Не ображайся. Я впізнаю себе. Ти на Метробуді недавно? Бери ось, — Ліна ще простягла згорток.

— Дякую. Мені так тяжко на душі, так тяжко.

— Знайомі мелодії! — Ліна знову щиро зареготала. — У мене було все так само: познайомилась тут же, на Метробуді, мені всі заздрили. Червоніла, як і ти, при згадці про нього, а в душі гордилась. Потім... Каструлі й пелюшки поглинають наші ночі й любов. З ними починається, як кажуть, буденне життя. Жи-и-ття! Не горюй, і ти досягнеш його.

Внизу хряпнули двері. Люди, увійшовши до коридора, одне на одному оббивали сніг, шепотіли і вкрадливо сміялись.

Ліна зазирнула вниз.

— Цсс! — самими губами вимовила беззвучно.

— Коли її немає тут, тоді обман. Повний обман! — обізвалась внизу Люся.

Ліна прикусила губу і, червоніючи од сміху, що ось-ось міг вибухнути, слухала.

— Ти віриш тому, що ляпнув тобі її дядечко, чи хто там? — ще мовила Люся.

— Всіх багатих дядечків зневажаю!

В кімнаті будкому заторохтіли стільцями, відчинились двері. Ліна, сміючись, кинулась туди. Поліна поспішила за нею, щоб і її не побачили тут Борис та Люся.

7

— А-а, наш сигнальний пост! — Іван Іванович побачив Поліну ще на порозі й підвівся з-за столу. Він був задоволений нарадою, яка щойно скінчилась. Його очі сяяли.

— Я до вас, Іване Івановичу, не по роботі, — несміло мовила Поліна, шукаючи рукою опори об стіл.

— О, так це для таких, як я, стариків ще прияттвенніше. По ділу ми з тобою поговоримо і в тунелі, хоч ти й зазнаєшся, зазнаєшся, Полечко! — він знову посварився пальцем, натякаючи на те, що вже колись казав їй ці слова.

Іван Іванович був того віку, коли перед молодими жінками ставав особливо балакучим.

— Може, Іване Івановичу, я вчинила нерозумно. Але я,

Іване Івановичу, пішла од своїх хазяїнів... цебто...— Поліна зовсім втратила рішучість, з якою йшла сюди. Поклавши руку на стіл, ворушила нею і, хвилюючись, відчувала зараз тільки цей свій рух.

— Яких це ще таких хазяїв? — Іван Іванович пробував на-супити ледве помітні брови.

Поліна почула кроки позаду. За нею хтось стояв, але вона не зважилась озирнутись. Тепер усвідомила, що залишилась без житла, що зробила непоправну помилку, і їй було байдуже, хто слухає її.

— Ну, перед тим як прийти на Метробуд, я служила тут в одних... робітницею, значить... нянькою.

— Так-так,— Іван Іванович удав, що уважно й зосереджено слухає, але сам для себе уже вирішив це питання. Десь у душі каявся, що почав розмову такою щирою прихильністю до дівчини.

— Я не могла так далі жити, Іване Івановичу. Бачити, як вони... як у них... Брати гроші з чужих рук — це вже віджиле...

— От-от! Збагнула науку. А мабуть, і собачення їхнє виводила на повітря, щоб попіднімало ніжку... І на дачі носила килимки їм на травичку або до пляжу, під ето саме, м'яке місце? Так вас і треба вчити. Прислужуєте за нещасні карбованці ледачим господиням, а про свій завтрашній день, сугобо кажучи, не маєте поняття. Фізіономії свого майбутнього не бачите. В холодочку над колясочкою воно, звісно, легше, ніж у полі чи в школі. А після всього виходять ось такі наслідки. Коли хочете знати, я, Поліно, теж не люблю отак по-простому, по-робочому ті сім'ї з хоромами, яким хазяйка не дасть ради,— Іван Іванович раптом помітив, що його слухають Борис, Люся, Ліна. Він замовк і присунув до себе товстого зошита.

— Та-ак, візьмемо тебе на чергу.

— На чергу? Мені ж, Іване Івановичу, ніде й переночувати! — Поліна похолола з ляку.

— У нас по року ждуть люди. Нічого швидше не буде. Поліна вихопила з кишені пальта носову хустку.

— Перебудеш у мене.

Хто це сказав?

— Доки тобі щось дадуть, поживеш у нас,— Ліна поклала їй на плече руку і зазирнула в очі. Поліна, дивлячись на неї крізь сльози, нічого не розуміла.

— А я б зробив інакше! — вигукнув Борис, рішуче підступаючи до столу.

— Як це інакше? — Ліну образило втручання Бориса після того, як вона виявила таку великодушність.— Поліна житиме

в мене, скільки їй буде потрібно. Ми зараз сходимо за її речами. Дозволяєте, Іване Івановичу?

— Я піду за її речами! — сказав Борис розгнівано. Він стояв перед головою будкому. Всіх здивували його наповняння. — Мені хочеться побачити того професора чи доктора, одне слово, іхтіозавра нашої ери. У мене спеціально для нього є вірш, і я б хотів прочитати йому персонально.

— Ой Іване Івановичу, не пускайте його! Не пускайте! — Ліна встала перед Борисом. Її очі були сповнені тривоги. — Один уже сидить. Чи чуєте?

— Що?! — ще дужче запалювався Борис. — Навіщо мені сваритись з ним? Я б йому тільки вірша прочитав. І не чийогось, а самого Маяковського! Коли не дозволите, то я продекламую йому й по телефону.

— Уже по телефону? Хоробрий! — пирснула Люся, що стояла біля шафи і перегортала журнал.

Іван Іванович перебігав неспокійним поглядом з обличчя на обличчя. Був прямо-таки наполоханий тим, що говорив тут Борис. Знав, що обурення й гарячковість у душі Бориса він пробудив сам своїми словами про ту родину, яку залишила Поліна. Як це в нього вирвалося таке? Він же не думав, що все набере такого різкого тлумачення.

— Що ти йому прочитаєш? — Люся взяла Бориса за край жовтого шалика, що вибився з-під його незмінної куртки. Вона ніби не помічала своєї подруги. — Люди не зжилися, й тільки. А його квартира — його й воля.

— Його? Квартира це народна! Крім того, у нього є власний двоповерховий дім. Я б прочитав йому лекцію про акулячі зуби, черепашки, іхтіозаврів і комунізм.

Борис скинув над собою руку і, дивлячись вгору, в потріскану стелю, продекламував:

Нам,
Поселянам Земли,
Каждый Земли Поселянин родной.
Все по станкам,
по конторкам,
по шахтам, братья.
Мы все
на Земле
Солдаты одной,
жизнь созидающей рати.

Іван Іванович, зібравшись з думками, підняв долоню, як робив на трибуні, коли йому заперечували з зали:

— Товариші, сядьте! Оскільки постало питання в даному будкомі, я повинен дещо роз'яснити. Сідай, Борисе, не оги-

найся. У мене стара звичка: я не можу вільно говорити, коли хтось хоч один стоїть. По-перше, я відмічаю при всіх благородний вчинок Ліни Ріпак. Вона виявила на сьогодні приклад співчуття й дружби, товариші. Ми це підкреслимо. А по-друге, ви, товаришу Павлицев, такий же, як вона, рядовий член профспілки, візьміть себе міцно в руки, бо висловлюєте такі думки, котрі не потрібні.

Борис зіжмакав у кулаці берет. Іван Іванович, помітивши це, трохи збавив голосу.

— Коли б дані слова, товаришу Поселянин Землі, походили од неї, Поліни Ялоцької, я б не мав що заперечувати їй. Так, дівчина буквально працювала на нього, а він буквально вигнав її на вулицю.

— Ой, не вигнав же, не вигнав, товариші! Я сама не могла більше жити з ними і пішла. Так сталося, і навіщо ви це? Завтра про мене знатиме все будівництво. Не хочу я, — вона спробувала підвестися з місця, та Іван Іванович знову попросив сісти.

— Не вам, а товаришу Павлицеву я мушу пояснити цей вопрос, — вів своє голова будкому. — Його заява дихає стихією, котру ми не маємо права виявляти в першому-ліпшому ділі.

Люся схилилась немов для того, щоб розправити скатерку, шепнула Борисові: «Погоджуйся!»

— Я виявляю стихію?! — наїзачився Борис. Та, почувши голос Люсі, враз перемінився. — Стихію? Ну, пробачте, Іване Івановичу. Я, знаєте, хотів так, для репетиції нашого концерту.

— Для якої репетиції? — здивувався Іван Іванович.

— У клубі Метробуду я читатиму вірш Маяковського. — Бориса вже штовхала в спину Люся.

— Треба перевірити той вірш! — категорично заявив голова будкому. — І взагалі, перед тим як щось сказати, хорошенько подумай.

Та Борис ще раз спалахнув:

— Гаразд, ми подумаємо. О, ми запросимо хазяїнів Поліни на новорічний вечір. Ввічливо, інтелігентно, персональним кон-вертиком. Я там продекламую їм, будьте певні!

До кімнати увійшло кілька незнайомих чоловіків. Молодь принишкла і відступила од столу. Тільки Борис, ткнувши для чогось пальцем у товстий зошит, що лежав перед головою будкому, спитав пошепки:

— Так що, моя пропозиція запросити хазяїнів не буде стихією? Як ви дивитесь?

— Заходь іншим разом, товаришу Павлицев,— поважно мовив голова будкому, дивлячись на відвідувачів.

— Зайду обов'язково,— всерйоз сприйняв ці слова Борис і обернувся до дівчат.— Пішли, моя капела!

— Куди? — спитала Люся.

— Не знаєш куди? До великої зали з прекрасною акустикою. В душокомбінат. Там зараз вільно, і це дуже підходить для наших голосів.

Поліна, перемовившись з Ліною, тихо вийшла слідом за ними.

8

На вечірній зміні Поліна надовго забула про свої життєві незгоди, про речі, полишені в роздягальні,— робота йшла несподівано добре, а час збігав непомітно.

Прийняла Поліна чергування з бригадою Анголи у вибої, потім її чомусь змінив Єжовкін, а не Ріпак. Оглядаючи в камері його хлопців, які завжди допікали їй безборонними ущипливими жартами, дівчина раптом побачила серед інших Артура. Він сидів мовчазний і непримітний. Робітники теж незвично тиснулись до стінок. «Уже щось накоїли,— подумала Поліна,— коли так пізно з ними до вибою йде начальство. Буде тепер і дзвінків, і галасу». Але нічого цього не сталося.

Ще вчора Єжовкін здійснював на її чергуванні таку бучу, що хоч кидай усе і тікай звідси. Його бригаді подали порожняк, а вслід за ним — вагонетку цементу. Треба ж було, виявляється, першим послати цемент,— в кесоні ніяк переміщати вагонетки. Поліна передавала це попередження Єжовкіна на початку зміни, та робітники, відставивши цемент набік, забули про нього, і погнали, й погнали порожняк... Єжовкін згадав Поліні за це і батька й матір. Вона вся тремтіла, робітники гасали мов ошпарені, але користі з того вже не було ніякої.

Отож і сьогодні, «придушивши повітрям» бригаду Єжовкіна, Поліна, засмучена й розгублена, так і кидалась до телефонного апарата, сподіваючись на лайку та викрики з кесона. Їх же — диво-дивне! — не було. Дзвонив чомусь тільки Артур. Дзвонив часто, розмовляв подовгу, за все нагадував, турбувався якраз про те, за що вчора нагонив метушню і злостування Єжовкін. І знову усе йшлося на зміні сумирно, напружено-тихо, так, як бувало тільки в інших, а не в Єжовкіна. І Поліні стало на душі веселіше.

Змінилась Поліна відразу після того, як з кесона вийшла гомінлива бригада Єжовкіна,— гуртом, товплячись довкола

бригадира й Артура, робітники подались по лункому тунелю. Поліна пішла за тим гамором людських голосів, полишивши свій столик, табуретку, телефон і все озираючись. Їй чомусь здавалось, що там, позад неї, де нічого вже не мало бути, ще таки хтось загаявся і ось-ось гукне її. Вона вже лякалась того уявного гуку з пустки і поспішала, поспішала, щоб не відстати.

Десь біля шахтного ствола ще грюкали вагонетками. Ролєя електровоза губила зеленувато-голубі іскри. Бубоніли голоси. Все це, зрозуміле, щоденне, заспокоювало Поліну, і вона пішла повільніше, щоб не наздогнати хлопців. Хотілось побути самій.

Та ось і поворот до шахтного ствола. Два юнаки підпихали до кліті навантажені глиною останні вагонетки. На крутому вигині колії колеса скреготіли об рейки, ледве обертаючись. Хлопці оскаженіло натискали. Обминаючи їх, Поліна відчула на мить, як їм важко, і теж попхнула плечем в борт — вагонетки покотились швидше.

Поліна обігнала їх, пішла попереду.

— Стривай! — гукнув її один.

— З тобою ми ладні хоч і до самого Дніпра,— обізвався інший.

— Хоч і на край світу!

Поліна, не озирнувшись, вгадала: останні слова належали молодшому. В голосі юнака чулися знайомі їй нотки відданості. Пішла швидше, думаючи про Петра. Сподівалася побачити його на роботі, та сьогодні переплуталися зміни, і вона пошкодувала, що не зустріла нікого з «своєї» бригади. Зараз їй так потрібні були люди. Поліні уявився вечір там, нагорі. Він мав бути таким же білим, світлим, радісним, як і тоді, коли вони поверталися з клубу. Їй потрібний був Петро, його закоханий погляд, його прямі й прості слова, його щира відданість. Того вечора вона вперше відчула радість близькості людини, впевненість в собі.

Біля шахтного ствола стояв довгий ряд ще не вивезених нагору вагончиків, навалених доверху блакитною глиною. Поліна обминала вагонетки, бралась рукою за сирі, липкі, холодні глиби, думала про те, як вона зможе розшукати Петра.

Черговий при кліті, молодий робітник, увесь оббризканий водою, що лилася з верхів'я, співчутливо подивився на Поліну з-під гумового капюшона.

«Замість мене цей хлопець пошле на-гора дві вагонетки,— засмутилася Поліна.— Його, певно, хтось чекає, і він через те квапиться з вагонетками...»

Вона прихилилась до іржавої, мокрої стіни.

— Більше ніхто не йде? — раптом спитав робітник.

Кліть, подана згори, беззвучно торкнулась опори.

— Ні,— відповіла Поліна.

Юнак енергійним рухом відчинив кліть.

— Прошу ласкаво! — Він зробив рух рукою в рукавиці, з якої стікала вода, і в усмішці показав білі, як сніг, гарні зуби.

— Дякую,— Поліна пройшла за двері.

Кліть стиха гойднулася і побігла вгору. Поліні захотілось ще раз побачити робітника. «Мабуть, його жде дівчина,— міркувала Поліна.— А мене... ніде, ніхто...»

Кліть летіла вгору. З усіх боків плюскотіла вода. На мить огортала пільма, і тоді здавалось, що вода залле, затопить. Та раптом мелькала електрична лампочка — то були просто сліпучо-ясні бризки, в яких вона розчинялась.

«На край світу!» — згадала Поліна вигук юнака. Світло сійнуло в очі.— Завтра неділя. В роздягальні мої речі. Треба нести їх по місту до чужих людей і вже нічого сьогодні не куплю з їжі».

Кліть зринула над вибіленою землею, над опушеними деревами. Поліна ніколи не пропускала цієї зустрічі з світлом. Вдихнувши свіжого холодного повітря, жадібно дивилась на білі зимові шати, на ясні, мов зорі, вогні, на сяючі вікна будинків.

Який вечір!

Стояла, дивилася з вишки і наче линула над містом, яке щойно було над нею.

9

— Ось і вона! — тітка Настя стояла посеред роздягальні з віником у руках. Дивилась на дівчину любляче-проникливо і весело.

Поліна, усміхаючись, спроквола зняла каску і почала поволі, немов очікуючи чогось, розстібати фуфайку.

— Приходжу, а мені Валька лепече: «Отака й отака дівчина... Принесла й поставила свої речі». — «Яка вона?» — питаю. Як почала вона мені тебе розмальовувати. І очі, й брови, й зачіску... «А що сказала? — питаю. — В чому була?» — «Ой, не запам'ятала...» Поліна, думаю, живе у своїх, надійних людей.

— Всі свої, тітонько, всі добрі, поки догоджаєш їм,— обізвалась Поліна, роздягаючись.

— Аж коли подивилась на кофту, тоді впізнала, що це все твоє,— закінчила своє Настя.

— А як щось не по-їхньому, тоді стає видно, свої чи чужі... Служила я в них... Думала, до літа доживу. Далі не могла,— появила заклопотано Поліна.

— З чужого воза хоч серед води злазь,— замислено мовила гардеробниця, підмітаючи. Їй все стало зрозумілим і не вартим тих хвилювань, яких вона через це уже зазнала.

Коли Поліна, обмившись і зодягнувшись, постала перед вікном гардеробної, Настя подивилась на неї з давнім і незмінним замилюванням її вродою, гарно пошитим і до лиця добраним одягом.

— Куди ж ти зараз?

— Знайшлися добрі люди.

— О! А я ламаю голову, як тебе зараз доправити до себе додому.

— Спасибі, тітонько.

— Чого ж спасибі? Я живу сама. Перебула б у мене. Не спіши у воду, не спитавши броду.

— Будуть чекати, тітонько. Може, й не заснуть. Перед людьми незручно.

— Це невелика провина.

— Ні, образяться. То майже подруга. Ріпака знаєте?

— Високого, білявого? Знаю.

— Його дружина запросила мене.

— Ота касирка?

— Вона.

— Не дай бог! По-вашому, по-молодому, може, воно це й гарно, а мені її звички не подобаються. Цілий день отут над нами гасає по сходах, аж драбина гуде. Папірці од цукерок так і сіє. Він чоловік здержаний, на плакат його не задарма підняли, а вона... мені це ні до чого, пробач, що набалакала тобі. Іди, раз домовилась. Та умій ходити між ними так, щоб не зачіпати нікого.

Поліні не терпілось швидше вийти звідси. Тітка Настя провела її до коридора. Коли вже штовхнула вузлом двері, назустріч до роздягальні повалила ціла бригада робітників. Поліна одступила.

Побачивши дівчину з речами, хлопці загукали:

— З новосіллям, чорнява!

— А де ж твої гардероби?

— В чамайдані — не бачиш.

— Чамайдан з крокодилячої шкіри чи з рогози — не второпаю.

Поліна, пропускаючи їх повз себе, згоряла від сорому.

— Пропустили б, лобуряччя, дівчину! — визвірилась на робітників гардеробниці.

— Ми теж поспішаємо.

— Пиріжкова зачиниться.

— І пиво може замерзнути в барилі. Треба рятувати.

Здається, це останній. Поліна притримала вузлом двері, щоб нарешті вийти, і подивилась перед собою.

По той бік порога, на снігу, в квадраті світла, зодягнений так само, як того пам'ятного вечора, стояв Петро.

Поліна не могла ступити з місця. Стояла і дивилась на Петра.

Настя побачила Петра і лиш зараз здогадалась, чому він оце втретє за вечір з'явився сюди вбраний, як до театру.

10

Сергійко вже спав у ліжку, притуливши до щоки новенького пістолета, Павло читав у постелі, і чув, як Ліна брязкала на кухні посудом: наполіг-бо він, щоб жінка прибрала там на ніч.

Павло перевернувся на інший бік і наблизив книжку до лампи-грибочка. Герої Ремарка знову завзято пиячили.

— От шоферня! — Павло тихо реготнув і опустив книжку. — Ліно!

В кухні торокнула конфорка плитки, щось зашипіло.

— Що тобі треба? — загрозило стала на дверях Ліна. Світло з кухні позначало під тканиною її стрункі ноги.

Павло глянув на дружину, і хоч щойно лагодився надовго заглибитись у книжку, поклав руки за голову, підлесливо посміхнувся.

— Іди сюди.

— А ти встанеш, підметеш і витреш підлогу? Так?

— Ти послухай, про що вони розмовляють.

— Я читала.

— Про вас, про жінок.

— Знаю. Про вас там не менше.

— Розумні, чорти. Послухай хоч підкреслене.

— Знаю. То я підкреслила. «Жінці обридла діловитість, вона — не залізне ліжко... Краще їй щодня говорити щось приємне, ніж все життя оскаженіло працювати на неї», — сказала Ліна, мов прочитала.

Павло підніс до очей книжку.

— Запам'ятала?

— І тобі теж не завадило б дещо завчити.
— Образилась на мене за посуд?
— Кажу це зовсім не з образи. Читати треба для того, щоб періодично оновлювати свої погляди на світ.

— І на жінок.

— На свою дружину.

— А я тільки оскаженіло працюю? Так?

— А ти як вважаєш?

Павло кинув книжку на стіл і підвівся. Скрадене світло спонукало до інтимної, ніжної розмови, однак він заговорив не зовсім інтимним тоном:

— А я вважаю, що чоловік і жінка повинні вміти взаємно робити одне одному приємності. Значить, треба пам'ятати, коли і як прибрати в квартирі. Ти запросила дівчину?

— Все, почнемо спочатку?

— Ні,— Павло потягнувся до книжки.

— Я дала тобі сьогодні твою суботу. А ти мені що?

— Получка ще не скоро.

— Причому тут гроші? Ми могли б сьогодні побути в гостях.

— У твоєї тітки?

— Чому ж у тітки? Вона в тебе завжди на язиці, а ти її зовсім не розумієш.

— Таких, як вона, не хочу й розуміти. Це ж вона тобі нараяла дівчину до хати взяти?

— Я вже тобі відповіла на це.

— Що ти відповіла? Я забув.

— Я сказала, що в мене є свій розум. Поліна допомагатиме мені по господарству.

— А я певний, що ти спершу подумала так: «Вона буде мені за робітницю».

— За помічницю, тільки за помічницю. Ми все робитимемо вдвох, разом.

— Не такою ж помічницею, як дівчина у твоєї тіточки? Побачу, що ти все звалиш на неї...

— Для цього ти одірвав мене від роботи? Почитай хоч десять хвилин на добу.

— Читаю.— Павло перегорнув книжку і знову натрапив на підкреслені слова: «За негоди не гріх дещо зробити для своєї самоосвіти». Не міг заглибитися в життя далеке і мало зрозуміле. Чув, як у кухні працювала Ліна.

Із-за дверей донеслися голоси. Хтось наполегливо, по-свійськи подзвонив.

Ліна прихилила кімнатні двері. Павло насторожився.

— Добрий вечір! А де Павло? — почулося з коридорчика. Густий, сильний Петрів баритон впізнати було неважко. «От буйвол! Припхався так пізно»,--- не мирився Ріпак.

— Цсс! — цитькнула Ліна на Петра.

— Уже спить? — гримів Петро.

— Сергійко!

— А Павла немає? — стишив голос.

— Роздягайтесь, Поліно.

«Треба вставати»,— Павло відкинув ковдру.

Коли вийшов до коридорчика, Петро старанно зачісувався перед дзеркалом. Біля його ніг стояла корзина і лежав великий вузлище.

— Привіт носильникам! — сказав Ріпак, штовхнувши Петра в плече.

В кухні засміялись жінки.

— Здоров, ледацюго! — ревноу Петро.— Вони вже сплять... О десятій годині сплять!

Петро поправив краватку, обсмикнув рукава піджака, повів дужими плечима, немов йому все було тісним. Очі його сяяли.

Пройшли до кімнати. Ріпак відсунув од столу два стільці. Петро не сів. Він знав цю кімнату, як свою, але зараз пішов попід стінами, додивляючись до картинок і статуєток на етажерці. Поправив на Сергійку ковдрочку, ніжно торкнув пальцем носика і спинився перед Павлом.

— У мене є пляшка вина й сир,— прошепотів Павлові, щулячись.

— При чужій дівчині затіємо пиятику?

— Друже, ти нічого не бачиш. Поліна,— він нахилився до нього, жарко дихнувши в обличчя,— це ж моя... Ну, моя дівчина!

— Переніс їй багаж через вулицю — і вже твоя?

— Замовчи! Ти — людина з глини.

— Додавай: з голубої.

— Я сьогодні щасливий, Павле! Зрозумій це, і я більше нічого від тебе не вимагаю.

— А що на це скаже Борис? — Ріпак нерозуміюче поводив очима.

— Я її люблю! — З Петрового шепоту проривався гучний голос.

— А вона тебе? — Ріпак чухав свої волохаті груди.

Петро насунувся на бригадира з кулаками.

— Здаюсь! Але твоя любов спатиме в кухні.

— Я негайно знайду їй кімнату. З-під землі добуду!

— Відбійним молотком під землею заробиш — це точно.

Ой Петре! Ти смішний зараз, не можу.— Павло обхопив його за ший і притиснув до себе.— Посидь, я зараз.

— Дай вказівки. Пляшка у моєму пальті.

Та коли Павло зайшов до кухні, там уже був цілком споряджений до вечері стілик. Поліна стояла над ним, розвівши руки,— бачила щось не на місці і не знала, куди пересунути.

— Поліно, що ж сталося? — спитав од порога Павло, затуляючи піжамою груди.

— Про це потім! — перебила Ліна.— Краще привітайся до дівчини.

— А звичайно ж! Добрий вечір! — Павло взяв її руку і вперше уважно подивився їй в обличчя.

Поліна глянула на нього ясними темно-синіми очима, повними світла й ласкавості.

— Ну, що ж стоїш?— штовхнула чоловіка Ліна.— Клич Петра... Ох, ці мені чоловіки. Ситі любов'ю, вони стають незграбними, як ведмеді,— мовила вона, коли Павло вишов.

— Правда? — Поліна не зрозуміла, що мала на увазі Ліна.

Коли всілися до столика і всі взяли чарки, наповнені рожевеньким, як клюквовий напій, столовим вином, Ліна подивилась на Петра, що поважно клав на тарілку Поліні оселедця, сказала:

— Ми з Павлом вип'ємо за те, щоб у новому році побувати у вас в гостях. А тільки, скупий рицарю, вино купують краще на такий випадок.

— А яке ж? — вдавано розгублено спитав Петро.

— Сам знаєш яке! Не прикидайся ягнятком перед дівчиною.

Поліна дзвінко зареготала.

Петро нахилився і десь з-під ніг дістав велику пляшку марочного портвейну.

— Отаке?

Всі зраділо засміялися.

— Як же ти проніс, що я не побачив?

— За голубу глину! — з розгону дзенькнув Петро об Павлів бокал.— Наш вахтер каже: голуба глина — це ваш хліб, ваше щастя і нещастя.

— Підземне метро — це пережиток. Я розповів батькові про глину і пливуні, він махнув рукою. Мало, каже, для людей білого світу? Давайте — за простір для людини! — Ріпак натхненно подивився на всіх.

— І я за це,— Поліна тихенько цокнулась.

Йй здавалось, що вона опинилась за тисячі кілометрів від того будинку, де жила. Почувала себе наче в якомусь іншому, далекому місті, серед людей, вперше знаних. Наче вони колись уявлялись їй. Як це так враз усе змінилось в її житті?

ЛЮДИНА ШУКАЄ ЛЮДИНУ

1

Михайлова сестра, налякана й засмучена арештом брата («Ще ж ніхто, ніхто з нашого роду не сидів за тими ґратами!»), вечорами приїздила до Марії.

Марія поки що ховала довідку медичного засвідчення побоїв, не з'являлась на виклик міліції, а з сестрою тим часом поведилась, як з своєю, хоча й страхала її: «Це ще мало йому, чортяці рудому!» Марія з дня на день очікувала приїзду свого першого коханого, який служив у армії. Був він родом з її села, отож мав повернутись додому, а потім, мабуть, нагряне й до неї. Марія молилась, щоб той з'явився, доки випустять Михайла. Покине вона тоді цей нещасливий гуртожиток, засол-завод, оті щоденні діжки, а з ними разом і Михайла. Готова була їхати звідси на Сахалін.

Стефочка, Михайлова сестра, працювала на будівництві житлового масиву. Коли Михайло осів у Києві, вона приїхала сюди, щоб з допомогою старшого брата торувати свою дорогу. Мусила тепер, їла чи не їла, щось купити на передачу братові і поспішати до відділення міліції. Краще б не знати їй цих клопотів, не писати б про все це батькам.

Провідуючи Михайла, сестра розповідала йому про Марію та виказувала свої жалі. А одного дня примчала балакучою. Розповідала, як викликав її секретар партійного бюро на Мет-робуд, як розпитував про Михайла, про батьків. Михайло написав Ярощуку цілу сповідь. Ярощук був майже такого віку, як і він, працював у ремонтній майстерні, і коли сестра сказала, про що розпитував у неї, Михайло повірив у його добру, чулу душу. Пишучи Ярощуку, відкривав те, чого нікому й ніколи не довіряв. Він просив клопотати за нього, хоч в душі і не вірив, що чиєсь прохання одведе від нього покару за бійку і поверне його до бригади.

Свого листа Михайло пробував передати через Стефу, але розбухлий конверт викликав підозру в охорони, і його відібрали в дівчини. Лист потрапив до начальника відділу міліції.

Начальник не без цікавості накинувся на випадково роздобуте зізнання мовчазного Сиротенка. Наказавши, щоб в кабінет нікого не впускали, заглибився в читання листа.

2

«Здрастуйте, Михайле Степановичу!

З привітом до вас Михайло Сиротенко.

Мені незручно і стидно звертатися до вас, називаючи громадянином, але я не маю права називати вас дорогим для мене словом товариш. Тепер я розумію, як треба ним дорожити.

Михайле Степановичу, не знаходжу, з чого навіть почати, та, мабуть, опишу вам всю правду про себе, про своє життя. Демобілізувався я з лав Рядянської Армії в грудні минулого року. Їдучи через Київ з однополчанами на Донбас,— усі ми дали слово будувати одну шахту,— я згадав, що в мене тут є далекі родичі, і що на засолзаводі працює дівчина, якій я зрідка писав листи, а вона мені, і покинув ешелон. Четвертого січня наступного року ми й побралися з нею. Звичайно, спочатку все йшло добре, а коли я почав влаштовуватись на роботу... Ще перед цим я казав своїй нареченій, що я машиніст, у мене було й посвідчення таке, думав працювати на паровозі. Пішов на транспорт шукати роботи. Мене без прописки не взяли. Нічого не вдієш — влаштувався на засолзаводі вантажити діжки. Там проробив десять місяців. Жив спершу в своїх родичів, а вона в гуртожитку на Куренівці. Сказав якось їй, щоб десь найняти кімнатку. Вона мені відповіла: «Якраз з твоїми заробітками та з твоїм одягом проситися до людей». Ще згодом сказала: «Роботу вантажника я ненавиджу, вважаю її ганебною». Я все прощав їй і не звертав на це уваги. Час ішов, і ставлення її до мене погіршувалось. Ми жили в різних кінцях міста. У квітні мої родичі виїхали з Києва на цілий тиждень і на мене покинули квартиру. Я зрадів, що ми нарешті побудемо разом. Марія не захотіла зі мною їхати на квартиру. Ми розійшлися. Я думав виїхати з Києва. Згадалися однополчани. Але, мабуть, не стало в мене духу на повний розрив, і повернувся я на засолзавод, щоб бачити Марію. Почав пити. Раніше випивав лише при нагоді. Через кілька місяців несподівано покликали мене до її родичів. Там були її батько й мати і мої — все це зненацька, я нічого не знав. Очевидно, моя сестра всіх звела. Нас нібито помирили. Я подумав, що дійсно моя робота незavidна, що я можу знайти щось авторитетніше, і пішов на Метробуд. Дружині це сподобалось. Я порвав зв'язки з дру-

зями, які любили чарку. Все у нас пішло на краще. Та через місяць я перехопив у комендантші гуртожитку на столі аж два листи до моєї. Відразу впізнав, від кого вони. Він просив її покинути мене і все пробачав їй. Я заховав листи, нічого їй не сказав і носив образу в собі. Я знав, що восени він демобілізується, приїде, як і я, сюди і буде шукати її. Знав, що забере її з собою. Знайшлися у мене нові дружки... Я іноді приходив до неї, бо в мене була надія повернути її, але вже тоді зовсім занепавав духом. Мені було однаково — жити чи ні, бути на волі чи сісти в тюрму. Отакий настрій був у мене, коли хлопці повезли мене того вечора на Куренівку. Вони розпалювали мою біду всякими розмовами. І ми вдерлися в гуртожиток. Я побачив її, і сам не знаю, як в моїх руках опинився ніжик... Ось до чого я дожив.

Михайле Степановичу, ще недавно я думав про честь нашої бригади, а тепер згальовив себе, товаришів і весь колектив нашого будівництва. Все мені там таке дороге, таке дороге, що як згадаю — сльози набігають на очі. Високий паркан відокремив мене од моєї праці, од товаришів. Не на дикому острові я, не роки мені тут бути, але як це тяжко, повірте мені, Михайле Степановичу, жити невольним, хоч один день, хоч одну годину. Я знаю, що мені вже не доведеться повернутися до своєї бригади. Вона без мене за цей час прославила себе, і я не стану під її славу, бо я не гідний її і моїх товаришів, чесних і морально чистих трудівників. Але де б я не був, ніколи не забуду своїх товаришів. Іноді бригадир мене лаяв, і не тільки мене, та я від усієї душі вдячний Павлові Ріпаку за те, що він вимагав од мене. Я б зараз працював вдсятеро більше і краще.

Михайле Степановичу, сестра вам розказала, що я одбуваю зараз за той дебош у гуртожитку. Та мене жде, можливо, ще суворіший суд. Комендантша сердиться на мене за те, що я самоправно взяв листи з її столика, а моя захоче мстити мені. Якби прислали на мене характеристику з виробництва, як я працював, і клопотання. Тепер підсудних беруть на колектив за деякі провини.

Отакі мої слова до вас, Михайле Степановичу, як до секретаря і робочої людини. Коли матиму дітей, я з них і з дорослих уже, таких, як я тепер, очей не зводитиму, буду стерегти їх. Скрізь казатиму своїм одноліткам, щоб не крилися, не ховалися із своєю бідою. Я поганець, що нічого ніколи не розповідав про себе товаришам у бригаді. Таких замкнутих людей враз знаходить той, хто любить напиться за чужий рахунок. Він співчуває, аби налив йому чарку, аби витягти з тебе

побільше. Ех, нерозумно я повівся. Якби відкрився в бригаді, нехай і соромно було б говорити про своє розбите життя, знаю, товариші допомогли б мені. На самоті я передумав усе, подивився на себе іншими очима. Та пізно вже... Михайле Степановичу, передайте привіт Павлу Ріпаку, Петрові, Борису, Болоцькому, Лободенку, Василю рудому (це ми так його називали), Тобишу, Івану Івановичу, табельниці Тамілі, сигналісткам Поліні й Люсі, якщо побачите їх. Та ви всіх побачите, а я навряд...

На цьому кінчаю писати. З повагою до вас

Михайло Сиротенко. 29 грудня 195...р.»

3

Прочитавши перехопленого листа, начальник відділення міліції, літній чоловік, кілька хвилин сидів у задумі. Пригадав, що говорив про Сиротенка голова будкому, як поводить себе Сиротенко на слідстві, і викликав чергового.

Сержант браво зайшов і, стукнувши каблуками, зупинився перед столом. Настрій у сержанта був веселий: це ж він помітив у дівчини підозрілого листа, вихопив його і зараз сподівався на подяку.

— Запакуйте і відправте нарочним адресатові,— звелів начальник, думаючи ще про Сиротенка.

Сержант здивувався:

— Сьогодні вже нема нікого, товаришу майор.

— Самі одвезете! Розшукаєте секретаря партбюро і вручите особисто,— начальник підвівся з місця.— І дістаньте мені справу Сиротенка. Коли ми повинні випустити його?

— Здається, першого.

— На Новий рік йому треба бути дома. Сьогодні підготуйте всі папери.

— Єсть підготувати і відправити.

— Листа відправити. А Сиротенка приведете до мене. Можете йти.

— Єсть іти.

Начальник знову задумливо сів у крісло.

4

Михайла випустили на день раніше строку. Йому припадало перебути під арештом ще одну ніч, ту саму, в яку майже ніхто з молодих і здорових, як Михайло, і голови не прихилиє.

Начальник відділу викликав його до свого кабінету зовсім пізно і, стоячи перед покараним, сказав:

— Я своєю особистою владою позбавляю вас, товаришу Сиротенко, приємності валятися на тапчані в новорічну ніч.

Михайло підвів голову, хотів щось промовити. Майор знав, що кажуть в таких випадках, і вів далі:

— Мені хочеться, щоб ви зустріли Новий рік серед своїх друзів. Розумієте, про кого я кажу?

— Розумію, товаришу майор,— з почуттям промовив Михайло, не розуміючи, чому до нього виявляють поблажливість.

На голому столі лежав один-єдиний папірець, і Михайло накинувся на нього очима. «Мабуть, для мене... Як я сніг очищав і дрова колов...»

Майор пройшовся по кабінету.

— За вас клопотали організації, щоб ми припинили розслідування побоїв. Ви працюєте в хорошому колективі.

— Хорошому,— поспішно повторив Михайло, мліючи з почуття вдячності до майора, до тих, що були далеко звідси, по своїх домівках.

— В дуже хорошому! — майор хотів сказати цим словом більше, ніж Михайло.— Я б на вашому місці провів сьогоднішнє свято просто у свого бригадира, у... як його...

— Ріпака,— підказав Михайло, враз відчувши себе вільніше.

— Так. Він був у нас, він дуже переживав вашу провину. Ми з вами, товаришу Сиротенко, іноді добре не уявляємо собі, скільки завдаємо своїми аморальними вчинками прикростей і горя тим людям, що живуть поруч. Їм більше, ніж собі.

Майор дивився на Михайла, той винувато опустив голову, приготувавшись слухати довгу нотацію. Одначе оте «ми з вами» веселило Михайла, і йому хотілось подивитись на майора, чи він не сміється.

— Глядіть, товаришу Сиротенко, не здумайте розшукувати сьогодні тих, через кого потрапили до нас.

— Кінець, товаришу майор. Ніколи! — випалив нарешті Михайло.

— Всього найкращого вам у новому році,— сказав майор, заходячи за стіл і подаючи якусь посвідку.

Він уже не дивився, як той довго натягав біля дверей шапку. Залишившись сам у кабінеті, майор ще виразніше відчув невдоволення тим, що тільки-но сказав і що вчинив.

Вулиця, на яку вийшов Михайло з подвір'я відділення, трамвайними коліями і широким полотном шляху поривалась до центру міста.

За ворітьми Михайло не знав, куди йому повернути — праворуч чи ліворуч. Вийшовши за високий паркан, він насунув нижче стару солдатську шапку і звернув у бік центру, куди більше прямувало перехожих.

Білий, свіжий сніг, який буває тільки на околиці великих міст, лежав на дахах низьких старих будинків і легкими купами томіж деревами на тротуарах. Яскраво горіли вуличні ліхтарі. Над ними, у відкритому небі, яке немов спиралось на покрівлі будинків, миготіли зорі. Михайло давно цього нічого не бачив, і йому легко ступалося по білому снігу, серед вогнів, під зорями.

Йому поспішати нікуди. Він ітиме повільно, нехай його обганяють. Цілий вечір походжатиме отак вільно, для себе. Здається, він ще ніколи не ходив по місту, гуляючи, для свого задоволення. Завше біг кудись, заклопотаний, нічого не бачачи. Ні, зараз він не байдужий до свого міста, він відчуває його — від цієї околиці до шумливих головних вулиць, до глибинних трас під землею. Місто зараз, як ніколи, рідне йому. Він знає, куди цього вечора поспішають люди, чому так швидко плывуть зустрічні потоки.

Все плине навстріч радісній ночі. Михайло піде за більшою течією. До центру поспішають люди. Трамваї, автобуси майже на ходу відчиняють і зачиняють двері, стишуючи біг на зупинках. Михайло тільки на мить скинув оком на трамвай — він йому ні до чого: пішки піде до самого центру. Йому приємно йти поруч з людьми.

Згадалось... Тоді була пізня осінь. Жінки носили модні зелені хустки. Михайло, спинившись в потоці людей, відчув, як йому приємно йти в ряду з усіма. Він вперше приїхав до Києва. Йому хотілося неодмінно знайти в ньому роботу, стати городянином, мати такі ж, як у них, справи, турботи. Він хотів цього і домогся.

А зараз йому знову нема куди поспішати.

Люди мчать у машинах, з розгону стрибають у відкриті двері трамвая, юрмляться, вирують біля магазинів.

Молодих на вулицях зараз найбільше. Вони йдуть гуртом, голосно регочуть, перегукуються. Невже їм подобається, коли на них звертають увагу? Михайла обурюють оті галасливі компанії. Вони розтинають людський плін, не звертаючи з дороги.

І всі щось несуть: кошики, пакунки, іноді радіолу, приймача... Михайло розуміє, що це складчина, початок новорічної гулянки. А от він перед ними не поступиться! Не буде звертати... І все ж звернув.

Трамвай з написом «Вокзал» змінив його роздуми. До селища Відрадного, до гуртожитку, йому найзручніше дістатися через вокзал приміським поїздом. Михайло згадав про це між іншим, пропускаючи трамвай і не затримуючись на зупинці. Чого він поїде на Відрадний? Щоб зустрітися сьогодні ж з Митьком? Дуже йому треба! Хіба щоб в зуби дати. Михайло не простить йому того, що він вдруге потяг його на Куренівку. А хто підсунув ніжик?..

Відрадне... Аж смішно. Як і хто приготував там для нього відряду?

Гайнути б оце до Башмака в Мотовилівку, знайомого по засолзаводу. Там було б усе! Але Михайло тут же уявив, як він постане перед своїм приятелем, перед його батьками в такому вигляді, і намір погас, як і спалахнув.

Найкраще йому серед чужих, незнайомих. Ходитиме він отак всю ніч, до ранку, і прибуде до гуртожитку, коли всі спатимуть.

Смачні пахощі війнули з дверей, біля яких тіснилися чоловіки. Михайло спинився. З буфету раз у раз виходили, а до нього вже не впускали. Михайло згадав, скільки в нього грошей, і, не вагаючись, пристав до тих, що стояли і сподівалися на щасливу милість чоловіка, який притримував двері. Він обминув тих, що вже втратили всяку надію, і опинився перед самим порогом. Продавець дивився через скло впертими, сердитими очима і тримав двері. Михайло благально скривився, але той одвернувся від нього.

Зла сила ворухнулась десь глибоко в душі. Згадалося, як брав приступом такі фортеці Митько. Навіть озирнувся на тих, що стояли, — чи не підпхнули б? Отямився. Припалив цигарку і пішов далі вулицею.

Він перекусить в іншому місці і так блукатиме по місту до ранку... Хороше було б потрапити зараз до кінотеатру або й на якусь виставу.

Затримався біля щита, заклеєного афішами. Дивився на жінок з тонкими таліями, що танцювали на льоду, на дівчат в масках. Якийсь ресторан пропонував столики з наїдками і пляшками... Пари, пари, повіті барвними стьожечками серпантину... Перебігши очима всі афіші, Михайло знову задивився на двох, — хлопець і дівчина сиділи за столиком, молоді, гарні.

І згадав про Марію.

Центр міста, який вабив Михайла, здався йому чимось далеким, майже недосяжним, і, головне, непотрібним.

Постояв, зітхнув і повернув назад, на Куренівку.

6

Поява Михайла в гуртожитку на Куренівці, де жила Марія, не справила того враження, якого він так боявся. Чергова наглядачка безборонно пропустила його на другий поверх, і він, затамувавши подих, переступив ті східці, на яких вдарив Марію. Його ніхто не помічав тут і ніхто не сахався його. Гуртожиток гув, співав, стугонів од руху. По довгому коридору не ходили — бігали дівчата. Двері кімнат раз у раз відчинялися, з них хтось витикався то з праскою, то з сковородою, то з якоюсь одежиною в руках. Наче всі збиралися в якусь далеку дорогу.

Михайло йшов коридором, позираючи на двері, що могли кожної хвилини зненацька відчинитись. Побоявався, щоб не зіткнутися з ким-небудь. Тут ще ясніше, ніж на вулиці, відчув, що всі кудись поспішають, що він серед цих людей нікому не потрібний.

Йому необхідно було дійти до третіх від краю дверей. Він уже уявляв, як постукає, як хтось обізветься і що скаже він.

«Незабаром, Маріє, Новий рік. Я хотів би, щоб ми все погане залишили в старому, Маріє».

Спинився, набрав повітря в легені, постукав, як завжди, тричі.

Тихо.

Постукав гучніше.

Кроки в сусідній кімнаті. У відхилені двері висунулась дівчина.

— Ніна?

— Ой! Мишко!

Михайло зраділо приступив до неї. Дівчина вийшла у коридор, зачинивши за собою двері, як закривають завісу сцени, за якою не все ще готове.

— Де вона?

— Немає.

— У Києві?

— Поїхала.

— До нього?

— З ним.

Повз них пройшли двоє. Дівчина ступала на високих каблучках, немов ішла на колючках. Хлопець тримав її під лікоть на відстані, наче ніс на руці якусь коштовну вазу.

— Мишко, невже ти досі нічого не зрозумів?

— Він забрав її з Києва... назавжди?

Дівчина озирнулась на сусідні двері.

— Я тобі нічого не казала.

— Ніно, ти мене знаєш.

— Він приїхав з чемоданом... прямо до неї. Брали квитки до його села... Ти сьогодні вийшов?

Михайло здавив лоба рукою і схилився до стіни.

— Тобі погано?

— Хіба я дамочка якась?

— Я так...

— Спасибі. Мені ніколи ніхто з вас не казав про неї правди. Звичай у вас, дівчат, такий, чи що?

Ніна поправила на гострому оголеному коліні халатик.

— Ти одбув за неї?

— Одбув... Край!

— Давно б так. Треба вміти забувати, що належить забути.

Хлопець аж стенувся. Де він стоїть? Чому ще тут? Біля її дверей? Як опинився тут?

Могла минути ціла вічність, а Михайло все одно не відчув би її. Могли бути вибухи, грози, катастрофи, землетруси — його мозок і цього б нічого не сприймав, бо ось поруч кімната, до якої він входив — тоді, вперше, і потім, потім. Тут гуляли весілля. І як не було йому іноді тяжко наближатись по коридору до цих дверей, знав, що застане її тут, побачить. Тепер за тими дверима її немає. Ніколи вже не буде... І нехай би з цим світом зараз, цієї миті, відбувалось що завгодно, він не потрібний Михайлові, бо в усьому світі була вона, Марія, одна, а зараз її немає.

— Одбуй! Звичайно, одбуй, — Михайло посміхнувся блідими устами. — Звільнили по чистій.

Ніна провела рукою по його «іжаку» і теж засміялась.

— Тобі стриженому гарно. Таким ти прийшов до нас тоді солдатом.

— То була не та стрижка, Ніно. Винеси сірничка.

— Зараз.

Дівчина відхилила двері і причинила за собою так, наче боялася, щоб з кімнати не вилетіла пташка.

— У нас не прибрано. Ти пробач... — сказала Ніна, з'явившись.

— Нічого. Я звик до коридора,— Михайло припалив цигарку і знову схилювся до стіни.

— Бачила твого родича. Потекли у нього діжки з томатами.

— Потекли?.. Бажаю тобі в новому році...

— І тобі, і тобі, Михайле! — Ніна потиснула йому руку, притримуючи халатик.

— Привіт дівчатам!

— Ми тут збираємось... Так, самі.

— О, у мене компанія сьогодні...— він зробив широкий фальшивий жест.— Все місто!

— Приходь, Мишко.

Він вдав, що не почув. Знав, що сказано це було для гідиться.

Ішов по коридору зсутулений, немов ніс на собі якийсь невидимий тягар. Тінь відкидалась од нього широка й довга, на весь коридор.

7

На вулиці йшли пари. Всюди світилися вікна.

Михайло заскочив до трамвая. Вагон був майже порожній. Він ішов до вокзалу. Михайло сів на останньому сидінні, в самому кутку, і підняв комір пальта. «В душокомбінаті завжди хтось є. Чаєм мене почастують». Втягнув голову в комір пальта і заплющив очі.

— Спати збираєтесь, чи що? — звернулась до нього кондукторка.

— Заплющую очі, щоб вас не бачити.

— Мене? — кондукторка оглянулась позад себе.

— Вас! І жінок взагалі.

— Допекла якась? Такому молодому та гарному?

— Розбудите мене, коли закінчите свою промову.

— Вже набрався! Не діждався й дванадцятої.

Він справді заплющив очі, бо йому не хотілося нікого бачити. «Дуже добре! Що добре? А те, що я в ці дні був там, коли він ходив по тому коридору...»

Вікна трамвая були обмерзлі, білі. Михайлові здавалося, що за ними — сніг, степ. Пішов би зараз степом аж до свого села, до батьківської хати... Він задрімав. Пробудився од стуку коліс, збагнув, де їхав, і згадав про Павла Ріпака. А що, як піти просто до нього? До Ріпака... Да Павла! Це ж він узяв його в бригаду. А міг і не взяти. На першій зміні дуже лилася вода і він, Михайло, сковзався і падав. З його рук тоді

вислизнув ломик, і вся вага тюбінга на мить повисла на Павлових плечах. Він аж застогнав від болю, вагу витримав, не схитнувся. Якби не витримав — смерть обом на місці... Павло... Немає у Михайла дорожчої йому людини. Дорожчої по роботі. Невже Ріпак забув усе через цю історію?

— Площа Перемоги!

Михайло схопився і кинувся до дверей, в які повалив гурт молоді. Попхнув якогось в пижиковій волохатій шапці.

— З Новим роком! — в'їдливо обізвався юнак до Михайла.

— Чижик-пижик! — огризнувся Михайло.

В будинку на сходах Михайло почув, як відчинились двері Павлової квартири. Зупинився. Швидко забилося серце. Ніхто не йшов униз. Михайло рушив далі вгору.

— Михайле!

В дверях стояла Ліна, в розкішному, світлого тону платті і в накинутій на плечі волошкового кольору кофті.

— Ти звідки? — вона сумно дивилась на нього.

Михайло розгублено стояв перед нею.

— Ти знаєш звідки, — Михайло помітив тривогу у великих чорних очах Ліни.

— Ти не з будівництва? Там щось...

— У нас?!

— Ой Мишко! Всі побігли туди. Артура, кажуть, придавило... І ще когось. Я так боюсь за Павлика, так боюсь. Він же скажений на роботі...

— Дай мені води, — тихо сказав Михайло.

Йому справді здалось, ніби вниз, углибині, щось гуркнуло. Під цим будинком, в якому він зараз стоїть. Може, земля під містом обвалюється?

— Заходь, — сказала Ліна, йдучи до кімнати.

— І сірничка, будь ласка.

Ліна винесла відкриту пляшку і стакан. Михайло пив з пляшки великими ковтками і через двері дивився до кухні — на посуд, купи накраяного хліба, яблука, пляшки.

— Я забула взяти сірники, — сказала Ліна і ще повернулась до кухні.

Коли вона вийшла, Михайла в коридорчику не було.

— Михайле!

Почула, як він тупотів по сходах, як внизу тривожно грюкнули двері.

Так і стояла на сходах... Нижче і вище теж хтось швидко виходив... Іноді їй вчувалось, ніби під землею, під будинком щось гуло. Знала, що тунель проходить не тут, але чула.

МІСТО НАД НАМИ

1

Можливо, це була помста ріки, якої вже не було на поверхні землі, бо нею зневажило місто.

В літописах на древніх планах Києва вона згадувалася, позначалась широкою, багатоводною рікою. Нині по задвір'ях садиб, у лощині, між смітниками текла чохлим брудним ручаєм.

Вона заслужила від потомків Щека, Хорива й Кия монумент своїй славі, а кияни вже кількох поколінь споруджують будинки глухими стінами до неї і на її жалюгідні береги викидають сміття й непотріб.

Либідь... Можливо, прогнівилась ріка на тих, що не рахувалися з нею в підземеллі, і кинулась на людей пливунами й потоками.

Можливо, це була помста землі. Тих прошарів її, які бачили, відчували колись сонце, тепло, плескіт хвиль, шторм і силу родючості. Потім ця земля була приречена на цілі ери пільми і закам'яніння. Навіщо ж люди потривожили її? Навіщо їй сліпуче світло й залізо, залізо?..

Земля лише поворухнулася, аби позбутися їх.

2

Чаброву подзвонили з комутатора, коли він обтирав пляшки нарзану і розставляв їх на опорядженому столі. Дзвінок телефону нагадав йому про друзів, покликаних на новорічну вечерю, про всі приємності бажаного товариства, а не про своє будівництво. Там, в тунелі, на цю пору залишалась одна бригада, яка мала ось-ось піднятися нагору, і вона вже не турбувала Чаброва.

Телефоністка одним духом прокричала йому все, що передали їй з підземелля. Він, приголомшений, якусь мить стояв, тримаючи обома руками трубку.

Тетяна Павлівна, дружина, побачила Чаброва, коли він одягав реглан і надівав на голову сплющеного капелюха. Так її Олександр зникав з дому по телефонному дзвінку не раз. Але це було давно, не в Києві, в інші, далекі роки.

Він затримався уже на сходах. Хотів щось сказати дружині, попросити комусь подзвонити. Тетяна Павлівна стояла в дверях з тарілкою в руках і з рушником через плече.

Її очі й заанімілі руки теж нагадали Чаброву щось давно пережите, і він не сказав нічого.

Пробував бігти вниз — ноги не корились, і він лише дужче гупав. Пояс реглана бився пряжкою по ногах, Чабров не чув цього.

«Машину, — подумав, — найскоріше можна перехопити на Хрещатику», — і підтюпцем спускався по крутій, сковзкій, трохи посипаній піском вулиці.

Щойно почуті слова заповнили його. Те, що донесли вони, стояло перед очима. То була цілком конкретна, зрима картина. Вона теж пов'язувалась з уже баченим, переживаним у давні роки, в інших містах.

Чабров бачив в уяві лише Артура. Не через те, що про його стан було сказано найпевніше: «Придавлено породюю». Після різкого спаду тиску повітря в кесоні і одночасної травми могла настати раптова смерть.

В ці хвилини йому спало на думку все, що він знав про молодого техника, що говорив йому про нього Ярощук колись і що чув від нього зовсім недавно. Проштовхуючись між святково настроєних людей, Чабров раптом відчув усю жорстокість того, що сталося з Артуром десь там у підземеллі. Все, що відбувалось між ним, Чабровим, і молодим техніком, все, що Чабров досі оцінював то з висоти своєї гордості, заслуженої людини, то з буденного невдоволення начальника, зараз блискавично переосмислювалось через якийсь глибокий, уже знайомий йому біль в душі. Його тривожило й зворушувало все, що він уявляв, що згадував про Артура, як зворушує нас благальний людський крик, що доноситься з далини і поки що невідомо звідки.

«Хто ж повідомить про Артура його матір?» — зненацька подумав Чабров і, захеканий, з розстебнутими полами реглана, вибіг просто на Хрещатик. Широка вулиця, увінчана дугами різнокольорових вогнів, заповнена рухом машин, здивувалася йому. Чабров став немов осліплений, немов знецінений чимось. «Навіщо тут стільки вогнів? Навіщо стільки веселості й посмішок на обличчях людей?» — запитував він.

Машини пробігали повз нього, незважаючи на його змахування рукою. Не скоро якийсь обережний, старенький «Москвич» підкотив до бровки.

На бульварі Шевченка, на його найвищій точці, звідки видно було половину міста, Чабров насамперед побачив могутні стовпи білої пари, знайомі «везувії» над ТЕЦ. Мов велетенські екрани, відбивали вони одсвіти святкового міста. Як і в той недавній перший день початку роботи кесона, Чабров зараз

пов'язав їх у своїх гарячкових думках з тим, що відбувалося нині в тунелі, і з людьми, які йшли по вулицях, з вогнями у вікнах.

Його мучило, що «Москвич» їхав нестерпно повільно.

3

На в'їзді з вулиці Ветрова перед «Москвичем» з-за рогу вихопилися один за одним два ЗІМи швидкої допомоги. Вони розітнули тишу своїми сиренами і втупились світлом фар у зачинені ворота. Чабров кинув на коліна шоферові зім'ятого в пітних руках папірця і вбіг на подвір'я слідом за машинами.

Він протовпився між людей. Знизу якраз щось піднімали. Чаброва ніхто не помічав. Люди ніби відвертали від нього свої очі, і він знову відчув: сталося трагічне.

Головний інженер, побачивши Чаброва, випустив з рук носилки, що їх подавали до кліті кілька чоловіків, і кинувся до нього.

— Олександр Михайловичу! Яка історія... — голос інженера був чужий.

— Кажіть, що трапилось? Що?

— Тобиша ось... і ще двох, трохи легше... В тяжкому стані... Яка історія!

Чабров потяг інженера трохи вбік.

— Що внизу? Ви були там? Які причини? — він дивився поверх цього низенького, круглого чоловіка на кліть, з якої когось виносили.

— Загадкова історія, Олександр Михайловичу. Раптовий витік повітря з кесона. І очевидний зсув породи. Тільки цим можна пояснити порвані труби заморожування.

— Артур! — Чабров скрикнув своїм хрипким шепотом і підняв перед себе стиснуті в кулаки обидві руки, немов боронячись від чогось.

На носилках, поставлених під світло фар, Чабров побачив біле як сніг, з чорними, такими виразними вусиками обличчя, схилене, мов неживе, до плеча. Плями од води чи крові темніли на штанах спецівки. Біла тканина прозирала з порваних чобіт, заліплених глиною.

— Вивал породи взагалі, як можна встановити зі слів, практично незагрозливий. Але вода... В тунель пішла вода.

— Чому це могло статися? — прошепотів Чабров, думаючи про Артура.

Ступив кілька кроків, не тямлячи, куди й для чого. Білий, сяючий від інею осокір, на який впало світло фар, перейняв на себе його погляд. Дивився якусь мить на нього.

— З Новим роком, народ! О брат, яку зустріч заслужив Єжовкін,— почув Чабров і впізнав Софронів голос. Від нього на всіх війнуло бадьорістю. Чабров повернувся до кліті.

Носилки з'явилися в тому ж світлі, Чабров побачив знайоме обличчя з палаючими, широко відкритими очима. Одяг на Софронів був увесь мокрий і в глині. Бригадир нашукував когось, через силу посміхався до людей чи, може, кривив уста від болю.

— Олександрє Михайловичу... От і мене впіймала земля. Довго ловила... Сердита, значить, на мене... Поїхали!.. До побачення, зустрінемося нескоро.

Люди то стояли тісним гуртком, а то кидались на підмогу. Хто прибігав — ліктями пропихався до носилок, які ще не пропливали у світлі фар. На носилках хтось стогнав, хтось озивався до знайомих, а дехто намагався й жартувати.

4

Чабров завважив, як з розгону між людьми втовпився Ріпак, а за ним — кілька його робітників. Смуток та пригніченість трохи відпустила йому серце. Відчув заспокоєння з того, що потерпілі уже були на поверхні й під наглядом. Міг піти до місця катастрофи.

Мусив іти негайно. Те, що люди, збиті, повалені з ніг, покинuli в тунелі, він мав зараз же перекласти на плечі інших. Чабров саме так і подумав: «На плечі інших». Йому цілком виразно уявився вибій, вивали, потік води з породою і люди.

— Кличте всіх кесонників. Всіх! — Чабров рушив од машин. Інженер пішов за ним. — І треба негайно оглянути трасу на поверхні. Пошліть когось... Де пробилося на поверхню повітря?! Ну, йдіть же, ідіть самі!

— Я вважаю, Олександрє Михайловичу, що потрібно викликати геолога.

— Вважайте, повідомляйте, але робіть це негайно. Скільки раз я попереджав і вас, і тих учених консультантів, з якими у вас така дружба: руками, колінами, чорт забери, облазьте на поверхні трасу, запломбуйте всі старі свердловини. Хто внизу?

— Нікого, Олександрє Михайловичу.

— Чому ж ви мовчите? Та йдіть же, не тупцюйте біля мене, Романе Аристарховичу. Благаю вас.

Інженер відсахнувся од Чаброва, кинувся до людей, щось бурмочучи. Начальник будівництва, схилиючись набік і тулячи до серця руку, пішов на освітлені вікна душокомбінату, щоб переодягнутись.

Машини розвертались на тісному подвір'ї і вихоплювали світлом фар білий-білий сніг нетолочених закутків.

5

Це були робітники різних бригад. Чабров не всіх знав в обличчя, та він і не додивлявся до них. Відчував задоволення з того, що вони йшли поряд, позад нього, попереду, ішли швидко, випереджаючи один одного, гупаючи чобітьми по дощаному помосту. Гурт робітників, гупання чобіт, стишений тривогою чийсь голос («Чую: гатить хтось у двері так, наче на пожежу...»), і взятий під його ногу крок, і сподівання чогось невідомого — все це теж нагадувало Чаброву якісь інші, давно пережиті дні. Йому легше йшлося в гурті, в оточенні молодих відважних людей. Те, що він бачив зараз, заспокоювало його: завал, пливун, вода уявлялись йому нині зовсім іншому, не такими загрозливими, як досі.

Митько йшов поряд з Чабровим. Він один з бригади Єжовкіна вдало переніс катастрофу і тепер, повертаючись до кесона, відчував себе героєм. Всім хотілось розпитати його, як та з чого почалося, але Чабров тримав хлопця біля себе.

— А самі ви на якому місці були, коли стався вивал? — помовчавши, запитував Чабров знову майже те саме.

— Ми? Я? Відомо де — біля транспортера. У мене був свій завал, тільки встигай повертатись, — Митько згорда поглянув на хлопців, що йшли поруч. — А як затріщало, як гухнуло...

— Далі ми знаємо, де ти опинився, — дорікнув Ріпак.

— Аж біля виходу! — засміявся Петро.

Хлопці зареготали, а Митько блиснув на Петра зеленими, ще повними ляку очима.

Петро зрозумів той погляд.

— Як же могло так багато вивалитись породи? — допитувався Чабров. — Зламало кріплення, чи що?

— Вибрали на метр, воно зверху цілим метром і посунуло.

— На метр? — Чабров став мов укопаний. — Ви брали метрову західку?

— Не я, Олександрє Михайловичу. Софрон і Тобиш з хлопцями брали. Моє діло — транспортер. Посперечались, а потім брали.

— Про що сперечались? — Чабров пішов, насторожено слухаючи Митька.

— Сперечались? Це не я один чув, всі чули, — уже виправдовувався Митько.

— А все-таки про що ж? — втрачав терпіння Чабров.

— Відомо, за що: Тобиш за своє, а Софрон за своє.

Чабров суворо подивився на Митька, і він заговорив ясніше:

— Ну, технік — за півметра, мовляв, є наказ, метрову не дозволено. А Софрон — давай ризикнемо, інакше нам не осадити Ріпака. Це всі чули.

— Он що! — зронив задумливо Чабров і рушив вперед.

Позаду почулись швидкі кроки. Робітник біг, посковзувався, грюкав дошками настилу. Коли він наблизився, дехто озирнувся.

— Михайло! — радісно скрикнув Петро.

Ріпак непомітно відстав. Чабров не надавав цьому ніякого значення. Ішов мовчки, похиливши в задумі голову. Ситуація йому стала до кінця зрозумілою. Коли б Артур не поступився перед Софроном... Коли б Софрон не напосідав на Артура... Будь вони іншими людьми, все було б по-іншому.

Чаброву знов пригадалася остання розмова з Тобишем, коли він заступав змінним техніком. І на цей раз Чаброву довелося вказати йому на надмірну довірливість до породи і страхати його пливунами, які вже нависали, заморожені чи ні, у прохідників над головами; Артур і тепер слухав «батечка» абияк, а в його жвавості так і вчувалось самовпевнене: «Ми ризкуємо! Над нами ті пливуні, а не над вами!»

Мовчки, понуро йшов Чабров, не дослухаючись, про що гомоніли робітники. Давні висновки його життя, що відклалися в свідомості, як сіль на солдатській гімнастерці, здобуті в таких самих тунелях, оживали тепер. Чабров міркував про те, що за всі прості істини уже заплачено дорогою ціною — життям інших гірників, навіть його, Чаброва, здоров'ям, і ось вони знову взяли за себе плату кров'ю, стражданнями. Чаброва аж поривало зупинитись і сказати про ті істини людям зараз. Та він ще і ще перебирав у думках сьогоднішню подію. «Єжовкін всьому виною і я... Моя довірливість до нього. Увійшов ти в мою душу через мою доброту, а підеш із неї з її гнівом!»

Чабров майже наштотхнувся на Ріпака, який стояв перед входом на площадку і ждав, поки Чабров зійде перший.

— Будь ласка, Олександрє Михайловичу! — Робітники спіяли за Ріпаком.

— Старикам даєш дорогу? — перебрав Чабров своїми руками спину прохідників.

— На площадку, Олександр Михайловичу.

— Не далі? Це ми ще побачимо,— Чабров знову згадав, що йому треба пройти до вибою, і ще відчував нерішучість.— Слухай, Павле,— заговорив він по-іншому, напівтаємниче.— Кого ти нам даси з своїх хлопців на місце Єжовкіна?

Ріпак розгубився. Він не був готовий до такого запитання.

— Нікого, Олександр Михайловичу,— випалив він.

— Як це так? Ми, брат, такі прохачі, що можемо й самі взяти, коли будеш опинатись.

Робітники засміялися.

— Не дам нікого. Вони ж зіпсують найкращу людину,— Ріпак поплескав по плечу Митька.

— От-от! Значить, туди треба крем'яного хлопця.

— Кремінь на таких у нас є! — Ріпак подивився на Петра.— Ось Мазур.

— Ого! — зареготав Михайло і враз укліяк. Митько дивився на нього звіром.

6

Поліна, напружена й схвильована, стояла на краєчку площадки, ждала, коли наблизиться Чабров, коли поспитає її про те, що трапилось. Зміна її вже давно скінчилась, а звідси ще не скоро підеш. Поліна зблідла від втоми й перевитань.

Вона вперше в житті бачила на свої очі таке нещастя, вперше чужі страждання були їй такі близькі, такі відчутні. І ще потерпала від того, що стільки людей найшло сюди опівночі, стільки тих допитувань та дзвінків телефонних! Тремтячи від не переможеного ще страху, вона дивилась на Чаброва, який уже піднімався по драбинці на площадку.

Тільки на хвилинку Чабров затримався перед манометром. Поліна, ловлячи кожен погляд начальника, взялась оповідати, хто їй перший подзвонив з кесона, хто сказав, що падає тиск, як благали подавати повітря. Чабров рішуче пройшов до шлюзу.

— Повітря! — наказав він, опускаючись на лавку.

Робітники всідалися на лавах поруч з Чабровим. Поліна, ламаючи собі руки, стояла непорушно.

— Давай, шлюзуй! — гукнули з камери.

Дівчина стала на дверях.

— Я... я, Олександр Михайловичу, не маю права. Не всім

дозволено заходити до кесона.— Вона поглянула на Ріпака й на Петра, шукаючи в них підтримки.

— Мене маєш на увазі? — обізвався Чабров, ніяковіючи під впертим поглядом дівчини.

— Вас, Олександрє Михайловичу.

— О, а я думав, когось іншого,— весело озирнув обличчя робітників.— Так, дочко, мені ніхто й не дозволить, крім мене самого. А я собі дозволяю. Іди відкривай кран.

Робітники бачили, що начальник будівництва зніяковів, йому незручно було виправдовуватись перед дівчиною. Мовчали.

— Хоч би хтось подзвонив мені... Я відповідаю, Олександрє Михайловичу,— Поліна ще шукала підтримки у хлопців, але вони вже не дивились на неї.

— Всі будемо відповідати.

— Не на смерть ідемо. Чого панікувати?

— Слухай старшого!

Почервоніла, розгубилась Поліна, але стояла на дверях, і у всій її постаті виявлялась впертість — не зійде вона з цих дверей, ніхто їх не зачинить. Вже готова була обуритись за те наполягання. Навіть Петро відвів очі од неї.

Чабров підвівся з місця і, пригинаючись, мовчки поліз через ноги інших до виходу.

За його спиною бунтувались голоси:

— Заткнись із своїм «правом»! Шлюзуй!

— Чому її слухаєте?

— Ми тільки з вами, Олександрє Михайловичу.

— Геть її від крана!

У вигуках уже кипів гнів. Поліна ладна була одступити з порога, та Чабров сам затримав її.

— Дівчино! — зробив тривалу паузу і дивився в її молоді обличчя, від якого наче передавалась йому сила, що промінилась в ній.— Ти можеш вивести мене з камери. Та ми всі, і ти в тім числі, не маємо найменшого права сидіти отут бодай хвилину. Знаєш, що діється зараз у вибої? Ні? Я теж не знаю. Розумієш, що це означає?

— У неї не це на думці...

— Боїться відповідальності за вас...

— Аби їй було спокійно.

— Що ви кажете! — крикнула Поліна. Погляди людей, які йшли зараз у небезпечний вибій, погляди Ріпака, Петра, Чаброва пекли її.— Не за себе я думаю. Не вірите мені, то я теж згодна піти з вами в кесон.

— Давай з нами!

— Ей, хто там є — відкривай кран!

Щасливий Петро перехопив запальний погляд її очей і підвівся з місця. Робітники тепло дивились на Поліну.

— Можна мені? — дівчина стояла перед Чабровим, вся в чеканні й напрузі.

— Безперечно, можна! — сказав Чабров і знову згадав, як воювали кесонники з отаками наполегливими дівчатами на Московському Метробуді.— Можна, дочко, але сьогодні я заміну тебе. Я піду в кесон замість тебе, керуючись тим самим почуттям, яке, вірю, є і в тебе. А що таке відповідальність перед іншими, це ми з тобою, Поліно, добре знаємо. Випускай на нас бурю, дівчино!

Звук, з яким повітря вдерлося до шлюзу, нагадував вибух. Чабров затулив вуха. Занило в них. Ковтаючи слину, мимоволі бігав очима по залізних стінах циліндра. «Цілуй заклепки! Заклепки цілуй!» — вчулось йому в потужному шумові повітря.

Усміхнувся і побачив звернені до нього обличчя.

7

У Байраченків новорічна гулянка набирала веселої сили, до столу вже подавали смажену курятину і різноманітні салати, як у передпокої довгим дзвінком обізвався телефон. Дзвінка тут очікували од сусідів — вони мали прийти на вечерю трохи пізніше, після того як посидять з дітьми біля ялинки, і Дора Устимівна, до краю вдоволена компанією, зачувши телефон, повернула до нього просто з величезним блюдом.

Роман Аристархович не вдавався до делікатностей, йому було зараз не до них, отож його пряме звертання до Віталія Юхимовича, без привітання і святкових примовок, немало здивувало господиноу.

— Тебе, Вітя... Коли б не приїжджий хтось, — сяючий погляд і розчервонілі щоки Дори Устимівни казали чоловікові, що їй зараз дуже весело.

Розкладаючи курятину на тарілки, майже оглушена гомоном із заводами магнітофона, Дора Устимівна все-таки розчула кілька слів чоловіка і, все покинувши, вибігла до нього. Віталій Юхимович з діловим виразом на обличчі мацав пальцями лисину і слухав. Дора Устимівна збагнула, що йшлося про щось на будівництві метро, про неприємності, які стосувалися і її чоловіка, і, ставши зовсім поруч нього, немов затуляла його від тих, що проходили до кухні, очікувала певніших слів.

— Зараз же!

Віталій Юхимович повісив трубку і потягся до пальта.

Дора Устимівна раптом уявила, що на Метробуді трапилось якесь нещастя з Поліною. Її жвава з охмеління уява зринула так вільно й далеко, що вона сплеснула руками. За одну мить привиділось таке, що аж спинило дихання.

— Я зараз повернусь, Дорочко... Скажи гостям, що я спустився до магазину.— Віталій Юхимович похапливо зодягався.

Пройшовши до свого кабінету, швидко перегорнув папери і відразу знайшов потрібне.

— Що ж там, Віталіку? У мене мало не розірветься серце...

— «Що ж там...» Звичайні підземні несподіванки. Земля, Дорочко, живе за своїм календарем... Роман Аристархович просить негайної консультації.

— Ох, налякав ти мене,— Дора Устимівна поправила на шиї чоловіка шалик, обвіваючи його міцним запахом парфумів і розігрітого тіла.— Я, дурна, подумала бозна-що.

— Що ж ти могла подумати? Іди до гостей.

— Думала, може, що трапилось з Поліною.

— З Поліною? — Віталій Юхимович застиг.

Дівчина постала йому перед очима такою, як увійшла до кімнати і сказала: «Ось здача. Прощайте!» І справді, де ж вона знайшла собі притулок? Де живе зараз?

Байраченко пройшовся по кабінету, збентежений і розгублений.

— Чого раптом це спало тобі на думку? — Віталій Юхимович подивився на дружину допитливо й тривожно.

— Сам знаєш чого. Такі дівчата на зло іншим можуть зробити з собою що завгодно.

— Кажи, не на зло, а у своєму безвихідному становищі. Ми поставились до неї не по-людськи.

— Якби ж вона не така вперта,— прошепотіла Дора Устимівна, а очі її винувато забігали.— Попросила б вибачення за ту курку, чи що.

Віталій Юхимович подався до дверей.

— Віталію! — гукнула дружина, коли він уже був на сходах. Швидкими кроками підійшла до нього.— Поспитай у Романа Аристарховича за Поліну...

В передпокої кілька голосів гукали господарів. Віталій Юхимович погулав широкими стрибками по сходах вниз.

Ще школярем він виколупав на крутому березі Ірпеня шматок бурого і твердого, як вугілля, дерева і від когось довідався, що це уламок високого красивого дерева, яке росло мільйони років тому на цій землі. Тоді Віталій Байраченко обрав собі фах геолога на все життя.

Віталій Юхимович, опинившись на вулиці, відразу забув про дім, про те, що спало ні з того ні з сього на думку дружині. Люди, що зазнали горя в тунелі від злої примхи глибин, стояли йому перед очима. Байраченко добре знав, як страждають вони, коли немає повного узгодження між їхньою волею і затаєними, могутніми силами. Незвичайне завжди запалювало його до праці.

— Віталій? — головний інженер ішов йому назустріч на другому боці темного провулка.

— Я, Романе, я! З Новим роком, друже! — подав руку Байраченко, придивляючись до обличчя товариша, з яким не бачився досить довго.

— Спасибі. І тобі моє поздоровлення. Пройдемо до контори?

— Де зараз кінець тунелю?

— Під ТЕЦ. Така історія, Віталію! Така!

— Під ТЕЦ? Конкретніше. Там велике подвір'я?..

— Де штабелі вугілля.

— Це щось певніше. Якраз у цьому місці найнижча точка річища Либеді,— пояснював Байраченко.

— Це нам відомо. Тут вся загадка з повітрям: куди воно поділося?

— В конторі ми цього не розв'яжемо. Треба шукати ознак на поверхні.

— На подвір'ї, значить? То, може, взяти ще когось з собою? — розгублено дивився Роман Аристархович на чисте пальто колеги, його світлий шарфик і пижикову шапку.

— Згадаймо, друже, нашу власну цікавість, впертість, якими колись відзначались.— Байраченко звернув униз на вулицю Толстого.

— О, колись! В минулому ми всі були кращими.

Вулицею Саксаганського ішла компанія. Пісня розлягалась дуже голосно.

— Пам'ятаєш наші нічні прогулянки? — мовив по паузі Байраченко.— Ватагою ми любили йти обов'язково посеред вулиці.

— Молодість!

— Йй потрібен простір.

— Мені подобається новий рух бригад. Він кличе вперед, як течія ріки.

— Рух за комуністичну працю? — Роман Аристархович вимовив ці слова майже іронічно. — Ти віриш, що це щось серйозне?

— А ти не віриш?

— Ну, коли мене запитують, я, звичайно, вірю, агітую. А сам поки що не бачу в ньому чогось позитивного.

— А я бачу, Романе! Бачу, друже. Ви, закоренілі виробничники, часто за деревами не бачите лісу.

— Ми, спеціалісти, мусимо вдивлятись в кожне дерево зокрема. Перспектива, простір — над цим думають інші. Вони за це гроші одержують.

— Дозволь зауважити: щось ви не дуже пильно доглядались.

— Теж думаєш, що є незапломбована свердловина?

— Так, Романе. Мабуть, ота остання. Її покинули цієї осені, після аварії.

— Стій! Та сама? Справді, про неї тоді забули.

— Вона, друже! Підемо прямо туди, — піддав ходи Байраченко.

Роман Аристархович поник, ішов повільно і якось безнадійно.

— Тепер Чабров усю вину звалить на мене, — сказав він сам до себе.

— Так, може, я буду зайвий свідок? Можливо, ти даремно ведеш мене туди?

— Ні, ходім.

Ще йшли мовчки. Інженер сказав украдливо:

— Ти, Віталію, неточно зрозумів мої думки про бригади. Сказати і подумати кожна людина може по-своєму. А діяти ми зобов'язані так, як нам належить.

— Ми з тобою давно не бачились, Романе.

— Давненько.

— Тихо! — закам'янів Байраченко. — Я чую, як шумить повітря!

— Це охолоджується вода.

— Треба, Романе, відрізнати серед інших запах глини, щоб уміти розпізнавати шум підземного повітря.

— Скоряюся! Викликати робітників?

— Навіщо? Тут знайдеться сторож, та нас двоє. Чи ми, по-твоєму, не робітники?

Байраченко сміливо, як свій, загамселив кулаком у ворота.

Через годину вони повертали на будівництво. Десь від університету в небо злетіла одна-однісінька самотня ракета. Вона повільно описала високу дугу, ллючи на місто і на хмарний небозвід ніжне зелено-жовте світло. Появилась наче лише для того, щоб позначити висоту, простір. Два літніх чоловіки, які йшли темною глухою вуличкою, побачили в тому скороминущому світлі свої закіптюжені обличчя, брудні руки, закаляну в сніг та в іржу одержу. Вони, як і досі, не надавали цьому ніякого значення.

Коли довкола стемніло, інженер сказав:

— Так, ми з тобою дуже рідко бачимось.

— Рідко. А отой молодий, високий технік, що бурхливо виступав на раді, у вас працює?

— Артур Тобиш?

— Здається.

— Сьогодні йому пороною поламало ноги. Обидві.

— Та ти що? — Байраченко зупинився. — Ну, як же це?

— Через цю саму свердловину. Мені зараз хоч не показується на люди.

Вони вже підійшли до воріт будівництва. Байраченко якраз хотів був сказати щось втішне своєму товаришеві, як до них впритул підїхала крита машина, що возила кесонників. Над її кузовом з труби вихоплювались веселі іскри. Їхала на роботу нова зміна.

— От прямо й наскочимо на «батечка», — зморено й глухо промовив Роман Аристархович.

— Жалко юнака. Він був рішучий, — обізвався Байраченко.

— У виступі проти кесона?

— Так, він був проти нього. Але тоді він говорив не з свого голосу. Серед інженерів було чимало противників повітряної подушки. Тепер вони замовкнули.

— Хтось говорив, що Тобиш сам боявся кесона...

— І це можливо.

— Але він з власної волі пішов змінним техніком у найважчу бригаду.

— З начальника дільниці?

— Так.

— Мабуть, шукав свій шлях... В підземеллі. От бачиш — простору у підземеллі. Щось сковувало його.

— Напевне

— Шкода такого.

— І мені шкода. Та що ж тепер вдієш? Молоді кістки зростаються швидко.

Вони зайшли на подвір'я будівництва. Чабров стояв у оточенні робітників біля естакади, щойно піднявшись з підземелля.

— Ну, тепер, хлопці, з Новим роком вас! — Чабров підніс над собою руку в рукавиці. — Будемо сподіватися, що інженер більше не випустить духу з вашого кесона. — Робітники помітили Романа Аристарховича і незнайому людину, розступилися. — І консультанти, виявляється, не сплять. Вітаю вас.

— Яка технічна несподіванка, Олександрє Михайловичу. Повітря пробилось на поверхню біля самого басейну охолодження. Ніколи б ніхто не почув.

— Так уже й ніхто. Он Бориса, музиканта нашого, послали б.

Хлопці засміялись, поглянувши на Бориса. Той був у спецівці і білій-білій сорочці з чорним метеличком.

— Ну, марш по домівкам! Сьогодні робочий день, товариші. Доки не перейдемо непромерзлого вікна в породі, свята відмінюються. Щодня нам треба пересувати щит хоч на півметра. Інакше засмокче, затягне і його і нас з вами на самий на той світ, в пекло.

— Залягання пливунів над тунелем — десять метрів, — обізвався Байраченко.

— Ну, от, ми за ніч очистили породу і взяли перших півметра. З новою зміною залишається інженер. — Чабров пересмикнув від ознобу плечима і рушив у напрямку роздягальні. Роман Аристархович потюпачив за ним слідом, заклопотаний і засмучений дорученням.

10

Робітники швидко, один за одним, шугнули до машини, і вона від'їхала. Байраченко залишився на подвір'ї сам. Озирнувся — довкола не було нікого. Він обурився і рішуче пішов до виходу на вулицю. Ступивши кілька кроків, зіткнувся з людиною, яка повільно, втомлено рухалась від естакади, мабуть, останньою піднявшись нагору.

Подивились одне на одного і розминулись. Поліні здалось, що це був хтось знайомий, але їй не хотілось навіть напружувати свою пам'ять. А Байраченко подумав, яка цій людині випала сьогодні тяжка зміна, і раптом згадав, що це могла бути Поліна. Так, це була вона.

— Поліно! Полю! — Байраченко подався наздоганяти.

Дівчина обернулась. Байраченко наблизився.

— Чого ви тут, Віталію Юхимовичу?

Байраченко дивився їй в обличчя, бачив каску, біле чоло під нею, сяючі в пітьмі очі, білозубу кволу посмішку. Стояв схвильований.

— Поліно, я почекаю, поки ти переодягнешся. Тоді все вийшло так не по-людськи.

Дівчина опустила очі.

— Підемо до нас, Поліно.

— Я не піду...

— Ну, Полечко, навіщо так? Лариска тебе щодня шукає по кімнатах. Між людьми всяке буває. Дора Устимівна пробачила тобі.

— Я ні в чому не провинилась перед нею.

— Ну, ти пробачиш їй. Це не має значення. Тобі листи є...

— Порвіть їх. Не потрібні вони мені... Поцілуйте за мене Лариску, — Поліна ледь зробила крок.

— Поліно! — Байраченко спробував затримати дівчину, але вона пішла. Під її чобітьми поскрипував втоптаний сніг.

У світлі вікон душокомбінату, які сяяли, наче у святковому домі, промайнула постать. Головний інженер біг, котився сюди з гірки.

Інженер вхопив під руку Байраченка:

— Пробач мені, Віталію! Треба було поговорити з Чабровим. Невгамовний старий... Ходім, проведу тебе трохи.

Вони рушили в напрямку воріт.

— От ніченька так ніченька. Запам'ятається.

Байраченко нічогосінько не чув того, що говорив Роман Аристархович. Ішов — неначе глухим підземеллям.

11

Чабров залишився вдоволений тим, що все побачив на власні очі у вибої, що призвичаїв хлопців до нової обстановки. Спроквола, милуючись містом, веселими зустрічними, він наближався до свого будинку. Відчув, як боляче закрутило в суглобах ніг, зупинився: «Невже? — збентежено спитав сам себе. — Невже не минеться?...» Кесонна хвороба, тяжка ломота в суглобах, була знайома йому. Він таки не мав права заходити до кесона зі своїми нахилами до захворювання.

На третій поверх до своєї квартири він уже ледве-ледве піднявся. В усіх суглобах пекло, крутило. Здавалось, що ступав по жаринках. В голові шуміло, у вухах боліло. Вчувалось, ніби

хтось вигукував регочучи: «Цілуй заклепки! Заклепки цілуй!»

Тетяна Павлівна, гості, натовлені чеканням, галасливо зустріли Чаброва ще на підході до квартири. Хтось заспівав до нього згори: «Капітан, капітан, усміхнися!» Чабров, задерши голову, подивився вгору. Усміхнувся з передостаннього східця.

І більше не міг ступити й кроку.

ЕПІЛОГ, АБО ЩЕ КІЛЬКА ЕПІЗОДІВ

1

За січень і лютий прохідники проклали тунель до сподіваної відмітки. Бригади просувались невеличкими кроками в заморожених ґрунтах і під тиском повітря. «Кесонна хвороба» прихоплювала ще декого, як і Чаброва. Хлопці виліковувались і повертались до своїх бригад. Ріпакова й Мазурова бригади стали славними на все місто, а інші дві влилися в них.

Прийшов зелено-блакитний місяць весни. І приніс на будівництво велике свято — «збойку». Змикання двох кінців тунелю, початого з різних сторін. В глибинах землі мають зійтися вони й утворити єдиний шлях. Хто прокладає тунель у скелях, під ріками й озерами, той знає, що значить це, яка це перемога праці, розрахунку, людини — зустрітись двом загонам, які йдуть одному одному назустріч, що значить одного дня почути перед собою в товщах землі загадкове гупання ударів, потім бубоніння голосів, потім пробити отвір і подати руку другові.

Була така «збойка» і на цьому важкому перегоні: зустрілися бригади під містом! Ця подія зібрала всіх причетних до цього будівництва, звела тих, хто давно не бачився один з одним, сколихнула багатьом душі споминами. Гриміла музика оркестру, лунали промови, спалахували «блискавки» фоторепортерів, і все це відізналося там, внизу, в тунелі, де ще недавно гуркотіли відбійні молотки, вагонетки, де закипали пристрасті змагання протиріч, боротьби за першість, де Либідь чинила свою розправу над людьми.

Прийшов на «збойку» і Артур. Він не збирався спускатися до тунелю, та його ніхто й не пустив би туди, ще слабого, з двома милицями під руками, але не міг усидіти дома, коли почув, що сьогодні на його дільниці свято.

Доки лунав гомін внизу, Артур сидів на лавці біля прохідної будочки під кумачевими лозунгами, бесідував з вахтером (той розповідав йому свої страшні прохідницькі історії) і, натомлений, уже намірився було йти додому, коли з тунелю піднялася перша група людей. Вони йшли і гомінко розмовляли — мітинг, вигляд готового нового тунелю викликав у всіх захоплення — там народилася світла довга вулиця!

Серед них була й Таміла. Побачивши Артура, вона розхвилювалась до сліз: її коханий за півтора місяця вперше придибав з допомогою милиць сюди на подвір'я, куди він раніше приходив щоранку. Біля Артура затрималися ще люди: прохідники, техніки, знайомі робітники. Артур тиснув усім руки, радісно дивився всім в очі, як рідним, і ждав-назірав, як ось-ось появиться Єжовкін. Після тієї новорічної ночі не бачив його, нічого не чув про нього, бо при ньому ніхто й ніколи не заводив об нім ніякої розмови. Знали всі: Єжовкін був причиною страшної аварії.

Єжовкін не з'являвся. Раптом із-за будівель виїхав «Москвич». Артур упізнав машину Чаброва, і йому тьохнуло серце: Єжовкін, мабуть, їде з Чабровим?

«Москвич» підкотив до воріт і спинився. Дверцята відчинилися. З них вихилився Чабров.

— Артур?! — вигукнув він. — Прийшов на зміну?

Артур завважив, що в машині не було більше нікого.

Артур зустрівся з Чабровим поглядом, відчув у його очах тепло приязні, щирість радості.

— Прогулююсь, Олександр Михайловичу, — відповів стиха.

— Раз так, сідайте удвох з Мілою, покажу вам розлив Дніпра, — Чабров відкрив дверцята.

Артур і Таміла перезирнулися.

— Заїдемо за моєю старенькою і подамося на простори.

«Москвич» розгорнув на воротях людяний потік. Робітники впізнавали Артура, стукали руками по шибках машини.

2

Поставили машину на обочині, звідки було видно Дніпро. Жінки обрали собі лаву, чоловіки залишили жінок милуватись далечинню, сизими туманами верболозу на островах і повинню, а самі пішли по сухих асфальтових доріжках.

Артур ішов дуже повільно. Схудлий, заглиблений в себе, мовчазний, він здавався Чаброву зовсім не тим, яким знав раніше — так наче він побував десь далеко й довго і так змінився там, що появився перед Чабровим невпізнано іншим.

І Чабров відчував його нині по-іншому, без тих упереджень і неприємних нашарувань — все розтануло, розвіялось, розмилось і тією сумною подією, і часом, і несподівано близьким сприйняттям долі Артура, яка стала зрозумілішою Чаброву. Залишилось у їхніх стосунках лише щось недовомлене, нез'ясоване, неосягнуте до кінця думками.

Вони пройшли по алеї, яка вивела їх до пам'ятника Слави. Розмовляли про метрополітен, про Київ, рибальство.

Артур звернув до плацу, де поблискував ряд надмогильних плит з написами. Чабров зупинився. Артур попросив його пройти далі, і вони спустилися по східцях вниз.

— Артуре, скажи щиро, — обізвався Чабров, уповільнюючи ходу. — Тоді, на раді, ти виступив з своїх переконань?

— Проти спокійних ночей начальства? — Артур став перепочити, дивився собі під ноги.

— Ти тоді був настроєний, коли хочеш, анархічно. Ніяких авторитетів! Не довіряв і моїй чесності, моїй сивині.

— Признаюсь, Олександрє Михайловичу, як перед батьком: не думав про вашу сивину, — заговорив Артур розважно, спокійно. — Для молодії людини буває досить однієї сторонньої думки, яка западе їй в голову, щоб штовхнути на безглузді вчинки. Деякі інженери, признаюсь, вбивали нам в голови: «Можна й без кесона»... Потім дома... Є таке поняття: комплекс психологічний. Під час практики я бував під високим тиском повітря. Після того лікарі виявили у мене ускладнення. Це дуже налякало матір... Мабуть, я думав про себе і не довіряв досвіду й чесності старших.

— Так, молодий на сивину не завжди зважає.

Артур рушив далі. Чабров міркував вголос:

— Зморшки на чолі, срібло у волоссі... А слід на душі... Я не про себе. Будеш колись сивим, можливо, й таким хрипуном, як я... І, може, й тоді знайдеться хтось такий, що не повірить тобі, що тебе відкопували з-під породи. А ти був під завалом. Ти, а не він, отой зневажальник! Ось тоді й ти відчуєш, якою важкою буває зневага до твоєї думки і до твоїх літ. Нічого важчого за це немає.

Чабров став. Якусь мить поверх молодих дерев дивився у чисту блакить неба. Артур спинився поруч.

— Ти не ображайся за такі повчання, Артуре, — тихо і глибоко душевно вимовив Чабров.

— Ні, Олександрє Михайловичу.

— Я кажу тобі те, що сказав би й своєму сину. Його немає в мене, Артуре. Він був. Єдиний син, як і ти у своїх батьків. Я з ним розмовляю, коли приходжу сюди.

Артурів погляд впав на надмогильну плиту.

«Чабров Олексій Олександрович. Загинув у повітряному бою над Києвом 26 грудня 1943 року».

Артурові помліли ноги. Він зліг на милиці і дивився, дивився на могилу, на викарбуване прізвище.

Тінь Чаброва колихнулась. Артур не наважився поглянути в його бік. Батько тихо віддалявся від могили свого сина.

3

З нагоди «збойки» всім прохідникам дали триденну відпустку, і Петро, спорядивши свого потужного нового мотоцикла, помчав до родичів свою молоду дружину.

Вітер пружно бив у високе, чисте скло, свистів у вухах. Асфальтовий шлях біг назустріч, як вода.

Крізь насторогу й зосередженість Петро й Поліна відчували щастя близькості й насолоду швидкої їзди.

Десь за Святошином, на прямому відтинку шосе, Петро наздогнав машину, в кузові якої сиділа одна людина.

Він поглянув на неї, коли увімкнув сигнал обгону, і тієї ж миті мало не скрикнув. Той, хто був у кузові, опустив коміра плаща, яким затулявся од вітру, і аж підвівся з місця.

Машина залишилась позаду. Коли вона позначилася в дзеркальці мотоцикла, Петро обернув набік голову, кинув:

— Михайла бачила?

Поліна ще ближче притулилась до Петра.

— Де?

— На машині...

— Михайло! — Поліна скрикнула так, ніби щось впустила і воно розбилося на сотню бризків.

Петро не озирнувся — на мить уявив обличчя дружини. Її руки ще міцніше стиснули його тіло, і він відчув їхнє тепло і ще щось, велике, дороге, як цей світ сонячний.

— Вчора показував мені листа... Марія кається... Ну як тобі? — вже про інше спитав.

Поліна гарячими губами припала до його шиї.

4

Друзі-прохідники, ви ніколи не бачили, щоб я при вас, у вибої, що-небудь записував до свого блокнота, — мої руки були там брудні й мокрі, такі ж, як і ваші. Ви розуміли, чому я приходив до вас вдень і вночі на зміну, в кесон. Ви знали мої наміри, бо ми були щирими друзями.

Напередодні «збойки» я був далеко від Києва, але як я міг не прибути на ваше і моє свято трудової перемоги!

Вранці, за годину до торжества (о, були в тунелі і музика, і сліпуче світло юпітерів кінохроніки), я вбіг до роздягальні, щоб змінити капелюх на каску і сандалі на гумові чоботи,— без цього ніхто до тунелю не впустить.

На сходах зіткнувся з гардеробницею, тіткою Настею. Вона теж поспішала: тримала в руках дві каски, парусинову куртку, була страшенно заклопотана і навіть трішки зла.

— О! — вигукнула вона, піднявши на мене здивовані очі.— І ви... на мою голову,— і тут же усміхнулася.— Давно не заявлялися. Спецівки вашої вже немає, віддала іншим.

Я благально дивився на неї. Настя зрозуміла моє мовчання.

— Та ходітьте подивимось, може, хтось не прийшов.

В кімнаті пахло сухим, глиняним, бентежним, рідним мені запахом. То був дух прадавнього моря, блакитної глини. Повітря було аж сиве: тільки що через цю кімнату перейшли десятки робітників і гостей, які вже спустилися вниз.

— Пощастило ж вам! — обізвалася тітка Настя десь із-за вішалок.— Якраз ваш, сорок третій номер.

Вона винесла великі, старі чоботи, буру, витерту об залізо й бетон куртку і кинула все переді мною на підлогу.

— Це ж отого, Єжовкіна. Зодягайте.

— Софрона Єжовкіна?

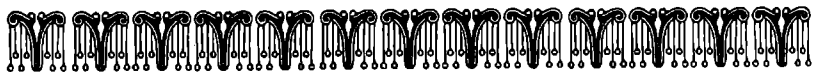
— Та того ж, чорного луципера. Розрахувався, кажуть. Повіявся з бідною жіночкою ще кудись. Тісно йому в нас, тісно скрізь, на всьому світі.

Я почав переодягатись. Тітка Настя ще обізвалася від порога:

— А книжку ж про нас ще не написали? — вона вимовила ці слова просто й вимогливо і так дивилася на мене, стоячи в енергійній позі півоберта, що немовби зважувала: залишити мені гумові чоботи такого цінного як на сьогодні розміру чи ні?

Земля під цієї будівлею, під усім Києвом, у ці хвилини, здавалося мені, гула урочистою глибинною музикою.

1959—1961

ТРИ ВЕРБИ

ПОВІСТЬ

1

Захар стояв на палубі пароплава. У чистій, прозорій воді пливло глибоке, в білих хмарках, небо. Праворуч, зовсім близько, тихо просувалися кручі, білі хати. На березі розстигалися полотна піщаних мілин, кучерявилися зелено-сизі верболизи.

Все пливло назустріч Захарові, і він усе впізнавав. Це був його рідний край. Ждав, як із-за кручі, що рішуче видавалася на ріку, ось-ось покажеться пристань Три Верби.

Од самої зими Захар не був у своїх батьків, а ще давніше не припливав до Трьох Верб по Дніпру, не здирався до села крутою, знайомою з дитинства стежкою.

Його речі — акордеон і чемодан — стояли біля ніг, в руках був сувій білого паперу. Поглянувши на них, Захар свіжо відчув радість приїзду, а з нею і сповнену висоти літнього дня широку ріку, і саму лагідну літню воду.

...Навесні вода прибувала каламутна, сильна, сердита, чужа. Вона затоплювала острови, відбирала у подніпрян пристані, дороги, заплави. Дуби й верби, стоячи по саме гілля у воді, скорялися їй і терпляче ждали, поки вона вгамується. І вона втихала, прояснялась і, лагідна, повертала бережанам пристані, острови й випаси. Людське життя довірливо підступало до берегів.

Тоді Захар зі своїм дідом перепливали на острови. На пором брали телят, казани, відра, мішки з харчами і просувалися за моторкою навскіс через бистринь. Телята стукотіли ратичками, били молодими ріжками в загорожу. Захар сидів на дошці, яка звисала над течією, і телята дихали йому в потилицю. Він доторкався рукою до їхніх мордочок і хлюпотався у воді ногами. Вона, гостра й швидка, приємно лоскотала...

Пароплав горнувся за течією, наближаючись до біло-синього дебаркадера. З верхньої палуби спускалися жінки з корзинами,

кошиками, зачервоненими соком полуниць. Захар надійніше прихилив до себе згорток білого паперу. На березі, на піску юрмою стояли люди. Захар згадав, що в Трьох Вербках по неділях сходяться великі базари.

Скрипнув дебаркадер. Захар наче вхопився зором берега і побачив Валю.

Вона стояла перед трапом, що одним краєм впирався в пісок. Була у знайомій Захарові жовтій з білим комірцем сукні, у крепдешиновій косинці. Валя дивилася кудись вбік, повз пароплав.

В першу мить Захарові хотілося гукнути до неї, сказати, що він бачить її, але тут же збагнув, що і молодий чоловік, тілистий, з повними, округлими плечима, з великими, на всю щоку, бакенбардами, у солом'яному нетутешньому брилі, і вербова корзина та два вузли біля ніг мали стосунок до Валі.

Пароплав пришвартувався, і пасажири повалили до трапа. Захар протовплювався, щоб пройти біля Валі. Збентежений, він губився в здогадках і прагнув будь-що вловити її погляд.

А Валя, притиснута людьми до залізної огорожі, як і досі, дивилася кудись на ріку, не помічаючи ні тих, що проходили повз неї, ні самого пароплава.

Захара винесли на пісок, він поступився набік, щоб залишитися коло трапа, але на нього натиснули, і він подався далі. Цієї хвилини позад нього почувся рух, збуджений гомін тих, що чекали посадки, знялась на помості гупотнява. Захар опустив на пісок свої речі і, упрілий, задиханий, ловлячи на груди подихи з Дніпра, жадібно перебирав поглядом пасажирів, які розтікалися по палубі.

Двох, таких потрібних йому, ніде не було видно. Захар забувся про свої речі, про те, де він стояв, про щасливий день у його житті — приїзд до рідного села, до своїх батьків.

Пароплав одчалував. Під Захаром ніби гойднулась, попливла земля. Ні, це не був спогад руху. Земля попливла важко, щось дороге відбираючи, кривдячи його. Куди? Чому? З ким? Ці запитання били у скроні дзвоном.

Пароплав даленів. Захар довго проводжав його безтямним поглядом. В якусь мить здалося, що там, на кормі пароплава, хтось махнув йому рукою, і він ще пильніше прикипів зором до постатей, до найменшого руху серед них, але ніщо не підказало йому відповіді на те, що побачили його очі і що глибоко вразило серце.

Пароплав дробився, зникав у сонячних зблисках.

Я впізнала тебе ще здаля. Потім бачила твій відбиток у воді, коли ти проходив повз мене.

Хіба ти не відчував, як важко було мені стояти під твоїм гарячим поглядом?

Сьогодні вранці мені не так важко було покинути село, залишити свою матір, як пройти повз три верби, що ростуть під кручами. Хто придумав юнацькі клятви? Навіщо ми їх дали одне одному? Чому я не вмію забувати слів, узятих з душі своєї?

...Тоді Захар вперше виїздив з села до Києва, уже студентом інституту. Я проводжала його до пристані. Захарів батько, голова колгоспу, дав йому найкращі коні, тачанку, щоб вивезти до пристані. Ми залишили тачанку, його речі, а самі пішли стежками. На узвозі, де здавна ростуть три верби, де всі люблять стояти, дивлячись на Дніпро в далечинь, ми якось непомітно зупинилися. Може, ці вербички колись посадили закохані. Не принесли ці верби мені щастя... Нас гойдала царівна колиска — далечинь, нам усміхалася наша радісна мрія. Захарові вона навіяла думки про дивовижні палади, а мені — пісню. Я заспівала. Захар стояв і мовчав, потім заговорив про свій палац. Захар вводив мене до нього, як царівну, — я була в ті хвилини володаркою його дум і надзвичайної сподруди над Дніпром.

Ми поцілувалися і поклялися бути вірними, як вірні одна одній ці верби.

І ось через п'ять років я йшла повз ці верби, не бачачи їх за слізьми. Крадькома утікала з свого рідного села. П'ять літ піднесли Захара вгору, він тепер будує палади, а я втекла з села, щоб не бачити його. Ніколи не повернуся до Трьох Верб.

Прощайте, Три Верби!.. Чи не ти це, Захаре, так довго стоїш на пристані і дивишся вслід нашому пароплаву? Я хотіла, щоб це був ти.

Отямився, коли почув, як ревнув спинений поруч нього мотоцикл. Той, хто сидів на новій «Яві», опустил ноги, вперся ними об землю і обома руками грізно посварився на ріку.

— Бакенбардник!

Ще весь у лютій гонитві, молодий чоловік послав це слово з гнівною пристрасстю. Відстань до пароплава була вже чима-

лою, але він дивився на пароплав так, ніби й справді його погроза кулаками могла справити якесь враження на невідомого «бакенбардника».

Ця сценка розсмішила Захара. В мотоциклістові він упізнав чоловіка своєї рідної сестри — Миколу. Той так-таки й досі не звертав ніякої уваги на пасажирів, що стояв на піску зі своїм чемоданом, і тому Захар наблизився до нього.

Микола коротко, як у забутті, потис Захарову руку.

Родинне почуття огорнуло обох молодиків, вони з приємністю оглядали один одного.

Марія, сестра Захарова, минулого року вийшла за Миколу. Під час зимових канікул Захар уже гостював у них. Марія, як міг помітити брат, тоді була щаслива з свого заміжжя. Та навесні в одному з листів батько гнівно скаржився синові на Миколу. Згадавши про це нині, Захар одразу викинув усе те з голови: Микола стояв перед ним такий, яким запам'ятався з минулого літа, — по-парубоцькому здоровий, відверто зраділий.

— Пожальов'я чотири копійки на марку, чи що? Оце батьковими кінсьми пригриміли б за тобою.

— Батька пожалів.

— А-а. Ну, як твій диплом?

— Кінчаю. Живі-здорові наші?

Микола блимнув своїми сірими очима і перебіг поглядом на Захарів багаж.

— Все гаразд... Батько не злязять з тачанки, мати дома. Ну, давай свої пожитки.

— А доїдемо?

Микола перекинув ногу через мотоцикл і точним завченим рухом вибив підпору. Тут він мимохіть згадав, чого опинився на пристані, і сердито поглянув на пароплав, який уже ледве мрів на широкому плесі.

— Що?.. А-а, доїдемо! Я на ньому вожу по три лантухи разом.

— І нас буде не менше. Бери, — Захар подав йому в новому добротному футлярі акордеон.

— Друкарська машинка? — Микола виважив річ перед собою, замилувано оглядаючи.

— Приблизно, — відповів Захар і засміявся.

Вони прилаштували акордеон спереду на бак, Захар узяв валізку собі на коліна, а в руці тримав довгий згорток паперу. Другою рукою обійняв Миколу за стан.

Мотоцикл, ревновши, подерся по крутому шляху вгору.

Ми швидко обігнали людей, які йшли вгору од пароплава, проскочили повз три старезні верби на узвозі. Мені вчулося, ніби щось зойкнуло в тих вербах. Мені хотілося озирнутися, ще побачити ті могутні, напоєні джерелом дерева, але Микола, радий, що видерся на рівне, помчав щосили.

Я відчував за собою просторінь, яку видно з цієї висоти. Мабуть, з круч я ще міг би нагледіти й пароплав. Та нащо він мені?

Микола раптом спинив мотоцикла. Досі він зосереджено мовчав. Торкнувшись ногами землі, вилаявся довгою, як заклинання, лайкою.

— Вчора відправив йому за свої гроші три посилки, цілий місяць робив на нього... Утік і не заплатив ні копійки, злодюга.

— За це варт було б перехопити пароплав і в Черкасах.

— Він туди не доїде! Злізе десь у таких Вербах, як наші, і піде по селах. Шукай вітра в полі!

— Хто ж він, говори ясніше.

— В тім-то й річ, що він жив у нас півроку, а ми так і не знаємо, хто він.

Микола підібрав ноги, і я вхопився за нього.

Шлях збігав на долину поміж зеленими нивами. Ми швидко летіли вниз.

— Хто він, питаєш? — кинув Микола, і слова промайнули повз мої вуха, як іскри на вітрі.

Я повернув голову, щоб краще чути.

— Він твоєї спеціальності.

Микола знову замовк. Я дивився йому в потилицю. На його шию звисав хвостик давно не стриженого волосся. Під мою рукою напиналися, ворушилися м'язи його живота.

— Для Теслі він був архітектором, виконробом, малярем, ліпником, інженером, а для вербівчан — фотографом, художником, пічником і просто парубком.

Вітер наче розтягав ці слова, вони видовжувались в русі. Я немов наочно бачив їхній зміст. Під час практики я здибувався по селах з такими спеціалістами на всі руки. Вони будували в колгоспах пташники і Палади культури, самі креслячи сякі-такі робочі схеми скорше для омани недалекогоглядного замовника. По хатах підробляли собі на горілку тим, що перемальовували «на патрет» з єдиних карточок єдиних синів і батьків, загиблих на фронті. Їм колгосп виписував на день по качці або й по індичці, вони пили, їли, наживалися. Я ненави-

дів їх, як і тих, що продають на базарах килими, на яких намальовано непомірно великих, довгошійх лебедів і красунь, що розчісують руді кучеряві дротяні коси. Вони боялися мене: як тільки зачували, що я прибував до колгоспу в справах будівництва, щезали із села на кілька днів, а то й назовсім. Я часто мав оглядати і перевіряти зроблене ними, і мені здавалося тоді, що я йшов по сліду хробака-короїда, звивистому й пaskудному.

Я дивився в потилицю Миколі, і мені було трохи смішно з нього і трохи жаль його. Він, знаю, такий охочий до нової роботи, такий наполегливий: рами для вікон своєї веранди виготовував за власною схемою, всі шибки зробивши трикутниками. Вітрові дошки всіяв різаними візерунками. Все це у нього од батька. Добре, мабуть, попрацював на «бакенбардника».

— Значить, заробив на тобі й втік?

Мотоцикл майже перелетів через канаву у самому низу долини і гребонув щодуху нагору.

Микола мовчав.

— Сам утік?

— Марфину Валю знаєш?

Тополі при дорозі напливали, немов падали на нас.

— Вчилися разом.

По тому, як Микола вів мотоцикл, я визначав його настрій: він то перестрибував рівчаки, сердито згадуючи втікача, то заспокоювався — радів з того, що повертався до Байрачного разом зі мною.

5

Як доречно трапився Миколі Захар! Привезе він його просто під ворота батькового подвір'я і дасть сигнал, щоб вийшли старі. До них Микола не ходить з весни, але нехай вони бачать, що він родичається, поважає Захара і ладен жити з батьками у злагоді, аби тільки Андрій Трохимович не прискіпувався до нього то за те, то за інше.

— Життя дано кожному, і кожний сам розпоряджається ним і живе по-своєму, — сказав було якось Микола під час перепалки з Андрієм Трохимовичем.

— По-своєму?! — обурився той. — Ні! Ти живи по-моєму, бо я на тебе трудився. Недоїдав, недосипав, аби ти став людиною.

— А тепер син без батька, без старших сам знайде собі дорогу.

— Сам? Та ви тепер усі дуже грамотні, вмієте пащекувати. А до того, як навчилися читати отакі лекції нам, старшим, хто вам моню і хлібець підносив до рота? Не ми? Мовчиш. Ти сам поживи для своїх дітей, оддай їм піввіку, тоді й зрозумієш, як воно — байдуже чи ні, куди йде молоде покоління. От що! Усім своїм життям ти віддячуєш батькам за їхні мозолі і сльози. Не грошима та посилочками, ні! Радість їм потрібна за тебе! Радість! Роби те, що вони любили і люблять. Не залишай їх самих з своїми уподобаннями. От!

Микола був наповнений цими гарячими сперечаннями й запальними дискусіями з Андрієм Трохимовичем. І зараз, наближаючись до села, уявляв, як йому доведеться постати перед жінчиним батьком.

Ось і Три Верби. Микола звернув на шляшок, який вів до контори артілі.

— Заїдемо на хвилинку.

Захар замилювано оглядав усе довкола.

6

Коли Захар навчався у десятиріччі, під час довгої перерви хлопчиська іноді прибігали аж до колгоспної контори — за цілих півкілометра. Тут і досі стоїть та сама дошка показників змагання на вкопаних дубових стовпах, які, мабуть, вдержали б і вітряк. Тоді Захар вперше прочитав на ній серед бригадирів і прізвище свого батька. Бувало, на цій дошці у графі відсотків підтирали цифри і дописували інші так, для розваги, за що їм добре перепадало від бухгалтера та й від учителів.

Дошка, газетна вітрина, в якій висіла одна половинка газети, велика поштова скринька, прикріплена до тополі, і стара лавка — все нагадало Захару шкільні літа, і він дивився зараз на все очима пустотливого юнака. Та швидко все йому здалося нецікавим, він нудьгував і сердився на Миколу, чому той засидівся в конторі.

Події сьогоднішнього дня навмисне шикувалися в один ряд для поганого настрою. Він не прагнув аналізувати їх — від них лише падала на нього тінь, заплутувалася думка і ні на що не давала відповіді. Захар силкувався відмежуватися од цих подій, як і від тієї дошки показників, але вони знову обсідали йому голову.

Цього літа він міг би податися на час канікул кудись на Алтай чи на Закарпаття. Коли б не цей сувій білого паперу,

не цей п'ятий курс з дипломною роботою, зрештою, це рідне село з Валею.

Йому уявився краєвид гір, як товариші з рюкзаками за плечима здираються на верховину по крутій стежці. Нетерпляче подивився на ганок, на відчинені вікна контори і вже було намірився йти гукати Миколу, як почув дружний регіт, оплески. Згадав: поблизу контори міститься спортивний майданчик.

Хлопці грали у волейбол. Самі хлопці. Довкола площадки, оточеної високими кленами, стояла голопуза малеча. Гравці теж були роздягнені до пояса, їхні спітнілі засмаглі спини полискували на сонці. Збита ногами земля куріла. Суддя-підліток сидів на дереві, до якого прикріплювався один край сітки, і час від часу вигукував:

— Подає Мишко!.. Подає Вадик!

Гравці на майданчику не мінялися місцями. Біля сітки з обох боків стояли високі хлопці і з пасів менших гатили м'яча так, що він іноді зависав у гіллях саду. На траві, на пенях лежали білі сорочки, піджаки, і Захар ще згадав, що сьогодні була неділя. Він стояв у прорізі посадки жовтої акації. Його часом поривало кинутися за м'ячем, який прокочувався біля нього, вибігти з ним на майданчик. Він уже й прикинув, як розподілити гравців, кого взяти собі за напарника. Зняв з голови бриля. Та цієї миті один хлопець з розбігу самовіддано кинувся за м'ячем і впав животом просто у пилюку. Дітвора вибухнула реготом, заплескала в долоні. «Все, як і раніше, як було при мені», — подумав Захар і не зрушив з місця. Зірвав стручечок з акації, розлуцив, стулив, надкусив краєчок і запицав.

День був паркий, просто задушний.

Згодом вони покотили далі шляхом, що збігав з горба на долину до хутора Байрачного. Микола, пригальмовуючи на вибоях на засохлих глибах чорнозему, оповідав, як він купив червону «Яву».

У вухах свистіло. Показався хутір — білі хати поміж деревами. Ген збоку, в кущах байрака, чорніла довгим закуреним дахом колгоспна цегельня. Біля ставка пістрявою плямою дрімала череда. Стовпи електроліній брали краєвид у легенькі рамки сучасної симетрії.

Їхали уже вулицею, вздовж парканів і насаджень.

— На все літо?

— Майже.

— Тесля зрадів, як побачив.

- Мене?
- Твого бриля. Чугунков ходив у такому.
- Комедія! — засміявся Захар.

7

Старий Дробот ще вранці на бригадному дворі почув, що встругнув хвалений Теслею «інженер» Чугунков, і просто-таки зрадів звістці. Розіславши людей за нарядом, Андрій Трохимович погомонів з ковалями про новину і подався додому. Що тепер скаже його Олена, га? Любила дорікати та повчати його, коли йшов проти запаморочливих планів голови колгоспу Теслі. Їй першій і має допекти Андрій Трохимович цією звісткою. Хіба ж не казав їй, що колгосп викидає дурні гроші на ті проекти, на того «інженера» і на «коники», які Микола ліпив разом з Чугунковим? Милуйся тепер з своїм Теслею своїми проектами!..

— Коли воно не по-моєму, значить, воно нікуди не годиться!

Андрій Трохимович сам собі беззвучно повторив улюблену фразу, відчуваючи в душі перемогу над супротивником у давній суперечці. Він, бувши головою маленького колгоспу у Байрачному, протягом багатьох літ звик вирішувати всі справи тільки по-своєму, як лягало йому самому на душу, а нині, коли байрачанський колгосп об'єднали з тривербівським — хе, просто влили його в більший! — і Дробота поставили всього-на-всього бригадиром, життя для нього перемінилося, наповнилося незлагодами, важкими клопотами. Тих, хто мав право радити йому чи владу показувати, стало більше, і йому здавалося, що всі вони зовсім нездатні господарювати. Ще перед утворенням колгоспу він, було, добре повів власне господарство, високі сподіванки покладав на нього, та довелося усупільнити землю й коня, і переніс це, як тяжку хворобу. Але Дробота на перших зборах несподівано обрали головою правління, і він усю свою снагу, всю пристрасть хлібороба віддав колективу. Майже два десятки літ об'їздив на одній і тій самій тачанці поля невеличкої хутірської артілі, вчашав до райцентру. Якись неясні для нього складності назрівали в сільському житті. Їх привозили з собою оті уповноважені з району, оті нові плани, вимоги. На них Дробот часто відповідав, показуючи, що артіль он підпирає стіни свинарників, що й потрібний лісоматеріал, хоч у районі лише повторювали: «Вишукуйте матеріал на місці». Дробот лютився. Тоді його

почали називати «обмеженим дядьком», сміялися. І ще не любив він, коли йому вказували, що, де і коли сіяти. «То підкажіть мені ще, як і ложку держати за столом»,— сердився Дробот, а йому відповідали: «І підкажемо, як треба буде!» Не схотів Дробот їхати на курси, в школу, коли його посиляли, і залишився зі своїми мірками і поняттями щодо господарювання, які перейняв ще од батька. Був переконаний, що його практичний погляд на все є найправильніший. Це переконання поєднувалося в його свідомості з іншим — з тим, що він віддав колгоспові себе всього. Коли йому дорікали малою освітою, він, мов щитом, боронився своєю відданістю колгоспові. Оповідав, як починали з десятка конячин, як орав коровами, як довів господарство до тракторів. Він, він, а не Тесля! Було, що й пішки ходив до району на бюро райкому, коней жаліючи, і зерно шукав у горщиках по хатах, щоб засіяти землю. Все він робив, щоб сьогодні голови колгоспів їздили на «Волгах»! І отож, коли об'єднали байрачанський колгосп з вербівчанським і його не обрали на голову, у душі Дробота запеклося невдоволення на тих, хто його «не рекомендував», а пізніше на Теслю, на «центр» — Три Вербі. Коли починали тепер мову про будівництво у Трьох Вербх Палацу культури, гаража, майстерні, Дробот гнівився і словами крушив Теслині плани: «За мого головування палаців не будували, зате було що людям на трудовень дати. От!»

Андрій Трохимович навіть одному столичному кореспондентові так бахнув:

— Пишіть що завгодно! У мене тут,— постукав себе в груди,— своя газета.

Отакої вдачі був Андрій Трохимович, чоловік впертий і сповнений протиріч.

Повернувшись з бригадного двору додому, він посварився з Оленою спершу за те, що вона не з усім впоралась, сам вивів до балки, під греблю, брикливе теля і взяв там на прив'язь. По тому вигнав на став гусей і, нарешті, сів під хатою, як завжди сам-один, снідати.

На той час, коли біля воріт загуркотів мотоцикл з двома їздцями, Андрій Трохимович уже встиг добряче накричати на свого сусіду Луку за роботу цегельні, де той працював пальщиком, і встиг помиритися з ним. Заспокоївся на тому, що своєю бригадирською владою наказав Луці завтра ж облішити випалювання цегли, яку брали на Палац культури, і вранці перепливти на острови пасти худобу.

— Захарко! — вигукнула Олена Устимівна, побачивши сина.

Вона подалася од літньої кухні до воріт, сама не своя з радості. Несла перед собою вузлуваті руки в голуб'ячому пушкові: саме оббирала зарізаних голуб'ят. В її сльозах дробилися червоні скалки од палахкотіння «Яви». Постаті двоїлися.

Андрій Трохимович теж підвівся з-за столика, та, побачивши Миколу з «Явою», не ступив далі й кроку.

Микола, подаючи Захарові акордеон, спитав:

— Справний?

— Візьми додому, поспробуєш,— відповів Захар.— Ти ж на баяні граєш?

— Було колись,— засмучено сказав Микола.

— За молодості? — засміявся Захар.

— За парубкування.

— Марія одучила? Бери. І прошу тебе, якщо мені прийде лист, то, будь-ласка...

— У нас блискавична доставка! — Микола плеснув по бачку «Яви».

Курява заслонила мотоцикліста. Захар пішов назустріч матері.

8

Найрідніша нам та земля, яку ми сходили босими ногами. Мабуть, вона з росою, з теплом і духом своїм дає нам першу силу і назавжди стає рідною. Мене після тривалої розлуки дуже вабить наш хутір, подвір'я мого батька, хата, в якій я вирослав. Людину прив'язує до певного місця на землі дім, де вона народилася, дерева, нею посаджені,— власне, те, що залишається протягом якогось часу як згадка молодих літ. Микладаємо свої сили в будівлі, дерева, шляхи, і вони залишаються після нас. Як хороше будувати, творити для людей! Тим, що ти зробиш для інших, продовжуєш жити з усіма, хоч тебе й не буде тут, не буде на світі...

Це, певно, тополя навіяла мені такі думки. З усіх дерев, які батько садив, коли вийшов ще молодим з Трьох Верб на Байрачний, залишилась одна висока, розлога тополя. Мені не раз оповідали, якою вона була маленькою: Марія здиралася на неї і чухрала її. І дивно: інші три топольки залишилися малими, а зламану і підправлену вигнало під самі хмари. Вона — найвище дерево у Байрачному. Вона першою витикається з-за горбка, коли йдеш на хутір. Мені здається, що по ній орієнтуються пілоти літаків, які прокладають через нашу місцевість свої маршрути і щодня пролітають над нашим хутором в один і той же час. Вона — прикмета нашого Байрачного.

І сьогодні, обійшовши наш город і садок, я спинився під тополею. Мати сказала мені, що сусіда — не Лука, а той, що з іншого боку, крамник,— домагається, щоб зрубали тополь, бо вона нібито заглушує його яблуні. Батько вилаяв його, а тоді взяв пилку, драбину і поодпилював гілля мало не до самого верху. Стала вона як та модниця з короткою зачіскою. Але ж яка вона струнка! Скільки краси вносить вона у краєвид, в якому височить над садами!

Як приємно йти по рідній землі поруч з батьком!

Ми йдемо з ним поміж рядків кукурудзи.

— Нам треба про все дбати. Хутір — не Київ, де всяка всячина росте в магазинах. Проса на віники не посієш — будеш ходити по них на базар. Ось дивись: ці яблуні садили, коли ти народився. Цього літа і свіжих покладемо в погріб, і наква-симо. Сніжний кальвіль.

— А від мене й досі ніякої користі.

— Людина вчиться — це те ж саме, що земля лежить під чорним паром. Вона своє оддасть! Паперу навіз — то ж якась робота? — обережно запитує батько.

— Дипломний проект.

— Проект? — став як вкопаний.

— Чого ви здивувались?

— Цими проектами нас тут замучив Чугунков.

— Проекти бувають різні.

— Що ж малюватимеш?

— Пам'ятник.

— А-а! — протягнув батько. — В городах це дуже потрібно...

До нас підійшла мати. Хотіла послухати, про що ми гомонимо з батьком, та вгледіла бур'янець поміж бурячків і почала визбирувати його. Батько розсердився:

— Не порпайся, як курка. Послухай, що син розповідає.

— Я чую. Та стояти без діла не можу. Ідіть до кухні, балакайте, щоб я своє робила.

— Про Миколу говорити не будемо, не бійся.

— Отакої! Наче я тільки цього й жду,— мати жалісно поглянула на мене.

— Ходіть, тату. Води вам не треба принести, мамо?

— Не треба. Ви тільки будьте отут. Надокучило мені щодня самій.

— То ходи на роботу, як набридло дома.

— Якби мені здоров'я дозволяло. Серед людей, на роботі, їй-богу, в сто разів здоровіше на серце, ніж цілий день самій. Та ще ти як забіжиш та накричиш повний двір, то й... у ти-сячу разів краще.

Ми сіли з батьком на табуретках. Земля біля кухні була, скільки я пам'ятаю, втоптана, тверда: тепер в одному місці її ще й зачервонено кривцею. Побіля нас паслися голуби, раз у раз щось скльовуючи та злітаючи від погрозливих наскоків розкішного гордого півня.

— А мені якби плита, я б згоден морочитися біля неї,— сказав Андрій Трохимович, зітхаючи.

— А гуси, а кури, а козенята, а теля... Їх сусіди доглядають?

— Може, й сусіди,— грізно подивився Андрій Трохимович.— З твоїм господарством не важче обходитися, ніж з моїм. Один їде з області — сій отак, інший з району — прополлой отак, а свої з Трьох Верб і рукою твоєю водять, і головою твоєю крутять. Коли воно не по-моєму...

Батькова фраза цілком повернула мене до рідного дому.

— А по-моєму,— мати заговорила веселіше,— тобі ще якби не отой палац, так було б зовсім добре. Чугункова вже ж немає...

— Той палац увірився мені, як оця курка,— батько підняв тріску з землі і кинув нею в курку, яка просовувала голову між двох соняшничин огорожі і дзьобала молоденьку капусту.— Щоб тобі здохла! Палац будуємо, а ставки у всьому кол-госпі обміліли так, що й худоби ніде напоїти.

— Ставки — це одне, палац — щось інше. І без того, і без того...— обізвався я.

— Нехай навчиться наш Тесля як слід розпоряджатися землею, оцією простенькою земелькою,— запалювався батько. Він постукав по землі пальцем, як стукають по склу.— А тоді за камінь та за цеглу береться. У нього не стає розуму нагорнути греблі! Не може сам розібратися, що і де посіяти. Палац!

— От і вода в мене кінчилась,— мати виставила за поріг кухні порожнє відро і вкрадливо зиркнула на мене.

— Принесу,— схопився я.

Мати, збагнув я, помітила, що батько вже розпалювався не на жарт.

Голуби знялися хмаринкою, полинули над зеленим городом.

Я йшов стежкою до криниці і дивився, куди вони полетять. Душа моя повнилась легкого лету.

Яка чиста криниця! Приємно дивитися в чисту, прозору воду.

Мене пройняла, як струмом, думка: це наші непевні стосунки змусили Валю покинути село, податися світ за очі. Чиста вода... Чисті очі, чиста усмішка, чистий поцілунок — як все це загубили ми? Чому?..

Неясність у взаєминах. Невідоме майбутнє... Вона казала мені про це такими ж словами. Тепер це скінчилося для неї.

Я наближався до хати з повним відром води. Мене ждала мати. До мене лавився пес. Я дивився на подвір'я, забілене голубами. А думки мої поривалися на дніпрові кручі. Перелинути б туди і дивитися в далечінь довго-довго. Може, пароплави повернуть мені Валю.

Я поставив відро біля материних ніг:

— Піду пройдуся по балці.

— Не барися — будемо обідати, — ласкаво усміхнулася мама.

Батько хропів у садку, прилігши на широкий настил, приготовлений для сушіння яблук.

9

По один бік ставу люди робили на хату цеглу.

Саме кінчили заміс. Чоловіки, голі по пояс, з червоними, підпеченими на сонці, міцними торсами, заляпані до самих облич, сиділи над ямою, дружно палили. Один підбирав вилами залишки згуслого місива. Біля нього стояв кінь, запряжений у санчата, хлопчик у трусиках та кепчині тримав повід. Жінки, з високо підкасаними спідницями, тілісті, білоногі, засмаглі, з повними руками, по лікті в глині, стояли гуртом і щось кричали до чоловіків з підсміхом. Під розлогим старим кленом, до якого підступала вода, чорнів чималий казан і курілося згасаче вогнище. Дві молоденькі дівчини на простелені на траві газети розкладали тарілки, хліб, ложки.

Я звернув на греблю, щоб перейти на інший бік. «Цегла, саман, ґрунтоблоки... Називають як завгодно, а виготовляється так, як і тисячоліття тому».

Стежка вела понад густим, високим очеретом. Іти було так легко, так приємно. Почався рядок вербичок, потім вишняк, а невдовзі стежка вивела на бригадний город. Треба було вертати назад. Щось мене бентежило, мучило. Непомітно я дішов до ставка. Зринули спогади.

...Здається, це було позаторік.

Після практики в Кременчузі я заїхав додому по Дніпру. Не повідомляв наперед, як і тепер, ні Валі, ні батькам, і того ж дня побачився з нею. Дивна річ: я завжди шукав її в день приїзду і знаходив. Або вона, нічого не знаючи, натрапляла на мене.

Ми обідали під хатою в холодку — батько, мати, Марія і я, коли біля воріт спинився грузовик. На ньому було повно дівчат і хлопців, вбраних в українські сорочки, віночки, сиві шапки. Якийсь ансамбль, чи що?

З машини вискочив молодий чоловік у чорному костюмі, білій сорочці, при метелику замість краватки, з легенькою тростинкою, в білих парусинових черевиках і жваво направився до нашої хати. Голохвастов, і тільки!

— Добридень! Смачного вам, шановний бригадире! — і елегантно вклонився.

— Сідайте до столу, — запросила мати, як велить звичай.

— Моєму ансамблю такого столу замало. Нам потрібна сцена, лаштунки, ми даємо сьогодні у вас концерт, — він позирав на мене, ніби остерігався з мого боку нокауту.

В Байрачному ніколи не було клубу. Батько, зачувши про сцену, похлинувся і довго витирав рушником на штанах бризки сметани.

— Командирував хтось чи самодіяльно? — спитав батько охриплим глухим голосом.

— Аякже! Власне, дівчата і хлопці всі ваші, з Трьох Верб, я один командирований з району. Художній керівник Антон Кокошко. А до вас, бачу, гість прибув. Моє поважання! — він дістав з гілки мого бриля, приміряв його на себе і артистично закотив під лоба очі.

Посміялися. Батько підвівся з-за столу і пішов з приїжджим до воріт, раячись про сцену, лаштунки та як зібрати на вечір хуторян.

А тим часом од машини сипонули в двір напитися води дівчата.

Я так і завмер: серед дівчат була Валя. Боже, яка ж вона гарна в корсетці, що обіймала її стан, в білій вишиваній сорочці! Яка в неї відкрита, кругла шия! Яскраві стьожки, стікаючи по грудях, вигравали різними барвами. Я не бачив ще Валю такою. Вона просто злякала мене своєю величною вродою, своєю зрілою дівочістю. Я не наважувався виступити зі своєї схованки і підійти до гурту, а мати і Марія подавали дівчатам кухлем з відра воду.

Дівчата пили, реготали, жартували, хтось когось обливав. Од машини гукнули, і вони від'їхали до школи, — там мали отаборитися. Я кинувся до хати, щоб напросувати штани й сорочку.

Тоді — це було так недавно! — Валя жила в моїй душі, як моя таємниця. Щоразу, коли я від'їздив до Києва, Валя проводжала мене аж до трьох верб, що ростуть з давніх-давен

на кручі. Я писав їй з Києва мало не щодня, а потім рідше й рідше, раз на місяць, як і своїм батькам... А бачився з нею під час зимових і літніх канікул. Валя, закінчивши разом зі мною десятирічку, зосталася в колгоспі.

Стара історія.

Нас, закоханих, життя понесло нарізно, мов два рукави однієї ріки, що розійшлися...

Рукави, які лише оминають острів, що трапився на шляху. «Чи там, далі, з'єднаються? Чи вже ніколи не зіллються?» — запитував я себе.

Мій розум аналізував, а вона беззастережно довірялася мені, сподівалася.

Я ходжу тією стежкою, тією свіжою балковою травою, якою ми ходили того місячного вечора. Той вечір тепер дивився мені в очі зорями, ясным місяцем, її заплаканими очима. Він щось питав у мене, а я не міг відповісти.

10

Антоша, художній керівник культбригади, районний серце-їд, того вечора вчинив наскок на мене. Він і дві дівчини вийшли на кузов грузовика. В Антоші в руках була фальшива дворядка, а шофер, сидючи збоку, грав на баяні. Антоша розтягнув німу дворядку і заспівав:

Ой ти, бриль, ти, мій бриль,
Ніжного набору.

Дівчата підхопили:

Погуляю, походжу
Біля твого двору.
Ой ти, бриль, ти, мій бриль,
Рисова солома,
Покохай мене тепер,
Дівчино знайома.

Дівчата відповідали:

Ой не пара ти мені,
Маєш ладу капосну:
Замість кучерів завів
Смугу лисозахисну.

Антоша-знімав такого самого, який був на мені, бриля і ви-махував ним перед дівчатами, що співали, показував свою розкішну чуприну. Я стояв близько машини, під деревом. Мене було видно всім. Антоша побачив, як я, «її Захар», одхилився в тінь, щоб не падало на мене місячне світло, але

цим не вдовольнявся. Шкварив далі — частівок він настругав достобіса:

Хто без діла ходить, бродить
У безлюдному селі?
Вибачайте, що не скажем,
Впізнавайте по брилі.

Ще шмагнув за несправні мости:

Нащо лагодити міст,
Мало інтереса.
Без моста річ проста
Замочить колеса.

Регіт перекочувався майданом, запрудженим людьми. Я змушений був одхилитися за дерево. Простояв так, доки скінчився концерт. Ось хуторянські дівчата накинулися на Антошу з благанням пограти їм до танцю. Антоша розгублено зиркав на дівчат. Тоді я вийшов з-за дерева на зухвалого естрадника.

— Кого ви просите? Він увесь бутафорний, як і його гармошка.

Антоша позіхнув, як короп, вихоплений з води, але йому, мабуть, з переляку заціпило. Я взяв з рук Антоші фальшиву гармошку і гепнув нею об землю. Вона сплюсцилась, як картонна коробка. Тоді я попросив баян у шофера і заграв. Заграв так, як ще ніколи не грав. Скаржився Валі за те, що вона сказала Антоші, хто я, сміявся-реготав розгонистими польками. Танцювали всі. А потім кинув баян шоферові і пішов геть понад ставом.

— Захаре!

Я впізнав її кроки ще до того, як вона обізвалася.

Ми довго ходили понад ставом, сиділи на траві і дивилися на воду.

— Чого він наскакує на мене?

Валя мовчала. Сиділа, мов скам'яніла, поклавши голову на голі коліна.

— Він тебе любить?

— Любить.

Я обмірковував, що сказати, що вдіяти. Встати і піти. Потім пришло листа з краєвидом Києва на конверті... А їй ждати нових наступних канікул.

— Він хоче одружитися зі мною, — сказала вона, немовби сама до себе.

— А ти?

«А що я? Як ти? Ти як?!» — чув я в її мовчанні.

— Мати не хоче, щоб я засиділась в дівках до сивого волосся,— відповіла вона.

«А що я їй скажу? Що? Де та клятва, ті наївні літа? У мене тепер своє життя». Я подивився на її голі коліна.

— Валю!

— Захаре! — вона стрепенулась, кинулась до мене, припала до грудей і заридала. О, ті сльози безпорадності!

Тієї місячної ночі ми загубили у столоченій траві найкращі наші слова.

Я нині шукав ті слова. Вони не озивалися до мене. А їх так бракувало. Без них, без чистоти нам обом стало дуже важко. Так важко!

Я довго сидів над ставом. По той бік заспівали по обіді люди.

11

В хаті працювати було майже неможливо — задуха, настирливі мухи, тіснота, і я спорудив для себе у вишнику халабудку: поставив два листи дикту, напнув простирадлом, прилаштував столика. Для натхнення прикріпив до стінок збільшені фотозображення берлінських Бранденбурзьких воріт, паризької Тріумфальної арки і обкладинку журналу «Огонек», з якої усміхалася до мене білозуба чудова красуня з польського ансамблю «Мазовше».

Я обрав на дипломну роботу проект урочистої арки. Прив'язав її до умовних воріт Києва по шляху з Полтави. При в'їзді у місто вона повинна нагадати людині, яке перед нею місто; коли залишаєш його — який простір відкривається за ним, що побачиш на довгій дорозі. Колонада мала височіти над широкою автострадою.

Ідея цього твору, образ арки народився в мене давно. Професор, в групі якого я навчався, вислухавши мене, кілька разів знімав і протирав свої окуляри і знову накладав їх. Не вірилося йому, чи що, хто перед ним стояв. Я оповідав.

— Ми під'їжджали до Києва, Аркадію Амосовичу, і я побачив десь на обрії, ні, скоріше просто в небі, якесь сяйво. Я змалку любив вдивлятись в щось далеке, загадкове. Воно вабило мене.

— Так ви ж, Дроботе, поет! Вам писати б вірші. Видіння і марення можуть знайти своє втілення тільки у слові, у звуках, барвах. Цегла і камінь потребують інших думок і емоцій. Що ви ще побачили, крім золотого сяяння на обрії?

— Спершу я побачив це сяяння, професоре, а потім і самий образ Києва. Уявний образ, Аркадію Амосовичу. Мені хочеться

створити таку урочисту арку, яка була б встановлена на дорозі, що веде з Полтави. Ці два міста такі близькі!.. По широкій автостраді мчать автомобілі. Здалеку, за п'ятдесят кілометрів, людина бачить золоте марево, потім їй назустріч виступає висока, легка, в класичному стилі вирішена арка. Вона одним акордом своєї виразності, строгості, чіткості ліній і образних окреслень високо підносить одне слово: Київ. Тому, хто залишає наше місто, натовленим гомоном, рухом, мерехтінням барв, підняте в небо легке золоте колосся, схоже на промені сонця, скаже, що тут починається степ. Арка повинна линути назустріч, а не вrostати в землю своєю вагою, як монумент, професоре.

— Гаразд, юначе, гаразд. Я вже бачу, що вас од цієї арки не вилікує ніхто.

— Ні, Аркадію Амосовичу, я ніколи не покину цього задуму, я здійснию його!

— Скажу вам одверто: практично вона тепер не має сенсу, адже більшість людей до кожного міста прибуває повітрям, поїздами і з різних напрямків — скрізь таких арок не набудуєш. Житлові будинки, квартали, міста-супутники, мікрорайони, агроміста, заводські селища, Будинки культури — ось до чого приковується вся наша творча думка. Арка, аркада! Проте, якщо ви прив'яжете свою арку до цілком конкретного місця, робіть ескіз, подавайте на затвердження.

І ось арка народжувалась, проступала своїми обрисами на білому паперовому полі. А довкола шуміло листя, цвірінькали, пролітаючи зграйками, горобці.

— Птучки, а птучки,— почув я материн голос і, кинувши все, побіг до неї.

Мати стояла серед двору, тримала в одній руці мій бриль, а в другій — теля за нашійничок. Вона сердилась на теля, посмикуючи його.

— Малював би ж та й на подвір'я б поглядав.

— Мій бриль? — розпачливо обронив я.

— Був та нема. Наджований.

Я вхопив його: в одному місці він був зім'ятий, мокрий.

— З якоїсь доброї соломи він, чи так пахне... Сподобався теляті. Треба заховати, щоб не побачив батько, а то перепаде нам за нього обом.

Я пригнічений повернувся до своєї халабудки.

— Спочинь трохи,— мама йшла слідом за мною і несла на білій тарілці свіжі огірки.— Що ж ти малюєш, сину?

Я розгубився. Що скажу мамі про арку? А до того ж я не любив говорити про свою ще не закінчену роботу.

— Якась висока огорожа, чи що? — вдивлялась мама в тонкі, поставлені одна повз одну колони.

— Ні, це будуть ворота до Києва, — несміло сказав я, зовсім збитий з пантелику таким несподіваним порівнянням, яке вихопилося в матері.

— Ворота? Колись у Києві були Золоті ворота...

— Це щось зовсім інше, мамо. Я бачив ті ворота, власне, їх залишки, вони збереглися й до наших днів.

— Збереглися? Ото міцно поставлені.

— У них було справжнє призначення. Вони зачинялися й відчинялися, через них впускали і випускали. А це, — я показав на аркуш паперу, всіяний лініями, — так, для враження... Як висока дзвіниця...

Мама примружилась, і в її темних очах, оточених зморшками, гостро блиснула думка.

— Висока дзвіниця — далеко дзвін чути, далеко видно.

— От-от! І ці ворота кожен здаля побачить і скаже: «Он Київ!»

Я поклав надкушеного огірка на тарілку...

Мати постояла хвилину мовчки.

— А у нас он криниця обвалюється — треба викласти цеглою, і ніде не дістанеш цегли такої, щоб не розкисала. Якби з Києва привезти.

— У нас же своя цегельня...

— Яка ж вона своя? Три Верби всю продукцію забирають для себе. З батьком погомони — він тобі про неї розкаже.

Я не наважувався заперечувати, хоч і не погоджувався. Але, мабуть, не все я знаю.

— А чому це тато завжди чимось невдоволений?

Мама, видно, не збиралася говорити зі мною про батька: мені, міркувала, краще йти в життя, не рівняючись по батькові. Вона глибоко зітхнула і подивилась на мене сумними очима:

— Чому, питаєш? Бо своєю долею незадоволений батько.

Я вже поворухнув губами, питання мало не злетіло з кінчика язика: «Життям з вами, мамо?» — але мати попередила мене:

— Двадцять літ проголошував, був високо над людьми. А колгосп укрупнили і його не вибрали. Побачив сам себе збоку.

— Не обрали його люди?

— А хто ж? Наших, байрачан, на зборах була крапля в морі, а ті за свого потягли руку. Не довіряють. Тепер в артілі і машини не ті, і будівництво, як і в місті, а він що ж...

За двадцять літ свинарника доброго не побудував.

— А цегельню?

— То Лука! Це Луки робота. Батько з ним усе життя воює. Лука за нове, а батькові якби все так, як було: «Коли воно не по-моєму, значить, нікуди не годиться».

— Це я ще з дитинства пам'ятаю: не по-їхньому держиш ложку — по лобі стукнуть.

— Луку не любить за те, що той живе радісно, з інтересом до всього. Теслю за те, що його змінив, Миколу зненавидів за те, що гараж збудував у Трьох Вербах. «Якби, — каже Миколі, — ти не схотів мурувати, машини б і досі в Байрачному стояли». Коли людина про себе думає вище, ніж вона є, тоді всі їй одворотні і невгодні. А батька давно вже високо піднесли, надто високо... І я нагорювалася через це. До пасіки тобі, кажу, пора, а не до головування, а він ніяк не одвикне від тачанки.

— Ідуть! — почув я передзвін коліс тачанки.

— Іде — то будемо обідати, — спокійно сказала мати. — А ти, сину, не прислухайся до нас. У тебе своє: малюй.

Скрипнула хвіртка:

— Күри, кури! Не бачиш? На грядці курей повно! — ще од воріт почав кричати батько.

12

Минав тиждень, як утік Чугунков, і будова розпочатого Палацу культури стояла завмерлою, осиротілою. Кожний новий день для Теслі чимось загрожував: ось-ось прибуде хтось з райвиконкому, з райкому партії, а чи Міжколгоспбуду і спитає: «Чому перервали роботу?»

Особливо лякав Теслю приїзд керівників Міжколгоспбуду. Це вони відпустили йому з своїх лімітів будовий камінь, вапно, дерево, плитку для підлоги, алебастр — все те, що колгосп сам ніде не дістав би. Пропонували Теслі і проект Будинку культури, і практичне керівництво будівельними роботами, але Тесля, ознайомившись з тими «великими хатами», як він назвав типові проекти, відмовився. Надто дорогу плату брали за той проект, і голова колгоспу вирішив зекономити кошти.

Піднявши грошові рахунки, Тесля дійшов висновку, що Чугунков завіз зовсім незначну суму — йому колгосп теж був винен, але йшлося тепер уже не про гроші. Молодий голова колгоспу втрачав свій авторитет і здобуте довір'я. Перша невдача збивала його з ніг.

Микола, заносючи пошту до контори колгоспу, уникав зустрічі з Теслею. Він чув, як Тесля ще недавно вихваляв перед людьми майбутній Палац культури. В його словах було стільки захоплення, що тепер Миколі незручно було навіть подивитися Теслі в очі.

— Машина їде в Київ за акторами, а грузовики — за хуторянами. За всіма хуторянами! Стариків посадовимо у кабіні, молодих — на лавки у кузові і зведемо всіх! Повний зал людей! Гаснуть люстри, розсувається завіса, на сцені рояль, біля рояля Ворвулев. Отой, що співає «Нащо мені женитися?». Концерт! Такий самий, як у столиці. Раз на рік обов'язково ми почуємо великого артиста. До такого палацу людина вже не піде у будь-якому вбранні, а одягне найкраще. І сидітиме вона одна у своєму кріслі. А душа, душа! Вона сама тягтиметься до красивого, до нового!

Тепер з Теслиної мрії zostалися розрита земля і купи цегли. Діти на тому руйновищі граються в стукалки. А восени підуть дощі, взимку усе потріскається, осиплеться.

Микола обминав Теслю, бо й сам йому підхвалював. Чугункова.

Так роздумуючи, Микола віз од пристані пошту. Раптом «бобик» вихопився з вулички, Тесля зняв руку з керма і викинув набік: «Стій».

Микола пригальмував «Яву», Тесля зліг на дверцята. Очі червоні, обличчя в пилюці, щоки запали.

— Що чувати? — він дивився на листоношу, чогось ждучи від нього.

— Прийшов «Перець».

— А «Крокодила» не чути? Не інтересувався, команда не помітила, де він зійшов?

— Не питав, Дмитре Івановичу.

Тесля відкинувся на спинку сидіння.

— Поінтересуйся, Миколо. Кажуть люди, що ти йому теж роботу давав — фотокартки вибирував, портрети по хатах розвозив.

— Та що ви, Дмитре Івановичу? Я його розкусив одразу — пройдисвіт!

— Як подамо на розшук і нам привезуть його сюди, він усе розкаже, Миколо, й про твоє сприяння. Не хочеться каші заварювати. Допитуйся — де він, самі примусимо розквитатися з колгоспом.

— І зі мною теж!

Тесля засміявся.

— Ти сам з ним порахуєшся. Захар чим займається? Чому не заходить?

— А я з ним не бачуся.

— Теж мені родичі! Ти передай йому оце од мене.— Тесля швидко добув блокнот, ручку і розмашисто, як писав резолюції на заявах, начеркав кілька слів на аркушику. Рішуче вирвав його і подав Миколі.— Зроби, щоб старий не бачив. Чуєш? — Тесля вихилився з дверцят і потягся до Миколи.— Допоможи мені загітувати його взятися за палац.

Машина фуркнула, помчала. Микола сидів на мотоциклі, упершись ногами в землю.

Здорово! Якби Захар перейшов на їхній з Теслею бік, тоді б притих і Андрій Трохимович. Думки закружляли довкола нової ідеї. Здається, нічого не було важливішого за цю ідею, в якій таїлося щось нове, сильне й велике.

Він під'їхав до відділення зв'язку, взяв газети і листи для Байрачного, продивився, чи немає чого Захарові, увесь час обмірковуючи, як передати записку від Теслі і що сказати при цьому. Він просто намалює перед Захаром словами ту саму картину, якою так захопив його Тесля. Невже Захар не зрозуміє їх? Не може бути! Микола знає, що душа в нього на добре піддатлива.

Виїхавши з Трьох Верб, Микола спинив мотоцикл. Ще раз перечитав записочку. «Шановний Захаре Андрійовичу! Ніяк не урву часинки, щоб навідатись у твою юрту. Знаю, що прієш над дипломним проектом. Прошу завітати до мене в контору чи додому. Може, чим треба допомогти — з дорогою душею. Чекаю. Тесля»

Так, їхня таємниця була спрямована проти суворого Дробота, і Микола глибоко заховав її.

13

Навіщо я Теслі? Мабуть, проситиме намалювати якісь лозунги. Жодні канікули не обходились без цього. Коли батько був головою колгоспу, він так прямо і казав: «Там вітер поваляв нашу наочну агітацію. Піди в майстерню, нехай там поприбивають жерсть до стовпчиків, а ти напиши так, щоб ніяка негода не вгризла». В селі я робив це охоче. Робив на подвір'ї, на повітрі. Дівчата прибігали дивитися, як я вивожу літери. Валя соромилась затримуватися біля мене.

Чому вона так ніяковіла при наших зустрічах? Коли вона дивилася мені в очі, я помічав у її погляді якусь скутість, боя-

зливисть. Вона втрачала впевненість в собі, губилась од мого погляду, од моїх слів. Так, вона, мабуть, розуміла, що я її переростаю, випереджаю її в освіті, обізнаності, що мій світ став далеко ширший за її світ. У неї щодня одне і те ж: доїти корів, прибирати приміщення. Коротка стежка від дому до ферми — одна незмінна стежка. Але хіба праця, якою б важкою вона не була, повинна лише спустошувати юнака чи дівчину і нічого не приносити їй нового після школи? Ні! Це протиприродно! Може, Валю полонив розпач через те, що жоден з нас не готував себе до звичайної праці своїх батьків, не збирався саме в ній знайти своє щастя, пізнавати через неї увесь світ, добути своє майбутнє? Не привчали нас до цього — ось що! Валя — учениця, співачка, актриса, вигадниця, а в шкільні роки, мабуть, ні разу й не подумала, що вона залишиться у своєму селі і буде працювати колгоспною доркою. Адже всі ми — і вона теж — тільки й розмовляли, тільки й мріяли що про інженерів, геологів, артистів, поетів, архітекторів. Я щасливий, бо пішов по шляху своєї дитячої мрії, а вони, мої ровесники, які мріяли бути артистами, музикантами і мандрівниками, прийшовши на ферми, в бригади, якийсь час будуть вважати себе нещасливими. Так, доки відчують себе по-справжньому дома, на своїй дорозі, доки побачать — кожний через свою працю — увесь багатобарвний світ, усю красу життя. Їм лише треба допомагати опанувати самих себе.

Валя теж пробувала вступити до музичного училища. Скільки було потім розпуки і сліз! Я розумів її. Та що я міг вдіяти, чим допомогти їй? Одначе вона сама залікувала ту рану і, як переконався я потім, відкинула надії на свій раптовий, легкий злет до слави співачки. Переконалася, що вона не Петрусенко і не Барсова, хоч пісню «Стоїть гора високая», здається, ніхто так не виконував, як Валя. І це за зразками записів на платівках всього-на-всього, без ніякої школи.

Валю-Валентину, ти колись сяяла променистим перлом, іскрилася голосом, сміхом, забавами, навіть примхами! Ти ж мене саме цим вела, кликала до всього високого, красивого, сонячного, а потім сама й згасла. Я, здається, збагнув усе те, що сталося. Так от чому змінилися наші стосунки, Валю. Як би я хотів побачитися з тобою, поговорити. Звичайно, я завинив перед тобою. Навіщо нам було м'яти оту свіжу траву, нівечити нашу клятву? Каламутити чисту воду?.. Як видно тепер крізь неї все на самій глибині — кожну мулинку! Чистий голос душі твоєї чується мені:

Під гаєм в'ється річечка...
Як скло, вода блищить,
Долиною зеленою
Кудись вона біжить.

Мені хочеться побути в Трьох Вербах, на мотоциклі ти-хенько проїхати знайомими вулицями, завернути на подвір'я школи, пограти з хлопцями у волейбол. А може, там і досі зберігся той патефон, та платівка з записом Барсової? Як ця росіянка проспівала нашу пісню! Коли я слухав її, мені здавалося, що артистка стояла на наших кручах, дивилася в далечині і промовляла до наших трьох верб, до ріки, сама плинула людським смутком-зажурою. В тій пісні я чув то ридання, то незбагненну закоханість у життя, у красу нашої природи. І ти намагалася співати цю пісню саме так, як Барсова... Смішне і дуже миле наслідування.

Де ж це Микола з своєю червоною «Явою»?

Як гарно вирватися на простір і мчати, відчувати пружний, теплий вітер! Коли швидко їдеш, здається, що ти ось-ось розбієш собою хвилі марева, яке наче хлюпає перед тобою по шляху. А в селі обабіч миготять тини, дерева, хати. Погляд довить лише нове, яскраве.

А потім би пройтися знайомою вулицею...

Чому ви, хати й тини, осоки й акації, колоди й лавки при воротах, жовті призьби, чому ви такі любі мені сьогодні?

14

Тесля і Захар пішли з контори до розпочатої будови низом, городами.

Яснів Дніпро, біліли піщані мілини. На схилах паслась череда. З полтавської сторони вставала-напиналася дощова хмара.

— Чому ж ви повірили йому?

— Тому, що він людина. Що вимовляв наші, людські слова і дивився в очі.

— Мандрівні майстри водилися з давніх-давен.

— Значить, він просто пережиток минулого?

— Безперечно. Архітектори сміються з них. Давно вже перевелись такі, що і планець самі подавали, і написи «локтевой и саженой меры» розставляли.

— Міряв він, звичайно, метром.

Тесля замовк.

— Як ви дієте, якщо вам затвердять план сівби? Сієте! От і мою тему теж затвердили.

— І плани, і теми, Захаре, — все у людській волі. Мені подобаються мандрівні архітектори, бо вони бачать, для кого і що будують. Притули ось до нашого чудового місця типовий проект — буде, як сідло на верблюді. Хто це в Києві воздвиг отой монумент, що нависає над Подолом, як скеля?

— З колонадою?

— Так.

— Архітектор Лангбард. Він зневажив фактором місцевості.

— Наш колгосп запросив би Растреллі. Ще був такий кріпак Степан Ковнір, наш земляк, — він, здається, з мандрівних архітекторів. Я щось читав про нього — був талановитий майстер.

— Ви так прочитаєте мені повну лекцію, Дмитре Йвановичу.

— Якщо це ображає тебе — вибач. Що каже голова колгоспу, на те взагалі мало зважають. Ось коли йому кажуть, він повинен всіх вислуховувати.

— Ви, бачу, дуже збуджений.

— Ні, я зараз спокійний. А що мене може турбувати? Дотягну якось до звітних зборів, а там нехай обирають іншого. Мене залишали в аспірантурі при Вищій партійній школі, я відмовився, а тепер поїду в Київ і повернуся у школу. Буду писати наукові роботи про пам'ятники й урочисті арки. Класичні колонади прогують, може, й мене. Так затишно, спокійно й хлібно.

— На когось натякаєте?

— Не про тебе мова. Взагалі.

— Коли взагалі, то правильно.

— Правильно? Коли я йду по крутій дорозі вгору, до мене завжди приходять несподівано правильні думки.

— Вам треба конче відмовитись од своєї машини.

— І що ж я тоді робитиму з своїми думками?

Вони підійшли до виритої на фундамент канави і спинилися перед купою свіжої землі.

— Ось одна з моїх ідей переводиться ні на що, гине, — Тесля вказав на розпочатий і покинутий фундамент.

— Без цоколю хотіли обійтись?

— Так було запроектовано.

— Безглуздо. Вхід до палацу треба неодмінно підняти над землею. Це надасть будинку урочистості.

— Згоден. Так далі буде видно. Хлопець біля входу швидше набачить свою дівчину.

Тесля почав оповідати про те, як тут, копаючи канави, натрапили на залишки якоїсь старовинної будови.

Від села на поле йшли дівчата з цинковими відрами в руках. Порівнявшись з Теслею і Захаром, зупинилися. Одна, невеличка, в прозорій косинці, насунутій на очі, заспівала:

Ой ти, бриль, ти, мій бриль,
Тонкого узору...

Інші підхопили:

Погуляю, походжу
Біля твого двору.

— Що за пісня? — Захар допитливо дивився на Теслю.

— Та все про того ж Чугункова. У брилі форсив перед ними. Захар нахилився і зачерпнув у жменю піску:

— Чистішого тут немає? Багато торф'янистих домішок.

— Є, все тут є. У Каневі бозна-коли збудовано собор з місцевих матеріалів. По інших селах спорудили чудові Палади культури, а ми й досі в простій хаті крутимо кінофільми, моримо людей задухою.

Од Дніпра потягло свіжістю. Десь далеко загуркотів грім.

— Піде дощ — замулить канали, — Тесля з тугою в очах дивився на покинуте будівництво.

— Біда, — зітхнув Захар. — Коли б мені не дипломна робота...

— Оце тобі й дипломна робота: Палац культури нашого села. Палац культури на тій землі, де Тарас Шевченко хотів поставити собі хатину!.. — На високому чолі, в зеленкуватих очах Теслі спалахнули пристрасть і натхнення. Він розгорнув руки, немов хотів обійняти простір. — «Одну хатиночку в гаю та дві тополі біля неї!» А ми збудуємо тут великий дім і посадимо, обов'язково посадимо біля входу дві тополі. Усяк, хто пливтиме по Дніпру, побачить цей білий дім. Його дім. От! А ти про свою абстрактну арку вболіваєш.

— Моя арка — не абстракція.

— Це тобі здається.

Колос урожайний,
Колос колосальний,
Що його піднесла вся наша земля...
Колоски-проміння
Розпростерли тіні
Та на всі простори,
Та на всі поля!

— Гігантський колос, — крутнув головою Захар і усміхнувся, бо саме такий колос має бути на його арці.

— А в житті, Захаре, все таке конкретне, існування всього зумовлюється тільки потребами людей. Нам потрібний отут,

на оцій горі, в цьому селі красивий, сучасний Дім культури. Не гірший за храми, що будували Растреллі, Ковнір, Барський. Був колись такий звичай — ставити на споруді ім'я автора проекту. В селах Буковини я бачив керамічні плити, впрошені в стіну, а на них — прізвисьце майстра.

— В містах це теж є.

— А ми викарбуємо на палаці: «Збудований за проектом і участю архітектора Дробота з Трьох Верб...»

— З Байрачного, — уточнив Захар.

— Бути по-твоєму.

Мрія Теслі, якій він до кінця вірив, починала подобатися Захарові. Той справді перейнявся життям своїх земляків, горів їхніми сподіваннями.

Тесля заговорив про цеглу, керамічні кольорові плити, про сільських майстрів, про карнизи і розетки, Захарові здавалося, ніби палац уже в якомусь розсипаному, хаотичному вигляді існував, і досить було йому, архітекторові, інженеру поставити все на своє місце — і дім оживе, гляне своїми вікнами на Дніпро, і в нього увійдуть люди. Але Захар бачив усе те, що називав, що змальовував Тесля образними, точними словами, немов з якоїсь висоти, і його ще не хвилювало, не торкало навіть видовисько хаотичної картини розпочатої і недовершеної будівлі. Захар збагнув це своє ставлення до того, що так збентежувало Теслю. Йому згадалося. Валя теж казала йому щось подібне: ти стоїш на котурнах, дивишся на людей згори, як монумент, і не бачиш їхніх очей. До чого це було сказано?

Вітер потужно дихнув, і Захар підставив йому розпашіле обличчя. Внизу, біля пристані, нагиналися, сріблилися тополі, горбилися три верби. Вода похмурніла. Темною рисою позначався на ній самотній човен — він плів проти течії. На зеленому схилі горба рябіла череда, білили хустки доярок... Захар обійняв усе те поглядом, немов огорнув душею.

Тесля поспішив до штабелів цегли, вкритих шматками толю. Вітер шарудів ними, намагався зірвати. Впали великі краплі дощу, Захар підійшов до Теслі. Прихопився допомагати йому рятувати від дощу цеглу. Тесля рухався проворно, аж ніби сердито, придавлюючи цеглинками толь, наближався до Захара.

15

Дощ линув різкий, рясний, гарний. Ми встигли добігти до села і стали під деревом, потім перескочили під хлівець, а коли полилося як з відра, довелося звернути до першого-ліпшого двору.

Тесля й справді не відав, куди біг сам і вів мене за собою. Аж коли, перестрибнувши через ночви біля порога, повні дощової каламутної води, ми вдерлися до коридорчика, він впізнав, чий це був дім.

Ми одсапувалися, обтрушувалися, як з хати вийшла господиня, ставна чорнява молодиця.

— Здрастуйте, тітко Марфо! — радо і якось винувато привітався Тесля. — Приймайте гостей.

— Частіше б на тебе, племінничку, дощ та грім.

— Згода. Біди від цього ні людям, ні нам не буде.

— Правда. Заходьте до хати.

Тесля пропустив мене поперед себе. В кімнаті було сутінно, пахло м'ятою.

Тітка Марфа пройшла до вікон, розсунула завіски, щоб повидніло. Надворі блискало, гриміло, шумів дощ.

— Давно я не був у вас, — зізнався Тесля, аби пом'якшити неприємну мовчанку.

— А чого ж обходив мене?

— Та я ж, тіточко, вважайте, кілька літ не жив дома. Служив у армії, був на курсах.

— Уже ось другий рік головуєш. А щоб ти знав, так я тебе, ще маленького, і господарювати вчила, — тітку Марфу ожвавила наша присутність, вона намагалась бути веселою, але крізь ту рухливість проступала засмута, скутість.

— Як же це? — став перед нею у чеканні Тесля. — Коли це було?

— Ще тоді, як ти без штанців бігав.

Посміялися.

— Ми ж колись жили разом, в одній хаті. Наче ж твій батько мій рідний брат, га?

— Звичайно ж! — Тесля ніяковів перед тіткою і переді мною, бо не знав, куди повернеться розмова.

— Няньчила ж я тебе. Назбираю, було, паличок, покладу перед тобою та й кажу: грайся, Митрику, хатку постав, місточок зроби через річечку. А ти річечку зробиш, а потім і місточок через неї.

Я присів на табуретку, Тесля на лаву. За ним висів широкий вишитий рушник, який прикрашав велику рамку, заставлену фотокарточками.

— Не довчили ви його! — сказав я, проймаючись повагою до жінки. Її великі темні очі когось нагадували мені. — Містки у нас і досі поганенькі.

Тесля почав розпитувати, як ідуть справи на птахофермі, де працювала його тітка. Жінка скаржилась на те, що шуліки,

лисиці, навіть ворони хапають каченят і качок, та заразом і на комірника, що не видає повного раціону кормів.

Я тим часом озирнувся по хаті. На рушникові побачив виштий якийсь напис. Прочитувалось лише таке: «На щастя, на здоров'я Ва...» закінчення слова ховала складочка. Мені хотілося підійти і розгорнути рушник. Я ждав, поки Тесля похитне його. У кімнаті все світилося чистотою, якої надають речам тільки молоді руки. Я почав приглядатися до жіночих карточок по стінах.

Дощ надворі вщухав. Повз вікно промайнула постать. Всі чекали, хто зайде.

— Ось де вони! — загомонів на порозі колгоспний посильний, здоровий, босий чоловіча із підкоченими до колін холошами і напнутий прозорою домашньою скатертиною. — Бачив ще од контори, як ви стояли біля цегли, і взяв туди напрямок...

— Дощ прогнав звідти. Що там таке? — Тесля підганяв чоловіка, знаючи його схильність про все оповідати довго.

— Тоді побачив вас під Степановим осоком...

— Задля чого ж ви так бігаєте, бідолашний? — нетерпелилось Теслі. — Хтось приїхав, чи що?

— Дай, думаю, заверну сюди: може, зайшли до тітки. Телефонограма!

Тесля перебрав з його руки складений вдесятеро папірчик. Сьогодні о п'ятій вечора йому слід бути у райвиконкомі з матеріалами по будівництву. Приїздить уповноважений облсільбуду.

— Ясно! — він підхопився і враз став з виду серйозний, заклопотаний.

Я теж підвівся.

— Залишайся тут, — сказав Тесля.

— Ну що ви, Дмитре Івановичу! З якої ж речі?

— А куди ж тобі тепер з мотоциклом? Я заскочу сюди «бо-биком». «Ява» стоятиме у мене дома, не турбуйся. Почастуйте, тітко Марфо, молодого чоловіка з Києва. У вас, пам'ятаю, черешні були на все наше село.

— Лазив до них з своєю ватагою. Знаю! — посварилася тітка Марфа.

— А кажете, що рідко провідував вас, — зареготав Тесля. — Це ви забули.

В коридорі (Хома стояв у сінях, не зачинивши хатніх дверей, і довго пив воду) Марфа щось швидко, приглушеним голосом говорила до Теслі, той коротко відповідав. Я не розчув жодного слова, та здогадався, що йшлося про щось важливе, тривожне.

«На щастя, на здоров'я Валі», — прочитав я на рушникові. З фотокарток, маленьких і великих, на мене дивилися Валині очі.

Найпершою прийшла до мене думка про навмисність такої ситуації. Ось мати зараз повернеться до хати і почне сварити мене. Вона напевне знає все, донька відкрилася перед матір'ю з своїми стражданнями: її Захар, який раніше упадав біля неї, загордився, не пише їй, отже, покинув.

Я дивився на двері, ждав чогось страшного і міркував, як цієї ж миті вискочити звідси. Мене обіймав страх перед матір'ю Валі, перед самою Валею: вона дивилася на мене з фотографії, була присутньою тут. Дівчина ось-ось могла увійти до хати і мала право сказати мені найнищівніші, найжорстокіші слова.

Я подався до дверей. Назустріч ішла мати. В руках тримала дві тарілки, на яких був хліб, склянки з молоком, і гостинно усміхалась до мене.

— Може, руки помие? Надворі умивальничок, і мило, і рушничок. Собаки у нас немає.

— Дякую, — схаменувся я. Тернув себе по чолу і відчув, що воно мокре. Мати нічогосінько не знає! Вона стоїть поруч і зовсім не відає того, що діється у моїй душі, що я думаю в цю хвилину про неї.

Я вийшов з хати. Надворі було дуже гарно. Туча вже чорніла на рівні дерев, заступивши небосхил: вище неї сяяло сонце. Його світло лилося на мокру зелену траву, на листя. Всюди іскрилися краплі, зблискували калюжі. В ночвах було повно дощової води. Довкола стояла глибока тиша. Ніби туча забрала з собою всі людські турботи і залишила по собі спокій, благодать.

Я подумав, що хмари пройшли і над Байрачним, уявив, як стукотів дощ об мою диктову халабуду в саду. Згадав про нашу розмову з Теслею — його клопоти я відчував нині щиріше, ближче.

— Попийте молочка, — припросила тітка Марфа і розпростила рушничок, простелений на столі. — У нас, звісно, не те, що в Києві.

— Буваєте у Києві? — спитав я, аби що сказати.

— Рідко, — жінка присіла на лаві, поодаль від мене. — Тепер рідко. Перед війною, як мій був живий, возили і молоко, і суниці. Увечері сядеш на пароплав, а вранці — і на Подолі. — Жінка подивилась просто на мене, я — на неї. Не міг одвести свого погляду од її очей: в них стояли сльози.

Я почув, як вона тихо вийшла.

В хаті було сонячно, як і надворі,— рожевий одсвіт розлився по білих стінах. Я тільки зараз вгледів нашу велику фотокартку — випускню. На ній Валя стояла поруч мене...

Я подався з хати.

Тітка Марфа зливала з ночов дощову воду у відра. Я спинився перед нею.

— Вам ні з ким, бач, і погомоніти,— обізвалась вона.— Колись, ще перед війною, у нас часто спинялися представники, з чоловіком, бувало, і до півночі просиджували за балачкою. Професор якось довго стояв. Мій чоловік чув дещо про Шевченка од свого діда. Як розгомоняться! Казали, що Шевченко дуже не любив ніякої неправди між людьми і сам був як праведне сонце... Сідай он на стільчику, скоро за тобою зайдуть. Я оце вигадала собі роботу — кухликом вибираю, щоб не збовтять. Розказує, було, дід, як Тарас ходив по нашому селу і дітям та дівчатам шаги роздавав. Дівчаток він шанував та милувався ними, як первоцвітом. І писав про них дуже ніжно, як шовковою ниткою вишивав, як сльозою тією виливав... Мабуть, за те його й люблять і старі й молоді. І щастя й муки батьків описував. Сам був молодий, а життя розумів. А моя... Віддала їй свого піввіку, порадіти б оце її щастю та пожити... Не всі діти на це потурають — хоче жити саме для себе, забуває, хто його виходив та виняньчив. Дай радість матері-батькові, як вони тобі давали, не цурайся, не обминай — порадуй собою, онуками, своєю молодістю. Людина людині тільки й може принести найбільшу радість. А ще як рідна!..

До двору під'їхала машина. Валиній матері, видно, не хотілося, щоб з двору йшла людина, яка її уважно слухала, вона не переставала обережно вичерпувати малими дозами чисту воду.

— Спасибі вам, велике спасибі,— дякував я, бажаючи скоріше залишити це подвір'я.

— Немає за що.

— За ваші слова... Я співчуваю вам... Я знаю вашу Валю... Я... Я люблю її... — не знаю сам, як і нащо зважився вимовити це і подався з двору.

— Захар... — донеслося до мене, але не мав мужності обернутись.

Я йшов повз двори, забувши про машину. «Бобик» котився за мною слідом по калюжах.

Андрій Трохимович керував комплексною бригадою, йому підлягало в Байрачному все: люди, трактори, коні, знаряддя, поливний город, ферма. Роботи було багато, він не встигав дати лад і порядок усьому. Його критикували на нарадах, в газеті. Андрій Трохимович усе терпляче переносив.

Найдужче ж Андрію Трохимовичу дошкуляло на кожному кроці те, що люди тепер стали надто відверті, прямодушні і вимагали цього самого від нього. Колись він стояв над людьми, нині був нарівні з усіма і дивився їм прямо в очі, отож все треба було називати своїм іменем, на все відповідати правильно і вичерпно. Люди розуміли, що йому належить вимагати від них, на що самі вони мали право.

Одного разу він приїхав тачанкою пізно ввечері на ниву, де збирали кукурудзу. Комбайнер, їхній же, хуторянський, саме вечеряв: лігши на кукурудзиння, смачно їв з макітерки вареники.

— Скільки скосили? — спитав Дробот, вступивши у смугу світла від фари — нею підсвічував собі комбайнер.

— Дев'ять.

— Мало. В Трьох Вербках один зібрав за день двадцять п'ять.

— Ну й дарма! — буркнув комбайнер.

— Чому?

— А тому, що минулої осені все одно нікому не виплатили додаткової.

Андрій Трохимович укляк. Справді, в того комбайнера тоді назбирався такий заробіток, що бухгалтер схопився за голову: «Оце стільки одному одержувати кукурудзи?» Андрій Трохимович сам згодився прирівняти його в оплаті до середнього.

— Довго вечеряєш! — сказав Дробот, мовчки постоявши ще якусь хвилю.

— Треба ж і поїсти — ніч велика. Чи, може, не треба?

Он як! Колись, років з десять тому, він би підняв цього пащекуна, підкинуло б його од страшних слів — схопився б не довечерявши.

Він би ще й тепер задав перцю не одному з тих, хто не погоджується з ним, якби не його розсудлива Олена. Уже писав він листи на Теслю, на Луку, та не відсилав їх — Олена відраювала. Просила покласти запечатаний конверт, щоб полежав до завтра, потім перечитати і таким чином гасила його безглузді спалахи.

Старий Дробот, ще не постарівши, відчув тягар життя. Він зупинився у минулому і звідти дивився на все і на всіх. Теслю не любив за те, що марнує кошти на «дуже розкішне» будівництво, Луку — за те, що той під час війни «сидів» дома, в Байрачному, Миколу — що той ліпив з Чугунковим карнизи і розетки, за те, що «тягнувся до центру» — до Трох Верб.

Тільки дощ, такий гарний і вчасний, міг звеселити Андрія Трохимовича.

І він у доброму настрої ішов стежкою під тополями додому. Земля налилася силою, люди спочинуть день-два і навіть бригадир.

Біля воріт обчистив ноги, у дворі підібрав яблука, що впали і викотилися на стежку, скося подивився на Захарову халабуду — намоклий дикт угнувся. «Розклеїться, переведеться нінащо».

Втомився Андрій Трохимович. Не дійшовши хати, опустився на стільчика, під літньою кухнею, замилувався курчатками, які обліпили його великі чоботи. Олена, пораючись коло плитки, вдала, що не помітила чоловіка.

Другий день вони не розмовляли. Лука, виявилось, не пішов до худоби, а завернув до голови колгоспу Теслі. У нього якраз засідало правління. «Нехай Дроботів син допоможе нам виплутатися з тим палацом», — підказав Лука. Андрію Трохимовичу донесли це і він розбушувався: «Ще й сина вплутати намагаються? Не буде цього!..» Олена заперечила чоловікові: «Нехай допоможе, як є розум». І стійлось. Отож і зараз Андрій Трохимович не буде з нею ні про що розмовляти, хіба спитає, куди поїхав Захар Миколиним мотоциклом.

— Не знаю, куди він поїхав. Не був ще у своїх ні в кого, нехай провідає, — відповіла Олена холодно.

На воротях виросла постать Миколи. Мабуть, не чекав, що натрапить на тестя.

— Д...добрий вечір, Андрію Трохимовичу. Я до Захара.

— Чому вітаєшся з вулиці. Заходь, підходь ближче, — сказав поступливо Дробот.

— Добрий вечір, — кивнув Микола до матері. — Ми пісню розучуємо із Захаром.

— Знаю вашу пісню. І співаєте, і танцюєте під Теслину дудку, — бурмотів Дробот незлобиво.

— Та ні, — несміливо опирався Микола.

— Заночує, мабуть, у когось, бо по грязюці не доїде, — співчутливо пояснювала мати.

— От бачиш, немає тепер у Байрачному і поганенької ма-

шини. Все забрав Тесля до себе. Старших не слухаєте... Візьми хоч коні та підскоч до Трьох Верб.

— Ваші сірі взяти? — враз збадьорився Микола.

— Бери мої. Розшукай Захара, привези хоч без мотоцикла.

— Зараз! — Микола метнувся з двору.

Зрадів Микола дуже: йшлося-бо до примирення з батьком. Та й потім — довідається, що ж вирішено відносно палацу.

18

З чого народиться цей дім?

З землі.

Вимурують його з каменю, з цегли, добутих, вироблених на дніпровських кручах.

Підлогу вистелять кольоровими керамічними плитками,— листя зелене і прижовкле. Стіни прикрасять розетками, схожими на квітку ромашки: біле і жовте. Карнизи будуть узорчасті.

У свої креслення, в легкі, немов прозорі думи, на білі аркуші паперу, в образ споруди, в її макет Захар уклав усю душу, любов і пісню.

...На базар в Три Верби по неділях Захар ходив з дідусем. Люди штовхалися, рухалися, галасували. Проходили повз ряди з цибулею, калиною, дерев'яними ложками, свинячими головами, горщиками, віниками, прядивом. Захарко стискав дідову шорстку руку і зиркав на всіх зляканими очима. Базар намагався одірвати його од діда і понести його, самого, не знати куди. Дідова рука рятувала хлопця.

А дід іде й іде крізь натовп. Спиниться, щось візьме, довго розглядає, обмацує і не скоро подає Захаркові руку.

— Бери, онучку, ложечку. Це тобі.

Купив і рукавички в'язані, і пенал з вербини.

В гомін струмком проточилася пісня.

Захар потягнув діда за руку.

— Що тобі, Захарку?

— Там... співають.

— А-а, то старці, нехай співають.

— Гарно! Ходімте.

— Де ж воно?

— Отам.

Пішли.

— А-а, кобзарі!

Стали просто них.

— Полтавські... У нас вже перевелися.

Там три верби схилюлися,
Мов журяться вони.

— Про наше село, діду?
— Ні, то про наші верби.
— Наші молоді,— обіззався хтось.
— Постаріють — зажуряться,— ще один.
— Хто добре вік проживе, той не журиться.
— Пісня каже молодому: роки сплинуть, як листя по воді,
не трать їх марно.

— На, Захарку, гривеника, подай їм.

Стало хлопцеві спокійно, гарно на душі.

Знову гуде, клекоче, переливається базар — таки хоче проковтнути Захарка. Але він уже не боїться його, бо піде на пісню і там стоятиме, поки його не розшукає дід.

А молодість не вернеться,
Не вернеться вона.

Це Захарові зовсім не зрозуміло. Одначе пісня несе його над натовпом, і здавалось: дідугани-кобзарі з сивими головами й довгими вусами звелися під саме небо, де купчаться білі хмари...

Палац буде просторий. З його великих вікон, з тераси, що виходить на Дніпро, буде видно острови, Полтавщину.

Перед палацом стоятиме бронзовий Тарас Шевченко, а обабіч нього ростимуть дві високі тополі...

— Спочинь, Захаре, розігнися, а то ще згорбатієш. Абрикосок покуштуй.

— Абрикосок? — Захар стривожено вставився на матір.

— Авжеж. Чого ти налякався?

— Час лине, мамо!

— Час іде, і ми йдемо.

Захар припав до абрикос.

— Снилось мені, мамо, ніби я бачу в Трьох Вербах над Дніпром красень палац. Білий, високий, з колонадою...

— О, так це ж я тобі про таке розповідала вчора. Мені теж він як уві сні ввижається. Спалили його, розтрошили в революцію. Залишилось саме каміння, яке було в землі.

— Знищили? Навіщо? — у Захара очі повні чекання.

— Бо давив він селянам на душі.

— Як це? Такий гарний будинок?

— А отак. Вечорами у ньому гриміла музика, пані й паничі розважалися — з Києва приїжджали пароплавом і фаєтонами. Спалили, розтоптали, ніхто не пожалів ні дзеркал, нічого.

— І дзеркала були?
— Величезні, на всю стіну!
— Розповідайте, мамо...— Захар перебігав пальцями по своєму ліпленню, як музикант по струнах чи клавішах.

З праці народиться палац.

Вербівчани і хуторяни вже викопали нові канали під фундамент, уже возять камінь з кар'єру, гасять вапно в ямах. А в майстернях роблять рами, двері, тешуть дошки для підлоги. Захар сам розміряв дім на місцевості і дав робочий план.

Микола з бригадою перевозить од Дніпра до села соснові і дубові колоди — прийшов цілий пліт з верхів'я Дніпра, з російських лісів дрімучих.

Одного вечора, коли Захар саме пішов десь відпочити, а Олена Устимівна поралася біля кухні, забіг Микола.

— Добрий вечір, мамо.

— Здрастуй!

— Ось Марія передала.

— Що це?

— Розгорніть — побачите.

— О-о, праник!

— Просили ж колись.

— Сам вистругав, чи що?

— Авжеж. А де Захар?

— Мабуть, в балці.

— А батько?

— В полі десь. На току, мабуть.

— Ну, я пішов...

— Та підожди ж. Ось яблучок передам.

— Дякую. Я не додому.

Шмигнув з двору.

А за хвилину підкотила до воріт машина. Хлопці, а з ними й Захар стягли з кузова величезного стола, несуть до двору.

Тільки доправили стола до порога, Микола вийшов наперед.

— Це для архітектора, щоб не мостився на дошках.

Один парубок з снопом колосків у руках підійшов до матері.

— А це вам, Олено Устимівно! З обжинками вас.

Олена Устимівна розчулилась, втерла сльози.

— Спасибі вам, любі, що не забуваєте колишніх трудівників. Шасливі літа праці — дорожійте ними!

Микола вихопився:

— Розтлумачую вислів Олени Устимівни: не робіть по три норми за день, а то життя пролетить в три рази швидше.

Всі засміялися. Хтось:

— По собі рівняєш: пошту розвозиш раз у три дні, а два на баяні граєш.

— Це відсталий погляд на Миколу. Нехай Захар скаже, хто я і що.

— Бригадир-будівельник і самодіяльний композитор,— урочисто сказав Захар.

Микола набачив Захарів акордеон, вхопив, заспівав під власний акомпанемент.

Цвіте земля моєї України
В розлив нив і сяєві огнів.
Степи, степи, над вами пісня лине,
Широка пісня щастя наших днів.

Мати замріяно слухала. Захар оглядав нового стола.

Ідуть шляхи до самих небосхилів,
Єднають рідні села і міста.
Степи, степи, навіки серцю милі,
Над вами сяє Зірка Золота.

Вчувши останні слова, Захар підвів голову, прислухався уважніше.

До нас у гості їдуть вірні друзі.
А ми до них, як звичай велять.
Степи й Дніпро... І три верби у лузі,
Як три сестри, замріяні стоять.

На вулиці, проти двору, спинилися люди.

— Нова пісня? — гаряче спитав Захар.

— А що? — Микола не одхилив голови од акордеона, застиг в чеканні. Його кучеряве, туго звите волосся спадало на вухо.

— Хороша! — сказав Захар.

— Десь у полі дівчата почули і мені проспівали, — і шепотом до Захара: — У мене в кишені лист для тебе. З Києва.

— Здрастуйте, Олено Устимівно.

Вона привіталася, аж обняла за плечі.

— Погляну одним оком — у мене очі добрі, не наврочу.

— Будь ласка!

Захар, напружений, уважно стежить за Теслею, виразом його обличчя.

— Стоятиме фасадом на Дніпро?

— Так.

Тесля кілька разів обійшов кругом макета. Очі йому мружились: чи так пильно додивлявся до граней і ліній майбут-

нього палацу, чи тому, що сонце пронизувало золотими мечами листя саду. Захар стояв, завмерши.

Тесля сів на стілець, обперся ліктями об коліна.

— Захаре, якось я думав ось про що: чого люди йшли до церкви і в завірюху, і по багнюці, і серед ночі? Чого?

— Треба спершу подумати, щоб відповісти.

— Подумай.

— Мабуть, діяла звичка...

— Бажання побачити незвичайне! — Тесля підвівся. — Церква була найпрекраснішим, що сільська людина могла побачити в світі за своє життя... Такий палац я бачив в уяві, Захаре!.. Ми завтра зберемо всіх колгоспників, покажеш їм макет, прочитаєш розрахунки.

Біля воріт спинилися сірі коні. Захар, Тесля, Олена Устимівна побачили когось забинтованого.

— Андрій! — скрикнула Олена Устимівна.

Захар підбіг перший. На тачанці напівлежав Андрій Трохимович.

— Тату! Що з вами?

Він вхопив батька за здорову руку — друга була забинтована. Роздертий, закривавлений рукав звисав порожнім.

Ті, що привезли, оповідали коротко, похмуро: бригадир кинувся надівати ремінь на шків, руку вхопило і придавило.

— Ой лишенько ж, горенько ж ти моє! — голосила Олена Устимівна. Пустий рукав, бинти, кров, блідість Андрієвого обличчя — все те краяло її серце.

— Там же були люди... Хіба нікому без вас, Андрію Трохимовичу, — підступив Тесля і взявся підмагати бригадирові злізти з тачанки.

— Тепер зможуть і без мене... — постогнувши, зрушився з місця Дробот.

— І чого б я ліз під той ремінь, коли весь вік не торкався до нього, — промовляла з плачем жінка. — Зроду не брався за нього і — на тобі...

— От і хотів покуштувати хоч раз за піввіку, який він, — усміхнувся Дробот. — Поцілував мене — тепер знатиму.

Дробот прихилився до воріт.

— Захаре, гвіздка, бач, так і не загнув... Зачепиться хтось одежиною... — батько з докором дивився на сина.

— Я зараз, тату! — Захар метнувся до хати за молотком.

Олена й Тесля повели Дробота під руки. Сірі коні сумно ждали.

— Поспішали ж... молотьбу кінчали... Ремінь спав. Я був найближче, от і взявся...

На макет палацу в саду сторожко дивився кліпавим оком червоний півень.

19

Вона вийшла за ворота, коли вже зовсім стемніло. Посто-
яла — на вулиці нікогісінько. Всі там, на майдані, куди ще
за сонця пішла й мама. Кіно там показують, чи що?

Йшла попід дворами, стежкою, спиняючись. Придивлялася,
чи ніхто не йде назустріч. Ступала обережно, боялась навіть
гілку зачепити.

Повернулася до села, до матері, до цієї стежки, до подруг.
Тиждень живе дома. Не могла без цієї вулиці, без Трьох Верб.
Про що тільки не думала, куди не кидалася в гадках: подамся
на цілину, до дядька в Донбас, до подруги в Білу Церкву. По-
вернулася додому. Вона притулилася до клена і з-за стовбура
дивилася на освітлену сцену. Все, що тут діялось, ще було для
неї чужим, бо все народилося уже без неї.

На трибуні був сивий, невідомий чоловік — його волосся
аж сяяло. За столом президії сиділи теж незнайомі, одного
лише Теслю й впізнала. А збоку на окремому столі, засланому
червоним, стояв макет якогось будинку.

Промовляв сивий чоловік. Ось він узяв указку і підійшов до
образу будинку. Провів указкою по колонах, що виступали рів-
ним рядком попереду будинку, по вікнах, високих і округлених
вгорі, а далі став поруч Захара і поклав йому на плече руку.
Він не переставав говорити, але, мабуть, саме тепер сказав
щось хороше про будинок і про Захара, бо всі, хто сидів на ла-
вах, у кузовах грузовиків, — всі заплескали в долоні.

Аж тепер Захар подався трохи наперед, до людей; він вкло-
нився їм і за тим рухом голови поправив своє волосся, яке
спало на очі. Валя побачила його краще, виразніше — він не-
мов наблизився до неї своїм щасливим усміхом, зніжковінням
перед тими оплесками. Валі хотілося теж вивільнити руки,
якими притримувала краєчки хустини, та вона тільки дужче
закуталась і заховалась за стовбур клена. Хлопчики юрмою
пробігли повз неї до сцени.

Сивий чоловік знову підійшов до трибуни, і всі затихли.
Ось він подався наперед, ближче до людей. Валя зібрала всю
увагу, прислухалась.

— Мені приємно схвалити проект мого студента ще й тому,

що ваше село живе у моїй пам'яті, в рубцях моїх ран ще з сорок першого року.

Тиша запала над сотнями постатей, які застигли в чеканні.

— В сорок першому наш полк переправлявся на той берег з вашої пристані. Старші пам'ятають, яка тоді була переправа, краще не згадувати. Розбили наш останній пором, загинули мої товариші, я один дістався до ближчого вашого берега. У печері, під кручею, сховався я од бомб разом з одним вашим чоловіком. І в нього була рука перебита. До ночі просиділи ми там, а тоді він повів мене ярами до якоїсь цегельні. Місяць прожив у нього на цегельні, підлікувався, зміцнів, потім пішов у партизанський загін. До кінця життя я пам'ятатиму ваше село і мого рятівника. Лука, цегельник Лука, ти тут?!

— Тут!

Залягла тиша. З-поміж людей, які сиділи на траві, підвівся бородатий чоловік, а київський професор почав сходити зі сцени йому назустріч.

Валю так захопило все чути й бачене, що вона забула про себе. Вихилилась із-за дерева, почала підступати до сцени. Випустила з рук кінці чорної хустки. Двоє літніх людей зійшлися, подали один одному руки, зааніміли в обіймах.

Люди гаряче, бурхливо плескали в долоні. А коли ті двоє, обійнявшись за плечі, рушили до сцени, раптом загравав оркестр, мідяний брязкітливий удар тарілок покрив усі інші звуки.

Захар дивився на все зачарований. Все, що відбувалось, немов брало його на крила, несло. Захар дивився на людей, які стояли, плескали в долоні.

Серед облич побачив Валю, яка виступила із-за дерева. Він впізнав її зразу.

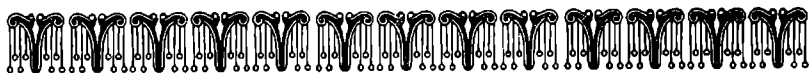
Музика гриміла, біла хвилями в береги і розбризкувалася, як чиста, прозора і сильна вода. Захар відчував її дужі подихи. Він кинувся на ті хвилі, біг повз трубачів — вони грали.

Валя опам'яталась, зрозуміла, де вона, і сховалася, обгорнулася темною хусткою. Згадала, що зараз йтимуть люди, і хутко пішла звідси в пільму. Нахилилася нижче, вдивлялася під ноги.

Поспішала, щоб не наздогнали її — гомін наростав за нею. Хтось був уже зовсім близько. Біг, важко дихав.

— Валю!

Йй забракло повітря. Зупинилася задихаючись.

КОВИЛА

ПОВІСТЬ

Нехай над степом сніговим
Буран бушує знов...

Абай Кунанбаєв

Мабуть, це був перший по-справжньому теплий день запізнілої казахстанської весни.

Щедро гріло сонце, по обрію вітер гнав і гнав оманні хвилі марева, а все, що вибилося з пробудженої землі, пнулося кволими, прозорими листочками вгору, до зросту.

Ми їхали вдвох з шофером на новенькому, дзвінкому грузовику поміж безкрайніх піль. Зораний і засіяний, увесь в перших сходах, степ вражав своєю неосяжністю, милував зір ніжними, ледь помітними на рудуватому ґрунті рядочками.

Тільки понад самим шляхом біліла якась стара трава. Невгамовний, прудкий вітер метляв її шорсткою білястою щетиною.

— Ковила? — спитав я шофера.

Він — мовчазний, чимось роздратований, кріпкий чоловік у заношеному матроському тілнику — скося поглянув на мене. В його красивих чорних очах заграла поблажлива посмішка.

— Що, нетутешній?

Басовитий, густий голос колишнього моряка виказував силу.

— Ні.

— Ковила. Не бачив ще?

— Так це й тут була цілина? — опам'ятався я.

— Була, та загула, — додав він. — Каскирлисай — Вовча балка. Де тепер ті вовки?

Ми звернули на прямий, широкий, добре наїжджений шлях. Міцні, нові стовпи телефонної лінії радо бігли в далечінь і ген там, попереду, брели по хвилястих заводях марева, немов через повінь. Уява линула за ними.

Ми надовго замовкли. Стовповий шлях, сяк-так звалена на нивах у волохаті скирти солома, зазеленілі вибалочки — все це чимось нагадувало мені рідний закуток України, який я покинув.

— Баяніст? — кивнув шофер на мій окований в кутах чемодан (його іноді приймали за футляр баяна).

— Ні.

Шофер недовірливо поглянув на мене.

Зовсім близько, на вершечку стовпа я раптом побачив здоровенного сірого беркута. Машина ось-ось мала порівнятися з ним. Я жадібно розглядав птаха. Та він змахнув широкими, бурими крилами і впав до землі, немов здутий вітром. Я тут же загубив його і був немало здивований. Де ж він подівся? За мить знову вгледів його на дальньому стовпі. Ми наблизилися до нього, птах повторив свій переліт з маскуванням. Згодом, порівнявшись з ним, шофер посигнавив. Беркут круто сковзнув донизу, потім змахнув дужими крилами, здійнявся вгору і полинув у степ.

— Бавиться... Першого літа ми пташок збивали радіаторами. Довірливі були, як міські голуби, — трохи повеселів шофер. — Значить, в «Дніпровський»?

— Так, в «Дніпровський».

— Он там, за сопкою Білана, покажеться...

— Білана? — перепитав я, здивований.

— Знайомий?

Прізвище Білана я не раз чув у тресті і знав, що їду в «Дніпровський» змінити його на посаді техніка.

— Звідки в цьому степу така назва?

— Од людини, — філософськи відповів шофер. Помовчав і додав, як мені здалося, неохоче: — Замерз на тій сопці один з наших добровольців, так і прозвали її.

— Технік Білан?

Шофер не відповів. Ми нарешті наздоганяли машину, навантажену довгими свіжими дошками: вони звисали з кузова так, що навіть черкали по землі, здіймаючи куряву. Ми вже переїхали кілька загублених дощок.

Порівнявшись з повною машиною, шофер впіймав погляд її водія і виразно покрутив пальцем біля лоба, а потім сердито ткнув рукою назад, на його кузов. Грузовик відстав.

Слово «замерз» стриміло в моєму мозку холодним цвяхом. Сопка, до якої ми наближалися, здавалась тепер суворочаємничою; на її схилі, зраному й засіяному, як і весь степ, ніби щось ворухилося. Місце, де загинула людина, навівало підсвідомий страх.

Однак, якщо це той самий технік Білан, чому ніхто не сказав мені про його трагічну смерть?

Дорога вибігла на узвишшя. Внизу розстилася долина. Там текло й палахкотіло на вітрі, мов біле полум'я, марево.

В долині творилося щось незбагненне: фантастичні руїни... потім хмарочоси... а ще за мить гірські скелі, обрушені неймовірним землетрусом, якісь казкові білі пароплави серед моря. Та за кілька хвилин все це обернулося на ряди акуратних будиночків під білою покрівлею, на довгі споруди господарських приміщень, на табунець коней і черідку корів, що нарізно паслися по долині.

Я милувався селищем і краєвидом, але думка про Білана не виходила мені з голови. Щоб знову побачити сопку, треба було визирнути з кабіни. Виглянув і побачив, що вона була зовсім поруч.

— Як же він так, бідолаха? До селища рукою подати...

Машина летіла вниз, у шибках свистіло. Руки шофера владно лежали на рулі.

— Поживеш, товаришок, довідаєшся... Вірно?

Я погодився, ніяковіючи перед цією вольовою, небалакучою людиною.

Шлях перебіг через місточок. В кабіну війнуло міцними пахощами цвіту дереви.

На околиці селища стояла водокачка. Движок, ніби граючись, підкидав у повітря кільця сивого диму, вітер підхоплював їх, ніс якийсь час, а потім ламав і розвіював. Автоцистерна, свіжопофарбована в блакитний колір, набирала з чана воду. Трохи збоку, на зеленій траві, дві жінки у ночвах прали білизну: ясно біліло на сонці шмаття, сяяла вода, вітер тріпав легенькі спіднички і оголював білі ноги.

Навпростець ішла молода, тоненька жінка і несла на коромислі воду. У повних відрах раз у раз спалахували сліпучі зблиски.

Жінка наблизилась до шляху і могла б ще встигнути перейти його. Але, мабуть, не знала народного звичаю, який так шанується тими, хто часто буває в дорозі,— почала перед самим шляхом якось невміло міняти плече під коромислом.

Побачивши її, я перестав розглядати будівлі, хоч це й була моя професійна звичка. Я навіть не помітив, як наша машина тут же зупинилась.

Шофер якось враз перемінівся: суворість і замкнутість де й поділися, він зліг на дверцята кабінки, увесь засяяв усмішкою й заговорив до жінки ласкавим, співучим голосом:

— Музочко, хіба не бачиш, що свої їдуть? Щастя обом отак-от потрібне! — він черкнув себе по шії.

Жінка якось сумно й знехотя осміхнулась, так само знехотя поглянула на нас з-під тонких брів своїми карими очима, що виразно вимальовувалися на білому, нітрохи не засмаглому обличчі.

— Гадала, якусь новину скажете. Все жартуєте.

— І новина є, будь ласка: везу в радгосп ще одного парубка, — лукаво підморгнув мені шофер.

Жінка поклатла на коромисло свої круглі міцні руки і, граціозно погойдуючись, перейшла шлях.

— Скажи Марії, нехай води нагріє.

— Вона ще на роботі.

— Сама куховариш?

— Ні, з Петриком, — відповіла вона не оглянувшись.

Машина покотила далі. Я ще раз подивився вслід жінці. У барвистій косинці, квітчастому халаті, білих модних босоніжках, вона дивно не в'язалася з простим і суворим оточенням.

— Гарна?

Я не знав, що відповісти: він зловив мене саме на думці про неї.

Шофер зареготав.

— Примічай!.. Тобі до контори?

— Будь ласка, якщо можна.

— А чому ж ні. Не зоотехнік будеш?

Я згадав, що так і не вдовольнив цікавості супутника.

— На місце Білана призначений.

Шофер вимкнув швидкість, машина сама пробігла трохи й стала.

— Ти серйозно?

Він був, видно, вражений, обернувся до мене, дивився щиро.

— У нас тут без техніки такий самоплив завівся — матеріали пливуть, куди попало. Оце ж їздив до Атбасара за шифером і приторохтів порожняком. Своєї хати нічим докрити.

Машина знов рушила.

— На місце Білана... Цікаво,— сам до себе говорив шофер.— Раз призначили, директор проти не буде. Він у нас — душа!

Мене це тішило.

— Заходь у гості — хату Івана Довбні кожний покаже.

— Дякую.

Я зійшов проти будинку з вивіскою. Над ганком лопотів на вітрі новий, святковий прапор.

Люди, що сиділи на східцях, підвелися і розступилися перед моїм чемоданом.

В кабінеті директора було двоє: за столом, у кріслі, сидів зовсім молодий, смаглявий на обличчя, чорноволосий, з високим чолом, гарний особливою казахською вродою чоловік. Перед ним стояла по-літньому й зі смаком одягнена така ж молода жінка і тримала в руках метр.

Директор кивнув до мене на моє привітання і продовжував розмову:

— Ви, Маріє, за те, щоб у нового директора стіл був накритий новою скатертиною?

Жінка зніяковіла:

— Таке питаєте, товаришу Утегенов? Аякже!

— Значить, не проти? — директор усміхнувся, і його білі, рівні, майже злиті зуби ще виразніше підкреслили його молодість і вроду.— Тоді яку ж ми дамо ширину? Ви сідайте,— звернувся він до мене.

— Удвоє зшити матерію, і все,— несміло порадила Марія.

— Зшита скатертина? Що ви, Маріє? Пам'ятаєте, Денис Лукич не терпів швів на скатертині. До Акмолінська ганяв за матеріалом.

— Я ж і їздила. Три дні витратила.

— Денису Лукичу, бач, догоджала, а мені з рубцями... Ну й ну! — засміявся директор і, раптом поривно підвівшись, вийшов із-за столу.— Одне слово, довжина, ширина — самі знаєте, що треба. Ідіть набирайте, зшивайте... Ви ж, здається, з львівського ательє, якщо я не забув? Щоб скатертина була приємною.

Вони обоє весело засміялись.

— Що у вас?

Запитання директора застало мене зненацька. Марія прямувала до виходу. Я дивився на її сині очі і раптом побачив на лівій щоці шрам від опіку. Кинувся діставати відрядження — рука шугала повз кишеню.

Директор стоячи перечитував мої «вірчі грамоти». Я нишком розглядав його. Стежив за рухами рук, брів, губів і відчував

його зосередженість на тому, що писалось у відрядженні. Вона передавалася мені якимось незримим струмом.

— Так,— непевно сказав директор.— Один чи з сім'єю?

— Один... Поки що один,— поспіхом додав я і мені чомусь стало жарко. Мабуть, я при цьому почервонів.

— Поки що?! — директор вимовив це якось тривожно. Я встав.— Дівчину, значить, покинув, посварившись на прощання, а сам гайнув на цілину. Чи не так?

Його слова просто опалили мене. Звідки він про все це знає?

— Напишу — приїде,— промурмотів я.

— Хо-хо, «напишу». Це якщо тут не підчепиш іншої.

Директор втратив найменший інтерес до мене. Він сів до столу і почав переглядати папери.

Я розгубився. Наказ і відрядження лежали переді мною. Ще кілька хвилин тому вони були для мене важливими документами; тепер, коли я почув з вуст Утегенова про себе вбивчу правду (вона була таємницею моєї душі), ці паперові офіційні посвідчення здавалися просто непотрібними.

— Чимало вас, таких стрибунів, розвелось, товаришу Лучко,— знову заговорив директор, розмашисто надписуючи короткі резолюції.— «Поки що...» — буркнув він ще по паузі, і в його голосі уже зазвучали примирливі, навіть ласкаво-насмішкуваті нотки.— Приїхали б разом, удвох. «Поки що...» Цілиним радгоспам тепер народ потрібний ґрунтовний, сімейний.

Мені стало легше. Я збагнув, що слова директора були звернені ще до когось іншого, не тільки до мене.

Деякі з паперів директор, прочитавши, одсовував вбік. Очі зупинилися на одному аркуші, списаному чітким учнівським почерком.

Це, певно, були якісь радіограми.

«№ 178. Відрядіть головного інженера в управління радгоспів явкою на 20 травня на нараду по сінозбиранню».

«№ 179. Одержте гуму ЗІС-150 Атбасарський сільгосп-постач 6 штук».

«№ 180. З метою нагромадження кормів негайно організуйте скиртування сіна, соломи, підвозку до місць зимівлі худоби».

За стіною енергійно клацала рахівниця, хтось гучно викрикував «альо». Я поглянув за вікно: там, на розораній галявині, дві дівчини в шароварах і яскравих кофточках, ставши на коліна, садили деревце.

Все, що тільки-но прочитав, органічно поєднувалося з

тим, що я побачив за вікном. Мені на мить здалося, що я в кабінеті голови колгоспу в своєму селі. Мене оточувало звичайне сільське життя з усіма його майже всюди однаковими турботами.

Де ж тут цілина? Нащо я забився сюди за тисячі кілометрів?

Мене довго не відпускали з нашого району. Голова колгоспу просто насміхався з мене: «Без таких, як ти, в Казахстані обійдуться. Хто дуже хотів поїхати на цілину, той уже давно там». Мусив звертатися у райком комсомолу. Секретар упізнавав мене здала: «Лучко? На цілину? У нас тепер своя цілина, самим люди потрібні. Будуй побільше свинарників».

А я, було, натраплю в журналі на знімок і не можу очей одвести. Задивлюся — і вже здається, що я там.

Іноді я виривав такі знімки. Один завжди носив при собі.

...Темний силует трактора, світять фари, попереду поблискує рілля. На плузі сидить дівчина. Чорні хмари низько нависли над землею і ось-ось затиснуть, задушать рожеву смужку вечірньої зорі. Буря буде, злива буде! А рівна, мов натягнута струна, лінія обрію видніється далеко-далеко, а навкруги степ і степ, і ніде нікого. Тільки дівчина на плузі й тракторист...

А тут і дід наш підохочував мене. Старезний, сліпий він, а гомоніти любить про все. Почитаю йому щось про Казахстан — то як заведе, тільки слухай.

— Піднімав і я цілину! По чотири пари волів запрягали в один плуг. Кріпка була клята ковила! А по балках тернища, бур'яни. Корова, було, отелиться в степу і ніяк телятка не знайдемо... Я міркував собі, що цілини вже ніде в світі немає, а воно, бач, ще є. Послідня, последня. Орав її колись і я...

— З будівництвом у нас кепські справи,— обізвався нарешті директор; він дочитав якусь довгу директиву.— Декому є все, а нам і того, й того немає. Нікому мотатися, добиватись. На, читай!

Три аркуші інструкції радили, як вишукувати на місці будівельні матеріали. Я перечитав їх ще в тресті: все, про що там ішлося, тепер, здавалося мені, зовсім не стосувалося «Дніпровського»; навкруг нього лежав голий степ: ні лісу, ні озерця, де б росли бодай очерети.

— Ясла нам треба кінчати і клуб. Про житла я вже не кажу. Влітку народ у степу, в бригадах, а восени повернеться. Ти ж продержись у нас хоч до осені?

Утегенов вперше прямо подивився мені у вічі. Його погляд немов пронизав мене. «Ти серйозно берешся за таке діло,— питав він мене,— чи тебе сюди занесло якесь випадкове захоплення?»

Я розповів про себе.

— Гаразд,— сказав Утегенов, коли я замовк.— Приступай до роботи. Завкадрами ознайомить з об'єктами. А Марія влаштує в гуртожитку.

Директор замикав шухляди, а я, сповнений теплих почуттів до нього, висловлював ї, мабуть, надто піднесено, своє захоплення степом. Директор затримався біля порога:

— Степ подобається? Смирне молоде лошатко всім хочеться погладити. Наш степ буває дуже суворим.

Ми разом вийшли на ганок. Директор залишив мене тут і звелів чекати.

Ось воно, тепер уже моє селище! Будинки стояли кількома рядами без огорож; земля на садибах затоптана і вилізана вітрами, як на шляху. Нові, недавно закопані стовпи електролінії позначили прямі, широкі, як вигін, вулиці. Стежки снувалися між будівлями у всіх напрямках.

На ганках гралися діти. Біля хлівчиків то тут, то там рилися поросята, греблися кури.

По вулиці зеленим блиском промайнула директорова «Победа».

Недалечко звідси височіли крокви довгої будівлі. Поверх них я знов побачив сопку. Вона сумно чорніла, а десь за нею, на синьому-синьому небі вставали білі весняні хмари.

Чому я нічого не спитав у директора про Білана?

СТАРИЙ ЗОШИТ

— Ходімте!

Опинаючись проти вітру, Марія пройшла повз ганок, не глянувши в мій бік. Я подався слідом за нею.

— Набрали на скатертину? — спитав, аби що сказати.

— Набрала.

Я порівнявся з нею. Мені було приємно йти поруч. Вона несла для мене, тримаючи під рукою, свіжу постіль.

Гуртожиток інженерів був на замку. Марія висмикнула скобу, і ми зайшли до першої кімнати. Завішені до половини газетами вікна мало пропускали світла, і тут здавалося зовсім темно.

Марія пройшла далі, в другі двері. Я оглянув кімнату.

Речі на столі, на стільцях, на підлозі, кинуті як попало, свідчили, що це було справжнє холостяцьке житло.

В другій кімнаті стояло три ліжка: на двох лежала зібгана, вже брудна, незастелена з ночі постіль, від якої завжди швидко одводиш очі, третє було застелене грубошерстою, темно-зеленою ковдрою.

— Це буде ваше,— показала Марія на третє.

Одержати можливість відпочити після тижневої їзди — немала радість. Повернувшись до першої кімнати за чемоданом, я помітив, що тут-таки справді не дуже затишно: груба, стіл, дві табуретки, умивальник, цинковий сірий бачок для води, повна паперів та всякої всячини шафа робили кімнату вкрай тісною і непривітною. На столі, на підвіконні, на плиті, на полиці біля умивальника — скрізь, де тільки можна було щось притулити, лежали сірі, запилені речі.

Чому ж тут не прибирають?

Я повернувся до ліжка. Марія стелила постіль. В одсвіті білого простирадла її обличчя було дуже принадним. Шрам, злегка припудрений, тепер був менше помітний. Хотілося заговорити до неї.

— Як вам тут живеться?

— Як усім, так і мені.

Мене неприємно вразив її похмурий тон. Я замовк і одійшов до вікна.

По вулиці галасливою зграйкою пробігли хлоп'ята. Я не відразу помітив, що вони вели на мотузку чорного песика. Діти вертілися перед ним, кликали його, забігали наперед, щось кидали йому їсти і були всі до краю захоплені забавою. «Ач, які цілинники»,— сказав я вголос, коли вони зникли за будівлями, і обернувся до Марії. Але її в кімнаті вже не було.

Однак Марія недовго займала мої думки. Я був як вовк голодний, а в чемодані ще залишилися пиріжки й коржики, зготовані руками матері.

Ідучи на цілину, я набив чемодан книжками й зошитами. Поверх «канцелярії» мати наклала коржиків, баночок. Я далеко ще нікуди не їздив і вважав усі ті харчі зайвим вантажем. У вагоні я помітив, що майже всі мої зошити зазнали на собі досить відчутного впливу масла, і дуже розгнівався на матір. Тепер, відкривши чемодан, я передусім побачив банку з маслом, пиріжки, з приємністю вдихнув смачні запахи і зовсім забув про зошити.

З насолодою вминаючи материні гостинці, я раптом почув тихий хриплий спів, який можна було б прийняти і за якесь дзижчання.

Репродуктора ніде не було, але пісня виникала десь тут, зовсім близько. Я виразно чув слова:

А жене скажи слово прощальное,
Передай кольцо обручальное...

Та що це справді? Сумна сопка, пісня про смерть, вітер свистить за вікном. Мене все це починало гнітити. Однак піснею заслухався.

Багато разів чув її, та лише зараз, тут, збагнув, що йдеться в ній про любов, просту й велику любов, яка згасає в серці тільки з останнім подихом людини.

Мені уявився Білан серед хуртовини. Закуйовджений, обмерзлий, він ішов, падав, зводився на коліна, підносив над собою руки, гукав у білу каламуть і знову падав прямо обличчям у сніг. Ось його зовсім замело, завалило снігом. Та він ще поворухнувся, підвівся на ліктях і поплазував, подерся вгору на сопку. Нащо вона стала на його тяжкій, смертній дорозі?.. Підломилися й руки, ткнувся він обличчям у сніг і застиг, закам'янів.

А зовсім поруч, за стіною імли й вітру, були люди, життя, тепло.

Мені було жаль його. Я сидів, забувши про їжу і думаючи про те, що таке саме може статися тут і зі мною, і мені стало шкода себе. Згадалося, як важко далася мені освіта...

На вступних екзаменах з літератури я схопив трійку, і мене не прийняли. Мусив повертатись додому на хутір, а мені дуже хотілося вчитися. Нас було в батька п'ятеро, та тільки я один дотягнув до семирічки, а двом старшим війна перешкодила. Отож, випроводжаючи мене до міста, батьки покладали на мою освіту багато надій, і от — провалився!

Перед тим як забрати документи, я вирішив поговорити з директором. Уже з чемоданом, з оцим самим, що й тепер лежить переді мною (я сам змайстрував його у шкільній столярні), зайшов до кабінету директора технікуму.

В кабінеті було чимало відвідувачів: обсіли, обступили директора. Я став біля порога і чекав, доки спитають, чого я зайшов. Але мене ніхто не питав, і я наважився протовпитися до столу.

Просунувся.

«Прийміть мене, товаришу директор... я... от побачите!..» — щось таке пробелькотів я і відчув, що обличчя моє горить, а очі заступив якийсь туман. Хтось пирснув сміхом. Директор

здивовано поглянув на мене. Але промовчав. Я розумів, що мені треба обернутися і піти, піти геть, та, поки не почув слова директора, я не міг ступити, мені наче відібрало ноги. По щоглі в мене стікала сльоза, і я, скутий чеканням, не наважувався її стерти. Я нахилив голову. Тепер я міг стояти скільки завгодно, бо не бачив нікого, тільки слухав, ждав. А директор мовчав. І раптом я почув на своєму плечі руку. Я підвів очі і побачив директора. Він стояв поруч і розглядав мій чемодан. Насічка ініціалів, оковка по кутках, пристрій для замка.

— Хто це тобі зробив? — запитав директор.

— Сам.

Тепер всі зацікавилися мною. Оглядали чемодан, прихвалювали, про щось розпитували. Я відповідав і тільки не міг нікому глянути в очі — боявся зустріти в них байдужість.

— Добре, юначе, залишайся. Яюсь поклопочемось про тебе, — сказав директор.

Я майже вибіг з кабінету.

Мене прийняли до технікуму, я учився на «відмінно». Заздрісники не раз докоряли мені за те, що я, мовляв, виплакав співчуття директора, але мені було чим відповісти їм — успіхи мав я незаперечні...

Білан теж був техніком-будівельником, — знову перекинулася думка на нього.

Попоївши, я взявся розкласти свої речі. Треба було дещо прилаштувати в шафі. Я смикнув за одну половинку дверей, а відчинилися обидві; за ними на підлогу повалилося все, що було напхано на нижній полиці.

Брудні шкарпетки, велосипедний насос, кочерга з мідної трубки, порожній флакон від «Тройного» одеколону, зім'ятий галстук, бляшанка згущеного молока, щітки, лінійки...

Я посміявся з такого сусідства різних речей і взявся наводити бодай який-небудь порядок.

Серед мотлоху раптом побачив старий, затертий руками, товстенький зошит. Я спершу був відсунув його набік, але потім він знову потрапив мені до рук.

Тепер я помітив, що він був увесь списаний густими рядками то чорнилом, то олівцем, я підняв його. На першій сторінці прочитав такий напис: «Березень 1954. А. Білан».

Не встиг я прочитати кілька рядків, як в коридорі щось брязнуло.

Увійшла Марія з двома відрами води. Побачивши мене за таким заняттям, вона замерла від здивування.

— Що ви там робите? — стривожено спитала вона.

Я розгубився перед її строгим поглядом.

— Тут, знаєте, в шафі...

— Не чіпайте там нічого, — строго і якось сумно сказала вона. — Вам і так уже перепадає від інженера.

Марія шубовснула в бачок воду, і він аж простогнав.

— За що перепадає? За те, що я викидаю оце? — я штовхнув чоботом пляшку, і вона закрутилася на місці.

— Антон Петрович нікому не дозволяє туди лазити.

— Дивно! — сказав я, безпорадно стоячи посеред купи непотребу.

Марія вилила друге відро. Потім оглянула кімнату, взяла стару постіль, відра і, якась пригнічена і незрозуміла мені, вийшла.

Тепер кімната справила на мене враження якогось ніби давно покинутого безрадісного житла.

Що за диявольщина?!

Я вирішив негайно йти між люди, по господарству.

Десь гув трактор. Я кинувся до вікна. По вулиці просувався ДТ-54. Чоловік п'ять трактористів сиділи в кабіні, попричеплювалися, як хто зміг, аби під'їхати. Трактор, видно, йшов не з степу, був заболочений, як кінь, яким місили у замісі глину.

Гуркіт поступово затих. Мій слух знову вловив загадкове дзижчання. Воно чулося тепер виразніше. Я ще обдивився кімнату. Серед недогарків свічок, коробок зубного порошку, помазка, змилків, цигарок, що лежали на підвіконні, я нарешті розпізнав серцевину репродуктора, приєднану до радіолінії тоненькими проводками. Я вхопив його і підніс до вуха. Дзвінкий акордеон грав бадьорий легкий танець.

Я вийшов надвір і, забивши скобу в одвірок, подався до контори.

Молода, підкреслено акуратна табельниця, поклавши на стіл перед собою білі руки, сказала, що завкадрами в конторі немає. Я пішов по радгоспу сам.

Об'єктів будівництва в радгоспі було багато, матеріали розпорошувались, людей не вистачало. Тільки в балці, біля ставка, де ще затрималося трохи талої води, було людно: тут бригада виготовляла саман.

Молодиці стояли на станках, чоловіки вилами викидали з ями заміс, а підлітки санками відвозили його, голосно поганяючи коней.

Люди, забризкані грязюкою, водою, засмаглі на сонці, пра-

цювали дружно, навіть завзято, і всі здавалися сильними та гарними.

Я постояв осторонь, милуючись їх роботою. На мене ніхто не звертав уваги. Можна було йти звідси, але мені не хотілося. Я дуже люблю саман. Десь я читав, що з нього люди будували свої перші житла три тисячі років тому. Хто виростав на Україні у звичайній хаті, той при потребі не буде чекати паленої цегли, а заходиться будувати з саману.

Я спитав, хто старший.

— А ми всі тут старші, — сказав кремезний чоловік, встромивши вила у заміс.

— Радгоспові чи собі робите? — поцікавився я.

— А хіба радгоспові, так це не собі? — знову підколов мене чолов'яга, озираючись на товаришів, що теж кидали свої вила і бралися до курива.

— Тут, брат, думка така: аби швидше будувалося, а кому воно належатиме, тоді розберемося. Цілина — не мати родна, — обізвався другий, висмикуючи пальцями цигарку з потертості, брудної коробки сусіда.

— Одначе ж, радгосп оплачує вам цю роботу, чи...

— А хто ви, власне, будете? — спитав кремезний, примруживши на мене очі.

Познайомилися.

Робітники дружелюбно обступили мене.

— А в заміс кладете соломі нерізаному? — мусив я знову звернути увагу на їхню роботу.

— Тут солома дрібна, як січка. Це там, у нас...

Я мусив погодитись з цим. Жінки тим часом почали нарікати на чоловіків: вони їх затримували. Я пробачився перед жінками і попрямував далі. На душі у мене посвітлішало. Чому директор так скептично оцінює будівельні справи? Та коли є люди, які вміють виготовляти хороший саман, люблять цю справу, то горювати зовсім нічого! Збільшимо бригаду, ще додамо коней, пошлемо людей по дерево (я вже чув про це розмови в тресті), тракторами підможемо і в цій роботі. Мене вже захоплювали плани, і я негайно подався до контори.

В конторі нікого не було. Невдоволений, я повернувся до гуртожитку.

В кімнаті згадав про зошит. Поки що я тут нікому не потрібний і можу весь вечір віддати своїй знахідці.

...І ПОЇДУ!

За стіною брезенту гуде вітер.

Так було вчора і позавчора.

Брезент лопотить, кріплення поскрипує, і здається, що вітер ось-ось зірве наше єдине житло і покотить його цілиною хтозна й куди.

Коли під наметом залишуся один, до мене приходять спомини, оживає те, що я покинув.

Ти, синку, постаєш передо мною.

Петрику, «сльопчику», як ти себе називав маленьким, я лину до тебе. Ми в нашій кімнатці. Ти сам дома? Граєшся в поїзда? Ну й добре, ми з тобою побавимось, порозмовляємо як мужчина з жінчиною.

Де ж мама? Пішла на базар? Гаразд, синку, вона скоро прийде. Ось хліба, котлетку залишила тобі на столі, цукерки. Ти любиш солоденьке.

Якби ти, Петрику, був оце при мені, в моєму наметі, серед степу. Я б тебе і тут доглянув, не покривдив. Їсти у нас є що — самі собі, що хочемо, те й зваримо на жерстяній пічці або й надворі, просто на землі; воду нам привозять машиною з аулу і наливають у діжку, — кранів, як у нас у кухні, звичайно, не шукай, та й самого колодязя ще не викопали.

Я б підібрав для тебе фуфайку, шарфом підв'язав би і гайда на подвір'я. Тьфу, яке тут тобі подвір'я! Степ навкруги, біжи куди хочеш і скільки духу у тебе вистачить. Іграшок у мене більше, ніж у тому магазині по Червоноармійській, де ми паровоз купували. Ціла гора дощок, планок, рейчок, ящиків. А там — гвіздки, ручки, защіпки, молотки, обценьки, тріски, гаки... Будуй хатку, станцію, та хоч і ціле місто?

Ось зараз я очікую на машини, вони ще привезуть багато будівельного дерева, і ти побачив би, як ми будемо звалювати колоди, як вони падатимуть, гупаючи, на землю. Може, сьогодні почнемо ставити й першу хату. Покладемо фундамент, виведемо стіни, а завтра вже можна буде зайти через двері і в куточку знайти надійний затишок.

Ну, грайся, грайся, Петрику, у тебе теж, бачу, станція вдалася непогана. А де ж це ти паровозика подів, що черевичка возиш? Так, синку, я одного черевичка твого, маленького, взяв собі, щоб тебе згадувати і бачити в уяві — тобі залишився другий. Паровозик!..

Ти ходиш гуляти з мамою? Питають тебе, де твій татко? Коли питають, сміливо рубай: «Татко мій цілину піднімає». А цілина важка, синку,

Важка, особливо мені.

Ми були різні люди. Чув я раніше, що он ті не вжилися, бо, мовляв, вони «різні люди», а ті «не зійшлися характером», і мене сміх брав. Як це так «різні»? А куди ж парубійко дивися, коли ходив по парках, коли тулився до щічки, зітхав та шепотів: «моя кохана»?

Але тепер я думаю інакше. Люди з першого погляду всі однакові, а заглянеш в них глибше...

Нащо нас звів випадок? Чому я не обминув миті, в яку зустрів її?

Це було в сорок третьому, пізньої осені.

В ті дні ми визволили Київ від німецьких окупантів. Саперна частина, в якій я служив, наводила понтонний міст через Дніпро. Стояли ми по квартирах.

Мені випало жити в хаті, що тулилася під кручею і вся наче приросла одним боком до неї. Коли я переступив її поріг, у першій кімнаті я побачив на білій стіні над піаніно намальований фарбами портрет дівчини, на яку десь ніби збоку лилося ясне-ясне світло.

Кому доводилося бути на постоях, той знає, що коли тобі призначена квартира і ти входиш у неї, дуже приємно зустріти там молоду жінку або дівчину. Адже рідко бідному фронтовику трапляється на очі молодичка, дівчина, рідко чує він жіночий голос!

Я бачив вродливих й неприступних, але таку красуню, яка дивилася на мене з портрета, зустрінеш рідко.

Тут би мені розписати, які в неї очі, які зуби, який носик, і я, може, й змалював би все це фарбами, бо трохи знаюся на цій справі, але словами — не беруся.

Скажу тільки, що як побачив її, наче сонце зайнялося в моїй душі, портрет великий, сонця на ньому багато, дівчина, мов жива, дивиться на мене. В чорних очах іскорки блищать, на губах якийсь полиск, наче тільки що вона прикусила їх, і вони свіжі та червоні, а усмішка світиться на обличчі тиха-тиха, немов вогник просвічується крізь туман. На темному, виткому волоссі — білий прозорий вовняний шарфик з зубчиками по крайку, накинута так легенько, як жінки роблять, коли хочуть свою зачіску тільки од вітру захистити. Від тієї намітки тінь тонесенька на рожевих щоках. А брови — як живі, застигли у летючому рухові.

Таку вродливу дівчину я бачив хіба що уві сні, як бачать

їх усі хлопці, коли всім єством раптом вперше відчують жагучу любовну спрагу.

Увійшовши до хати, драстуйте не сказавши, я зупинився перед цією красою. Був обляпаний увесь, бо пішки йшли понад дорогою, по якій весь час бігли машини, оббризкуючи нас грязюкою, був натомлений так, що, якби передо мною не таке диво і не така кімната прибрана, а сіно чи солома лежали, повалився б як підкошений.

Краса, краса, про неї часто пишуть у книжках, і в житті багато красунь, а коли побачиш людей, поживеш, то переконаєшся, що для кожної людини на світі своя краса, своя наймиліша врода, і немає, мабуть, серед нас нікого такого, в кому б в одному було зібрано все людське найкраще.

Стояв на тій квартирі з місяць. Як і належить парубкові, закохався я в красуню. Коли виходив з Києва наш саперний батальйон, дім під кручею я залишав наче свою рідну хату,— були в той день і плачі, і обійми.

А як пішов я з фронтом за Дніпро, за Віслу, за Одер, то де не кидала мене солдатська доля, всюди я бачив в уяві своїй хату, кручу за причілком, високі тополі од вулиці і коло хвіртки дівчину з накинутим на чорне волосся білим шарфиком.

Отак все це у нас з Музою почалося. А кінчилось... Та побачимо, що буде далі, після нашої розлуки.

Коли я вперше заговорив з нею про свої наміри поїхати на цілину, ніби розгубилась.

— І ти поїхав би один, без мене? — сказала вона, пригортаючи до колін Петрика.

— Поїду,— сказав хвилюючись, бо мені нелегко було вимовити це слово.— Щоб потім і вас забрати,— додав я і перейняв з її рук хлопчика.

— В барак? — її обличчя почервоніло, очі запалали. Вона стала такою гарною, що я не міг одвести од неї погляду.

Муза схопилася і почала швиденько прибирати зі столу.

Раптом з її рук щось упало на підлогу. «Зараз почнеться»,— подумав я. Але тут Петрик вирвався від мене і почав плескати в долоньки та вигукувати: «А ми на цілину поїдемо! На цілину!»

— Чого ти радієш? — визвірилась Муза.— Батько без нас поїде далеко-далеко.

— Цілина недалеко,— одмовив Петрик.— Я знаю, де вона.

— Де ж? — спитав я.

— Вона — в командировці. Татко й мене візьме.

Коли наш трест виконував підрядні роботи за Києвом,

я брав з собою іноді на цілий тиждень у відрядження й хлопця.

Ми засміялися, Петрик мало не заплакав, ми почали його втішати, і розмова зам'ялася.

Тільки згодом ми повернулися до неї, але ще перед цим обое мовчки вирішили, що я їду.

Жили ми з Музою погано. Винними в цьому я вважаю не стільки її саму, як її батьків. Вони були проти нашої дружби ще в дні мого постою. «Та він піде й забуде про тебе... та він тобі не пара!» Я вірив, що Муза мене ждатиме, доки я повернуся з війни. Я писав їй листи і був радий кожному її листочку.

Саперам і мостовикам після війни було роботи багато. Наш батальйон брав участь у спорудженні мостів через Дунай у Будапешті й Відні, і я тільки через два роки зміг повернутися на Україну.

Перед від'їздом я написав Музі про свій намір з'явитися прямо до них, а потім уже їхати до батьків. Її листи останнім часом були холодні, я б сказав товариські, та, однак, відповіла вона мені швидко і якимось неждано тепло, по-давньому. Не скажу, що я за чотири роки не знав нових захоплень, але не полюбив нікого. Викинув усе з голови і не поїхав, а полетів до неї.

З усім своїм добром, з трьома великими чемаданами я стояв перед хвірткою знайомого мені двору. На сигнал машини вибігла Муза, а за нею мати.

Муза якось похапцем обійняла мене і поцілувала в щоку. Я був щасливий.

В домі було прибрано, як для гостя: в найбільшій кімнаті стояв стіл, заставлений наїдками.

Я не забарився роздати подарунки. В очах майбутньої тещі я розгадав стару неприязнь, хоч вона й усміхалась та припрошувала мене на кожному кроці, а тому й її подарунками теж не покривдив.

Мені відвели окрему кімнату. Ми, нарешті, були вдвох з Музою. Я кинувся до неї, вона до мене; я цілував її, зне-тямлений від щастя. Муза була зі мною! Вона буде моєю навіки.

Та в ці хвилини я відчув, що Муза була якась не така, якою була в ті тривожні дні, коли ми під час нальотів німецьких літаків переховувались серед ночі в печерах під кручею і, розпалені страхом перед загрозою смерті, горнулися одне до одного й німіли в обіймах. На обличчі вона теж перемінилась: наче недавно перехворіла.

Гості якось швидко, ніби вони десь сиділи і очікували,

коли їх покличуть, заповнили кімнати. Зайшли, забрали нас до столу. Гості бажали нам на довгі роки щастя й здоров'я. Муза ласкаво тулилася до мене. Люди розговорилися. Я почав удруге з усіма перезнайомлюватися. В розмовах, перемішаних з піснями, танцями і бриньканням фортепіано, молодий симпатичний чоловік-фронтовик натякнув мені на якусь таємницю, але тут же і зам'яв усе. Я не надав його натякам ніякого значення.

Згадалися вони мені значно пізніше. Пізніше — це через кілька місяців після того, як ми відгуляли весілля, побували у моїх батьків у селі і в одведеній для нас кімнатці будинку під кручею поряд з портретом Музи над старим фортепіано уже висіла і моя збільшена фотокартка з часів безтурботного студентства.

Тепер мені розповіли квартиранти — о, від квартирантів усе дізнаєшся про власника будинку! — що незадовго до мого приїзду в кімнатці, яку займали нині ми, жив льотчик. З ним у Музи склалися цілком інтимні стосунки. Йшлося уже про те, що молоді мали розписатися. Та якраз перед цим льотчик несподівано дізнався, що батьки Музи під час окупації поводити себе ганебно: вони прибирали до рук майно з квартир, покинутих перед відступом нашої армії, батько видав німцям партизана-підпільника, і його за це засудили. Мати, власне, через те й прийняла до себе на квартиру офіцера, щоб той захищав їхній дім від всяких домагань сусідів, які поверталися до своїх домівок.

Льотчик пішов від них просто серед ночі.

Моє повернення припало якраз на ці дні.

Кому незрозуміло, як ми переживаємо свої тяжкі помилки, надто тоді, коли ми робимо їх через свою безоглядність, надмірну довірливість, сліпу закоханість, коли тих помилок уже не можна виправити.

Між нами почалися сварки.

Я наполіг, щоб покинути дім батьків. Ми вибралися незабаром в маленьку кімнату на п'ятому поверсі багатолюдної квартири. Дитина, що мала ось-ось з'явитися на світ, зробила нас стриманими, розсудливими, ми приховали одне від одного всі образи і розмовляли тільки про неї, уявляючи її серед нас. Ми навіть приймали гостей — батьків, друзів.

З появою дитини Муза зовсім не встигала порядкувати по господарству. Я прибігав з роботи, а вдома не було чого поїсти. Озлоблений, я йшов з друзями до закусконої. Муза сварилася з сусідками, вони — скаржилися мені на неї. Її звинувачували в тому, що вона не рахувалася ні з ким і ні з чим

у тісній квартирі, що була невправною, навіть неохайною. Я захищав її як міг і цим ще більше настроював сусідів проти нас обох. Дім перетворився на справжнє пекло.

Тепер почала вчашати до нас її мати. Вдвох вони до-рікали мені за те, що я мало заробляю, що не вмію, як інші, забезпечити сім'ї повний достаток. Я переживав це, підшукував побічні заробітки, працював з ранку до ночі. Муза проводила дні в матері або в товаристві своїх давніх подруг. В нашій кімнаті завше було неприбрано, незатишно.

Минув рік, другий, третій. Ми все далі відходили одне від одного, а дитину обоє любили безмежно. Хлопчик був гарний, кмітливий, веселий; коли ми починали сваритися за столом, він брав нас обох за руки, підстрибував, зазиравав обом у вічі.

Здається, лише тепер зрозуміли, що обоє помилилися. В той же час відчували, що ми потрібні дитині, і в хвилини доброго настрою думали, що коли по-серйозному, по-людськи, то між нами ще може настати злагода.

Хіба ми зовсім розлюбили одне одного? Коли мені говорили інші, що Муза красуня, я пишався цим. Я часто крадькома задивлявся на неї, пригадував наше знайомство, і мені було жаль тих чудових днів. І її, очевидно, теж стримували од розриву спогади про наші перші зустрічі, про те, як вона чекала мене на стежці біля хвртки, сховавшись за тополлю. Міст, який ми наводили через Дніпро, щодня бомбардували «юнкерси», і не один з моїх товаришів знайшов тоді смерть на дні ріки... Я ніколи не забуду тривожного погляду Музи в темряві і тремтливих пальців простягнутої до мене руки. «Ти прийшов?..» Я тоді стояв перед нею в мокрій шинелі, змерзлий, стомлений і не наважувався взяти її гарячу руку своєю, брудною і холодною. Коли ми разом проходили по тих місцях, які запам'ятали п'ять років тому, розмовляли про щось приємне, гарне, я помічав, як сяяли очі Музи, як вона враз ставала ніжною до мене. Та минали такі хвилини, і розмова сходила на щось домашнє, звичайне, ми обоє ставали зовсім іншими. Муза докоряла мені за те, що я відірвав її від батьківського дому, від матері, я звинувачував її в ста гріхах...

По всій країні залунало слово «цїлина». Тих, хто записувався в добровольці, газети називали справжніми патріотами. Туди їхали хлопці і з нашого тресту. Мені захотілось бути серед них, я сподівався, що саме там ми почнемо з Музою нове життя, забудемо про всі чвари і незлагоди. На моє

прохання відпустити мене на цілину директор запитав: «А як на це дивиться дружина?» — «Вона теж поїде», — відповів я, сподіваючись, що Муза не зможе не погодитися зі мною.

Одного разу парторг доручив мені написати фарбами плакати. Я почав виводити слова «Молодь — на цілину!» і тут же одірвав шматок шпалери і на ній написав заяву.

Через тиждень я розраховувався на роботі, одержав чимало грошей на дорогу. Купив Музі білі босоніжки, Петрику сандалики і солом'яного брилика, дещо собі на дорогу і з дня на день очікував від'їзду. Щоб менше бути на очах у дружини, я зранку виходив з синком на вулицю і годинами гуляв з ним у садочку.

Я жив цілиною. Мені снівся дикий степ. Ми возили лісо-матеріали, й нас заставляв в дорозі буран. Я йшов попереду колони, вів за собою всіх. Потім ми потрапляли до якоїсь самотньої казахської юрти, одігрівалися і пробивалися далі. Обморожені, завіхолені, ми вночі дісталися до нашого занесеного снігом селища... Я мріяв про таке життя — нехай важке, суворе, але справжнє...

Швидше б, швидше в дорогу!

Якось вранці прибігли хлопці, постукали в двері: «Сьогодні одержуємо квитки на поїзд!» Коли я зайшов до кімнати, Муза, напіводягнена, свіжа після сну, стояла перед дзеркалом, піднявши оголені білі гарні руки до зачіски. Над нею трохи збоку висів її портрет, освітлений ранковим сонцем.

Наші погляди зустрілися в дзеркалі. Вона зрозуміла, що мені сказали товариші. Я дивився на неї й не наважувався обізватися.

— Чому тобі заціпило? Їдеш сьогодні? — раптом спитала вона.

— Приготуй мою білизну, — сказав я.

— Будь ласка, — відповіла вона холодно і одвернулась.

Поїзд відходив о другій. О першій на привокзальній площі мав відбутися мітинг-проводи. Десь о пів на першу я прибіг додому з квитком у кишені і пакунками в руках, втомлений, вкрай збентежений, напідпитку.

Двері відчинили сусіди. Музи і Петрика не було. На столі в кімнаті лежали звалені в купу мої речі. Зверху на одязі я побачив папірець. Я вхопив його. Записки, засіяні криво розкиданими рядками Музиною почерку, мені були добре знайомі. Муза не раз лишала мене на кілька днів одного й ішла з дитиною до матері. В такі дні на столі замість їжі я знаходив подібні «вироки».

Не читаючи записки, я поглянув на портрет: він теж не

раз кочував з нашої кімнати до будинку під кручею. Забираючи його з собою, Муза хотіла цим підкреслити, що вона йшла од мене назавжди. До речі, і брала вона при таких ситуаціях тільки цей портрет.

Портрет висів на своєму місці.

«Їдь! Їдь, куди хочеш! — писала Муза, не доводячи літер і не докінчуючи слів. — Я сподівалася, що ти все-таки одмовишся від своєї затії. Коли ні — їдь! Ти давно хочеш цього, я знаю. Ти не сам рвешся і на цілину, ти вже когось маєш. Їдь. Не розшукуй нас, не пиши ніколи! Все. Муза»

Коли б я раніше не чув від неї чогось подібного, мене б, звичайно, вразила така рішучість тону. Мені уявилося, що Муза складала мої речі і раптом збагнула, що вперше за шість років я, а не вона, покидаю її, і спалахнула. Я подумав, що віднині залишусь один, зовсім один, і, може, дійсно ніколи більше не побачу ні її, ні сина, і вся моя бадьорість, з якою я йшов додому, увесь мій ентузіазм погасли.

Я оглянув кімнатку, затримався на портреті Музи і знову наткнувся на записку.

Мені чомусь здалося, що це мала бути якась інша записка. Муза повинна була попросити мене — я ждав цього!

«Їдь!»

— І поїду!

Лють спалоє в наших душах найтонші почуття. Гарячою хвилею нахлинула вона на мене, оглушила. Мені стала ненависною ця кімната, її речі, які я ще вчора шанував. Мене поривало розбити, потоптати все це, щоб забрати з собою враження пустки, хаосу, а не рідного мені житла.

«Так, з цієї миті почну своє нове життя», — думав я, згрібаючи все, що лежало на столі, і жбурляючи його в чемодан.

Щось падало, сипалося на підлогу, та мені до всього було байдуже. «І поїду!» — казав я сам собі, переконуючи себе в тім, що дію правильно. Я хапав зі столу всякий дріб'язок, запихав його в кишені, кидав до чемодана. «Леза, леза б не забути!» — вертілося мені в голові, і тут же: «Більше я не буду тягати через усе місто твої вузли й портрета. Досить!»

На поїзд я запізнювався. Сяк-так убгавши в чемодан речі, я взяв у руки те, що купив собі з харчів на дорогу, і подався з кімнати.

В передпокої я на щось наступив. Не звернув на це уваги. В коридорі, аж за порогом, раптом побачив старий дитячий черевичок. Петриків! У грудях мені занило...

Що я роблю?

Нагнувся, підняв його, запхнув до кишені і побіг сходами вниз.

На подвір'ї гралися діти. Я шукав очима Петрика — його тут не було. Я боявся, щоб мене хтось не спинив, не спитав, куди поспішаю: я б, мабуть, розридався.

Як нестерпно повільно підповзають трамваї до вокзальної зупинки!

Крізь вікно я побачив порожній майдан і зовсім розгубився. На асфальті валялися шматки газет, а біля трибуни, оббитої кумачем, радисти змотували шнур і складали апаратуру. Помітив поверх огорожі зелені вагони на колії, натовп людей.

Трамвай зупинився, і я почув музику.

Кинувся в тисняву і з чемоданом на плечі проштовхався до вагонів. Поїзд уже рушив. Він посувався зовсім тихо. З опущених вікон, з дверей махали сотні рук. Обличчя юнаків і дівчат пропливали передо мною. Вигуки, пісні, музика змішались в прощальний клекіт.

Якусь мить я стояв, не знаючи, що робити: підніжки вагонів були так обліплені, що я не бачив, куди можна вчепитися.

Кинувся до передостаннього вагона.

Кілька рук підхопили і втягли до тамбура.

«Іду! Іду!»

Піт заливав мені очі. Перон шумував. Я нічого не бачив. Передо мною чорніла ніша ручного гальма.

Колеса перебирали останні стрілки київського вокзалу.

Я покидав своє минуле, своє місто. Я багато перестраждав за Київ у дні війни, я бачив його зруйнованим, будував новий Хрещатик. Хлопчиком я вперше приїхав до нього і з острахом оглядав вулиці, тримаючись за материну спідницю. Тепер рідний Київ зникав у тумані. Як це не дивно, мені не жаль було залишати його.

В тамбурі розчервоніли хлопці, обійнявшись за плечі, на всю силу легень співали «Їхав козак на війноньку».

МАРІЯ

Синку, ти нині, мабуть, розкошуєш у бабусі. У неї навесні дуже гарно, особливо на кручах.

Ми з тобою видиралися на кручі, коли ти був зовсім маленьким. Ти простягав до всього яскравого ручки і пригортався до мене, коли гув пароплав. Ми стояли на горі, дивилися в далечінь, а попід самими будинками, внизу, бігли й бігли машини. Відразу по той бік шляху білів нагрітий на сонці пісок і

манливо поблискував Дніпро. Ти показував на Дніпро і просив: «Дай мі водичку». А коли я приносив тебе до води, ти кидався в неї і хлюпав, гріб воду до себе — знову хотів усю її обійняти ручками.

Дніпро! Я часто згадую тебе, прогулянки понад берегом. Згадую велику воду, на якій я виріс. А ось тут водички, хлопчику мій, обмаль, дуже обмаль.

Подивися з кручі на схід, аж туди за верболози й ліси дарницького берега, в синє безмежжя — там десь, за далекими просторами, живу я, на цілині, в долині, яку звуть казахи Вовчою балкою.

Такі, як ти, карапузи вже оббігали її всю уздовж і впоперек. Хлоп'ята вже нічого тут не бояться, вся навкруги — їхня земля.

Коли я їхав сюди, здається, нікого в ешелоні не було з дітьми. Як тільки побудували в долині десяток будиночків та добре пригріло сонце, появилася й малеча. І собачку хтось завів.

З тим песиком бігають вони в степ мишей ловити. Назбирається ціла зграйка, песика на мотузок і гайда на цілину. Песик тюпачить попереду, а всі за ним. Песик ткнеться мордою сюди-туди, нюхне, чмихне і вже, дивись, упав на передні ноги: гребе, відкидає за себе землю, пирскає, дмухає в нору, щоб миша, зачувши собачий дух, почала утікати. Трісь-трісь... І біжить далі. Одного разу я так задивився на хлоп'ят, що непомітно й сам пішов слідом за ними. Іду, жартую з ними, а думаю про тебе, синку.

Який би я був щасливий, коли б серед них я і твою білу голівку побачив!

Набігався, нагулявся б ти — прийшов додому. Я живу недалеко від їдальні і червоного кутка, де вже й кіно пускають. Нас троє в двох кімнатках, дядечки дорослі, вони все біля машин пораються: привозять їх із станції, складають, і оглядають, і вручають трактористам, а ті у степ на цілину їх одвозять. А я більше в селищі, будую нові хати. Спали б ми з тобою в першій кімнатці, де грубка стоїть і де ми ввечері чай п'ємо, іноді в доміно граємо. Якби хтось з'явився пізно або завів би спів, я б його швидко вигнав надвір.

Ну, досить пустих балачок, я тебе дещо розпитаю. Мама читала тобі листа від мене? Ні? Ну, це вона дуже погано зробила. А я там описав, як їхав, що бачив у дорозі, про Волгу, про Уральські гори, і віршика склав. Не прочитала і його? А я присвятив вам обом. Гаразд, я прочитаю тобі колись пізніше сам, він у мене зберігається.

Якби ж оце ти, Петрику, вмів написати мені хоч кілька слів, тоді б ти був наче зовсім зо мною. Згадуєш ти мене? А хто тобі ніжки мие, як спати лягаєш? Мати, мабуть, пізно повертається додому. Ти вже спиш і нічого не бачиш. А мати з кимсь постоює біля хвіртки і голосно, безбоязно регоче.

О прокляття! Невже оце зараз, в цей теплий весняний вечір, при цьому ясному місяці, на який дивлюся з вікна і я, який бачить і вона, вона стоїть з кимось біля хвіртки і її хтось пригортає до себе, цілує в губи? Невже? Якби я був певний, що це так, я б кинув усе і пішов, пішов би пішки до самого Києва! Мені б тільки з'явитися увечері на нашій тихій вуличці і переконатися в одному: забула вона про мене чи ні?

Я тепер так часто згадую одну давню зустріч в поїзді...

Лейтенанта я побачив ще з перону. Він стояв біля вікна з молодю, гарною жінкою а між ними визирав білоголовий хлопчик і їв грушу. Хто проходив по перону, мимоволі поглядав на це вікно. Вручаючи квитка провідникові, я думав: «От би потрапити в купе саме до них». Я любив дивитися на молоду пару, пізнавати по їхній поведінці, по одягові, як вони живуть між собою. Перед щасливими я завжди почуваю себе пригніченим. Стояв перед ними, наче перед дзеркалом, і бачив у ньому себе не таким, яким би хотів бачити.

Якраз мені й випало бути сусідом лейтенанта. В купе я застав самого хлопчика: він сидів на нижній полиці і доїдав грушу. Перед ним лежав формений картуз і всякі пакунки.

Вслід за мною до купе зайшов лейтенант.

— Порядок,— сказав він, кладучи руку на плече синові, як дорослому.

— Як тебе звати? — спитав я.

Хлопчик сховався за батька.

До купе зайшла дружина. Я глянув на неї і мало не скрикнув. Вона була дивовижно схожа на Музу. Я подався далі, щоб дати їй місце.

— Не турбуйтеся,— вдячно усміхнулась вона і сіла поряд з чоловіком.

Хлопчик проліз поза спиною батька, позираючи на мене. Він всівся і поклав руки на материну й батькову долоні, не зводячи з мене звіркуватих оченят.

Мати чмокнула сина в щічку. Лейтенант, ніби забувши про те, де він, схилився до дружини і поцілував її. Вони всі зареготали. Я теж засміявся. Мені стало ніяково, і я вийшов.

— Засоромив парубка,— сказала дружина.

Я слухав їхнє шепотіння і думав: «А коли я бував таким ніжним з Музою? Коли ми їхали куди-небудь отак утрюх? Ніколи. Робота, кімната, сварки. А ми такі ж самі, як і вони».

Лейтенант погукав мене до купе. Хлопчика уже вклали спати, дружина переодяглася в халат. На столику була готова вечерея.

— Сідайте з нами, перекусимо,— просто запросив лейтенант.

Я дякував і відмовлявся.

Лейтенант налив у стакани золотистого вина.

— Бери, друже. Отак. Порядочок.

— У нас сьогодні такий день...— обізвалась дружина, підсовуючи до мене печиво, груші.

— Скажи коротко: мій ювілей, двадцять п'ять, і точка.

Я привітав, гублячись від їхніх схвильованих поглядів, звернених на мене.

Після вечері ми довго грали в карти. Я жадібно спостерігав за подружжям і часто плував і впускав карти. Коли ми з лейтенантом вкладалися на верхніх полицях, дружина внизу уже спала. При синьому світлі, під перестук коліс вагона ми заговорили про життя, про щастя, одруження. Мене поривало розповісти йому про себе, про наші з Музою незгоди. Я чомусь завжди лізу зі своїми болями до інших, шукаючи співчуття. Я розказав про сперечання Музи з сусідками.

— Плюньте на такі дрібниці! — аж розсердився лейтенант.— У вас були милі, дорогі дні? Були. От їх і пам'ятайте, споминами про них відгортайте все нікчемне. Є люди, які не можуть терпіти, коли поряд з ними хтось живе спокійно, тихо, щасливо. Такі повинні обов'язково жбурляти комусь сміттям в очі. І нас були мало не посварили через оту кляту кухню. Ми спохватилися вчасно. Мужчина повинен завжди наводити порядок,— глава ж, так би мовити...

Я зійшов з поїзда серед ночі.

Це було рік тому, а я ніби зараз бачу цих ніжних, закоханих, простих і якихось звеличених родинним щастям людей. Я згадую їх серед ночі в кімнатці, світло з якої падає на цілинну землю, на ковилу...

Коли я пробирався по ешелону до своїх товаришів, мене в кожному вагоні впізнавали (я ще в Києві складав список добровольців-будівельників), частували та оголошували своїм бригадиром.

— Давай з нами!

— Наша бригада прогримить на весь Союз.

— Ми з тобою!.. Згода?

Але я протискувався до свого вагона. Там було двоє хлопців з нашого тресту, а ми ще дома вирішили всюди бути разом, куди б нас не посилали. Я уявляв собі, як вони почували себе зараз і що думали про мене. «Ловко обкрутив нас — на зборах виступав, заяву подав перший, грошики отримав, а як дійшло до від'їзду — круть, і нема».

Я б сам не дав кращої характеристики тому, хто б опи-
нився на моєму місці.

Я постукав у двері купе. «Увійдіть»,— сказав хтось поважно. З порога я побачив несподівану картину. Мої товариші, Петро й Роман, бориспільські хлопці, ті самі, що в Києві виклали не одну стіну в нових будинках,гнулися на верхніх голих полицях, постягавши туди свої здоровенні чемодани: сиділи, мов загнані, в пальтах, нероззуті. Внизу, біля вікна, за столиком з пляшками вина й закусками, сиділи якийсь невідомий чубатий, уже напідпитку парубок і гарна дівчина, одне напроти одного.

Петро й Роман були так здивовані моєю появою, що якусь мить дивилися на мене, витріщивши очі, і не могли слова промовити. Дівчина здогадалась, що прийшов хтось на своє місце, і схопилася. Чубань обпик мене лютим поглядом.

Я збагнув, що тут щось відбулося, і не зовсім приязно поглянув на незнайомця. Той підвівся і підступив до мене — високий, огрядний атлет. Матроський тільник обтягував його м'язисті груди.

— Я, здається, тут зайва, піду,— стала між нами дівчина.

Я заступив їй шлях. Її сині очі дивилися винувано-три-
вножно.

— Зайвий той, хто останній прийшов,— сказав я.— А ви, кияни, чому гнетесь там, немов зайцями їдете?

Хлопці враз опинилися внизу, біля мене.

На тій лавці купе, яку займала пасажирка, я не бачив ні чемодана, ні будь-яких речей. Дівчина зрозуміла: я шукав доказів того, що вона справді зайняла моє місце.

— Дозвольте, я піду. Провідник мене десь влаштує,— дівчина стала поряд мене.

Я вдихнув пахощі її волосся, відхиляючи мене, вона доторкнулась до мене своїми виразно окресленими під синім светром грудьми.

— Ви нікуди не підете,— перепинив я її.

Вона здивовано глянула мені в очі.

— Хлопці, я залишаю все на вас,— сказав і вийшов у коридор. Товариші вийшли за мною. Наш супутник — моряк, вдоволений цим, зачинив двері.

— Що ж це ви, земляки, віддали моє місце?

— А ти ж де пропадав? — обурився Роман.

— Застряв у друзів... Буває...— збрехав я. Перед моїми очима постала порожня кімната.

По коридору снували хлопці. В купе грали гармошки, гітари, десь співали, і все це зливалось в оглушливий гамір веселих, збуджених молодих людей.

— Що з тобою? Ти чимось засмучений? — спитав Роман.

— Нічого... Нічого...— відповів я.— Вони що ж, обоє з Києва? Мабуть, закохані?

— Якби закохана пара, ми — будь ласка... А то при нас познайомились. Вона якась приблудна,— прошепотів мені над вухом Петро.

— При ній нічогосінько немає,— додав Роман.

— Як так нічого?

— А так. Може, вона з тих, що по кишнях шастають...

Раптом двері купе різко відсунулись.

Дівчина стояла на, порозі. Її очі, сковзнувши по всіх, зупинились на мені. Вони були як весняне небо і дивилися довірливо, прямо, ласкаво. Вхопивши мене за руку, вона заговорила:

— Як я вам вдячна! Мені так не пощастило в дорозі. Я з львівського ешелону. Нам сказали, що в Києві поїзд стоятиме цілу годину, а я ще не бачила столиці. І таке трапилось. До завтра ми наздоженемо львівський поїзд, і я обов'язково пересяду. Там мої товариші. Ви, мабуть, не вірите мені?

Петро зиркав то на мене, то на дівчину.

— Вірю,— сказав я.

— Дякую. Будьмо знайомі. Мене звуть Марія.

Я назвав себе.

Петро теж простяг дівчині руку.

— Якщо до завтра з нами, тоді ми зовсім не відпустимо вас,— сказав Роман, осмілівши.

Марія усміхнулась до мене, тріпнувши довгим каштановим волоссям.

— Ви що, хлопці, мене злякалися? — гукнув моряк з купе.— Ану, лишень, до нас та розв'язуйте свої мішки! Тупцюють за порогом, шепочуться, як змовники якісь. Сусіди гуляють, а в нас що — душа з лопуцька?

Ми зайшли до купе. Марія познайомила нас.

— Іван Довбня,— назвав себе моряк, подаючи кожному важку руку. Він щиро радів. Йому, видно, дуже хотілося, щоб Марія їхала з ним.

На столику з'явилися смажені кури, ковбаса, печиво, сало. Я і Марія взялися порядкувати. Марія весело обзивалась до всіх і ловко розташувала все своїми гарними руками.

Довбня посадив Марію в куток аж за собою, ми троє сіли по другий бік. Мені випало місце навпроти дівчини. Не міг одвести очей од неї, од Івана.

Наші мрії сходились десь там, далеко попереду. Ми казали одне одному теплі слова. Кожний відкривався перед усіма з тим, що залишив дома, чого прагнув досягти там, на цілині.

Роман вийняв з чемодана запаковану дворядку. Дзвінки перебори гармошки взяли мене за саме серце. Я дивився на своїх веселих супутників і думав, що ні в кого з них не було чогось такого, з чим би хтось таївся від інших. Їх вели в Казахстан юнацькі мрії, відчуття сили, бажання віддати її справі, заради якої ми їхали туди.

Мені хотілося бути схожим на них. Я раптом згадав про свій від'їзд, і мені на очі самі набігли сльози. Я вийшов у коридор.

Співи, музика, вигуки, сміх бурхали з кожних дверей.

Я пішов до службового купе.

Провідник, заклопотаний вусатий чоловік, вислухав мене і запропонував на одну ніч верхню полицю у своєму відділенні. Кращого не можна було сподіватися: я залишався в своєму вагоні. На radoщах я взявся допомагати лічити нероздані комплекти постелей.

Ми розговорилися.

Провідник їхав до Казахстану з ешелоном добровольців вдруге, був спостережливою і дотепною людиною.

— Прості хлопці всі залишаться,— гомонів він, складаючи у стовпець простирадла.— А кручені паничі, мамині синки та доньки, що повдягалися в дорогу, як на гулянку, швидко полиняють. Повтікають вони через місяць.

— А що, там дуже холодно? — не зрозумів я його.

— Клімат людини не лякає. Робота дає екзамент.

— А я втечу? — спитав його, щиро довіряючись.

Він подивився на мої руки,— як я перебирав ними наволочки.

— Ти наче з роботящих. Трудяга-хлібороб степові потрібний, а серед вас чимало таких, що тільки зітхнеш, на нього глядячи. Он у третьому купе їде один довготелесий. На ходу стрибає з вагона, щоб до буфету першим поспіти. Не встигли

од Києва од'їхати, уже запаси поповнює. Куди, кажу, плигаєш як навіжений, в'язи скрутиш, тоді ще отвічай за тебе. Вони в мене, каже, не дорогі, збиток буде невеликий. А ти, каже,— це на мене так,— знай своє діло: крути, Гаврило. От сучий син!

Петро й Роман дістали ще десь одну гармошку і оглушливо репіжили польку. До нашого купе повалили з усього вагона. Я дивився на своїх друзів через голови. Іван частував Марію: подавав їй усе своїми руками із столика. Якби міг, він би затулив її собою од сторонніх очей. Я постояв трохи і повернувся назад до провідника. Він поступився мені своєю полицею.

Прокинувся я десь серед ночі. У вагоні було дивовижно тихо. Я згадав про своїх супутників і сам не знаю чому схопився з постелі.

В опустілому коридорі, біля вікна, стояла дівчина, сховавши обличчя за шторку. Я впізнав її.

— Маріє!

Вона не поворухнулась.

— Ви плачете?

— Тихше!

— Що трапилось?

— Якби я знала, що він такий...

— Він вас образив?

— Я зйду в Харкові. Не можу бути з ним в одному вагоні.

— Кажіть, у чому справа?

— Він вимагає, щоб ми на цілину їхали як чоловік і жінка.

— Та він що, здурів?

— Він мені погрожує. Я боюсь його. Тільки б до Харкова.

— Я вас влаштую у провідника, а сам повернуся на своє місце.

— Ні, вас я більше турбувати не смію.

— Що ви, які ж це турботи? Ви повинні зробити тільки так, як я раджу. Той грубіяка...

— Тихше!..

Я підхопив на Маріїному плечі пальто, що сповзало, і доторкнувся до її руки. Вона довірливо затримала свою руку під моєю.

— Ой, мені хоч би здаля побачити наш ешелон! — вона притулилась лобом до темної шибки і заставилась долонями від світла.

Я теж вдивився за вікно. Чорна земля, чорне небо. Світлі квадрати вікон летіли в пільмі. Волосся Марії лоскотало моє вухо. Я боявся поворухнутися, щоб не втратити того дотику.

— Холодно,— сіпнулась Марія.

— Ході́те.

— Як же я вам за все це віддячу?

Вона навшпиньках пройшла повз наше купе.

Провідник погодився з моїм планом. Марія залізла на верхню полицю.

Коли я повернувся до купе, хлопці спали, розкидавшись, як діти. Довбня немилосердно хропів. Я ліг у незайману постіль і довго не міг заснути. Поїзд мчав швидко, колеса стукали якомось особливо лунко. Вперше в житті подумалось про те, що з поїздами теж трапляються катастрофи, під час яких гинуть люди.

Прокинувся дуже рано. В нашому купе всі ще спали. Незнайомий провідник підмітав в коридорі. Я відчинив службове купе. На верхній полиці хтось лежав, вкритий з головою. Я відгорнув краєчок простирадла і з жахом побачив вусате обличчя.

— Що, ми наздогнали львівський ешелон? — спитав я у провідника.

— Наздогнали і ще не один раз наздоженемо. Попереду вся дорога забита ешелонами,— сказав він, метучи біля моїх ніг.

Припавши до вікна, я немов відчував обличчям сніжинки, які били у скло. Дивився і дивився в сизий сутінок. Ждав якогось вогника попереду, силуета будівлі — хоч якоїсь ознаки станції. Отямившись, оглянув наше купе. Справді, чого це я в таку рань стовбичу на ногах, липну до вікна, бігаю як шалений до провідників?

За вікном слався притрушений молодим сніжком степ.

Що за дивна сила в цієї дівчини! Обізвалася, подивилася в очі, доторкнулася рукою — і залишилася в душі. Її довірливість здолала мене. Як хороше, коли тобі вірять.

Побачити б її ще раз.

— Чого сумуєш, земляче? — пролунав над самим вухом хриплий бас. Переді мною стояв чоловік — розхристаний, з могутніми грудьми, з чорною скуйовдженою чуприною і заспаним обличчям. Я з трудом впізнав у ньому Довбню. Він обійняв мене за плечі і зареготався.

— А де це наша панінка? «Татусь», «мамуся»! Кімнатна трояндочка. Абсолютно!

— Вчора ти, здається, був про неї іншої думки,— сказав я.
— Звичайно. Як же ти знатимеш, який горіх всередині, поки не розкусиш його?

— А ти вже розкусив?

— Та ні, тільки хотів укусити. В щоку чмокнув та сказав «моя куріпочка», так вона підскочила мов ужалена. Абсолютно.

— На твоєму місці я був би трохи делікатнішим. Дівчина всю ніч стояла в коридорі, а ти хропів.

Іван одступив од мене, насупився.

— Ти що, з начальників? Не знав я, в кого спитати, як добровольцям пригортатися до дівчат. Смішняк! Цигарка є?

— Є.

— Зроби добре діло, порятуй мене. «Знову цвітуть каштани, хвиля дніпрова б'є»,— заспівав він несподівано приємним тенором.— Ех, їхати нам ще та їхати. Наспіваємося вволю! Запалив і пішов по коридору.

Поїзд уже кидало на стрілках. Я подався до тамбура.

На станції не було жодного пасажирського вагона, не те що ешелону.

Ми їхали весело і дружно. Довбня виявився чудовим гітаристом; він десь роздобув гітару, годинами грав та наспівував пісеньки про зрадливих жіночок і винахідливих кавалерів. В нашому купе завжди було повно. Наспівавшись у нас, Довбня йшов до сусідів. Повертався напідпитку, стягав нас з полиць, затівав обід чи вечерю, викладав на стіл свої харчі до останньої крихти, їв жадібно, багато і щоразу, коли заходила мова про майбутню роботу на ціліні, перераховував, що він взяв з собою: п'ять терпужків, десять аркушів наждачно-го паперу, десять тубиків клею і двадцять ніпельків.

Наш поїзд увесь час ішов слідом за львівським, але на вузлових станціях ми ні разу не заставали його.

В Петропавловську серед ночі я ще раз вийшов на перон, щоб запитати в когось про львів'ян. На пероні було людно. Добровольці бігли з чайниками, з пакунками, просто прогулювались по свіжому снігу.

Я пробирався до чергового по станції, і раптом — Марія! Як я її впізнав? Була вона в іншому одязі, стояла на пероні з хлопцем.

— Маріє!

Вона кинулась до мене. На волоссі сніжинки, тонкий светр окреслював ніжну талію. Тримала руки в кишенях шароварів, дивилась мені в очі, показуючи в усмішці білі, як сибірський сніг, зуби.

— Як там Довбня?

— Хочеш побачити?

— Ні, Артеме, ні,— вона вхопила мене за руку.— Поглянь, який ніжний сніг падає! Мені здається, що це новорічна ніч.

— А вчорашня?

— Ой, я так і не заснула. Поїзд наш став, дивлюсь, проти вікна: «Львівщина — Казахстан!»

— Куди вас повезуть, ще не чула?

— Чула, якось так смішно. Ат... Атбазар. Одне слово — на базар. А вас?

— Ще не знаю. Всі їдемо до Акмолінська. Підемо в один радгосп, Маріє?

— Ти хочеш разом? — вона спитала мене так спокійно і серйозно, що я аж розгубився. Я зрозумів її питання так: «А ти справді один?»

Мене хтось штовхнув плечем.

— Маріє, наш відходить! — юнак побіг далі.

— Ой,— вона махнула рукою і теж подалась до вагонів.

— В Акмолінську!— крикнув я.

— Так! — відгукнулась вона.

Обставини були за нас. В Акмолінську кілька вагонів з нашого і львівського ешелонів були зчеплені в один невеличкий ешелон, і їх повезли в глибинний степовий район. Марія і я були в цьому поїзді. З нами разом їхали туди Довбня і мої друзі-кияни.

На другий день ми всі зійшли на станції, де було з десятків хатин з плесковатими дахами, такого ж типу і сама станційна будівля. Все це завалене снігом так, що з заметів стриміли лише димарі, деревця та телеграфні стовпи, що йшли понад залізницею. Стежка не обминала ні загат, ні покрівель. А навкруги рівний, як стіл, степ і степ. Коли поглянеш в далечінь — аж в очах ріже: чи від того, що блищить вигладжений вітром сніг, чи від того неосяжного безмежжя.

Оселили нас по хатах. Днів зо два ми всі безпробудно спали, встаючи хіба що сьорбнути чаю. Нікуди ніхто не виходив, нічим і ніким не цікавився. Знали, що переберемося в якесь село; воно малювалося в уяві, вабило. От уже й записують, хто в який радгосп хоче їхати.

Я стежив, куди їде Іван Довбня, та він чогось вичікував: мотався від однієї групи до іншої, зазірав у списки. Нарешті обрав радгосп «Степовий». Побачивши його там, я поряд з собою у списку до «Дніпровського» поставив Маріїне прізвище.

Вранці по вулиці загуркотів великий трактор. Він волік за собою санки, які нагадували залізничну платформу. На них

стояла будка-вагончик, а над ним з труби вився димок. Швидко збіглися добровольці. Знову повеселішали, заспівали. Їхати — не сидіти, а особливо на цій станції. Нам цілину подавай, таку глушину, яка нам марилась.

Коли наш санний поїзд уже готовий був дати «гудок відходу», раптом хтось затарабанив у двері. Відчинили — до вагончика вдирається Довбня. Похапливо пропхнув під ноги чемодана, примостився, відсапується. Я дивлюсь на нього, жду, поки він помітить мене з хлопцями. Він бігає очима по дівчачих обличчях. Марія сиділа біля мене. Побачивши Довбню, вона сховалась за мою спину.

— Де він узявся?

Він побачив її.

— Гітаристе, до нас! — закричали хлопці з кутка, впізнавши Довбню.

— Передайте його сюди, через голови.

— Такого передаси!

— У нього в кишенях три пуди ключів, — обізвався я.

Довбня побачив поруч зі мною Марію.

— Без ключів, браток, цілини не піднімеш.

Трактор сіпнув. Довбня поточився, впав. Хлопці, регочучи, потягли його в куток.

Вагончик скрипів, нас гойдало; було тепло, навіть жарко. Коли я на мить одривався від розмов, мені здавалося, що ми їдемо у якусь безвість. Через віконце було видно безкрайній степ. Придушувало враження безмежності снігового простору. Наш вагончик здавався серед цього безкраю чимось нікчемно малесеньким, безпомічним.

Марія довірливо, як дитина, прихилилась до мене, задрімала. Я підклав їй під голову свої руки, волосся вибилось у неї з-під платка, я відчув його в своїх долонях.

Боявся поворухнутись і тільки озирався. «Ти бачиш, ти бачиш, що Марія спить на моїх колінах?» — ладен був крикнути я Довбні.

Майже всі хлопці, схилившись один на одного, спали. В сутінках я побачив чийсь очі. Вони світилися сухим гострим блиском.

Довбня!

Він один сидів закам'яніло і дивився в мій бік. Мені по тілу пробіг дроз. Сам не знаю чому, але злякався того палючого погляду. Мені здалося, що Довбня встає. Та ні, він тільки похитнувся. Його чорний циганський чуб звисав на самі очі і теж колихався. Я чомусь припустив у думці, що він зараз підведеться і отак піде прямо по людях до мене. «Геть

від неї! Ти недостойний її! Ти не маєш права на її любов, на дотик до її чудових рук, рожевих щік, запашного волосся. Слухайте всі, він покинув дома дружину, сина!»

Довбня не зводив з мене своїх очей. Так, він справді може це сказати. Я йому все, все розповів про себе у хвилини одвертості. І він розповідав про себе. З палуби військового корабля він пересів у вагон нашого поїзда. Біле безмежжя цілини йому, певно, нагадує велике море. Він сповнений жадоби жити, працювати, любити. Він тільки починає своє життя і він досягне всього, чого захоче.

Я схилився до Марії.

Навкруги саяв сліпучо-білий сніг.

Їхали увесь день. Подрімавши, люди якось разом усі прокидалися, починали всі разом їсти, ділячись їжею. Співали. Жартуючи, перекидали з кутка в куток чийось шапку. Трактор просувався повільно, і ми вискакували, йшли за ним, грали в сніжки, ганялися один за одним, як десь на галявині.

І вже були переспівані всі пісні, розказані всі пам'ятні веселі історії, а попереду слалася й слалася біла пустеля. До села дісталися зовсім надвечір, вкрай натомлені.

Село було, як для Казахстану, величеньке, хат на двісті. І тут низенькі будівлі, та ж неїжджена дорога, неозора рівнина без жодних ознак горизонту. Тільки вітряк за селом стояв, звівши вгору крило, немов вітаючи нас.

Марії з двома дівчатами випало оселитися в родині аксакала Утегенова. Я з хлопцями допомагав дівчатам донести речі. В хаті ми познайомилися з молодим казахом. Габдул Утегенов ще не одружений, чорнявий красень. Приклавши до серця руку, повітав нас, потім сказав, що вже тиждень чекає тут на добровольців разом з директором. Ми презирнулися. Він пояснив, що досі працював у Алма-Аті і тепер повернувся в рідні краї з призначенням на партійну роботу в радгосп «Дніпровський». Ми були трохи здивовані. Він одразу всім нам дуже сподобався.

Життя наше в Марківці (так називалось село) було схоже на життя в звичайному українському селі. Хлопці їздили в степ (тут косять трави тільки десь далеко від села) до скирт по сіно, доглядали худобу, дівчата очищали насіння, працювали в їдальні, а вечорами всі збирались в клубі і танцювали під гармошку. Хто зник до такого життя раніше, той терпляче ждав весни, а хто ні — швидко занудьгував, шукав буйних розваг або помишляв про втечу.

Довбня переслідував Марію. До Утегенова додому він за-

ходити не наважувався, але як тільки Марія з'являлась в клубі, не відпускав її увесь вечір. До хати Марія завжди йшла тільки з подругами. Я бачився з нею рідко, бо завжди був у роз'їздах. Ми, будівельники, склали надійну бригаду і безвідмовно робили все, що загадували.

Мої товариші, як і я, любили їздити в степ за сіном. Двадцять кілометрів туди, двадцять назад... В дорозі доводиться перестоявати — от і мине три-чотири доби. Ближче до весни! І холод потішиться нами, і страшнуvато буває під хурделицю, але все-таки не те, що сидіти дома чи відкидати сніг.

Одного разу з нашим трактором в дорозі сталася поломка. Дві доби ми простояли в степу, ночуючи в скирті. Коли повернулися додому, нас аж за селом зустрів гурт молоді. Марія кинулась до мене, і ми на очах у Довбні обнялися.

Того вечора в клубі Іван не підступив до Марії. Ми з нею танцювали, а Іван навмисне походжав повз нас з якоюсь білявкою і ніби не помічав нас. Я проводив Марію додому. Вона горнулась до мене, зазірала в очі і весь час говорила про Івана. Він і грубіян, і хитрун, з парторгом починає дружбу зав'язувати...

Я мовчки слухав і думав, думав про Марію. Ми вийшли на край села, в поле, по тій дорозі, де вона мене сьогодні зустріла. Я поклав їй руку на шию, вона зняла мою руку.

Відкинувши голову, дивилась в небо. Її обличчя ніжно пахло, очі сяяли, губи пломеніли. Я обняв її за плечі і припав губами до її щок.

Марія вирвалась.

— Ходім додому, — сказала і пішла попереду швидко, навпростець через замети. Я просив побути ще зі мною — не погодилась.

В ті дні я захопився малюванням. Зимовий етюд — вершечок дерева, дим з димаря, заваленого снігом, і хлопчик-казах з санчатами, дуже сподобався Утегенову. Я, не вагаючись, подарував малюнок йому. Утегенов пообіцяв мені привезти з Акмолінська нові щіточки й фарби.

Після Травневих свят нарешті просохла земля. Директор (ми всі називаємо його «Нема, нема, сам не їв», а прізвище він мав смішне — Худобідно) вирішив спорядити перший виїзд на дальні поля радгоспу. На дві автомашини і величезні сани з трактором була звалена ціла гора майна: стандартний будиночок, кілька наметів, чавунні печі, відра, каструлі, радіоприймач, харчі, — спорядження справжньої північної експедиції.

Я наперед довідався, хто вестиме машини, намічені для від'їзду. Довбня мав залишитися в селі. Марія попросилась поїхати з першим загonom. Я мусив їхати обов'язково і був призначений керівником будівельної бригади.

На одній з машин їхав Утегенов — він сів з хлопцями й дівчатами на вантажі і всю дорогу то співав з ними, то оповідав свої пригоди у цьому степу на пасовиськах.

Коли машини зупинилися в долині, де належало закласти селище радгоспу, люди, як діти, раді й галасливі, розбіглися по ковилі. Боролися, декламували якісь вірші, вигукували «цілина!», йшли хтозна-куди, шукаючи на рудуватій звичайній землі чогось незвичайного...

Я одбився від гурту. Мені хотілося заглянути в балку. Вовчу балку, по яку так багато говорили: вона вже снилася нам.

Ой балка ж! Лощинка, та й тільки. На її схилах ще тулився сніг, вкритий шаром пилу, і сльозилась од нього по рудій кручі вода.

Довкола, скільки сягнеш зором, ні сліду життя людини, ні деревця, ні шляху, ні стежки. Я збагнув, що ступаю по незайманій, може, й з правіків неходженій землі. Мені стало моторошно. Я спинився. Ковила, трава прадавніх степів, тріпотіла на вітрі, шелестіла, немов озивалася до мене.

Ш-шу... ш-шу...

Приоремо ми її завтра, позавтра, всю витопчемо, зашумить, захвилюється степ пшеницею.

Мені стало жаль ковили, володарки землі цієї. Я вирішив вирвати кущ трави і приберегти на згадку про неповторні дні. Приїдуть згодом нові хлібороби, будівельники і вже не побачать цього степу таким, яким стелиться нині переді мною. Ми, ветерани, будемо розповідати їм про цілину, першу будову в долині Каскирлисаю, про першу борозну серед цих просторів. Про траву ковилу.

Я смикнув за кущ, сподіваючись, що так і вирву його, але він нітрохи не подався. Тверді цупкі стеблинки врізалися в долоні. Я почав підгрібати пальцями під кущ і побачив, що його корені сплелися у міцний вузол. Одні корінці, виходить, відмирили, перепрівали, інші виростили, і все це — земля й корінці — збилося в один ком'ях.

Міцно, дуже міцно зріднилася ти, ковилонько, зі своєю землею! Вірною ти була своїй матері відтоді, як проросла тут вперше під теплим сонцем і бурхливими дощами з страшними грозами.

До мене хтось біг. Хто ж це? Марія! Важко дихаючи, вона обхопила мою голову руками, затулила очі.

Ми обоє повалилися на землю. Я стиснув її в обіймах і впіймав своїми губами її губи. Ми не мали сили відірватися одне від одного, зомліли від вистражданої жаги. Я чув гіркий смак трави і жар молодих губ. Марія вирвалася од мене. Сіла і в колінах сховала обличчя. Я стояв перед нею.

Чому ми серед цього простору не самі? Я б усе життя віддавав би їй і цьому степу!

Нас погукали. Марія схопилась. Я почав докопувати кущ ковили. Марія стояла наді мною, обличчям проти вітру. Вітер ворухив їй волосся, що вибивалося з-під вишневої косинки. Я дивився на неї, забувши про все.

Вона підняла руки, поправляючи косинку, і мені здалося — вона кудись лине, лине від мене. Я поглянув на її сині-сині заіскрені очі, рожеві щоки, на стрункі, міцні ноги, що були біля самих моїх рук, і чомусь подумав, що я бачу її так близько востаннє. Я відчував, що їй, такій вродливій і чистій, подібній до краплини весняного дощу на сонці, потрібна чиясь перша, така ж молода і чиста, як вона сама, любов.

Мене обійняв страх перед її могутньою дівочою красою. Я знав, що вона думала про наш перший поцілунок. Я ще поглянув на неї, ждав, що вона усміхнеться до мене. Вона мовчала. Ступала влад зі мною, покірною і стриманою. Її щоки паленіли. Отакою б я намалював її, саме такою! Одну, серед степу, з краєвидом на сопку і з кущиком ковили в руках.

— На! — ткнув я до її рук траву.

— Нащо?

— На згадку.

— Це ж ти собі вирвав, — не взяла.

Ми замовкли.

— Будеш зберігати? — спитала.

— Буду.

— Романтика...

Вона тернула долонею мені по губах — її рука пахла землею. Впіймав її руку — вона була гаряча, відчував, як пульсує кров.

— А ти ніколи не клала пелюсток у книжки?

— Клала... Щоб потім викинути.

— Я не викину... Сьогодні такий день!

Нам махали, ми побігли.

— Давай, — простягла Марія руку до ковили.

— Тепер не віддам.

— Вредний!

Утегенов стояв у колі, тісно оточений людьми. Усміхнувся до мене і попросив підійти ближче. Поривним рухом зняв тюбетейку, темну з білою вишивкою, знов надів, відгорнувши нею чорне, аж синювате, пряме волосся. Бистрими чорними очима пробіг по колу, озирнувся на директора, що стояв поруч нього, широко розставивши ноги. Утегенов худорлявий, погляд у нього бистрий, а думки його, здається, завжди киплять. Він повна протилежність вайлуватому, опасистому Худобідно.

— Товариші!

Дув вітер, шелестіла, метляючись, ковила. Промовляв казах.

Утегенов згадав минуле. Про нього він чув од старших. В ці степи, широкі й нескоримі, як море, здавна текли переселенці з Росії, України, Кубані. Земля вабила їх, манила, вона була чарівною здаля, як марево. А стрічала їх безводдям, пустельним безлюддям, твердістю своєю непокірною. Поселенці копали землянки з малесенькими віконцями у широкий степ, займали розлогі ниви, в'їдалися в роботу. Та приходила перша зима, загортала землянки снігами. Тоді в їхні темні, сирі житла приходили голод, холод, цинга, тиф, і люди гинули як мухи. Мерли. Трудівники, не звідавши сподіваного щастя, згорали в гарячці, діти, народжені десь в далеких звідси селах, гасли, мов ті іскри на лютomu вітрі. Живі закопували мертвих в чужу, жорстоку землю і ридали по них, по краях рідних, покинутих. Після зими приходила весна, і парувала пригріта земля, і бентежила душі хліборобів; зацвітав родючий цілинний степ і будив згадки про молодість; розливалися марева і будили мрії, легкі, як сон...

Про це говорив казах Утегенов, його вузькі бистрі очі бігали від обличчя до обличчя.

І приживалися тут селяни з Подніпров'я і Донеччини, бо в Казахстані, як і там, у рідній стороні, їхні хліборобські душі брав у обійми зелений степ, тиша літнього вечора, тішили ранкові заграви над обрієм; бо і тут так само пахне димок степового вогнища, так само літають низько над землею золотаві волохаті хрущі, так само лунко розлягається у надвечір'ї мукання корів, кумкання жаб у скупих весняних водостоях; і тут далекою казкою дзвенить на степовій дорозі запізнений віз, і так само, як усюди, гавкають пси, оберігаючи обставлені загатами дворища.

Спершу багатії казахи нацьковували своїх наймитів на зіп'яті серед степу, схожі на купи нагорнутої землі, переселенські хутори. Наскакували з лютими вигуками, вимахуючи

над головами коней жердинами і волосяними вірьовками-арканами; захопити б, погнати б у безмежний степ хуторянських коней, наполохати б жінок, дітей. Але кубанці, волгарі, дніпровці були не з лякливого племені. І серед несходимого степу спалахували раптові, як пожежа на ковилі, швидкі й круті, як вихори в жнивну пору, криваві сутички «чужих» з «киргизами».

Життя просвітлювало розум. Казахи починали приглядатись до хліборобської науки росіян і українців.

— Товариш, знай мене, я знай тебе. Чай п'ють!

Так знайомились, зустрівшись на дорозі. Позичали казахи коней для робіт, худоби на розвід, селилися поряд, рятували один одного, коли в бурани сніг завалював хати.

Так промовляв Утегенов.

Він дякував нам за те, що ми принесли свої молоді сили, знання й відвагу в степи Казахстану, аби пробудити їх дрімотну могутність. Утегенов бував на Україні й Кубані, пам'ятав наші великі зразкові господарства. Обіймав поглядом своїх гострих очей простір, що лежав перед нами, і казав:

— Такі радгоспи ми виплекаємо з вами, друзі, на цілині!

Ми були раді, що вже починалося щось справжнє — робота на цілині. Добровольці промовляли коротко: хотілося діяти, діяти.

Директор подав мені знак, і я метнувся до машини. Приніс загострений стовпчик з виписаною фарбами назвою радгоспу.

— «Дніпровський!» «Дніпровський», — ловили й перечитували вголос.

— Забивай! — сказав директор, сколупнувши носком чобота землю. — Тут буде контора.

Хтось засміявся.

— Га? Що? — здивовано зиркав по обличчях. — Ну, посадимо перше дерево.

В ці хвилини всі побачили, що до нас наближалась ще одна вантажна машина.

Я перейняв Маріїн стривожений погляд. «Хто це? Не Довбня?» — питала мене. Я здвигнув плечима.

Ні, не Довбня. Інший шофер привіз бут. Демонстративно розвернув машину біля самого гурту, аж примусив податися всіх набік, ніби ніде йому проїхати, і майже на ходу з гуркотом вивалив на землю камінь. Мої товариші кияни першими заплескали в долоні.

Я розподілив людей, дав усім завдання, зробив розбивку фундаменту під будинок і намети. Робота закипіла. До вечора ми поставили три намети, викопали канали, забутували.

Перед заходом сонця надворі різко похолодало. Натомлені люди тиснулися в затишок і позирали на машини, які готувалися в дорогу до Марківки. Директор дозволив усім ще раз повернутися до села, забрати теплу одіжку, речі. На новому поселенні мав залишатися я та ще хтось з бажаючих. Утегенов призначив мені напарника, щоб мене «вовки не розтерзали». Я попросив парторга не клопотатися: при мені були мої зошити, і я збирався вечір присвятити своїм записам.

Люди всілися на машини. Я стояв один на дверях намету. Мені, жартуючи, бажали і доброї ночі, і всяких страхітливих пригод. Директор від'їхав першим. Утегенов зупинив машину біля мене.

— На, пиши,— сказав тихо Утегенов (він знав про мої справи) і подав ліхтарик.— Хлопці всю ніч перевозитимуть хазяйство, скучати не будеш.

Машина рушила. І раптом бачу: Марія пробивається до борту машини. Ще хвилина — і вона спритно стрибнула на землю. Впала на коліна. Дівчата зойкнули, залементували. Я кинувся до Марії, зляканий її необачністю. Але вона миттю підвелася і помахала від'їжджаючим.

Ми стояли поруч. Тільки вдвох! Машини ще довго мріли темними силуетами на обрії. Небо палало червоним полум'ям.

Ми дивилися і дивилися вслід машинам. Коли їх зовсім не стало видно, надворі ніби враз потемніло, Марія обернулася до мене і сказала, що їй сумно і страшно.

— Не бійся,— сказав я,— мені теж сумно і трохи страшно-вато.

Ми засміялися. Я пригорнув її.

Темрява обступила наше селище. Треба було дещо прибрати, сховати в намети. Нам приємно було ходити вночі, стрічатись, натикатись одне на одного: ми забули, що в нас є ліхтар, і згадали про нього, коли все було перенесено.

При світлі готували вечерю, розмовляли про їжу, старалися одне одному догодити.

Я відкрив бляшанку консервів, нарізав хліба; Марія вимостила з дощок стіл і заслала газетою. Вона ловила кожний мій рух і погляд, лагідно усміхалась до мене. Коли вітер особливо шпарко смикав за брезент, вона раптом переставала їсти і спиняла на моїх очах свої якісь незвичайно ясні очі.

Ніколи за життя, здається, я не зазнавав такого щастя, такого глибокого спокою на душі, як в ті хвилини: руки Марії подавали мені їжу, вона питала мене, чи я наївся, що мені дістати ще.

— Ти так ризиковано стрибнула,— сказав я.

— Тобі неприємно, що я тут?

— Марійко! Але так, на очах у всіх!

— А що ж тут такого? Всі знають про нас.

— Іван шукатиме тебе сьогодні по всьому селі.

— Артеме, ти не відвертий зі мною і... і неслівний з ним. Він переслідує мене на кожному кроці. Коли ти не провчиш його, не скажеш йому, хто я для тебе, я втечу до іншого радгоспу.

— Марійко! — Я хотів обійняти її, вона остерегла мене, відхилилась.

— В тебе на Україні залишилась дівчина? Ти любиш її, а мене якось так... не до кінця.

— Немає, Маріє... нікого в мене немає,— сказав я їй. І згадав про сина.

Мені на очі навернулися сльози, голос мені перехопило. Я встав і вийшов з намету.

Що, що мені робити? Як мені бути? Ти знову зі мною, хлопчику мій! Я і ти, і більше нікого...

Я йшов і йшов у степ проти вітру. В обличчя бив пружний потік повітря, і здавалося, що то текла сама холодна темрява. Повертався назад. Перед очима стояла Марія з відкритим поглядом. Вона жадала мого рішучого слова, моєї любові, моєї ласки... Я бачив її такою крізь темряву і мені не страшно було йти і йти, відчуваючи тільки землю під собою і тримаючись зором за цяточку вогника.

Що ж буде потім? Чи, може, не треба замислюватись над цим «потім»? Щастя сьогодні, щастя миті нам ближче, солодше за те, що наступить завтра. В ім'я його можна забути про завтра.

Ні, ні!

«Що буде потім?» — запитував я себе і не знав, що відповісти.

Зійшовшись з Марією, я назавжди втратив би свого сина. Муза ніколи не віддасть мені його, не пустить в дім побачити його.

Проміняти сина за втіхи, за друге кохання? Що я роблю? Що?

Мабуть, я дуже довго кружляв навколо намету. Коли я повернувся, Марія лежала на прилаштованій для себе однієї постелі; вона поклала двері, заслала їх білим полотном внутрішньої оббивки намету і, вклавшись тим же полотном, лежала з заплющеними очима.

Я ліг поруч на затоптаній ковилі. Марія відвернулась

від мене. Я просунув руку до її теплої шиї, і вона не відкинула її.

Яке це щастя бути вдвох, і тільки вдвох, з любою дівчиною, відчувати довірливе тепло її тіла і думати, що попереду ціла ніч належить нам, двом!

Тільки заплющив очі, переді мною в уяві постав Іван. Він ішов на мене зі стиснутими кулаками, наступав, як звір, щоб заграбастати мене і розчавити. Я позадкував, але ось уже нікуди мені відступати, і ми стали один проти одного. «Нащо вона тобі, нащо?» — питав він, пронизуючи мене своїм гнівним поглядом. «Я кохаю її, я не можу без неї жити! Я ніколи не відступлюся від неї і тобі ніколи не віддам її!..»

Я розплющив очі — наді мною билася терзана вітром тканина намету. Марія раптом обернулась до мене, я — до неї. Ми забули про все в нестямному поцілунку...

Минула година чи півгодини, а може, й кілька хвилин... Ми почули в посविствах вітру якісь нові звуки.

Що це?

Затамувавши подих, прислухались.

— Це він! — скрикнула Марія.

Я відчув, як вона затремтіла.

До намету наближалась машина. Я згадав, про що говорив Утегенов.

Світло фар облило брезент, як водою, і він став прозорим, наче папірець. Задвигтіла земля.

Марія скопилась на коліна.

— Це Іван, це він... — шепотіла вона.

— Ну й що ж, що він, — заспокоював я.

Я підвівся. Машина затихла. Стукнули дверцята. Чому ж ніхто не входить? Я відкинув двері — мені в очі вдарило сліпуче світло фар. Переді мною стояла висока темна постать у бушлаті.

Так, це був Іван.

— Розкошуєш, дружок? — мені здалося, що він вимовив ці слова з усмішкою.

За моєю спиною зойкнула Марія. Я обернувся до неї і підкрутив гніт ліхтаря.

Іван, пригинаючись, ступив за поріг намету. Він озирнувся, немов боячись раптового удару. Так і став біля входу, увесь темний, налитий нічною п'янкою, тільки очі поблискували з-під опалого на лоба чуба.

— Солодкий сон перебив парочці. Вибачаюсь. Не ждали, молодожони, непроханого гостя, — проказав він, кривлячись, від чого по його обличчю заходили глибокі зморшки.

— Хто це тут молодожони? — спитав я.

— На ходу вистрибуєш, аби тільки полежати з ним...

Іван пройшов повз мене і наблизився до Марії.

— Не смій підходити! — подалась далі на своїй постелі Марія, підбираючи під себе роззуті ноги. Вона з благанням дивилася на мене.

Я заступив Іванові дорогу. Він згріб мене за фуфайку. Я вхопив його. Його сили я не боявся, мені її теж не бракувало.

— Ти приїхав до Марії чи привіз вантаж? — рішуче спитав я, дивлячись в його налиті кров'ю, злі очі.

— Я до неї, — він хотів обійти мене, я не дався. — Пусті сорочку, не чуєш? У мене проти тебе є слова, сильніші за кулак. Рук об тебе поганити не буду.

— Не лякай — лякані.

Іван пройшовся між ящиками.

Марія палила мене очима.

— Вона що ж, потрібна тобі, поки дружина приїде? Для різноманітності?

— Дружина?! — Марія дивилась то на мене, то на нього.

Іван злорадно усміхнувся.

— Дружина. Так що ж тут такого? — ледве проговорив я, бо відчув, що за Іваном сила, яка придушить мене, знищить. Він помітив, що я розгубився, і голосно зареготав.

— Ха-ха! Задурюєш дівчині голову. Цуциком вертишся перед молоденькою. Художник! Несолідно, абсолютно.

Я хотів кинутись на нього і вчепитися йому в горлянку. Він помітив рух моїх пальців.

— Не сіпайся. Розтовчу на тирсу! — став груди в груди. — Я мовчав довго, у мене назбиралося злої сили, як у дратованого ведмеда. Чуєш? Ти обійшов мене ще у вагоні. Хуліган, мовляв, нагрубівнив, утікай від нього... Я люблю її і не віддам нікому! Оцими руками вирву її од таких, як ти, охочих до розваг. Нечиста ти людина, от що!

— Замовчи ти, п'яниця! — я кинувся на нього з кулаками.

— Стійте! — Марія опинилась між нами.

Ми могли легко відіпхнути її і дати волю своїй шаленій ненависті. Але Марія так подивилась на мене, що я відчув: вона враз стала мені чужою.

— Ой дурна я, дурна!.. — Марія затулила долонями очі і вибігла з намету.

Іван сказав з притиском:

— П'яниця залишається за мною. Зрозумів? Художник! — І вийшов.

Я чув, як вони вдвох розвантажували машину. Дошки падали під самим наметом. Я сподівався, що Марія знайде. Машина загула.

Поїхала!

Я вийшов з намету. У півтмі довго колихалося, зменшуючись, сяйво.

Повернувся до намету. Глянув на Маріїну постіль і повалився на неї. Знайомий бентежний запах її волосся і трішки її тепла,— це все, що залишилося мені від неї.

Цієї неспокійної ночі я вперше після дитячих літ заплакав від туги.

Стугонів вітер, а мені вчувалося, що то машина гуде. Не міг заснути.

Звуки точилися й точилися з темряви.

Ранок був холодний. Вітер, як і вчора, терзав брезент. А сонце через кожну шпаринку вдирається до намету і золотить все, до чого доторкнеться.

Зігрівшись у постелі, я лежу, пригнічений думками про те, що сталося вночі. Це ж Іван напевно роздзвонив уже всім. Оганьбив я себе. Чому сам не признався Марії, що одружений?

Вставши, беруся за роботу — збиваю каркас будинку і поглядаю на степ. Хто перший приїде? Що розкаже?

Уже й сонце підбилося, а нікого немає. І раптом на обрії, в напрямі Марківки помічаю щось дивне — табун коней насувається, чи що? Наблизилось — бачу трактори, вагончики, майорять червоні прапори.

Он як! Виходить, вирушили в степ усі тракторні бригади.

Долинає гудіння моторів. Наростає, напливає, як могутній вал. Стою, слухаю, вдивляюся і ледве стримую себе, щоб не побігти назустріч. Розвіялися всі неприємні думки, серце радіє. Увесь простір наче посвітлішав. Нова історія починається сьогодні!

Палають прапори, виблискують трактори, сяють усмішки.

Велика тракторна колона на ходу, не спиняючись, поділилася на бригади. Кожна з них стала табором. І за кілька хвилин все довкола змінилося. Долину виповнили гомін, гуки, співи, сміх, музика. На цілинну землю лягли відбитки тракторних гусениць.

Од усіх бригад люди біжать до наметів, розглядають дощечку з написом «Дніпровський», жартують наді мною, зовуть Робінзоном. Хтось поспитав: «А де ж П'ятниця?» Я обернувся на той голос. Хтось незнайомий. На що він

натякає? Та його наче ніхто й не чув. Невже ще нічого не знають?

Приїхали машиною Худобідно, Утегенов, мої земляки-муляри. Ми взялися до своєї роботи. Бригади за годину вирушили далі, на визначені ділянки. Одна з них зупинилась біля сопки. Через деякий час на місці зупинки залишився тільки вагончик, над яким майорів прапор, а трактори, опустивши плуги, потягли кудись далі й далі, аж до обрїю, перші борозни.

Ми, будівельники, забули про свою роботу, стояли, дивилися. Нам здавалось, що вітер доносить звідти запах свіжої вогкої землі.

Ми й не помітили, як до нас наблизився грузовик, навантажений лісом. Різко загальмував перед купою привезених вчора дощок. Я глянув і побачив у кабіні Довбню. Він одкрив дверцята, став на приступку, насунув на очі картуза, затуляючись від сонця, і промовив до нас широко й весело:

— Почалося? Ну й деньок же! Абсолютно.

ЛІТО

Мовчиш. Мовчання стало твоєю зброєю проти мене. Я чекаю бодай маленької звістки. Кілька слів, навіть самі кривульки сина на листочку, і я був би щасливий.

У мене є друзі, я цілком задоволений роботою, але, виявляється, для людини цього мало. Як ми не жили з тобою, але я знав, що не одинокий, що в мене є дружина, син. Тепер я не можу дня прожити, щоб не подумати про вас.

Нащо я про це пишу? Однаково такого листа я не пошлю їй. Недавно відправив цілу повість про своє життя-буття. Хочеться переконати її, що й тут такі самі, як і ми, люди, що вже все потроху впорядковується. Мабуть, все, що посилаю, потрапляє до рук тещі, Муза його не читає.

«Чи чули ви, як липа шелестить?» — запитує поет. Один чує, впізнає, як гомонить кожне дерево. А інший наче глухий уродився. Такий природу знає по тому, як описана в книзі або як змальована на картинах.

Роса на траві, захід сонця, польові квіти, пожовкла трава під ногами, чорна переорана земля, зелений масив озимини, хмара на обрїї, дощ і гроза, що застали тебе в степу, і вітер, вітер в обличчя. Хто знав усе це змалечку, кому кожна зміна в природі запала до пам'яті разом з болями, труднощами,

думами, хто багатий на враження від сприйняття в праці і в боротьбі вічноживої рідної природи, тому будуть тісні бодай найпросторіші кімнати, той завжди палко любитиме життя і мужньо йтиме на бій за його вдосконалення. Міста росли й ростимуть незалежно від того, що я чи хтось інший про них думатиме. Але вони теж з часом мають змінити свій характер, їм потрібно більше простору, люди міста повинні наблизитись до землі. А кожна молода людина мусить пізнати життя поза гладенькими чистими вулицями, парками, теплими конторами. Є життя цехів, тісних майстерень, гарячих ливарень, життя і праця людей серед степів і лісів. Я не лякаю ним обивателя, ні, я лиш стверджую, що кожна наша молода людина повинна знати справжнє трудове життя.

Моя філософія з дуже особистим підґрунтям. Але я думаю не тільки про Музу. Хіба вона одна така? Будиночок на околиці, школа, інститут, виноробний завод — все це в Києві. Виїздила, правда, вона, але до моря, на золоті пляжі. Мені таке життя не до душі.

Я завжди пишався тим, що

Я — степу син,
Мій дім — до небокраїв,
Де квітне синь,
Де захід догоряє.

І знаю, що й на цілину мене повела не всім відома туга за простим сільським життям. Муза насміхалася з мене, коли я говорив, що мені надокучило дивитися на дерева з висоти шостого поверху. Я задихався в нашій тісній кімнатці. Ми, було, мріємо: переїдемо жити в південне районне місто чи село, вона піде у виноградарське господарство, а я будуватиму по селах. Вона слухала, поки я говорив про це, і згоджувалась. Але тільки на часинку. Потім думала, думала і починалося: «Газу там немає... Восени дощі, болото... А в магазинах що там?» І від нашої чудової мрії залишалися самі об'їдки.

Мені пригадується все це тепер. І я дивуюсь, чому людина повинна бачити передусім дрібні побутові невлаштованості, а не працю, мрію свою, заради якої вона кудись переїхала, деś оселилася? Коли б так усі дивилися на життя, як Муза, взагалі ніде, ніколи і нічого не могло б бути побудованим. Люди освоюють, обживають цілі райони, краї, і туди завжди хтось повинен приїхати першим. Пустельні береги рік, тайга, цілина, гірські долини. Тільки мужні, сильні люди прийдуть до вас і побудують електростанції, заводи, радгоспи, прокладуть залізниці. Бути серед таких людей — кращої долі мені й не треба.

Я тепер день у день в роботі. Риштування, цемент, гвіздки, вапно, деталі будинків, тисячі предметів, десятки тонн матеріалів на моїх руках. Сотням робітників дай роботу! Я маю бути і на об'єктах, і на станції в Атбасарі за сімдесят кілометрів від радгоспу, і в тресті в всяких нарадах. А крім того, Утегенов просить оформити стінні газети, а ще хочеться щось намалювати, і в футбольній команді мене поставили напівзахисником. Але я не скаржусь на перевантаженість. Йй-богу, краще відчувати, що ти багатьом потрібний, ніж бачити, що ти зайвий.

Виявилось, що я один на кілька радгоспів мав практику збирання стандартних будинків. І художника не знайшлося, і бетонщика, і карикатуриста. Як вийду рано з намету — так до пізнього вечора на ногах, з людьми. Потрапиш під дощ — так на тобі одежа й висохне, бо ніколи забігти додому переодягатися. Як зайду до Утегенова — обов'язково затримає в наметі. Сам сяде на дверях, щось там переписує, а хто мене питає, відповідає: «Немає». Тільки усміхнеться до мене: «Білан перейшов у підпілля». Я не знаю, де час, належний мені, а де колективу, де звичайна праця, а де те, що газети називають подвигом. І так усі, бо ми — перші тут.

Той, кого привела на цілину пуста мрія, уже навесні почав вередувати. І ось тут керівники не завжди вміли розпізнати, хто домагається свого, законного і обурюється непорядками, яких можна було і не припускати, а хто рвач.

Наш директор, наприклад, виявився людиною не настільки тонкою, щоб правильно розуміти робітників. Він добре усвідомлював свої обов'язки перед керівними органами й особами, але погано розумів інтереси і потреби рядової людини.

Що це таке справді — керівник вийшов з низів, сам скуштував у житті немало гіркого, з ним перед від'їздом на цілину розмовляли в ЦК у Москві (а там, до речі, не лише про трактори та плани вели розмови), в Марківці його хороше зустріли добровольці, привітали казахи, йому виділили найкращу хату, люди до нього прислухаються, бо збираються ж довгі роки разом працювати, отже, все як належить. А ось в ідальні, де харчувалися добровольці, раптом не вистачило хліба. Не випекли його десь чи не підвезли. Молодь біжить до директора:

- Товаришу Худобідно, не всі поснідали сьогодні.
- Що таке?
- Не вистачило хліба.
- А, хліба. Нема, нема, сам не їв.

Люди презириються між собою — це всерйоз чи жартома? Виявляється, всерйоз.

— Завтра буде, підвезуть.

— Так сьогодні ж немає.

— Ви їхали не в гості до тещі.

Виходять розгублені, знервовані. Прямують до парторга. Я сам ходив з такими гуртами, розповідаю не вигадки якісь а правду.

— Товариш Утегенов...

— Знаю, хлопці, тільки що сам з їдальні. Послав по селу зібрати кілька хлібин, потім віддамо, як привеземо. Без хліба в обід ніхто не залишиться. Ідьте працюйте. Сніг відкидаєте? Там обережно на скотарнику, бо дах може провалитись.

З того часу і пішло: директор — «Нема, нема, сам не їв», а парторг «душа-чоловік».

Вирушали бригади в степ на оранку. Новенькі трактори й плуги, нові фуфайки, чоботи, шапки на трактористах, нові причеми для заправочних матеріалів, нові утеплені вагончики з душами і кімнатками для бригадирів. Все привезено в степові глибинні райони за тисячі кілометрів. Стоїть колона машин, майорить прапор, лунають урочисті слова. Рушили. Їдуть через ще не просохлі балки, машини загрузають, люди на собі витягають їх, щоб не згаяти часу, щоб там, де вже просохло, першими прокласти борозни. Але ось наступає холодна степова ніч. Треба ж розташуватися всім на ночівлю і — о жах! — ніде усім розміститися у вагончику. Треба б нап'ясти намет, забезпечити всіх постілью. Люди до бригадира. «Нема, нема, сам не їв» на всіх не видав. Сказав: «Обійдуться». — «Як це так? Це ж знущання!» — «Ви тихіше з такими словами». — «Та я з такими словами до ЦК дійду і не побоюся». — «ЦК, знаєш, хлопче, далеко, а за хуліганство, сам розумієш...» Вранці кинулися снідання варити — солі немає. Не було в коморі.

Наш Худобідно серед літа привіз з Кубані свою сім'ю: дружину і двох доньок. Подав хороший приклад. За ним покликали своїх дружин, навіть старих батьків і інші робітники. «Якщо директорова сім'я тут, значить, осідайте, хлопці, ґрунтовно. Діло піде». Ми не встигнемо в нових будинках двері та вікна понавішувати, як жильці вселяються. І вже, дивись, смажать, варять. Кожній родині по кімнатці, по кімнатці, і люди задоволені, ніхто не скаржиться. «Пізніше все буде». Нам ніколи перепочивати — будуємо. Аж ось одного ранку викликає мене Худобідно до себе додому. Займав він уже три

кімнати й коридорчик. «Ну, нехай,— казали люди,— молоді дівчата, дружина хворенька, треба!» Про що ж повів зі мною директор мову? Хлів хоче побудувати. Та якби «хотів» — мовляв, яка ваша думка, чи є з чого,— а то: «Корова моя з Кубані прибуває через кілька днів. Поміркуйте щось завтра. Щоб і сіно було де скласти на зиму». Я йому: тут корм не-підходящий для наших корів. Старожили кажуть, що переселенці колись привозили сюди худобу — подохла. Трава тут шорстка дуже. «Що ти мене вчиш? Я двадцять років на керівних сільськогосподарських посадах. Це тебе Утегенов інструктує. Пришли бригаду, Дарія Устимівна дасть їм про-ект».

Він тільки командує, наказує, він знає лише одне у ставленні до підлеглих: роби! Йому потрібний тільки процент, план, зведення. Про інше він з людьми й розмовляти не вміє. Він завжди звернений своїми думками, своїм поглядом тільки туди, кудись до району, до області, а до робітників, які тримають на своїх руках господарство, стоїть спиною. Він за все береться сам і сам все вирішує. Бригади, наприклад, не мають права між собою обмінятися якимись там ключами, якщо на це немає дозволу директора. Хто особливо наполегливий і заперечує йому в чому-небудь, того він швидко виживе.

За це він не злюбив і Утегенова. А через те, що я дуже поважаю Утегенова, маю його за свого друга, то заодно й мене ненавидить. Десь під осінь я звернувся до Худобідна і, може, трохи сумбурно висловив йому своє прохання. Таке і таке моє сімейне становище. Поїхати б мені в Київ, з'ясувати все до кінця. Назад приїду або з сім'єю, або сам, але обов'язково приїду! «Що? Який це дурень повернеться сюди з Києва? Ти мене на лірику не бери». — «Я громадянин,— кажу,— в мене є поняття честі, я не стану ганьбити себе втечею». — «Твою честь я до справи не підшию. В штаті стоїш — роби. У відпустку ще ніхто з керівників не їздив».

Правда, що ніхто не їздив, та, мабуть, ніхто й не просився. А мені треба було б поїхати.

Поговорив я з Утегеновим — вирішили почекати. «Я сам принагідно замовлю слово», — пообіцяв він мені.

Уже потім, було, майструю щось чи йду кудись і згадаю відмову директора. Міркую: дарма Утегенов батько мені якось сказав: «Радгосп треба ата, батько ваш, ата хороший треба. Молодь багато, ата один. Роботу знай, життя. Тільки роби, роби — буде погано роби».

І Габдул все це добре розуміє. Він людина взагалі чудова. Я буваю в нього дома, коли приїжджаю в Марківку, з їхнім

онуком бавлюся. Батьки раді, що Габдул тепер поряд живе (при них, в одній хаті живе старший син), але їм, людям похилого віку, багато прибавилось турбот. Хто не приїде з радгоспу в село — ночувати до Утегенових. Габдул сам посилає. В перші тижні хліб випікали в його хаті. Мати навіть скаржилася мені на Габдула. Я, звісно, матері підтакнув, а сам подумав: коли б серед нас, добровольців, у «Дніпровському» не було такої людини, як Утегенов, багатьох робітників радгосп не долічився б. Поїхали б вони звідси на десятий день. Без Утегенових, саме без таких щирих і пристрасних партійних працівників, не може обійтися жодний колектив.

Сьогодні зустрів Марію. Ішов на роботу, був уже біля будівництва, коли побачив її.

Вона їхала з степу, одна, на двоколці. Я не повірив очам своїм: так рано, з такого далекого стану?

Я став над шляхом. Вона побачила мене. Поправила на собі темну теплу хустку. Її обличчя майже не відрізнялося від хустки.

Після тієї ночі я розмовляв з Марією тільки раз. Ми обмінялись кількома словами, і нам перешкодили. Вона встигла сказати мені тоді, що поїхала від мене в Марківку, аби тільки запобігти бійці між нами. Того ж дня в Марківці вона дала згоду піти куховаркою в тракторну бригаду, яка на все літо виїздила на далекі загінки.

В Каскирлісай Марія навідувалась дуже рідко. Я з бригадою споруджував будинки над дорогою і щодня бачив, хто приїздив і хто виїздив машинами з селища. Мені хотілося раптом впізнати серед дівчат, що стоять співаючи в кузові, знайоме миле обличчя. Але вона сама себе заслала до найглухішого польового табору.

Все це пригадалося мені за одну хвилину, доки наблизилась до мене двоколка.

Марія спинила коня. Я взявся за віжки, щоб потиснути її руки. Вони були шкарубкі й холодні.

— Ти в нашому радгоспі чи в сусідньому? — спитав я.

— Наша бригада не менша-якогось радгоспу. Там у нас так спокійно, так гарно.

— Від такого життя можна розучитися й з людьми розмовляти.

— А людей у нас більше, ніж тут.

— Тільки шоферів та машин немає.

— І будівельників! — сміливо відрубала Марія.
Раніше Марія так не відповіла б.
— Будівельникам тепер дуже ніколи.
— І ми там не гуляємо.
— Але ж на неділю можна приїздити. У нас буває кіно.

— Кіно. Якби воно було про нас. Пустити віжки.

— Постій ще.

— Люди ждуть. За продуктами приїхала.

Мені пригадалося, що в директора якось була розмова про те, що треба комусь з теслярів об'їхати тракторні бригади і підремонтувати вагончики, в яких живуть люди. Я сказав їй, що хочу поїхати з нею в бригаду.

— Зі мною тісно. Як обкладуся...

Я справді уявив її серед мішків, бідонів, каструль.

— Я ждатиму. Заїдеш?

— Он робітники зійшлися вже.

Кінь рушив. Марія усміхнулась до мене задумливо-байдужою усмішкою і більше не оглянулась.

Коли я наблизився до робітників, вони взяли мене на глузи.

— Ну як, справна коляска? — питає один.

— Коляска як грім,— відповів інший.

— Шофер наглядає, щоб справною була.

— О, той нікого більше не підпустить.

— Першим з дороги ніколи не звертає.

Слухаючи їхні жарты, я думав про Марію. Бачив по ній: вона не хотіла, щоб я з нею приїхав до бригади.

Так вона за мною і не заїхала.

Нарешті Утегенов поселився в кімнаті нового будинку.

Я замовив йому у своїх хлопців столика, вішалку і дві табуретки. Збирався занести все це разом з теслярами як подарунок на новосілля, та хлопці не дочекалися мене в майстерні і самі подалися на вогник у його вікні.

Утегенов був радий нам.

Квартира Утегенова! Це звучало трохи дивно, бо всі знали, що наш парторг увесь час жив з бухгалтером в маленькому наметі.

За вечерею хтось з нас натякнув Утегенову, що, мовляв, тепер є куди й дружину привести.

— І приведу! — засміявся Габдул, поблизкуючи рівними

міцними зубами.— Запрошую в неділю на наше весілля в Марківку. Чого так дивитесь? Не вірите?

В Марківці наші люди бувають щодня, але ніхто не чув, щоб наш парторг женихався, упадав там за кимсь, і — на тобі: весілля!

Ну ж, ну, подивимося, кого вибрав наш Габдул, побудемо на казахському весіллі, якщо не жартує з нами.

Ні, таких слів на вітер не кидають. В неділю Утегенов повіз машинами в своє село мало не половину всього радгоспу. Коли ми приїхали в село, на вигоні проти двору старого Утегенова стояло кілька машин, десятків возів, а в дворі було повно людей і на всю Марківку лунала музика.

Зупинилися наші машини. Утегенов став перед нами, зняв тюбетейку з голови і, вклонившись, широким повільним рухом руки запросив усіх до двору.

Я знав стежку до цього двору через замети, по загатах, поза хлівами. Знав туди стежку і Довбня. І от ми стоїмо з ним поруч, поглядаємо один на одного і нам згадується зима, довгі місячні вечори, сяючий скрипучий блакитний сніг. Пригадуємо й розчервонілі щічки. Але Марії серед нас немає, вона, певно, не схотіла їхати, бо Утегенов не міг її не запросити. Здогадувалась вона, що ми тут будемо обидва.

Почалося весілля.

Як описати мені це свято казахської родини? Казах одружувався з казашкою, більшість гостей були казахи, але на весіллі цьому обряд, страви, звичаї, музика, пісні були так само перемішані, як і люди за столом. Хто ніколи не бував на казахському весіллі, того приваблювало все казахське. І я помічав тільки те, чого я ніколи не бачив.

Я не просто помічав — я милувався ним. Старі, поважні чоловіки, високі, кремезні,— під такими аж вгинаються спини казахських коників,— стояли окремо. Хутряні шапочки, тюбетейки, чоботи з високими халявами, барвисті пояси. Засмагли обличчя, меткі вузькі очі. Низенькі жінки, в оксамитових накидках, в хромових м'якеньких чоботях, у білих шовкових великих хустках; зморшкуваті обличчя, сухі тонкі пальці. І діти — в таких же оксамитових піджачках, в чобітках, тюбетейках, з пришитими на спині одержинки монетками для прикраси.

А все настільне — та де воно буває ще краще? Бесбармак, гусятина, яблука, печиво, кумис, сир, хліб — всього на-краєно, наставлено з краю в край. А музика — баяни, дворядки, домбри.

Співали і танцювали танки чи не всіх народів нашої країни. І коли вже не вміщалися в дворі, вийшли всі на луки, до озера, що лежало просто посеред села, і тут поділилися на кілька юрм, і в кожних своє коло; земляки, зібравшись до купи, в танцях і примовках доказували своє перед іншими.

А я дивився на це вирування веселощів і думав: як не переплітаються у нас пісні, музика, звичаї, але не втрачають вони свого національного колориту. Традиції, музику, пісні народ береже в своїй душі і так зігріває все це своєю любов'ю, що не втратять вони своєї живої, привабної сили навік-віки.

Схопилася в одному колі, мов вихор, боротьба казахська. Молоді хлопці, роздягнувшись до пояса, крутоплечі, смаглошкірі, виходили на великий килим. Стіною стояли навкруги чоловіки, жінки й діти. Бралися борці навхрест за міцні широкі пояси і, підбадьорені гуками, смикали один одного — пробували на силу. Так тривало кілька хвилин. А потім — ривок, кидок, поворот, напруження всіх м'язів, знову водіння, очікування, ривок, спритний обман — і раптом голоси злетять так круто й дуго, як хвиля, вдарившись об скелю. Хтось уже лежить на спині. Тут і торжество, і невдоволення. Хлопчиська поблискують очима, стара бабуса доводить сусідці, що борець взяв переможеного обманом. Але на килимі вже двое нових.

І все починається знову.

Я не міг протиснутися в коло, виліз на машину подивитися, що діється в тому колі. І вчасно я вибрався на кабінку, бо саме тоді вийшов на килим сам Габдул Утегенов. Проти нього виступав низький, мов витесаний з кореня груші, юнак. Три рази вони кидали один одного на землю, три рази завмирав натовп, чекаючи, кому з них суддя підніме руку переможця, але борці були рівні силою. І Саліма вирішила цей поєдинок: вона потягла з килима Габдула, впрілого й знесиленого, і їй пробачили таке незаконне втручання в боротьбу.

Змагалися молоді й старі у співі під домбру. Кожний оповідав, що міг, що сам скомпонував і вважав за гідне почесного кола. Я попросив у казахів, щоб переказав мені думу старого акина з білою тоненькою борідкою, яка звисала йому аж на груди. Його зустріли гарячими оплесками.

Акин віршами оповідав легенду. Казах-солдат ішов чужим селом і побачив на даху високоногу птицю. Зайшов до двору казах напиться води і стрелив у лелеку. Скотився птах по даху і впав на землю. Сказали люди солдату, що він вчинив зло, бо не знає звичаю чужого народу. Солдат лише зареготав.

Аж ось прилітає до гнізда другий птах. Зробив він над хатою коло, побачив пусте гніздо й забитого друга на землі і полетів геть. Повернувся він незабаром з тліючою головошккою в кігтях. Не встигли люди опам'ятатись, як дах задимів і враз спалахнув полум'ям...

Акин замовк, і я спитав свого сусіду:

— Нащо таку легенду переповідає старий?

— Сам розумій нащо, — відповів мені той.

А старий тим часом помовчав і продовжив легенду такими думками. У кожного народу своє життя. А життя народу до життя землі подібне, а не до життя каменю. Камінь мертвий, земля росте. І життя народу росте. Що в ньому відклалося в глибинах нашої минувшини, те залишиться з нами навіки. Нове викохуй на тому ґрунті. Шануй традицію народну, люби історію, мову, пісню свою рідну. Коли ти прийшов жити й трудитися на землю свого друга, знай його звичай, його розваги, його мову і шануй їх, як своє.

— Так треба розуміти цю легенду, — закінчив акин.

Я був згодний з кожним його словом.

І ще вийшов один співець, молодий, з новою, прикрашеною візерунками і великими білими крапками на грифі домброю. Голос його був високий і гучний. Співав він якось похапливо, роздивляючись навколо. Обличчя співця поблідло і відбивало мімікою своєю жахи і страждання.

Не наважився я турбувати мого сусіда, поки всі слухали. Коли ж сусід, поплескавши, склав на грудях руки, я спитав його, про що співав молодий акин.

— Про себе співав, про Утегенова співав, — відповів він мені. — Це його врятував Габдул від смерті, серед степу в снігу розшукав його Габдул.

— Габдул? Коли ж це було? — не міг стриматись я від надокучливих розпитів.

— Давно було... Три дні й три ночі на коневі їздив по степу, шукав слід людини. Слід привів його до яру. Там сидів у снігу той, що співав. Тринадцять днів без їжі, в заметі. Кожух і сніг зігрівали його. Утегенов поставив над ним віху з рушниць і примчав у Марківку. Співець розказав про ровесника свого, він уміє щастя людям приносити.

На другий день гуло весілля в сусідньому дворі, в Саліми. Люди не пошкодували ще одним погожим днем для таких молодих.

Я повернувся додому сповнений туги і всю її перелив у лист до Музи і сина. Тієї ночі мені приснилося наше весілля, я міцно й довго цілував Музу, носив її на руках, ішов за нею, не

відаючи куди й для чого. Прокинувшись серед ночі, я довго не міг заснути і вирішив будь-що з'їздити в Київ.

Габдул Утегенов, друже мій, ти допоможеш мені в цьому. Ти знаєш, що значить любити, як буває гірко і тяжко на душі.

Як дивовижно змінився наш степ! Навесні, коли зійшов сніг, він був рудий і кошлатий, мов стара кошма. Пригріло сонце — запарувала рілля. Тогорічні куші ковили не розправились, не зазеленіли, а лежали під скибами. Одгуляла, одцвіла, натішилась вітрами, сонцем і дощами красива, ні до чого не придатна ковила. Степ навесні засинів. Та ось із старих гнізд почала пробиватися нова яскрава зелень. Одначе цим пагінкам уже не судилося розростися. Важкі, гуркотливі машини підрізали їх, розкраяли злежалу, вшиту корінням землю, і зітхнула вона на повні груди, вислалась під сонцем лискучими неозорими нивами.

Почорнів степ. Коли б не оте невмовкне гудіння тракторів, що прийшло сюди, як саме життя, як наплив гомону й дзвону, що буває і кипить у містах і селах, ріллю можна було б прийняти за жакливе згарище. Поглянеш уранці в той бік, де вчора білів степ, а там — чорно! Теплі хвилі випарів перекочуються по скибах, маревні озера влягалися на ріллях та й вигріваються на сонці.

Минув тиждень, і степ зазеленів. Тепер вся його безмежність стала зрозумілою. Дивишся в далечінь і знаєш, що десь там, за обр'ями, теж є полотняні селища, і там гудуть трактори, і там пролягли по цілині молоді дороги.

Одшумів грозовими зливами червень, промайнув гарячий вітряний липень. Ми, будівельники, за все літо ногою не ступали далі селища — нас завалили збірними будинками, матеріалами, сім'ї з дітьми чекають від нас жител, нам допомагають хто тільки може. Що відбувається в степу, на далеких ділянках бригад, ми знаємо лише по тому, що бачимо на нивах, які підступають до селища.

А ниви якось несподівано, немов за один день, пополовіли, і ми наче лиш тепер побачили, що навкруг — скільки сягнеш зором — розлилися спілі хліба. Поглянеш в степ — золотисті хвилі біжать до самого небокраю і переливаються у синє море далечіні. Куди не подивись — хліба, хліба, хліба. Вихори, здійнявшись курявою на шляхах, гаснуть, заборсуються у пшеницях. Духом стиглого хліба дихає степ, і люди тихим надвечір'ям виходять пройтися понад нивою. Хочеться торкнутися рукою колосків, вим'яти зерно, потримати на долоні, розжувати...

В один з таких радісних днів першого переджнив'я в «Дніпровському» сталася подія, що сколихнула новоселів всього атбасарського степу.

Було серед дня. По-казахському жарко палило сонце, дув, посвистуючи у сухих стеблах рослин, вітер. І раптом — чорний дим заklubочився над нивами.

Пожежа!

Забили в рейки, залементували голоси, заревіли автомашини і трактори... Бігли задихаючись люди, чіплялися за борти кузовів, скакали в степ кінями... Розхристані груди, розкуйовджене волосся, в очах, на спітнілих обличчях — тривога, суворість.

Від розпеченої землі дим потягнувся вгору. Горбився страхітливими постатями і кидав від себе пелехату каламутну тінь.

Степ причаївся, нахмурився, ждав, що буде далі.

Ми, будівельники, примчали до місця пожежі з першою машиною. В дорозі розгадали: горить на полях третьої бригади. На якусь мить я подумав про Марію, яка працювала там. Ще згадав про неї, коли наша машина різко спинилася на згарищі і люди сипонули через борти, а Іван широкими кроками побіг у напрямку бригадного вагончика, що стояв під чахлою, покрученою одинокою вербичкою у вибалочку. Там чоловіки метушилися біля двох бульдозерів — тих, що рівняли і вкачували токи.

Криваво-червоне полум'я злітало крутим валом, косо йшло за напрямком вітру, поїдаючи суху ковилу. За півкілометра стояв хліб — хліб величезного масиву, який можна було порівняти тільки з морем.

Думка блискавично зафіксувала відстань до того золотого берега, погляд спинився на чорних, маленьких, невлучимо метких постатях, що гасили вогонь там, за стіною полум'я. Густий чорний дим, завихрюючись, щоразу окутував людей, вони зникали, і тоді ставало страшно дивитися туди.

Я гукнув за собою бригаду і побіг в обхід фронту вогню. Ми з Петром і Романом якось гостро відчули знову, як і тоді в дорозі, що нам треба бути поряд. І ось ми вже за вогняною лавиною. В кількох кроках од неї люди рвуть траву, витоптують, толочать, змішуючи з землею. Ми кинулися робити те ж саме. О, скільки сили прокидається в тобі, коли очі, думки, всі почуття твої зіткнуться з ворогом нашого спокою, миру, благополуччя, достатку, життя нашого. Люди боролися з вогнем і самі були як той вогонь бурхаючий. Вони робили бар'єри, через які б не перейшло полум'я, але воно легко, хоч і трохи занепалим, перекидалося на свіжу поживу і з

шкваркотом і тріском плазувало, регочучи і захлинаючись від насолоди. Тоді люди кидалися на саме полум'я. Били його, хто чим міг,— своєю одежиною, лопатою, ногами, жбурляли в нього землю. Затуляли собі тільки очі, одні очі, а тіла не шкодували, не думали про нього.

Ми так утрюх разом і билися з вогнем. Були вже обсмажені, в обгорілій одежі, закіптюжені, не впізнавали один одного. Людей було десятків з сім, вони вирували, скрикували раз у раз, зойкали, лаялись і немов самі собою, своїми болями, стражданням стримували фронт вогню. Але він посувався, підступав до потемнілої, пониклої пшениці. Уже он одним краєм лизнуло її, і полум'я спалахнуло світлим маревом, залопотіло на вітрі, як тканина. Хтось страшенно вигукнув: «Хліб!» — і всі шарахнулись туди. Я теж подався з хлопцями на той край. І саме тепер, коли розпач на мить вдарив усіх по свідомості, од бригадного вагончика посунули на вогонь трактори і бульдозери. Вони широким рядом пішли прямо по пшениці на якійсь відстані од вогню, прокладаючи вслід за собою чорну смугу ріллі. Далі їй далі потягли вони цей бар'єр. Полум'я, натикаючись на нього, падало, захлиналися, зітхало в конаннях. Ще хапалося за якусь стеблинку, пере-скакувало на іншу, тремтіло, раділо їй, землю суху опалювало, скурювало і тут вмирало. Тільки в одному місці воно перевійнулося якимось, зачепилося і почало ширитися. В цей час я почув голос Утегенова. Той вигук здолав гуркіт моторів. Утегенов наказав тракторам повернути назад і обійти нове вогнище. Люди теж кинулися туди.

Я прибіг сюди, коли на нове жежлище пішов бульдозер. Він горнув перед себе землю, попіл, жар. Самої машини і водія не було видно — бульдозер сунувся крізь дим і полум'я, але за ним уже лишалося одне тління, і люди кидалися на нього, затоптували, як люте гаддя. За ним тупцював і я. І раптом бачу — бульдозер став. Я — до нього. Машина горить! Бульдозерист сорочкою збиває полум'я, але воно не скоряється. Я зняв свою і почав теж тіпати нею по язиках вогню. Але бачу — не допомагає. Полум'я дістало вже й до бульдозериста. Я почав кидати в нього землю. Підбігли ще люди. Врятували людину й машину. Бульдозер посунувся далі, толочачи вогнище... Тим часом трактори оборали нову загінку.

Здалась, здалась, переможена пожежа! Чорна шкура її ще диміла; подекуди схоплювались вогники, жеврів жар, роздутий вітром. Люди накидалися на них, нищили. Не довіряли жодному димочку, топтали все, засипали землею.

Тепер лиш люди оглянулись довкола і побачили, що пожежа вигризла двома зубами в лану щербину. Зуби ті застряли, не проковтнула лиходійка того, що замірялась з'їсти. Дивилися на це і зітхали: «А що, коли б вирвалась вона на простір...» Тепер тільки озиралися довкола і помічали, які були самі і хто стояв поруч.

Я так і був при бульдозері. Ось він, вволю нагарцювавшись по чадному попелищу, наблизився до гурту. Я розглядаю тракториста і впізнаю в ньому Івана. Я примітив, що обличчя Довбні було опалене вогнем, все червоніло, а голе, м'язисте погруддя було в опіках. Він спинився якраз проти мене, обережно провів рукою по лобі і, вловивши мій погляд, сказав:

— Ну й робітка ж була! Це ти мені очі запорошив землею?

— Мабуть, я,— кажу посміхаючись.

— Ну, спасибі тобі. А то якби лупав ними увесь час, то ще й випекло б.

Сходилися до бригадного табору, розсідалися по машинах. Я шукав очима, де Утегенов, де Іван, дивувався, чому ніде не видно Марії. Чую, люди розмовляють про те, чого виникла пожежа, прислухаюсь.

— Куховарка тут розумна — жар висипала на траву.

«Це — Марія!» — ледве не скрикнув.

— Жар не жар, а в попелі була жаринка... Он купка.

— Ото від неї таке нещастя?

— До суду віддадуть.

— А як же?

— Хіба ж вона навмисне?

— Все одно.

«Покарають,— думаю сам собі,— якщо все це правда. Де ж вона, невже зникла десь, втекла з переляку?»

Чоловіки несуть когось од вагончика на руках. Санітарка в білому халаті, і той, кого несуть, теж накритий білим.

Кого це? Зіскакую з машини, йду назустріч. Бачу — Довбня попереду, підклав руки під голову потерпілому, за ним Утегенов, Худобідно, бригадир.

— Кого це? — питаю я першого стрічного.

— Марію, куховарку.

— Марію? — проштовхуюсь ближче.

Вона! Впізнаю її запилені черевики, більше нічого не можна розгледіти.

Довбня йде суворий, страшний, голий до пояса, увесь у кіптяві й опіках. Ступає обережно, тихо.

Несуть людину по згарищу, переступаючи купку попелу,

з якої почалася пожежа. Марія, опритомнівши, ловить рукою опору і хапається за Івана. Стогне. Люди припишкли. Так, вона потерпіла найбільше. Хтось шепоче мені:

— На вогонь перша кинулась. Гасила, доки не впала не-притомною. Опекався жакливо...

Опекла своє миле дівоче обличчя...

Машини рушили. В дорозі зустріли цілу колону грузовиків з людьми — на пожежу їхали наші далекі сусіди.

Жнива. Всі, до єдиної душі, в полі, на токах. Гори зерна. Сушимо, вантажимо, ховаємо од дощу.

Утегенов привіз в нашу бригаду кілька десятків паляниць свіжовипеченого, білого-білого хліба. Саме поспів до обіду. Роздавав сам, відламуючи. Сказав: це хліб з нового зерна, вирощеного на цілині, і всі заплескали в долоні. Продовжували обідати, а Утегенов так і стояв. Потім взяв шматок в руки і заговорив про хліб — тихо, наче сам до себе. Згадав, як під час війни на Україні, в одному селі, він після бою зайшов до хати і побачив на печі п'ятеро голодних дітей. В його польовій сумці був шматок хліба, і він подав його дітям. П'ять рученят, худих і брудних, потяглися до того шматка. А мати, така ж худа і виснажена, стояла поруч і втирала сліози.

Утегенов розповідав, як потім він приносив дітям їжу, а за цим сказав, що буде означати в житті всього нашого народу ціла ріка цілинного зерна. Якось непомітно всі перестали їсти, слухали. Я дивився на Утегенова, він мене зовсім полонив своєю пристрасстю, своїми широкими думками, своєю любов'ю до людей.

Спитали про Марію. Виявляється, він і їй заносив сьогодні з Іваном удвох свіжого хліба.

— Цілу хлібину? Так ви сватати ходили? — хтось пожартував.

— Про це питаєте у Довбні,— зареготав Утегенов.

А далі повів знову про Марію. Руки в неї ще не зажили, так що годують її доглядачки. Парторганізація, казав, стоїть на тому, що справи до суду подавати не треба. Нещасний випадок — це не те саме, що злочин. Збитки радгоспу незначні. Колектив може взяти винувату на поруки, якщо вірить їй.

Осінь. Дощі. Холодні ночі. Будівельники і досі в степу. Худобідно сказав: поки не впораємо хліб до останньої зернини, ніхто в селище не повернеться. Я заперечив йому. «Не всім,— кажу,— буде куди повернутися».

«Не вчіть мене,— відповів він.— Зерно — це державний фонд, я за нього відповідаю партійним квитком».

Щодня з ранку до вечора вантажимо зерно. Студенти поїхали, людей мало. Машини йдуть одна за одною. Подружився з Іваном зовсім. Він часто на ніч їде в селище, привозить дещо і мені з їжі. Іван Довбня — дивовижної енергії і доброї душі людина. Цілий день, іноді й ніч за рулем, а тільки знайдеться вільна годинка — мчить до радгоспу і порпається біля своєї хати. Викликав свою самотню матір, сестру і будується. Зимуватиме Іван у своїй хаті. Він все в житті сприймає таким, як воно є, а кращим його робить сам, для себе і для інших робить, не жде, щоб йому подали його на тарілці. Я був не зрозумів його.

Нарешті, в теплій кімнаті, не капає за ший, не пробирає до кісток вітер. Роботи — страшно й думати, розпочаті будинки мокнуть, за матеріалами треба їздити, їздити. Та ось ляже сніжок — поїдемо.

Забрав Іван Марію з лікарні до своєї, першої в селищі, власної хати.

ЗИМА

Рано ти завалила снігами наше селище, замурувала вікна, забила дороги. Мабуть, жорстоко ти владуєш у цих краях, господине, якщо так самовпевнено розгулюєш з перших днів буйними вітрами, так неблаганно женеш усе живе до теплих закутків.

Від старожилів ми ще влітку наслухалися багато чого про сибірські зими.

— Зима наша сувора, зате здорова. Але звикнути до неї треба. Інакше... От було минулого року.

І повідають вам пригоду за пригодою. В тих розповідях — буран, степ і людина. Несміливий новичок гине, бувалий перемагає. Якщо при людині кінь — найтяжча подорож закінчиться благополучно.

Без коня тут взагалі рідко хто наважиться на далеку путь. Машині взимку не довіряють. Найбільш надійним другом людини в цьому краю взимку і влітку є отой непоказний з себе, невтомний казахський коник-тюпач.

Ідеш верхи в негоду, знай одне: не засмикуй коня, і він тебе привезе до житла. Твоє село далеко — до іншого втрапить. Ніхто того не знає, як це вдається коневі, а вдається завжди.

Ця наука дісталася й нам, її ніхто не приховував від ново-

селів. Річ лише в тому, що в нас майже ніхто на конях нікуди не їздить. Для гігантських радгоспів кінська сила замала. Шляхи важкі, вантажі великі, поїздки далекі.

І запрягали ми для поїздки влітку автомашини, а прийшла зима — тільки трактори. І не малі, а ті, що в своєму моторі силу цілого табуна коней мають.

Цілого табуна коней — це звучить гарно, але які все-таки тяжкі тутешні господарські поїздки! Особливо взимку.

По-моєму, перед тим як починати освоєння цілинних земель, слід було б подумати про транспорти для трудних доріг, як до ладу подумали про вагончики для польових станів.

Осіння ніч. Вітер, холодно. По полю блукають вогні. Це трактори. Орють. А серед степу стоїть вагончик. Заглянь до нього такої ночі — там тепло, затишно, грає радіо, чайник шумить на гарячій плитці, на стінах картинки веселі, на вікнах білі занавіски. Дім — і край! Хлопці, помившись після зміни під душем у цьому ж вагончику, забивають у «козла». Що їм до того, що за стіною бушує осіння ніч!

А поїдемо-но в зимову пору з нашого радгоспу на станцію за щитами для будинків, за вугіллям, за насінням, та й попробуємо, як воно тут живеться. Сімдесят кілометрів туди, сімдесят назад. Швидкість — десяток кілометрів на годину, вагончик сьак-так збитий, поставлений на санки, пічка сьак-так прилаштована. У вагончику навалом речі, повно людей. Тісно, тряско, холодно. Подорожування тягнеться нестерпно довго. Та й добре ж, якщо стоїть погода...

Мужність у цілинників народжується з першого поєдинку зі стихією. Вийдеш переможцем у першому двобої — завжди будеш сильнішим за бурю, бо людина таки дужча за неї.

Мені дав перший урок у цій справі Габдул Утегенов. Та й не лише мені одному! А було все це ось як.

Поїхало нас тоді до Атбасара вагончиком на причепі у трактора чоловік з п'ятнадцять. Директор і парторг мали виклик на якусь нараду, а з ними поїхав і касир до банку, і бухгалтер у своїх справах; дільничний міліціонер повертався до району, головний інженер Романов на телефонні переговори їхав — він часто розмовляє зі своєю сім'єю, яка живе десь на Уралі, не так далеко звідси; ще медична сестра з радгоспної амбулаторії їхала за ліками... і я зі своїми паперами — на звіт у трест...

Туди нам їхалося весело: погода стояла тиха, ясна, морозяна, тож шлях слався скатертиною. А назад...

Десь кілометрів за п'ятнадцять від Атбасара в післяобідню пору застав нас серед степу буран. Вагончик був завантажений

деталлями до машин, ящиками й мішками робкоопу, люди тіснилися в маленькій кімнатці, де топилася пічка. У вагончику було майже поночі і тільки поблискували вогники цигарок — чоловіки безуравно курили. Всі сиділи мовчки. Тепер нікто нікого б не слухав, бо вся увага була прикута до трактора: тягне він — думаєш про те, що якби отак їхати і їхати, то завтра на ранок можна й дома бути б; не тягне, але гуде — уявляєш, що там робить тракторист, і ждеш, ждеш, коли смикне вагончик.

Я раз у раз поглядав на Утегенова. Він сидів прямо на підлозі біля пічки, зрідка відкривав дверцята і підкидав топливо. Коли червонясте світло обливало всіх, він оббігав людей бистрими очима. Його жвавий погляд і проворне, навіть дещо грайливе порання біля печі звеселяли припишклих пасажирів.

Я сидів між касиром і директором. Касир, пристаркуватий чоловік з великим носом, увесь час непорушно дивився кудись перед собою, в стінку, наче бачив там якісь пекельні видіння, і тільки зрідка поправляв брезентовий мішок, набитий грішми, що стояв біля його і моїх ніг. Директор раз у раз то нахилявся до пічки, то розгинався, наче йому боліло в животі; його обличчя зовсім не було видно із-за високого вовнястого коміра кожуха. Медсестра тримала на руках якісь картонні коробки, вертілася на своєму місці і щось шепотіла сухими, пороснілими губами.

Коли вагончик зупинився, всі ми нетерпляче чекали, щоб він знову рушив. Паузи були для нас справжніми тортурами. Що трапилося? Поїдемо далі чи ні? Утегенов кілька разів вискакував до тракториста, але за це на нього тільки бурчали, бо кожне таке лазіння вихолоджувало вагончик. Отож усівся і він так, що нелегко було й вибратися йому з тисняви.

Трактор спинився знову. Було чути, як тиркає мотор, як свище, б'ючись об стінку вагончика, вітер. Минає хвилина, друга, третя... Ще стільки ж. Ми стоїмо. Директор уже нагинався й підводився. Він ні про що не питає, нічого не висловлює; Утегенов підсипав до пічки вугілля; медсестра страшними очима зиркає на всіх, і її губи щось швидко шепочуть.

— Довбні нікто не бачив в Атбасарі? — нарешті обізвався Худобідно, не підводячи голови. — Знати б, коли вони виїхали.

— Вранці, вранці я бачила їх. Де вони тепер? — промовила медсестра.

— Значить, вони біля сопки були ще до бурану.

— От би нам оце бути зараз там, — прошепотіла медсестра, і її очі спалахнули сумною радістю.

— Якщо вони їхали, як на добрих скакунах, то вже там,— сказав Утегенов.

— А як на С-80? — підвівся директор.

— Чує моє серце, що ми їх десь наздоженемо.

— Якби твоє серце не помилилось.

Директор нахилився до пічки.

Ми вгадали, про що подумав Худобідно. Він бажав, щоб передній трактор затримався на нашій дорозі: двома тракторами дісталися б додому напевне.

У двері вагончика загнукали. Касир обома руками вхопився за мішок.

До вагончика одна за одною впхнулися три забурковані постаті. Одежа і взуття на них були білі, обличчя, насічені вітром і снігом, червоні.

Утегенов схопився на ноги:

— Довбня?

Медсестра сплеснула руками.

За два дні перед тим, як ми виїхали з дому, Худобідно відпустив до Атбасара на тракторі Довбню з моїм земляком Романом. Шофер і каменяр раніше жили в одному гуртожитку, товаришували. Роман кохав дівчину і на Новий рік готувався справити весілля. Друзі відправили купити чого треба до урочистого дня. Сьогодні їх бачили в Атбасарі, вони були веселі. До радгоспу вирушать, казали, зарання. Минуло півдня, і ось вони стоять перед директором і парторгом, заліплені снігом так, що їх тяжко впізнати. Їх обличчя почорніли від палючого вітру. Стоять вони, не струшуючи снігу з шапок, не стираючи паморозі з брів. Худобідно вп'явся очима в Довбню:

— Що трапилось?

— Застряли, товаришу директор.

Роман гучно висякався.

— На містку вони засіли, в лощині. На двадцятому кілометрі, пам'ятаєте?

— На містку? Що, провалилися?

Довбня і Роман презирнулися. Відповів Довбня:

— Не вгадали трохи, товаришу директор: перекилило.

— Мабуть, ви перекилили, якщо повз місток повело вас.

— Це ви даремно, товаришу директор,— глухо буркнув Роман.— Лощину зарівняло, нічого не видно.

— Даремно... даремно,— гарячкував Худобідно, бо не любив, коли йому казали щось проти.— Даремно я пустив вас! І що ж тепер? Стояти і нам та на вас дивитись?

— Треба спробувати витягти трактора,— сказав Утегенов застібаючись. Його чорні брови стулилися над переніссям.

— Не смій! — grimнув директор. — Заженеш у рів і нашого трактора, тоді...

Довбня моргав мені: «Підтримуй Утегенова. Чого мовчиш?»

Я встав і переступив через мішок з грошима.

— Де застряли, скраю? — спитав Утегенов у Довбні.

— Ні, майже по той бік лощини.

— У-ух, чорт!

— Трос є?

— Не вистачить.

— З їхнім трактором ми морочитися не будемо! — категорично сказав директор. — Я забороняю! Я не дозволю ризикувати життям п'ятнадцяти чоловік. Поїхали в об'їзд!

Утегенов різко обернувся до директора:

— Воля ваша, товаришу Худобідно. Але, може, вийдемо хоч на хвилинку і там вирішимо.

Утегенов ступив у білу каламуть, трактористи і я пішли за ним. Сніг сунуло по землі, сипало згори, крутило, і здавалось, що все довкола, як і нас, горнув дужий подих якоїсь розлюченої і нестримної сили. Степ гоготів. Куди не глянь — імла, вирування снігу.

— Де ж трактор? — гукнув директор, відхиливши комір.

Грузнучи в снігу, ми пройшли до трактора. Кабіну завалило снігом.

— Переїдеш через лощину? — спитав Худобідно Петра.

— А як сядемо?

— А що ж, назад повертати? Тільки вперед! — сказав директор і подався до вагончика.

Він не бачив, що за ним ніхто не пішов. Ми стояли довкола Утегенова, збившись у гурт. Трактористи чекали, що скаже Утегенов. Чорні очі казаха світилися мужністю.

— Як бути? — Петро прихилився до парторга.

— Хто запитує, Петре, той вагається. Як ви гадаєте? — звернувся він до двох інших.

— Директор наказав рухатися через лощину.

— Треба їхати.

— Вірно. Їдьмо.

Ми не пішли до вагончика. Петро з Довбнею сіли у кабіну, рушили. Проїхавши кілька метрів по лощині, трактор забуксував. Смикаючи санки, трактор порвав зчеп і сам уже, без вантажу, вигріб під собою глибоку яму.

Коли ми зайшли до вагончика перегрітись, директор сидів, низько нахилившись над пічкою. Вогонь у пічці погас. Касир тримався за мішок з грошима, а медсестра, уткнувшись в коліна, плакала.

Утегенов почав розпалювати вогонь.

— Залиш дрова на ранок,— сказав директор, не поворухнувшись.

— Ви збираєтеся ночувати в цій пастці? — спитав Утегенов.

— А ви ні? Для вас за містком є тепла хата?

— Два-три чоловіки тут могли б ніч перебути, а п'ятнадцять — нізащо. Загинемо всі до одного!

— Добру перспективу намалював партійний керівник. Що ж ти пропонуєш?

— Коли ви командували, товаришу директор, ми вас слухали. Тепер я буду радити. Якщо мене послухаєте, ми врятуємось.

— Кажіть, Утегенов, кажіть, що нам робити? — заголосила медсестра.

— Найперше — витерти сльози,— строго сказав Утегенов.— А потім будемо відгортати сніг, поки не витягнемо трактора. Трактор не кінь, і дорогу ми йому покажемо. Пішли всі зі мною!

— Але я... мені, товаришу Утегенов... ви ж розумієте...— заметушився касир.

— Кому тут твій мішок потрібний? — гримнув на нього Довбня.— Про себе подумай, чоловіче.

— Ну, ну, товаришу Довбня, у кожного своє діло. Коли ти до мене завтра прийдеш, то заспіваєш іншої.

— Ха-ха, завтра! — зареготав Роман.— От контора!

Ми розгортали сніг лопатами, руками, ногами, довбали землю, забувши про буран. Нам здалося, що він почав стихати.

Уже було зовсім темно, коли трактор зрушив з місця. Обминувши сани, які так і стояли, уже до половини заметені снігом, трактор виїхав на шлях.

Люди кинулися до вагончика. Всі збиралися у маленькій кімнатці біля холодної пічки. Було поночі, і ніхто не світив сірника. Буран лютував такий, як і досі. Всі мовчали і думали про одне: дощані стіни не захистять від страшної сили. Попереду довга ніч, і вона усім уявлялася чорною безоднею.

Заскочив Утегенов.

— Хто їде зі мною до Атбасара?

Я хотів подати свій голос, але не наважився обізватися першим. В темряві було чути лише якийсь рух — всі немов потяглися ближче до Утегенова.

— Гроші... гроші треба ізолювати,— сказав касир і знову завовтузився біля мішка.

— Що значить «хто їде»? Дивне запитання. Ти хочеш всіх перевозити в Атбасар, чи що?

— Я повернуся через кілька годин з іншим вагончиком, товаришу Худобідно.

— Ну, це абсолютна демагогія! Знаю, ти любиш красиву фразу. Дзвінку обіцянку. Але зараз — це зовсім недоречно. Скажи, що ти береш на себе відповідальність вивезти з цієї ями двох-трьох чоловік, це зрозуміло нам...

Утегенов протиснувся до Худобідна, чиркнув сірника. В якусь мить я побачив усіх. Широко розкриті, повні тривоги очі, в напрузі підняті голови, на вустах невимовлені слова. По обличчю Утегенова стікали краплі води.

— Мені треба трьох надійних хлопців.

— Я піду, — обізвався Довбня.

— І я, — сказав я.

— А з вас хто? — звернувся Утегенов до Петра і Романа, що стояли біля дверей.

— Трактор мій, — обізвався Петро.

— Поїхали!

— Стійте! — схопився директор. — Самоправничась? Хочеш себе врятувати? — він поліз по ногах. — Без мене трактор нікуди не піде!

Хтось засвітив сірника. Худобідно завмер, мов розіп'ятий, з піднятими руками, тримаючись за стелю. Перед ним стояла медсестра, касир, бухгалтер.

— Не смійте їм перечити! — закричала жінка. — Ми віримо, що вони повернуться, віримо в них! А ви про себе тільки думаєте.

Ми вийшли з вагончика. За стіною лементували голоси.

— Знімай переднє скло! — по-військовому скомандував Утегенов.

Ми виконали його розпорядження. Вмостившись у будці, до якої шугав вітер і жбурляло снігом, вирушили в путь.

За всю дорогу Утегенов до нас не обізвався й словом. Він сидів поряд з Петром і, немов закам'янівши, дивився тільки вперед. Не тільки дивився, а всім тілом відчував і точно вгадував, де просувається трактор, куди його хилить. Вони тільки вдвох з Петром перекидалися короткими фразами.

А хуга хурделила, висвистувала, немов справляла у цій пітьмі серед безмежного степу своє найбучніше свято.

Години за дві ми були в Атбасарі.

Приїхали, звісно, перемерзлі, хотілося хоч би трішки зігрітися в теплій хаті. Завіяне снігом містечко спало. На вулицях — замети, темрява і — жодної людини. Трактор перелазить через кучугури, реве, світить у вікна і повзе, й повзе.

Він натрудив мене так, що, здається, все всередині пообривалося. Думаю уже тільки про те, щоб він став і ми відпочили. Дивлюся на Івана, він на мене, ждемо, коли ж і де зупинить парторг трактора. Петро, теж не розуміючи, позирає то на нас, то на Утегенова.

Вулиця кінчалась, знову починається степ.

— Розвертайся! — командує Утегенов. — Проїдемо ще по одній.

Ми зрозуміли, чого шукав Утегенов. Вагончика! В таку погоду їх чимало застряє у містечку. Очевидно, тільки на такі він і розраховував. І дійсно, незабаром ми побачили біля якихось воріт вагончик. Ми до нього, а в ньому світиться віконце. Постукали — там ночують люди. Стоїмо, дивимось — з димаря вилітають іскри. Ех, зайти б оце та хоч би обсушитись. Вся одежа на нас мокра. Їдемо далі. Натрапляємо на ще один. Підганяємо трактора, щоб зачепити. З двору вибігає жінка. «Не займайте!» — галасує. Пояснюємо, в чому справа. Жінка притихла. «В готелі ночує господар, ідіть питайте». Утегенов сам пішов. Прибігає: «Дозволив господар». Тітка не вірить. Нехай напише, мовляв, чи що. Утегенов просить тітку піти з ним. Пішла. Нарешті повернулись. Причепили вагончик, смикнули раз, вдруге — не зрушимо з місця, примерз полозками. Утегенов пропонує штовхнути трактором в бік. Зробили так, причепили, поїхали.

І знову — сіра непроглядна темрява, вітер і сніг в обличчя, тряска, холод, тупання ногами, мовчанка і — найголовніше — повільне просування. Утегенов сидів на тому ж місці, так само невідривно втупивши погляд в ніч.

Іноді мені здавалося, що він щось шепоче, що розмовляє з собою, отак наче справді бачить наш слід. Та коли я вдивлявся сам, нічого не міг розгледіти. Та він, мабуть, справді бачив десь там, у каламуті бурану, самотній вагончик, людей у ньому, мабуть, відчував, як вони вслухаються у завивання вітру і сподіваються почути щось нове.

Ми два рази застрявали, два рази пробивали, протоптували шлях через лощини і десь глибокої ночі раптом побачили в світлі фар людей, що бігли, здійнявши руки, до нас. Люди падали, вставали і знову бігли. Я побачив чоловіка в довгому плащі і зареготав.

— Касир! — вигукнув до мене Довбня.

Біля вагончика стояв Худобідно, обгорнувшись довгим кожухом. Ми підійшли до нього.

— Утегенов! — кинувся директор до нього. — Такий подвиг, такий подвиг, друже!

— А де жінка? — спитав Утегенов і зі всієї сили смикнув за двері.

Незабаром наш транспорт просувався в напрямку Атбасара.

Три дні ми жили в місті. Касир здав гроші на схорону і просиджував годинами з Довбнею за шахами. Директор ходив на всякі засідання. Утегенов одвідував знайомих. А я... Я писав...

Зима... Після такої халепи ти мені зовсім не страшна.

КОВИЛА І ЧЕРЕВИЧОК

Віршик.

Силует жіночого личка.

На шматочку паперу чорновик телеграми: Київ, Курганівська, 2. Білан Музі.

Я перегорнув чисті сторінки зошита, шукаючи ще чогось. Власне, шукаючи відповіді на запитання — чому і як загинув Білан?

Що могло з ним статися?

Що?

Невже тут замішаний Довбня?

А може, одного ранку Білан взяв заплічний мішок і пішов на станцію, незважаючи на буря? Таких, як він, людей часто ведуть збурені почуття. Вони і гніваються і радіють до самозабуття. Люблять те, що тяжко дається, і всією душею ненавидять фальшиве. Свої думки й почуття такі люди висловлюють відверто і зопалу. Білани ніколи не відмовлять іншому у послугі.

Ліричні натури... В них є щось від самої природи, вони глибоко чесні й сумлінні. Ліричні без личини, без удаваної наївності, якою прикриваються хитрість і тонкий розрахунок. Я знав таких серед юнаків, з якими вчився.

Таким мені уявлявся Білан. Зошит був часткою його душі, його життя. Мені не хотілося розлучатися з ним.

Я тримав його в руках, думав.

Погасло світло. В кімнаті зовсім темно, як у підземеллі. Надворі гуло, ганок поскрипував.

Не пам'ятаю, як я заснув. А може, я тільки задрімав і відразу побачив Білана. Він стояв з хлопчиком на кручі і показував йому на Дніпро. Хлопчик теж простягав ручку і жмурився до залитої сонцем річки. Потім ми йшли з Біланом степом. Було навкруги зелено, і раптом почалася завірюха. Іти стало тяжко, але по дорозі всюди стояли електричні ліхтарі і якась залізна огорожа. Раптом світло погасло і ми

опинились на бездоріжжі. Йшли далі. Грузли в глибокому снігу, падали. Натрапили на якусь сопку. Вона була чорна. Я подерся на неї, Білан за мною. Я пішов по схилу вниз, а Білан залишився на вершині. Я гукав його. Він сказав, що хоче там посадити тополю, і почав копати чорну, м'яку землю. Стояв на самому вершечку сопки, я довго бачив його...

Я прокинувся від тривожного стуку. Якусь мить не міг зрозуміти, де я. Вікно ледве сіріло і було не з того боку, де йому належало бути. Я схопився на ноги, зробив крок і на щось наткнувся, вдарившись. Нарешті нагледів двері.

Мабуть, довго шарудів руками, шукаючи засува, бо знадвору сердито крикнули:

— Крючок, крючок відкинь вниз!

Підлогу і мої босі ноги освітило слабеньке світло електричного ліхтарика. Високий чоловік, шелеснувши сухою шкірою реглана, пройшов повз мене. Його постать здавалася колосальною, від неї пахло бензином і віяло холодом.

— Мабуть, командировочний? — різко спитав він. — Замурувався. З наших ніхто не заціпається на ніч.

Він чиркнув сірником і підніс його над собою.

— Лампи у вас, здається, немає, — наважився я підказати.

— Яка там в чорта лампа! Десь був огарок свічки. — Він пройшов до другої кімнати. — А хто це тут хазяйнував? Ну, це вже просто нахабство! — обурився він.

Він повернувся з маленьким вогником у руках, який коливався над кришкою від коробки з-під гуталіну.

Я тільки зараз побачив його обличчя. Це був чоловік з густою сивиною на скронях, одягнений у військове; заношені галіфе й кітель ще зберігали голубі канти.

Я стежив за тим, як він роздягається, і мені здавалося, що я ось-ось побачу в нього зброю. Лапнувши себе по кишені, він витягнув якийсь сплеснутий, замацаний паперовий згорток і поклав перед собою на табуретку. Коли він роззувся, я побачив на ньому протоптані шкарпетки.

Видно, він повернувся з далекої поїздки.

Відгорнув уже край ковдри, щоб лягти, і раптом побачив на стільці старого зошита.

— Біланів зошит? — прошепотів він так, що в мене по тілу пробіг мороз? — Де ти його взяв?

Я відповів. Чоловік вхопив його обома руками.

— Читав?

— Прочитав усе, — відповів я.

— «П'ятдесят четвертий рік. Артем Білан», — замислено сказав.

— Знали його?

— Чи знав? Своїми очима бачив, як він усе записував сюди... Я знав усе його життя.

Я помовчав, дивлячись, як він гортає сторінки зошита.

— Ви інженер?

— Так, я інженер Романов. А ти хто? — Романов подивився на мене так строго, що я відчув себе якось ніяково.

— Прибув на місце Білана, — відповів я, як мені здалося, із належною солідністю.

Романов гортав зошита, наблизивши його до світла.

Коли він затримував аркуша в пальцях, я бачив, як вони дрібно тремтіли. Його очі спинялися на якихось рядках, і він шепотів слова.

Неголене обличчя, давно не мите, приплеснуте до пролисини волосся, обпалена, темна і зморшкувата, мов кора, шкіра шії. Просочений потом комір вигорілого на сонці кітеля.

Інженер-цілинник.

Слідкуючи за рухами рук інженера, я раптом відчув, як по мені потекло його тепло, — до мене прийшло знайоме, можливо, тільки мені одному, чудодійне відчуття людини, яка щось робить для мене, робить поруч зі мною, спільно зі мною. Мені хотілося сказати Романову щось лагідне, запропонувати йому все, що залишилось у мене з їжі, віддати йому всі шкарпетки, які я привіз з собою.

Я ждав, коли Романов погляне на мене. А він зосереджено розглядав зошита.

Вогник стиха коливався перед ним.

— Ну, спати! — раптом сказав Романов і дмухнув на огарок свічки.

В кімнаті стало темно. Мені здалося, що інженер враз і заснув. Я пошкодував, що нічого не поспитав у нього про Білана. Невже він заснув?

Романов обіззався якось зненацька:

— Будував?

— На Україні, по колгоспах, — відповів я, не переконаний, що сказав саме те, що треба.

— На Україні колгоспи будуються добре. Ми тут саман місимо.

— З саману колись був і Рим збудований, — сказав я, згадавши, що десь читав про це.

— І Москва була дерев'яна. Сам приїхав, холостяк?

— Поки що... Дівчина є. Напишу — приїде.

— Правильно. Пиши — нехай їде зараз. Білан, бач, не діждався своєї...

Інженер зашарудів по табуретці рукою, намацав сірники, зашелестів цигарками. Світло на мить вихопило нас з темряви, і ми, глянувши один на одного (Романов теж напівлежав, підм'явши під себе подушку), зрозуміли, що, поки не наговоримося, не скажемо всього, що думаємо про Білана, про те, що він залишив у своїх записках, нам не заснути.

— Ех юначе,— сказав Романов, глибоко зітхнувши,— коли людині любов і дім не приносять щастя, вона повна загадок і несподіваних вчинків. Така людина кипить в собі, корчиться, наче в неї серце живцем виривають. Отак, парубче.

Він замовк. Я, завмерши, чекав, що він скаже далі.

— Ми з Біланом місяців з п'ять прожили в цій кімнатці, не раз отак, як з тобою, у темряві розмовляли про життя. Над усе на світі любив він свого сина. Дуже любив його!

— Петрика?

— Так. Я за своє життя бачив немало таких, як він. Сім'я десь, а він — у відрядженні чи на роботу посланий. І, скажу тобі, мало хто з нашого брата в розлуці з родиною так близько дитину відчував, як він. Білан цим мені і сподобався з першого вечора. Чоловіки кидають жінок і кидали, але дітей кидати, милий мій, це гріх, гріх перед самою природою. Я знаю, що кажу тобі, ти слухай. У мене діти вже дорослі — вчать, на своїх ногах, як кажуть. Не таке, що спіткнеться, впаде і підніми його. Але от не можу без того, щоб раз у раз на фотокартку не глянути, не поговорити по телефону. Ти цього ще не знаєш.

— В мене теж є маленька сестричка,— не втерпів я, бо справді уявив собі, як вона десь далеко-далеко звідси оце зараз спить на постелі, і мені чомусь стало її жаль, що вона, меншенька, залишилась без мене, старшого.

— Вірно, але це щось інше. Білан молодим відчув те, що дехто відчуває вже сивим, запізно відчуває. Він любив дитину святою батьківською любов'ю. З дружиною в нього не ладилося чомусь, але покинути її, а значить, і хлопчика, щоб він не знав більше батька, щоб з нього насміхалися в дворі пустотливі діти, цього він не допускав і в думках. «А як виросте, що воно тоді мені скаже? А коли йому життя не складеться як слід, то воно ж проклинатиме батька увесь свій вік. А ти якої радості зазнаєш, коли будеш ходити по землі і весь час згадуватимеш, що десь ти покинув його малим, отаким, що його за руку треба водити, штанці йому треба підняти, гудзика застібнути чи вже потім, старшому, на цукерки дати, одєжину новеньку купити? Що я, звір, щоб цього не зрозумів?» — ось як міркував Білан. А Муза... Що ж,

Муза... Він часто про неї розповідав, бо любив її. Несамостійна вона людина.

Романов замовк. Спити? Ні, знову світиться вогник цигарки.

— Як же він загинув? — спитав я, сівши на ліжку.

— Як загинув? Можна вважати, що при ділі. А там — хто знає. Та це не так і важливо... Білан останнім часом всією душею прагнув налагодити зв'язок зі своєю сім'єю. Він твердо вірив, що якби з'їздив у Київ та переговорив з Музою, то все було б гаразд. Просився у відпустку. Директор не дозволяв. Худобідно був тяжкою людиною, натерпілися від нього робітники. А це ж страшно, коли такий керівник стоїть над нами.

— А Утегенов, Утегенов чому не допоміг йому?

— Утегенова райком відрядив у партшколу. Його не було в радгоспі. Утегенова відкликали з партійної школи, коли робітники попросили райком. Повернули!.. Золотий працівник. Ти з ним ще зустрінешся... Так от, десь перед Восьмим березня Білан викликав телеграмою Музу з хлопцем на переговори. Сьомого березня він без дозволу — от бачиш, який був порядок: доросла людина повинна все випрошувати в директора! — пішов в Атбасар.

Тільки він поїхав, Худобідно як навмисне прислав за ним з контори: Біланові треба бути на станції, приймати вантажі. Пішов я. Розповів.

Минає день, другий. На третій день почався буран. Ти ще буранів не бачив, значить, не знаєш, що таке казахстанська ніч серед дня. Директор викликав мене знову. «Ну, де твій Білан? Вагони простоюють через нього». — «Треба, — кажу, — розшукувати». — «Без тебе вже повідомив міліцію. Мабуть, втік у свій Київ. Та знайдуть його і в Києві». — «Не може цього бути, — кажу йому, — Білан чесна людина. Треба допитуватись, чи не вийшов він з Атбасара пішки. Якщо вийшов, давайте бити в рейку, давайте вишлемо когось назустріч». — «Я вже зв'язувався, з ким необхідно, — продовжує своє директор. — В Атбасарі його бачили восьмого, причому на станції. Зрозумів?» — «Так, може, він про вантажі там довідався та й пішов додому, не порахувався з погодою. Він такий, ви повинні його знати». — «Знаю, — буркнув Худобідно. — Київ, Київ... тільки й чули од нього».

Минуло ще два дні. Я не сплю ночами. До мене щоразу заходять товариші. «Куди він міг податися зі станції?» — питаю. «На Дукатну міг поїхати. Звідти ближче йти, є стовпова дорога».

Всі разом ідемо до директора. Просимосся поїхати тракторами по шляху на Дукатну. Директор накидається на мене:

«Білана покривав, а тепер хочеш ще когось угробити! Ми розберемось. Справа Білана пахне відповідальністю...» І все в такому тоні.

Романов замовк. В п'їтмї колихнулась біла пляма — Романов підвівся, дістав цигарки з табуретки, заторохтів сірниками і чомусь не засвітив.

— Розтривожив ти мене допитуванням. Про смерть близької людини тяжко розповідати. І про яку ж смерть? Білан замерз у степу. Я своїми руками підняв труп з того місця, де знайшли його.

Артем пішов із станції до радгоспу, збився з дороги і замерз. Міг і переждати, а от пішов.

Навесні вже, коли потанув сніг, з степу прибігла од трактора дівчина.

— Чоловік... мертвий... Де сопка!

Поїхав я на машині з Довбнею. Людей повний кузов.

Здалеку побачили: на схилі сопки стоять трактори, натовп. Підбігаємо.

Серце моє як не вирветься з грудей. Невже Білан?

Він так і стояв на колінах, уткнувшись обличчям в землю. На ноги натягнув рукави, одірвані від кожушка. По кожушку я й упізнав його.

На сопку, значить, натрапив серед такого степу. Вона йому, мабуть, горою здалася. Видирався на неї, сили не стало і застиг. Якби подолав її, може, й селище б чи вогні побачив.

Голос Романова обірвався. Мене ніби хто стиснув холодними руками за горло.

— За таку смерть треба відповідати! — скрикнув я.

В моїй уяві була скорчена, мертва людина, з рукавами кожуха на ногах, припала обличчям до землі у якомусь останньому благанні.

— Відповіли деякі, та що з цього. Людину втратили. Худобідна зняли, вірніше вигнали, за нечуйне ставлення до людей. А його треба було б судити. Інших кривд, звичайно, ніхто не враховував. Байдужість до людини у нас іноді чомусь не розцінюється як злочин.

— Забрали ми, отже, Білана, привезли в радгосп. Папери якісь брав з собою у трест, гроші свої, блокнотик — все при ньому. І накладні на останні вантажі!.. Хтось перегорнув блокнотик. І раптом — записи, зроблені тремтячою рукою, розмоклі од сніжин: «Хто знайде цю книжечку... Дорогий друже, передай написане в Київ... Синку мій, Петрику любий, я загигаю. Навколо степ — ні кінця ні краю. Якщо ти, синку мій, мене вже ніколи не побачиш, то пам'ятай, що я поїхав

на цілину для того, щоб краще всім жилося. Коли приїдеш в цей край, знайди мою могилу. А найголовніше — будь в житті людиною...»

Вікно вже синіло світанком. Коротка ніч минала.

Ми послунали, знеможені.

Коли я прокинувся вранці, у вікно світило сонце. Романов курив і переглядав газету. Зошит так і лежав біля нього на табуретці. Голова моя була важка, як після вчадіння.

«Найголовніше в житті — завжди бути людиною», — згадав я і подумав: «Сьогодні ж напишу Славі, нехай виїздить негайно. Навіщо відкладати? Буде вона тут, швидше і влаштуємося».

— Доброго ранку! — привітався я і встав.

— Доброго ранку. Та ти справді ще хлопчисько, а я тобі вчора про такі серйозні речі тлумачив.

— В житті згодиться, Антоне Петровичу.

Романов, в кальсонах і трикотажній, якійсь безбарвній спідній сорочці, зробив кілька енергійних присідань, помахав сюди-туди руками. Потім розшукав на підвіконні уламок гучномовця, поколупався в ньому — і в кімнаті залунала музика.

— Ну, тепер ми з тобою впорядкуємо наші кімнати. У мене досі руки не підіймалися до цієї роботи.

— Давайте почнемо з шафи, — сказав я.

— Давай!

Згортали до порога непотрібні речі, підмітали. Романов розповідав:

— Наш радгосп даватиме три мільйони пудів хліба. Уявляєш собі отаку гору пшениці? Нам зараз треба будуватися. Машини стоять під відкритим небом, жител людям не вистачає. Будівництво тут ніби та ж цілина непіднята...

Ми вже прибрали скрізь і зібралися йти, коли почули якесь шарудіння на ганку. Я ступив до дверей і побачив на сонячному квадраті підлоги невеличку тінь, а потім і хлопчика.

Він стояв на ганку. В білій сорочці, полотняних трусиках, білоголовий, чистий, весь ніби світився ясними променями. Хлопчик зупинився в нерішучості перед сутінком кімнати.

— Хто там? — гукнув до мене Антон Петрович.

— Гість. Мабуть, до вас, — відповів я.

Хлопчик тримав перед собою на простягнутих руках білу, випрасувану чоловічу сорочку. Тримав її якось боязко, його чорні оченята були злякано округлені.

— Що тут за гість? А, Петро Артемович! — зрадів Романов.

— Тьотя Марія і мама передали. Дядечко Ваня вчора привіз мені футбол. Отакий великий! Підскакує вище хати!

Романов взяв сорочку з рук хлопця і поклав долоню на голівку.

— Біланів?! — вигукнув я.

— Його, — відповів Романов.

Я простягнув до хлопчика руки — він зробив крок назад. Потім якось раптом шуснув між нами до кімнати. Петрик присів до речей, що лежали біля шафи на підлозі. Велосипедний насос, мідна трубка, амперметр, схожий на мальничий будильник, — все це ми збиралися зараз викинути на смітник.

— Ой, як багато цяцьок! Як у дяді Вані в машині.

Ми стояли над ним, дивились, як він брав одне і випускав з рук інше. Він поспішав і поглядав на нас, немов просив не перешкодити йому бавитись цими незнайомими, загадковими предметами.

— Не запізнались ми з сорочкою? — обізвалася з ганку жінка.

Ми обернулися до неї. Перед нами стояла Марія. Вона була в білій спідниці, голубій блузі і такій же косинці — вся з цих двох легких барв. Її очі здалися мені світлішими, ніж були вчора.

— Якщо вже так старалися, доведеться переодягтися, — сказав інженер і почав розстібати пообтягвані мідні гудзики кітеля.

Коли він вийшов до іншої кімнати, Марія швидко спитала:

— Не лаявся Петрович? — вона показала очима на купу речей, якими зараз заволодів Петрик.

— Ні, не лаявся і не буде лаятись, — кинув інженер з сусідньої кімнати.

Він вийшов з кімнати у білій сорочці. Тепер на вигляд він здавався молодшим.

— Черевичок... — сказав Петрик, піднімаючи над собою за ремінець старий дитячий черевичок.

— Ковила! — скрикнула злякано Марія, побачивши в черевичку суху, зібгану в жмуток траву.

— Звідки це тут? — здивувався інженер.

— Це його, його, Антоне Петровичу. Пише він про це, — пояснив я.

Марія притиснула до грудей суху ковилу. Очима, повними сліз, вона дивилася то на мене, то на Романова.

Романов тихо взяв з рук Петрика черевичок і тримав його на долоні. Обличчя інженера нахмурилось і ураз посіріло. Одвів

очі од стривожених, великих очей хлопчика, який дивився на нього, проказав повільно і тяжко:

— Ех, їй би все це бачити! А він що ж... зрозуміє все це тільки потім.

— А мій татко поїхав у командировку, далеко-далеко,— пролепетав Петрик, махнувши ручкою невідомо куди.

— Так, поїхав,— сказав я.

— Ходіте! — Романов рішуче ступив з кімнати.

Ми всі вийшли за ним. Сонце сліпуче відбивалося на білих дахах, на траві, на кожному предметові. Ми на якусь мить спинилися на ганку.

— Який день! — вигукнув Романов. — Сьогодні все піде в ріст.

Марія непомітно відокремилась від нас, пішла городами. Петрик тягнувся слідом за нею, яскраво білюючи своєю сорочечкою. Романов поглянув у їх бік, зітхнув і якось знервовано-хапливо вийняв з пом'ятої коробки сигарету.

— Ковила...

— А чого вона приїхала?

— Ти про Музу?

— Про неї.

— Могилу впорядкувати. Ковила, черевичок... У речей свої страшні біографії. Отак-то, парубче... Ну, подобається тобі наше село? — він наголосив на останньому слові і усміхнувся.

— Гарне,— відповів я.— Уявляю, яким воно буде, коли розляжеться по всій долині. Ми зробимо тут великий став, насадимо на греблі верб...

— Ого-го, верб захотів! Ялину б теж непогано. Та ходім швидше, «гарне», а то їдальню зачинять.

На зораній галявині, біля контори, як і вчора, працювали ті самі дівчата у шароварах, у яскравих косинках. Я зрадів їм, як близько знайомим. Дівчата саджали маленькі, гіллясті деревця. Біля них гралося, вистрибуючи та підкидаючи землю рильцями, двоє білих-білих поросят.

Поміж білими дахами якось несподівано виступила сопка — вона похмуро темніла своїм силуетом на фоні блакитного неба.

Ми йшли прямою широкою вулицею. Такі вулиці бувають лише в нових степових селищах. Будинки, залиті сонцем, нині здавалися мені привабливішими, ніж учора. В їхніх вікнах відбивався весняний день безкрайнього молодого степу.

НЕЗАКІНЧЕНИЙ ПОЛІТ

ПОВІСТЬ

КАТАСТРОФА

1

В ті дні зими сорок першого року шляхами на схід, од фронту, йшли і йшли обвішані вузлами, знесилені, закуйовджені люди; волоклися і волоклися, скриплячи по снігу колесами, напнуті халабудами вози; їхали і їхали навантажені до краю автомашини.

В ті дні за найлютішої негоди до фронту просувалося військо: в непроглядній каламуті завірюх ішли натомлені, обпалені вітрами солдати; пробивалися оббілені памороззю артилерійські кінні упряжки; курликали, мов журавлині ключі, нічим не спинимі полкові обози.

В один з тих славних і тяжких днів сорок першого року, якось підвечір, над донськими просторами високо в небі летів курсом на захід самотній літак.

Стояла ясна морозна погода. На сонці холодно зблискував вигладжений вітрами сніг. Небо густо синіло, і в ньому зовсім розтанув майже невидимий силует літака, але його металевий рокіт, розливаючись у безодні небозводу, виразно чувся на землі і змушував людей дослухатись та насторожуватись. Знайоме, рівне, без важких переливів гудіння підказувало людям, що літак був радянський, і вони — на дорогах і по домівках, — продовжуючи свою путь, свою працю, співчутливо подумували про сувору долю авіаторів.

У літаку ж розвідники тим часом бачили з височини землю неживою, подібною до зображень її на картах, тих

картах, які лежали в планшетах і нашого екіпажу. Лютьчики спокійно займалися своїми справами.

Пілот лейтенант Дмитро Заярний сидів на самому носі, під прозорим ковпаком, над широко розправленими крилами і вів потужного двомоторного літака. Його руки тримали стерно, а ноги опиралися на важелі управління, і він начебто почував себе так спокійно і безпечно, як на возі. На деякій відстані від пілота, трохи нижче, за приладами сидів штурман. Він весь час дивився вниз, на землю, немов дошукувався чогось найважливішого. Його огрядна, зсутулена постать, як і сліди опіків на обличчі, свідчили, що капітан Шолох значно старший за лейтенанта і що він уже немало зазнав пригод на фронтах.

Розвідники летіли на великій висоті, а тому звичайна екіпіровка авіаторів — комбінезони, шоломофони, окуляри, парашути за спиною — доповнювались у них ще й кисневими масками.

Коли б хтось третій був у літаку і стежив за поведінкою в повітрі цих двох, то швидко помітив би, що пілот Заярний тримав себе в кабіні дещо незвично. Його турбувала холодна, змокріла гума кисневої маски, що стискала щоки, і він раз у раз доторкався до неї шкіряною рукавицею, намагаючись поправити її. Іноді лейтенант якось рвучко, хапливо, ніби схаменившись, брався за якийсь важельок чи коліщатко приладів кабіни. Він також надто подовгу придивлявся до наземних орієнтирів і об'єктів, які пропливали внизу і які штурман розпізнавав в одну мить.

Проте в напрузі і рухливості лейтенанта, так не властивих тим, хто веде в повітрі машину, було все-таки більше душевного піднесення, ніж неспокою чи збудження. Військові начальники, які на аеродромі випускали лейтенанта в цей розвідувальний політ, та навіть штурман, який сидів поруч нього, помічали схвильованість Заярного, але вони не могли розуміти до кінця, чим був для Заярного в його фронтовому житті цей день, що означав для нього політ за лінію фронту.

Тож познайомимось з героєм нашої повісті ближче.

Перша фашистська бомба, кинута на світанку пам'ятного 22 червня на прикордонне українське містечко, розбудила лейтенанта Заярного в кімнаті будинку відпочинку, далеко від аеродрому. Лютьчик дві години біг лісом, перебирався вбрід через потоки і, заросений до пояса, в забруднених нових хромових чоботях, блідий, з палаючими очима, постав перед своїм командиром на аеродромі, готовий до бою.

Все літо і вся золота південна осінь першого року війни, повиті димом і курявою доріг, спливали для Заярного як

один довгий, щерть налитий тривогами день — в польотах, переїздах, видужуванні після поранення, переживаннях радості перемог і смутку невдач.

Строго вихований у простій селянській родині, Дмитро був міцний, здоровий, терпеливий і, хоч мав м'яке, вразливе серце, за найтяжчих фронтових обставин не піддавався почуттям панічним, ніколи і ніде не розгублювався. Він завше ясно бачив своє призначення воїна країни, на яку напав ворог. Дмитро мав добрий характер: умів дружити, захоплюватися, чекати, любити, ненавидіти, бути суворим і, як усі ніжні, податливі натури, нерозгадано задумливим і сумним.

Дмитро народився і жив до п'ятнадцяти літ у старовинному українському селі на Сумщині, чарівній своїми степами і лісами. Дмитрів батько, коваль і хлібороб, під впливом домагань своїх братів, які давно колись переселилися до Казахстану, у тридцятих роках подався й собі з усією сім'єю на родючі землі долини Ішиму. Юнак глибоко переживав розлуку з рідним селом, школою і ровесниками, він осмілювався був навіть відмовлятися їхати з батьком, однак мусив підкоритися його волі. В напівпустельних казахстанських степах Дмитро тгував за далекою рідною лісовою стороною і затаєно мріяв колись, хоч дорослим, повернутися до краю свого дитинства. Через шість років його призвали до армії. Щастя летіло йому назустріч: Дмитра зарахували до авіаційного училища, що було його найбільшим бажанням, а навчатися послали на Україну, до Харкова, недалеко від якого було його Красносілля.

Тепер, на війні, підіймаючись в небо на літаку, Заярний щодня пролітав над українською землею, обпаленою пожежами, зритою воронками, окопами, і з особливою лютістю кидав на ворожі позиції гримучі бомби. Тяжко йому було згортати і здавати до штабу льотні карти залишених нашими військами районів, знайомих йому з дитинства.

Переїздити на інший аеродром, глибше в тил, було для Дмитра справжніми тортурами. Льотчики сиділи на грузовиках, поверх безладно накиданих ящиків, балонів, брезентів (авіатори іноді теж пересувалися в тил на колесах) і їхали через села. Біля тинів з дітьми на руках стояли заплакані жінки і сумно дивились їм вслід. Кожна селянка нагадувала Дмитрові його матір; у кожному білоголовому хлопчиську (вибігши за ворота, вони обов'язково привітно махали руками) Дмитро бачив себе.

Лани пониклої, перестояної пшениці... Женці серед подзьобаної бомбами ниви, яку їм нізащо не скосити... Припалі

сірим пилом сади...— це вражало лейтенанта і клало йому на душу гнітючий камінь.

В такі дні Заярний був мовчазним і дратівливим.

Сьогодні лейтенант Заярний, льотчик Н-ської розвідескадрильї, після тривалої перерви знову летів у невеселі гостини на Сумщину, мав з висоти оглянути окуповану рідну землю. Однак цей виліт був незвичайним для Заярного не лише через це, нині він уперше летів один, не в групі, як літав досі, і до того ж у глибокий тил. Про обставини цієї переміни у фронтовому житті Заярного ми згадаємо пізніше. А поки що повернемось до літака, що самотньо линув у синьому холодному небі.

2

Дмитро слухав металево-дзвінке гудіння моторів і ніби вперше помічав, який неосяжний простір відкривається його поглядом. Прямо вниз, у сизуватій імлі, м'якими обрисами позначалися села, ліси, снувалися павутинки доріг, а на обріях земля і небо зливалися в темну непроглядну каламуть. Здається, туди зовсім не досягають промені сонця і там кінчається світ, як казали йому, маленькому. Але літак лине далі і загадково запона відступає, барви проявляються, простори розгортаються.

Проте у суворому небі не дуже є коли милуватись баченим, і пілот знову зосереджується на своїх обов'язках. Він відзначив про себе, що внизу, на засніженій, білій землі, проступили кризь серпанок далини темні лінії ходів сполучення, крапки фронтових позицій. Там зрідка зблискують малі, схожі на іскри вогні пострілів гармат.

Минуло кілька хвилин, і в повітрі, зовсім близько літака, розпукли жовтуваті шапки розривів зенітних снарядів ворога.

Починались небезпеки.

Заярний пробіг поглядом по стрілках приладів і поглянув ліворуч носа машини на землю. Його великі чорні очі, сховані за випуклими скельцями окулярів, застигли в тривожній зосередженості. Там, внизу, на білому полі, що клином розтинали масив лісу, вставали вали склубоченого снігу. Морозець пробіг по спині пілота. Коли б цієї хвилини він не поглянув туди, крило затулило б усю галявину, і він так і не помітив би цілої групи танків, які нерівним рядом, у розгорнутому строю йшли в атаку.

— Зліва «коробочки»,— спокійно проказав Дмитро і обернувся до штурмана.

Капітан Шолох виразно почув голос пілота в навушниках і теж поглянув на нього. Байдужим кивком він відповів Заярно-му і знов схилився над картою. Заярний зрозумів, що його повідомлення не мало для штурмана ніякої цінності, і пожалкував, що вихопився з ним, як новачок.

І справді, танки просувалися на захід і були вже за укріпленими позиціями противника, — значить, це були наші танки. Штурман уже напевно бачить їх. Дмитро швидко заспокоївся. Капітан Шолох, звичайно ж, не пропустить нічого, він усе помітить і оцінить, як треба... Дмитро не сумнівається в цьому. Він, власне, й сказав про «коробочки» не стільки з уставного обов'язку, як з бажання заговорити до штурмана, почути його голос. Після того, як їхня машина піднялася з аеродрому задонського містечка, вони досі не обмінялися й словом.

З приглушеними моторами розвідник підкрадався до крупної залізничної станції. Серед білих снігів довгою смугою витяглося густо насипане селище, воно куріло чорним і білим димом, а три нитки залізничних доріг, що йшли сюди, сплуталися тут у великий вузол. Літак швидко помітили. Навколо нього, вище й нижче, враз цілими пугами зарясніли зловісні шапки вибухів.

Хоч і звиклий до всього, що буває під час польотів, Дмитро все сприймав зараз настороженіше, ніж завжди. Коли крило розбило жовтуватий клубок, що тільки-но виник, Дмитрові здалось, що машину ледве відчутно штовхнуло. Тінь того клубка немов промайнула по Дмитровому обличчі. Пілот поривно обернувся до штурмана. Це був завчений, неодмінний рух і погляд: в такі хвилини польоту на бомбардувальнику Дмитро запитував штурмана: «Можна маневрувати?» І він дуже часто дозволяв, бо грізний вантаж вся група висипала найчастіше по команді флагмана. А зараз Шолох фотографував об'єкт: із-за перегородки витикалась тільки його зігнута спина.

Дмитрові передалась штурманова зосередженість. Йому, як і штурманові, в ці хвилини дорожчим над усе була довірена справа. Їм треба побачити, відбити на плівці все те, що є нині на станції. Задля цього вони летіли сюди за сотні кілометрів. Їхніх донесень по радіо, їхніх фотографій чекають штаби, командарми. Про хвилини такого перебування над важливим об'єктом, де ось зовсім близько вороується, пересовує вагони, димить паровозами ворог, військові розвідники думають як про вимріяну удачу. Дмитро пам'ятав, з яким захватом говорив про подібні польоти Шолох. Зараз він уявляв собі штурмана, прикипілого до труби фотоапарата. В ці хвилини літак повинен

іти рівно, на одній висоті, по прямому курсу. Дмитро добре знав це, і хоч йому від цієї напруги серед розривів снарядів ставало жарко і починало дзвеніти в голові, його руки зааніміло лежали на важелях управління машиною.

Хвилина, друга, третя... Яка ж довга станція! Як розтягли по ній ешелони хитрі німці! О, та Шолох, мабуть, хоче захопити об'єктивом навіть і той поїзд, що вже виїхав за семафор... Дмитро стежив за штурманом. Його боліла шия. Він терпляче ждав слова, помаху руки, кивка. Широка спина штурмана вперто не розгиналась. В руках, у всьому тілі Дмитра назривала жадоба руху: хотілось рвучко розвернути машину, кинути її у той крутий віраж, від якого завжди ставало легше і перед очима світлішав простір. Від передчуття знайомого різкого руху солодко стало у роті. Він проковтнув слину і, вже невдоволений, навіть злий на штурмана за його, як йому здавалось, млявість, хотів подати ручку управління набік — попереду один повз один рвались снаряди.

— Готово!

Це слово немов вибухнуло з тріскотом в навушниках. Дмитро енергійно розвернув літак. Здригнули стрілки приладів, надпотужно ревноли мотори. Круто гойднулась і попливла далека земля. На ній скаженіли зенітні батареї, здіймаючи над собою білу куряву, перемішану з полум'ям... Промелькнуло селище, блиснув сонячний спалах на глянцевоному снігу... Розвідник височив з поля обстрілу.

Літак летів у напрямку Сум.

3

«Повій, вітре, на Україну...» — Дмитро почув у навушниках високий ніжний голос Шолоха. Тепло приязні до штурмана сповнило його душу. Забулася небезпека, зникло відчуття далекої відстані до землі, все здалось звичайним і милим: синє небо, повиті серпанком далі, голос друга. Шолох співав, знявши з себе кисневу маску. Його білі гарні зуби виразно поблискували. Дмитро привітно потряс над собою рукою. Штурман відповів йому.

Літак летів на південь.

Екіпаж повинен був ще продивитись ліси північних районів України. Там, поблизу лінії фронту, німці тримали добре замаскований аеродром, з якого нічні бомбардувальники налітали на Воронеж і приволзькі міста. Аеродром пильно стерегли від нашої розвідки німецькі винищувачі.

Дмитро знав, що тут могли напасти на нього «месершміти». В такому поєдинку для нього найсильнішою зброєю була б висота польоту, і він пішов угору.

Оглянувшись, Дмитро побачив, що за літаком на всьому його шляху залишилась біла смуга. Розвідники називали таку смугу «виροком», бо по ній винищувачі противника легко перехоплювали розвідника. Дмитро спокійно обдивився навколишній простір, як робив він щоразу, коли йому щось нагадувало про небезпеку, і, нічого не помітивши, прикинув по карті, скільки їм ще належало пролетіти на південь, так само ж спокійно повів машину ще вище.

Стрілка висотоміра наближалась до цифри 7000 метрів. Земля поринула в густий сизий сутінок. Штурман, про якого пілот зовсім забув на ці кілька хвилин, кинув у навушники строге: «Куди ти лізеш?»

Дмитро зрозумів, що з такої висоти їм нічого не побачити, і почав знижуватись. Свистів вітер, міцний корпус літака здригався, земля підступала ближче, прояснювалась.

— Аеродром! — вигукнув Шолох.

Дмитра наче пройняло електричним струмом. Він кинув погляд униз.

З галявини, оточеної з трьох сторін лісом, збиваючи смуги снігу, одночасно злітали два винищувачі. Попід лісом стояли ледве помітні, замасковані бомбардувальники. Їх було багато. Дмитро за звичкою прийнявся лічити, але тут же збився.

У цю мить він і радів знахідці, і злякався її. Цей аеродром розшукували не один день. Повертаючись на свою базу, розвідники похмуро доповідали про всякі інші об'єкти і ховали очі, коли їх питали про аеродром. І ось він лежить під крильми Дмитрового літака. Шолох аж підвівся з місця. На якусь мить їх обох охопила ні з чим не зрівняна бойова радість, знайома тільки військовим людям. Та для Заярного й Шолоха ця вдача мала, окрім цього, ще своє, особливе значення.

Шолох поправив на колінах планшет, придивився до карти й увімкнув радіопередавач. Але він устиг послати в ефір лише кілька умовних фраз, коли побачив, як у небі щось блиснуло, а за цим вималювався силует чужого винищувача.

— Месери!

Пілот і штурман сказали один одному про це майже одночасно: вони побачили два літака, два довготілі «месершміти», які заходили для атаки.

Дмитро кинув літака у глибокий віраж, цебто опускав його вниз круто, стрімко і одночасно вів з таким нахилом, щоб видно було ворожих винищувачів. Дмитро міцно тримав

важелі управління і не спускав очей з винищувачів — останнє надавало йому впевненості. Шолох, спустившись за перего-родку, нагнувся до кулемета. Йому здалося, що хутряні рука-виці будуть заважати, він зняв їх і кинув під ноги, на кришку люка. Руки чомусь не відчували холодного заліза. Про-зоре, сріблясте коло пропелера «месершміта» було видно зовсім чітко. Шолох прицілювся. Він уже збивав подібних на-хабних смільчаків. Одинокого розвідника вони щоразу вва-жають за легку здобич і налязять на нього просто сліпма, думаючи при цьому тільки про новий залізний хрест в петлиці. Шолох бачив їх по два й по три разом. Коли в такому бою він влучав у одного з них, інші відсахувалися і пострілю-вали потім лише на відстані. Одного разу Шолох боронився від них і тоді, коли його обіймало полум'я.

— Давай ліворуч! — вигукнув Шолох і, впіймавши на одну мить на приціл «месершміта», натиснув гашетку. Довгий вогняний пунктир позначився у чистому небі, на його синій безодні. Штурман скоріше вгадав, ніж побачив, що «месер-шміт» на секунду немовби завис у височині, потім перевалився на крило і, дивно перевернувшись, почав падати донизу. Шолох знову відчув тільки що пережити радість перемоги, він вдихнув повітря на повні легені, щоб крикнути щось Дмитрові, бо не міг не кричати, та в цю хвилину їхнього літака щось трясонуло. Інший «месершміт» пронісся над розвідником, наче впавши на нього у шаленому, прямовисному піке. «Може, це від повітряного струменя гвинта «месершміта»?» — подумав блискавично Шолох. Але це була остання думка, яка ворухну-лась у його свідомості. Шолох ще поглянув у синє-синє небо жадібно й глибоко. І тут перед його очима щось спалахнуло і засліпило йому зір. Чи то був одсвіт сонця на лобовому склі винищувача, чи, може, саме сонце раптом підступило так близько, що затопило кабінку і обпекло його всього, до останньої клітинки. Він рвонувся усім своїм дужим тілом і тільки ворухнув устами: його слова, вимовлені останнім поди-хом, невідомо до кого послані, можливо, до цілого світу, так і не прозвучали. Він повалився на пробіоїну у фюзеляжі.

Як і всі катастрофи, ця сталась блискавично. Новий снаряд влучив у кабінку пілота. Крижаний вітер, дим, гар, полум'я ударили Дмитрові в обличчя.

Літак різко гойднувся, втративши рівновагу, але мотори потужно тягли вперед, і Дмитро вирівняв його. Він міг так вести машину до самої лінії фронту. Все тепер залежало від штурмана: як він захистить літак від нового обстрілу. Дмитро що було сили крикнув:

— Бий, Олексю! Бий, друже! У мене все гаразд... Чуєш? Бий!!!

Шолох не відповідав. Дмитро повернув своє неслухняне, притиснуте струменем повітря до сидіння тіло. Шолоха не було видно. «Невже вистрибнув через люк?» — зі страхом подумав Дмитро і почав гукати на весь голос, як дитина, що заблудилася в лісі і тривожно кличе матір.

— Олексю!.. Олексю!..

Літак здригнувся знову. Поруч пронісся винищувач.

Розвідник, знижуючись, летів над лісом. Поряд з ним крило в крило йшли два винищувачі. Вони очікували його загибелі. Дмитро бачив їх, шулячи од вітру очі. Раптом «обрізає» мотор. Машина почала хилитись набік. Дмитро вирівняв її управлінням, та все ж відчув, що під ним зникала опора. Крила, такі надійні й слухняні досі, ослабли.

Дмитро поглянув униз і ніби тільки зараз згадав, що там стелилась земля його рідної Сумщини. Його душа стрепенулась. Він уявив, як там, внизу, стежать за ним вороги, як вони чекають, що він ось-ось вистрибне з парашутом, і як, побачивши це, помчать з усіх напрямків, щоб схопити його.

— Ні, мене живим не візьмете! — він справді вигукнув ці слова, хоч знав, що його ніхто не почує. — Не потішитесь наді мною!

Так, він на землю не падатиме, як підбитий, безкрилий птах, він летітиме до неї і на цих обпалених крилах. От би тільки знайти, куди кинути себе... Задарма він свого життя не віддасть!

Дим їв очі, забивав дихання. Полум'я шкварчало на шерсті унгів. Дмитро затуляв рукою обличчя і дивився вниз. Попереду, в лісі, біля галявини, стояли якісь довгі будівлі. «Отуди б... Отам би...» — дивовижно спокійно зважував Дмитро.

Машина осідала. Полум'я бухало знизу й діставало до обличчя.

— Отак гинуть радянські льотчики!

Дмитро вигукнув ці слова у полум'я, в шум вітру, в тріскотню-ву палаючої машини і зі всіх сил подав ручку від себе.

Літак перевалився на ніс. Повітряний струмінь вирвав пілота з його місця і жбурнув за борт. Перевернувшись кілька разів у повітрі, Дмитро смикнув за кільце парашута і повис над лісом. У ці ж хвилини між будівлями німецького аеродрому скинувся стовп вогню й диму.

Лейтенант опускався. Він відчував, як боліло його обпечене чи поранене око, бачив, як ген на віддалі, над сизим лісом, величезною темною бородатою постаттю, поривно схиленою

вперед, високо зводився чорний дим, і було в нього зараз єдине бажання — зі всього розгону вдаритися об холодну мерзлу рідну землю, вибухнути помстою над ворогом і перестати жити.

СЛІДИ НА СНІГУ

1

Молода ялина, на яку шелеснув льотчик, немов з подиву обронила іній і повільно розправила гілля. Дмитро, відчувши під ногами землю і захисток дерев, збагнув, що він врятований від загибелі в повітрі і що тепер від нього самого залежить: жити йому чи не жити. Він миттю звільнився від парашута, втоптав його у сніг і, озираючись, побіг куди бачили очі, просто подалі від цього місця.

Його ноги грузли в глибокому снігу, мліли, він задихався. Побачивши попереду товсту сосну серед ялинок, він з розбігу впав під неї. Вихопив з кобури пістолет і вже зі зброєю в руках подумав, що тепер він нікому живим не здасться: у нього є захист і повна обойма патронів — усі на ворогів, а останній для себе. Він і зараз тут, на землі, в лісі, ще весь тремтів від тієї безмежної душевної напруги, відчайдушною готовності кинути себе у вогонь, стати самому гримучим вибухом. Він зовсім не думав про самозбереження. Все, що відбулося з ним у повітрі, під час бою: і загадкове зникнення Шолоха, і мимовільне врятування на парашуті, — всі ці блискавичні події перейшли через його свідомість, як пекучий струм, як потік напруги, страху і відваги, і залишили в його душі лише чіпкий холод готовності до самопожертви.

Відпочивши, Дмитро поплазував далі, в гущавину, озираючись і дослухаючись до кожного звуку.

У ці хвилини Дмитро зовсім забув, що його оточували знайомі з дитинства степ і ліс, що десь близько є село, в якому пам'ятають його; йому не спадало й на думку, що на тимчасово окупованій ворогом землі є люди, є життя. І сніг, і дерева, і небо, й сонце зараз видалися йому в якомусь неприродному забарвленні, чужими, навіть ворожими.

Дмитро знову приліг під густим кущем вільшини, прислухався.

Скільки лежав так, не міг визначити. Він просто чекав звечоріння, хотів лише почути, побачити бодай лісову пташину,

її щебет, але чув тільки шум верховіття, над яким шугав стриманий вітер.

Та ось десь близько форкнув кінь. Дмитро завмер. Так, десь недалеко скрипів сніг. У просвіті між ялинами з'явилися сани. На санях на весь зріст стояв солдат з автоматом: попереду сидів, зсутулившись, підліток, і тримав віжки.

«Німець!» — жахнувся Дмитро і звів курок пістолета. «Тільки зстрибне з саней, так і вистрелю по ньому», — думав Дмитро, не зводячи з нього погляду. Сани повільно зникли за деревами. Дмитро все ще лежав не ворущачись. Йому вчувалося, що до нього хтось підкрадається ззаду, він озирався, його проймає холодним потом. Поправив комір, ще дужче врівся в сніг і знову прислухався. Десь зовсім близько бахнув постріл. Дмитро швидко поповз у гущавину, далі від санного сліду. Зупинявся, припадав до снігу скронею, де так щось пекло, і рачкував далі.

Незабаром прямо руками натрапив на якісь лапаті, великі сліди. Схоже було, що то йшла людина, взута в унти, Дмитро уткнувся рукавицями в ямки і заціпенів від раптової думки: «Невже це слід Шолоха? Невже штурман вистрибнув з літака?..»

Дмитро підвівся і пішов по сліду. Непомітно для себе прискорював і прискорював кроки, бо немов набував сили з надії ось-ось побачити попереду штурмана.

2

...Бомбардувальний полк, в якому служив лейтенант Заярний, зазнав великих втрат в оборонних боях на Україні і його восени відправили в тил на поповнення і переучування на нові машини. Після фронту льотчики раптом опинилися в тихому, незачепленому війною задонському містечку з пісенною назвою Лебедине.

Молодих, бравих офіцерів, зодягнених в короткі хутряні куртки, мохнаті унти і шкіряні шоломофони, відразу помітило місцеве населення, а дівчат зустріч з льотчиками на вулиці так бентежила, що вони не знали, як з ними і розминутися. Тож не дивно, що хлопці дуже швидко перезнайомились з містечковими красунями і після польотів рвалися з аеродрому, як коні з прив'язі. Приїздили грузовиком, стоячи в кузові згрудженою масою, і тільки машина зупинялась — вистрибували, бігли до казарми, голилися, одягали напрасовані галіфе, нові, з золотистими крабами картузи, які возили з собою, мов найдорожчі скарби, і не дбали навіть про вечерю —

поспішали до клубу, до акуратних, білих, як сніг, хатин на околицях, де на них чекали, виглядали з вікон гарні дівочі очі.

Байдужі до всяких зручностей і ніжностей, суворі і грубуваті зовні, льотчики швидко входили в звичайне, просте життя, і, мабуть, гарячіше, ніж досі, любили його.

Дмитро ні в чому не був винятком серед інших. На ньому теж зупинялися цікаві дівочі погляди, і тепер, повертаючись з аеродрому, він теж думав про побачення. Наспів причепурювався, взував збережені ще з мирних часів хромові чоботи, свіжу білу сорочку під чорний галстук і не останнім залишав, звісно ж, з дозволу начальства, казарму. Поспішав він до будиночка на тихій вулиці, де жила у своїх батьків, нічим не прославлених у містечку людей, молода, гарна, як дитя безтурботна й весела, до нестями захоплена ним Зоя.

Милі розмови, вечірки, прогулянки у місячні, повні чар ночі, співставлені з враженнями фронту, відкрили Дмитрові цілий новий для нього світ ще не звіданого щастя. За якийсь місяць перебування в Лебединому Дмитро глибоко переконався, що справжні радощі життя криються у взаємній любові. Тепер він питав сам себе, чому досі не розумів, не цінував принад спокійного, мирного життя? Скільки днів він перевів марно, по-пустому, нехтуючи тим, чим навколо насолоджувались люди,— не любив, не слухав порад батьків про одруження. Вони до війни не раз натякали йому на це в листах. Ніколи не замислювався над простим і страшним питанням: «Кого залишу по собі, впавши на землю розстріляним у повітрі?»

Такі роздуми логічно підвели Дмитра до відповідних вчинків. На кількох материках світу і на нашій землі йшла жорстока війна, якій не було видно краю, на фронтах від Чорного до Білого моря щодня вмирили воїни, на поле битви міг бути кинутий кожний чоловік, здатний тримати зброю, а молодий льотчик, опинившись на короткий час у тиловому містечку, безтямно закохався і вирішив одружитись. Закохана, переконана Дмитром у його довічній подружній вірності, Зоя повстала проти волі батьків: погодилась вийти заміж, покинути Лебедине, податись разом з своїм обранцем хоч і в саме пекло.

Скороспіле подружжя, ще не зареєструвавшись у загсі, найняло кімнатку і оселилось окремо від батьків. Все містечко довідалось про цю історію і тільки й говорило про неї; одні осуджували, інші схвалювали вчинок молодих, а ті, що бачили їх двох, вродливих, щасливих і незалежних, милувались ними і, зітхаючи, пригадували свої найкращі літа.

Перші дні перебування в Лебединому були для Дмитра такими нестерпними, що він попросився був навіть направити його на фронт, у діючу армію, а через місяць він уже замислювався над тим, як би йому довше затриматись у містечку. Час тепер не йшов — літів. Ось уже пора було й виїздити на Урал за новими машинами, а там і на фронт.

Саме в ці дні, коли в полку уже заговорили про перебазування, до Лебединого прилетіла розвідувальна ескадрилья. Випадкова зустріч Дмитра з штурманом цієї ескадрильї Шолохом і вирішила долю затаєних Дмитрових намірів.

Одного разу Дмитро йшов до місцевого годинникаря. На дверях він просто зіткнувся з незнайомим льотчиком. Чоловік, старший за нього віком, з шрамами на обличчі, чомусь так привернув до себе увагу, що Дмитро аж задивився на нього. Відчинивши двері, Дмитро затримався, щоб пропустити поперед себе незнайомця. В тісній, жарко нагрітій майстерні вони майже разом простягли на долонях майстрові, низенькому горбунові, свої годинники — один наручну золоту цеглинку «ЗІФ», другий — звичайну кишенькову «цибулину».

Майстер взяв з долонь обидва годинники і приклав їх до вух. Льотчики всміхнулись один до одного.

Обидва годинники стояли.

— Мені скло,— сказав незнайомий.

— А моему чи не два камені,— сказав Дмитро.

Льотчики знову посміхнулись.

— Все бачу, все чую.— Майстер перевів свої уважні, застигли очі з «цеглинки» на старшого.— Зайдіть завтра... А ви...— він сколупнув на Дмитровому годиннику денце, приємно хруснувши ножичком.— Так... рогачик, віська... А ви, молодий чоловіче, зайдіть... після війни.

— Та що ви, батьку!.. Мені без годинника...

— ...Як без рук. Це всі кажуть,— горбун ще раз глянув на Дмитра з-під волохатих брів.

— Льотчику без годинника... звичайно, не обійтись,— приємним голосом промовив незнайомий.

— А льотчику і кавалеру тим більше. Я вас часто бачу на цій вулиці,— годинникарь ласкаво і з натяком прискалив око.

Дмитро почервонів.

— Старожили, бачу, влаштувались ґрунтовно,— сказав густим сильним голосом незнайомий, надіваючи добротні хутряні рукавиці і добродушно посміхаючись.

Льотчики вдвох ублагали горбуна залишити в себе лейтенантів годинник і, задоволені цією перемогою, разом вийшли на

вулицю. Вони, бесідуючи, пройшли кілька кварталів і розсталися майже друзями.

Увечері в фойє кінотеатру Дмитро здала побачив Шолоха і зрадів йому. Лейтенант познайомив капітана з Зоєю. Уже втрюх вони проходили серед натовпу, потім разом дивились кіно. Шолох, виявилось, був родом з Чернігівщини, про свою сім'ю, що була в Конотопі, не мав ніяких звісток. Весела Зоя в зеленій вовняній кофті з бубочками на грудях так зворушливо нагадала капітану про дружину, що він увесь був до сліз розчулений, мовчазний і запобігливий перед усіма жінками.

Ставши другом Заярного, Шолох подав йому думку перейти в розвідники і, коли той відразу пристав на це, допоміг здійснити цей нелегкий намір.

Так Дмитро залишив свій рідний полк, в якому прослужив біля трьох років. Його вчинок здивував особливо тих, хто не розумів, чому саме Дмитро прагнув довше пожити в Лебедині. Хто знав Заярного ближче, той розумів й інші мотиви, за якими бомбардувальник вирішив стати розвідником. Енергійний, вразливий, честолюбний чоловік цим вдовольняв своє прагнення бути помітним, а в дії якомога менше підлягати волі інших. Йому вже набридло на землі і в повітрі бути за того, кого ведуть, набридло літати лише в групі і кидати бомби лише по команді ведучого. Він, здавалось йому, здатний на щось більше, ніж досі робив. Любов, що прийшла до нього, підказувала йому це. Польоти розвідника, в яких, як здавалось Дмитрові, все залежало тільки від уміння й відваги самого екіпажу, найкраще відповідали його сподіванням.

От після яких подій лейтенант Заярний відправився в перший розвідувальний виліт зі своїм другом Шолохом.

3

Знесилений, зголоднілий, в обмерзлому комбінезоні, в патьоках засохлої крові на обличчі Дмитро надвечір дістався до великого лісу. Тільки присів під коренем вивернутого бомбою береста, як тієї ж миті задрімав. Стільки думав про те, щоб на такому лютому морозі не піддатися сну, а лише прихилився в затишку, так і зів'яв.

Снилося чи марилося... Він летить на палаючому літаку над чорним, недавно зораним полем і вибирає місце, де сісти. Ось він приземлився, вистрибнув з кабіни і побіг по чорній ріллі куди бачать очі. За ним женуться німецькі солдати. Їх було два, потім стало п'ять, десять, двадцять. У нього

ніякісінької зброї. Куди йому подітися? Ось-ось наздоженуть його, схоплять своїми руками... Попереду раптом з гуркотом провалюється земля.

— Гу-гу-гу!

Дмитро пробудився. Десь недалеко гриміли вибухи. Схопився на ноги. Вибухи повторилися — здалося, сколихнулася земля.

«Невже наші?.. Хіба Шолох встиг передати по радіо про аеродром?..» Дмитро стояв у ямі, міцно стискав пістолет і вдивлявся в небо. Ждав нових вибухів, ждав чогось могутнього, що рознесло б незриму стіну, яка залягла між ним і далеким задонським містечком.

Десь далеко прогули літаки, і все затихло.

Віяв вітер, шуміли берести. За ліс котилося червоне сонце. Гусли сутінки. Внизу, по долині, де розстиалося село, засвітилися вогники.

Дмитро зняв рукавиці, розстебнув на грудях комбінезон, дістав з кишеньки гімнастерки партійний квиток. Потримав у руках, потім нагнувся і глибоко засунув його за шкіру розірваного унта. Так робили, згадалось, кому випадала гірка доля і хто повернувся до їхнього полку. Повернувся... Дмитро тяжко зітхнув. Перед ним в уяві на мить постали Лебедине, товариші, Зоя. Смуток стиснув йому серце. Шум лісу нараз розвіяв той спомин. Дмитро кинув за плече планшета і рушив навіпростець, прямо на далекі вогники.

Холодний вітер бив йому в груди, в обличчя.

ЗОЯ

1

Ясний повний місяць лив на землю блакитно-срібне світло, повітря грало міріадами скалок, немов кипіло від морозу; тиша і сяяння, здавалось, владували над усім світом.

Зоя бігла по залізничному насипу, не помічаючи ні місяця, ні морозу, ні дзвінкого снігу під чобітьми. З тієї хвилини, як почула «не повернулись», для неї все перестало існувати в тому значенні, яке воно мало для неї досі.

Раніше, до цього важкого дня, траплялось, що вона раптом питала себе: «А коли прийде страшна звістка, що буде зі мною?» Тоді їй перехоплювало подих, вона завмирала і стояла якийсь час, забувши, що робила, куди йшла. Відгонила

від себе цю думку, і їй хотілось тієї ж миті побачити Дмитра, почути його голос.

Спустилася по крутому насипу, проминула якийсь чорний стовпець, зовсім не лякаючись, почула, як збуджено гули дрти, пішла втоптанною стежкою. На білому полі негустим рядком стояли літаки. Зоя шукала там місце, де б не було літака, і не знаходила його. Вона раптом подумала, що, можливо, Дмитро і Олексій повернулися перед самим заходом сонця... а можливо, хтось жорстоко пожартував над нею, і там, в землянці, Дмитро зі сміхом і обіймами зустріне її.

— Стій! Хто йде?

Зоя спинилась. Від автомашини несподівано виступив вартовий з гвинтівкою, у довгому кожусі.

З штабної землянки вийшов офіцер, на ходу обгортаючись накинутою наопашки шинеллю. Зоя впізнала його. Це був один з друзів Шолоха, знайомий Дмитрові й Зої штабний офіцер, знаменитий декламатор Антон Гук.

Побачивши його, Зоя ледве стримала себе, аби не розридатись. Тільки вчора вони вчотирьох допізна грали у Дмитра в доміно і попивали вино, яке Гук дістав через якогось начпрода. Вона вхопила Антона за обидва рукави:

— Що з ними?! Де вони?

Антон взяв жінку за руку і крізь рукавичку враз відчув її тепло й тремтіння. Зоя піднесла до очей хустку, і вона яскраво забіліла при місячному світлі.

— Це ти даремно, даремно,— красивим, рокітливим, спокійним голосом заговорив Гук.— Ніякісіньких підстав для цього... Ну, блудонули хлопці.

— Вони збилися з маршруту? — така думка ще не приходила їй досі.— Ви щось одержали від них?

Антон вів Зою до штабної землянки. Струнка, росла, вона йшла з ним плече в плече, і йому було приємно вести її під руку. Він ніколи не міг спокійно дивитись на цю гарну молоду жінку. Буваючи у Дмитра, Антон своїм пильним поглядом кожного разу відшукував у Зої нові принади. І зараз, думаючи все-таки про Дмитра й Шолоха, він не зводив очей з милого Зоїного личка. Пропустив її поперед себе на темні східці і, притримуючи, близько нахилився до неї. Йому було приємно доторкатись її одягу, а її близькість гнала з голови думки про подію, яка привела сюди Зою, і він гарячково обмірковував у ці хвилини, як йому повести себе з нею зараз, сьогодні, завтра...

В землянці, обшитій свіжими дошками і заставлених столами, було напівтемно і чадно від газової кіптяви. Антон

запросив Зою присісти на ящику, що лежав біля дверей, і опустив брезентове запинало над іншим, глибшим входом.

— Повідомлень, Зоєнько, немає,— згадав він про її запитання і теж присів на табуретку біля столу.— Але була радіограма.

— Була? Яка? — Зоя дивилась на Антона застиглими, повними жаху прекрасними очима.

— Це, звичайно, військова справа, Зоєнько...

— Гаразд, гаразд, Антоне,— знітилась Зоя.— Я розумію. З ними все благополучно?

Антон входив у свою роль. Закинувши на коліно ногу в старому, розтоптаному унті, він з командармською поважністю сказав, що під час польоту розвідники передавали цінне донесення, яке свідчить, що вони вже були на зворотному маршруті. Він змовчав ту обставину, що зв'язок раптом обірвався і літак тоді ще був у глибокому тилу; він дивився в обличчя Зої, на її припухлі, покусані губи, і йому хотілося її чимось розрадити: Зоїна усмішка подобалась йому над усе.

— На фронті це звичайний карамболь, Зоєнько. Всю війну сиджу на розвідці, сам рятував себе парасолькою. Отак — фр-р... Район, знаєш, треба вивчити пішечки, тоді й з неба все побачиш. Ходили!.. Захочай хусточку,— одвів він Зоїну руку від її сумно сяючих очей.— Причапають обов'язково. А взагалі обстановка з'ясується завтра.

— Антоне, я не можу... Як же мені до завтра... без нього?.. — Зоя заховала обличчя в долоні, знову заплакала.

Антон не знав, що казати далі. Встав, пройшовся, запалив цигарку. Звів на Зою очі і раптом помітив, яке гарне було в неї золотаве, хвилясте волосся; воно вибилося з-під платка. Антонові хотілося доторкнутися до нього.

В сусідній кімнаті хтось гучно захропів. Зоя підвела голову, поправила платок.

— Дозвольте мені прийти сюди рано-вранці? — крізь сльози вимовила Зоя.

— З першою новиною я прилечу до тебе.

— Не турбуйся, Антоне, я прийду сама,— Зоя простягла Антонові руку.

— Я проведу тебе.

— Мені тепер нічого не страшно.

— В мене є час, Зоєнько.

— Дякую, не треба,— сказала вона.

Антон уже без ентузіазму піднімався слідом за нею і зупинився зараз за дверима.

Антонові слова про донесення з літака Зоя сприйняла так, немов почула живий Дмитрів голос. Опинившись на

стежці, пригадала вечірні прогулянки з Дмитром і забула про розмову з Антоном, про надії,— сльози набігли їй на очі і заступили увесь чарівний світ, що сяяв під ясним повним місяцем.

Дома, в кімнаті Зої, дочку чекала Ірина Протасівна.

2

Відносини між ними, матір'ю і дочкою, склалися трохи дивні.

Ірина Протасівна ще зовсім молодую, вродливого дівчиною, на яку задивлялись усі містечкові парубки, вийшла заміж за набагато старшого від себе, вже лисого вчителя Тронова. Малописьменна, проста дівчина піддалась тоді умовлянням пристаркуватого жениха і своїх батьків, а тепер жила з ним без любові. Народила дочку, сама стала ще гарнішою, задивлялась на молодих, міцних чоловіків та відверто, при чужих, насміхалась з свого. З почуття обов'язку перед дитиною прожило це подружжя півтора десятка літ в суперечках, гризні і неладах. Та несподівано Тронова звинуватили у недозволених зв'язках і засудили. Ірині Протасівні треба було самій утримувати сім'ю, і вона зайнялась перепродуванням ходових товарів. Їздила до великих міст, поверталась з корзинами, тюками, розпродувала все з-під поли і знов їхала. Так перебивалась сама і возила передачі чоловікові.

Зоя, милий, сіроокий підліток, в цю пору вчилась уже в семирічці і жадібно вбирала в себе вичитане з книг і те, що бачила на власні очі. А вдома мати влаштовувала пиятики з такими, як вона сама, бабами-перекупками; сп'янівши, вона кляла свою долю, своїх батьків, свого чоловіка, що десь взявся на її голову і спотворив їй все життя.

Тронова незабаром випустили. Він зайшов до своєї хати, як чужий; постарілий, мовчазний і несмілий, він поводив себе, як злякана дитина.

Зоя, між тим, уже була зрілою дівчиною. В школі вона навчалась без захоплення; під розкритим підручником у неї завжди ховався роман, а за танці у парку залізничників вона могла б віддати все на світі. Коли почалась війна, Зоя якось враз посерйознішала і сама, не порадившись з батьками, записалась на курси медичних сестер. Перші поранені на фронті, які прибули до тихого містечка Лебединого, так схвилювали дівчину, що вона проплакала дома увесь вечір, але курси відвідувала і на практичних заняттях була чи не найуважнішою серед усіх.

Коли Тронов появився дома, в сім'ї почалися нові суперечки. Тронов проявляв щодо Зої надмірну строгість: вимагав від неї, щоб ніде й ніколи не ходила з юнаками, робив засідки в парку, простоював допізна біля хати під грушею, наглядаючи за дочкою. Ірина Протасівна на все це дивилася по-своєму. «Що люблю дівчині, нехай того й доступається,— казала вона Тронову при Зої.— Досить з мене мук та каяття гіркого. Послухала тебе, дурного...»

Зою ще в школі покохав гарний, з порядної родини юнак. Ірина Протасівна відкрито почала родичатися з його батьками, і кожну розмову серед жінок кінчала похвалами своїй дочці і майбутньому зятеві. Тронов лютував і пирскав, коли мати називала разом з ім'ям Зої ім'я Аркадія. З початком війни Аркадія взяли в армію, у Чорноморський флот. Молодий моряк не встиг навіть прислати фотокартки у формі матроса, як був убитий ворожою кулею. Зоя майже по-дитячому пережила цю втрату. А згодом до Лебединого перебазувався фронтовий авіаційний полк, і Зоя закохалась в льотчика. Він літав у грізному воєнному небі, носив на грудях бойові ордени і був дуже ласкавий з дівчиною.

Коли одного вечора Тронов побачив, що Зою очікує під грушею льотчик у шинелі й шоломі, а та, похапливо одягаючись, взялась була за пудреницю, він накинувся на неї, розбив настільне дзеркало, потоптав його чобітьми на дрібненькі скалочки і не випустив дочки з дому.

З того вечора Ірина Протасівна стала цілком на бік дочки. Однак мати пильно стежила за тим, щоб відносини дочки з Дмитром не зайшли далеко; вона наставляла її прямо й грубо. Але це ще більше розпалювало уяву дівчини. Кохаючи Дмитра, вона довірливо віддалася йому. Мати дізналася про це дуже швидко, вилаяла дочку і навіть набила її по щоках.

А Зоя тоді раптом оголосила, що в неї нікого дорожчого за Дмитра немає і вона піде з ним хоч і на край світу.

Після того рішучого вчинку Зоя просто покинула батьківський дім. Вона не без настанов Дмитра найняла кімнатку, і вони стали жити вдвох, безмежно щасливі, просиджуючи вечори вдома, з друзями і тільки зрідка показуючись на люди.

Тронов на все це реагував хворобливо. Несподівано пішов до військкомату, попросив направити його на фронт.

В той вечір, коли Дмитро не повернувся з польоту, Тронов одержав виклик до військкомату. Ірина Протасівна в один день дізналася про ці дві вражаючі звістки і, розлючена й розгублена, подалась до Зої.

Побачивши дома, за столом, по-домашньому зодягнену матір, Зоя і зраділа їй, і злякалась її. Все, що було її справжнім теперішнім буттям,— любов, милування світом, домашні радощі,— все це раптом погасло перед сухим, сердитим і пронизливим поглядом матері.

Так, Ірина Протасівна прийшла сюди з словами, повними гіркоти й гніву. Не заставши дочки дома, вона почала порядкувати в кімнаті. Натрапила на обід — чисті тарілки, ложки, нарізаний хліб — і з жалю ледве не розплакалась. Почувши кроки дочки, пригадала, чого прийшла сюди, але злість її вже була вдавана.

— Де шляєшся так пізно? — вимовила вона так, як питала її про це колись, дівчинку.

— Сідай, мамо, я приготую чай,— сказала Зоя стримано і без запобігання. Ірина Протасівна покорилась, тільки провела дочку з кімнати тим же непривітним поглядом.

Брязнув чайник, клацнули дверцята, загоготів з лускотом вогонь.

Зоя повернулась з чашками, блюдцями і посудним рушником, закинутим через плече. Спокійно, неквапливо поставила перед матір'ю чашку, поклала ложечку, підсунула варення і ласкаво поглянула на неї. Ірина Протасівна уважно стежила за її вправними, ще недавно неслухняними руками.

— Пригощати будеш... Ти вже мене востила, дочко, добре, досить з мене.

Зоя не підвела на неї очей.

— Батько он в армію йде...

— Тато? В армію?! Чого ж це, мамо? — Зоя спитала надто жалісливо, і це зачепило матір за серце.

— Шкода, і тобі шкода батька? — Ірина Протасівна відсунула посуд, сперлась на стіл ліктями і вп'ялася в дочку поглядом.— Сам попросився на смертне діло. А до чого він там спосібний із своїми болячками? Перша куля вб'є такого безпорадного... Набридло йому так жити з нами... Мовчки. Іде між чужими людьми сердечності шукати. Я на нього все життя гавкала, як собака, і ти у вісімнадцять літ он губи навела і махнула на нас рукою. Навчилася. Батько йде на фронт і думає, що ви все-таки удвох лишаєтесь. Боженьку, та коли він дізнається, що сталося з твоїм соколом, я не знаю...

Мати була невдоволена тим, що її слова не справляли на дочку бажаного враження. Вона прийшла-бо зігнати на дочці

все своє зло, все, що накіпіло на душі, виказати всі свої кривди та, розчуливши наріканнями, можливо, й сьогодні, зараз же, забрати дочку до своєї хати.

Зоя сиділа навпроти неї, згорнувши на грудях руки, думала про батька, про Дмитра і ждала, поки мати виговориться. Зоя ще не вірила їй, що батько завтра йде в армію, і дивилась на неї тим завченим довгим поглядом з-під брів, який завжди перетворював гнів матері на милість. Лише коли мати так жорстоко різнула її отим знущальним «твоїм соколом», їй на очі набігли сльози. «Чому вона така чужа мені? Чому вона не розуміє, що в мене зараз на душі, як мені тяжко?» — з боєм промовила сама собі Зоя і, не обізвавшись, пішла по чайник. Повернувшись, наливала в чашки кип'яток, дивилась на материні метушливі руки, на зжовкле, у дрібних зморшках обличчя. «Ні, мамо, так, як ти, я жити не буду», — думала вона. — Я житиму інакше, інакше, по-своєму».

— Клади варення. Ми дамо такого й татові.

Зоїна витримка і гарячий запашний чай заспокійливо вплинули на Ірину Протасівну. Вона попивала чай, присьорбуючи, милувалась прибраною, затишною кімнатою і ніяк не наважувалась сказати про те, заради чого прийшла.

В тишу задонської місячної ночі просоталося переливчасте гудіння.

Одинокий ворожий розвідник вперше проходив над Лебединим серед ночі.

Ірина Протасівна, почувши несподіване, високе гудіння, опустила перед собою блюдце. Зоя схопилася з місця. Дивилась у безвість очима, повними ляку. Те, що розділяло їх, забулося. Мовчки кинулись одна до одної і пригорнулися, як рідні.

Невідомість найближчих хвилин тяжким тягарем нависала над ними.

ЗОЛОТИЙ ГОДИННИК

1

Акордеон у проворних руках маестро то розбризкував дзвінкі веселі звуки і посміхався червонястим перламутром, то сумовито зітхав голубими міхами. Мелодія танго, солоденька й щаслива, немов тонким серпанком вкривала галасливий гомін просторої, заставленої столиками і стільцями з білих

березових кругляків, велелюдної зали аеродромного казино. Як і ці сп'янілі люди, з стін усміхалися, поривалися до веселощів свіжонамальовані голі німфи і крилаті амури.

Німецькі льотчики цього вечора мали добру нагоду повеселитись.

Сьогодні надвечір, коли в чистому холодному небі ще розходилась чорна смуга диму — слід від палаючого радянського літака, — командир авіаційної групи полковник Еріх Торман сказав у присутності льотчиків:

— Я задоволений цим днем, панове!

Підбитий на очах у всіх льотчиків розвідник противника став подією у житті новоприбулої на східний фронт частини, і тому сьогодні до вечері на березових розкарякуватих столиках з'явилися пляшки в старих закупорках, паштети, яблука. Під стелею незвичайно яскраво горіла лампа, яку тримав у кігтях великий, посріблений баньканий орел. Світло зблискувало на нових, ладно пригнаних трафаретках — орел і свастика, на зеленкувато-сизих мундирах офіцерів.

Проголошувалися тости, і дзвеніли кришталеві келихи, лунали вигуки, перекочувався по залі регіт. Гулялось так славно і повільно, як і в паризькому кабаре чи в приморському голландському готелі. Молодому, бурхливому товариству бракувало тільки жінок. І не один з охмелілих молодчиків, втупивши почервонілі очі у чарку, наповнену іскристим золотим французьким вином, раптом пригадував чи свою далеку милу, чи покинуту в містечку за Рейном або за Сеною незабутню коханку.

Сп'янілі офіцери, заводячи пісню, скося позирали на відкриті до кімнати Тормана двері.

Полковник, що сидів там один, за таким же, як усі, березовим столиком, у м'якому, обшитому жовтою шкірою кріслі, був все-таки чимось пригнічений. Це всі помічали, і це всіх зв'язувало.

Льотчики вже пробували були розважити начальника, заходячи до нього цілим гуртом з келихами в руках, вигукуючи: «Браво пану оберсту!» Полковник намагався підтримувати бадьорий настрій інших, але, дивуючи всіх, чарку ставив недопитою. Було схоже, що він до чогось прислухався, очікував чогось важливого.

Настрій полковника справді був підупалий. Йому полізли в голову думки про те, що навколо його аеродрому на сотні кілометрів стоять похмурі темні ліси, лежать в глибоких снігах причаєні по долинах, загадково припишкли села, холодні, непривітні. Зустрічаючись із строгим поглядом

полковника, про це мимоволі згадував майже кожний, але тут же і забував; в жилах лоскотав хміль, музика кликала до танцю.

Та ось акордеоніст згорнув голубі міхи, покійно нахилив голову, витираючи хусткою спітнілу, сяючу лисину.

— Браво, маестро!

— Біте, «Ла Габанеро»!

— «Роза мунде»!

Музикант знову сипнув дрібними хвацькими переборами.

А полковник ніяк не може забути у веселому клетоті, не може злитися з ним.

Саме перед вечерею він ознайомився з новою шифровкою з головної ставки, в якій оцінювались наслідки наступу радянських військ під Москвою, згадувалось про активні дії партизанських загонів у німецькому тилу. Фюрер зняв з командних посад трьох генералів і шістьох полковників. Кожне слово шифровки прискало лютю фюрера. Окремим пунктом у ній наказувалося нещадно розправлятися з партизанським рухом.

Все це, правда, мало стосувалося безпосередньо полковника Тормана. Його авіаційна група блискуче виконувала оперативні стратегічні завдання: до осені вона базувалася на узбережжі Атлантичного океану і бомбардувала Англію, тепер вона боляче б'є в самі груди Росії, руйнуючи мости, заводи, станції на напрямках майбутніх літніх наступів німецької армії. До фронту звідси далеко — стокілометрова відстань бронею лежить між ним і аеродромом. От якби не оті партизани!.. При згадці про них у полковника по спині пробіг морозець, і він мимоволі оглянувся позад себе за вікно.

З тієї ж шифровки він довідався, що невеликі партизанські загони чинять раптові напади на малі гарнізони, блискавично знищують їх і зникають в лісах і селах. Спадщанський ліс, Буда, Есмань, хутір Михайлівський, Хінель перелічувались у тій шифровці як райони можливого нападу партизанських груп. Саме тут, серед цих населених пунктів, містився центральний аеродром ударного авіаційного з'єднання полковника Тормана.

Коли полковник думав про це, йому здавалось, що в тиші гримне вибух. Він ніяк не міг позбутися гнітючого відчуття, викликаного шифровкою.

Торман всіма пальцями пухкої білої руки дрібно затаранив по столу. Худорлявий, в начищених чоботях і сяючому гудзиками кітелі ад'ютант схопився од свого столика біля дверей і виструнчився перед полковником. Він силою стримував

себе, аби не показати, що хильнув зайву чарку, і все-таки надто фамільярно посміхнувся. Це не сподобалось полковнику. Він сердито подивився на ад'ютанта — немов штовхнув його поглядом.

— Де комендант? Чому не телефонує?

Ад'ютант заляк. Ворухнулись одні губи:

— Пане полковник, комендант зараз буде тут з хорошими вістями!

Погляд Тормана пом'якшав, і ніжне, повне, щене обличчя набрало жвавішого виразу. Дійсно, чого це його так бентежать ті розвідники-невдахи? Та коли на них звалились з височини його месери, у тих невдах, мабуть, і в очах потьмарилось. Тікали вони безоглядно... світу білого не бачили, не те що аеродрому. Хіба орлам Тормана вперше збивати розвідників, що випадково натрапляють на його аеродроми? А цей радянський льотчик був все-таки диваком. Чому він не пішов на посадку, за винищувачами, коли ті просто обсіли його? Засліплений фанатик!.. Спритний Майнгольд не витратив і половини боскомплекту на те, щоб послати його на землю палаючим... От коли б виловити усіх з його екіпажу, було б чудово! Для нього, для Тормана, один з них у цих лісах гірше за цілий полк піхоти десь там, за лінією фронту. О, ті партизани!..

— Що там за кроки попід вікнами? Хто там ходить?!

Торман схопився. Столик похитнувся. Злякано здригнувся високий келих, байдуже колихнулася пузата пляшка. В залі раптом замовкла музика, притих галас. Але чому ж він устав? О, він же ще не проголошував сьогодні жодного тосту. Навіть не gratулював за цією товариською вечерею капітана Майнгольда з новим залізним хрестом.

Відчинились двері. Наче самі клубки холоду, валуючи знадвору, вкотили білого від інею коменданта.

За п'ять годин комендант об'їздив великий район, шукаючи радянських льотчиків з підбитого літака, і все марно. Лише коли він зібрав солдатів, що гасали по селах і хуторах, йому доповіли, що один з них десь у лісі натрапив на слід, що вів до глухих ярів, і поїхав по ньому. Солдат ще не повернувся. Фельдфебель, який обшукував з другою групою інший район, повернувся до визначеного місця з рапортом коменданту і передав йому годинника, нібито підібраного на слідах втечі льотчиків. Годинник не йде, на його ремінці замерзла кров. Фельдфебель, видно, щось утаїв, доповідаючи. Але навіщо були комендантові подробиці, якщо він уже й цією знахідкою рятував себе перед полковником. Молодець

фельдфебель за те, що не заховав годинника до кишені. Комендантові треба було б гиніти десь, може, й усю ніч, доки повернеться солдат, що поїхав по сліду, а так він зміг повернутися до теплих казарм, йому є про що доповісти. Він мав усі підстави упевнити його в тому, що всі кінці розшуків у нього в руках і сьогодні вночі чи завтра вранці він приволоче до полковника принаймні одного радянського розвідника, живого чи мертвого. Комендант знав, що коли він не зробить цього,— бути йому на передньому краї, в окопах, там, де солдати й офіцери гинуть, як мухи.

Комендант не стер інею з брів, не зняв великих хутряних рукавиць, не скинув капюшона з картуза. Нехай пан полковник бачить, якою нелегкою була його поїздка. Браво стукнувши обмерзлими рудими бурками, комендант відрапортував:

— Пане полковник, пошуки дали нам добрі надії. Цієї ж ночі російські льотчики будуть стояти перед вами. Є деякі сліди, пане полковник.

Тонкі, посинілі губи коменданта з холоду нечітко вимовляли слова. Зовнішній вигляд коменданта зворушив Тормана більше, ніж його рапорт. Він вдоволено опустився в крісло і вказав комендантові на стілець. Різким рухом комендант присів і відразу ж схопився, шарячи по кишенях. Льотчики тісним натовпом стояли в дверях. Напруженість і чекання чогось ще не договореного комендантом відбилися на їхніх розчервонілих, пітних обличчях.

— Ось вам доказ! — комендант поклав перед полковником наручного золотого годинника з обірваним ремінцем.— Я сам підняв його на сліду росіян, пане полковник!

Різко скрипнуло крісло Тормана. Взявши годинника за шматочок ремінця, він підніс його вгору, над собою, ближче до лампи. Золота цеглинка сяяла під блідими променями карбідного вогню.

— Зі-зі-зіф,— вголос прочитав полковник.— Що таке «зіф»? — спитав він, безглуздо усміхаючись.— Стоїть?

— Так точно, пане полковник! Зупинився вже на землі,— відчеканив комендант.— Зважте — ішов за московським часом. За московським!

Торман знову опустився в крісло і поклав перед собою годинника. Золота іскорка зайнялась на ньому. Торман дивився на цеглинку і раптом зареготав ситим, гучним сміхом.

— Ха-ха-ха! Ішов за московським часом і став. Добре сказано!

Зала теж зареготала.

Ось тепер у нього є оригінальна думка для проголошення

тосту. Полковник, нарешті, придушив у собі занепокоєння і роздратованість. Йому від душі захотілося випити, повеселитись.

— Панове офіцери, лицарі повітря! Я тримаю в одній руці келих французького шампанського, а в другій — годинника радянського льотчика, — він поглянув на коменданта, і той улесливо закивав головою. — Цей годинник ще недавно йшов за московським часом, і те, що він зараз мертвий, і те, що він у моїй руці, це дуже символічно.

— Браво! — загукали голоси.

Торман злегка вклонився і продовжив:

— Московський час цієї занедбані землі перестав жити. Їй принесла свій час велика Німеччина. Хайль Гітлер!

Зала ревнула дружним вигуком.

Полковник підкликав до свого столу капітана Майнгольда. Тонкий, з прямими плечима і міцно посадженою головою в акуратній зачісці ас з гідністю наблизився до полковника. Торман грайливо поплескав капітана по щоці, сам налив йому у келих вина і промовив:

— Вашій Ане-Марі, капітане, цієї ночі присниться чудовий сон. Поздоровляю вас з третім хрестом, капітане.

Капітан ледве помітно хитнувся в делікатному поклоні, заговорив хрипливим, грубим голосом:

— Всім зобов'язаний вам, пане полковник, — відповів він, зиркаючи на годинника. «Забере полковник його собі чи віддасть мені?» — думав він тим часом.

Майнгольда підхопили на руки і з радісним лементом винесли до зали.

Бахкали в стелю пробки, дзвенів кришталь, лунали вигуки, в безсоромних позах танцювали на стінах голі німфи. Акордеон страдницьки зітхав голубими міхами.

2

А поряд, за фанерною перегородкою, сиділи навкруг великого таза дівчата і чистили картоплю.

Тиждень тому їх просто зібрали з навколишніх лісових сіл і привезли на аеродром під вартою. Комендант сам перелічив їх, коли вони зістрибували з кузова, і, пройшовшись перед гуртом з закладеними за спину руками, сказав якимсь ніби жартома, недбало:

— Хто будіт утікайт — сім'я капут будіт.

Дівчата, почувши це, обмерли. Стояли, збившись в гурт,

як ті овечки перед вовком, яким нікуди поступитись. Родини з любими матерями, хлопці, ждані вечори — все тепер здалося назавжди втраченим.

Сумні, безмовні, працювали вони на кухні, в пральні. Та якось здибуючись, перекидались рідним словом серед чужих, ненависних їм людей. Уже дивись, збігається у пральні і, наговорившись, навіть заспівають якоїсь, і чутки перекажуть. Німець чи румун котрийсь заговорить до них — відповідають, слухають, що розповідь. Сміливішими стали, опам'ятались. Вони ж таки дома, на своїй землі ходять, то чого ж його гнутися перед завойовниками? Он кажуть, що десь там у лісах наші люди зробили засідку біля шляху і попалили німецькі машини, які йшли до фронту... а то й поїзд перевернули страшним вибухом.

Ось тільки цим літакам хрестатим, гомонять, було, дівчата, немає ніякого перепону, летять вони щоночі кудись на схід, навантажені бомбами, і тяжке ревіння їхніх моторів при зльотах душу їм розриває. Скільки смертей і ран несе кожний з них нашим містам і селам!..

І зараз, пригнічені отим бушуванням, незрозумілим лементуванням за фанерною стіною, дівчата, раз по раз кидаючи до тазу обчищені картоплини, думають про своє життя. Чи довго ще доведеться їм годити оцим панам та нюхати кухонний сморід? Кажуть: як втечеш — перестріляють всю родину... А коли її немає? А коли вся родина подасться з села, в ліси глибокі? Чорта лисого тоді зловлять!..

Оксана, чорнява, кругловида дівчина в картатій старій хустці, насунутій аж до очей, так шпурляє в таз кожну картоплину, що вода бризкає всім на ноги. Подруги зиркають на неї: Оксана чомусь завжди сердита і не терпить, коли свої ж дівчата кажуть їй щось проти. Ти їй слово — вона тобі десять. Ніби їй найтяжче тут, ніби тільки їй ненависні оці чужинці, увесь світ. Всім однаково тяжко, та всі терплять. А от Оксана не хоче! «На кого робимо? Знову на панів?» — сказала вона вже на третій день після того, як їх привезли сюди.

І тепер оце, видно, клекотить у неї в душі, і дівчата не чіпають її, бо побоюються за неї: коли б ще не вкоїла чогось такого, що всім завдасть лиха. А Оксана розуміє, що думають про неї дівчата, і це злить її. Коли ви всі такі обережні чи, може, й боягузливі, міркує вона, то ось візьму та й побіжу аж до того місця, де впав сьогодні літак. Вдень туди не підпустили нас, то, може, зараз там немає охорони... Хоч

би трісочку взяти з нашого літака... Оксанин брат теж на фронті, літає. Може, й він десь отак?.. Казали ж, що кістки людські попідбирали там, біля ями, де мотори повгрували.

Оксана не нахилилась за картоплиною. Згорнула лушпиння з спідниці, поклатла ніж. Дівчата мов не помічають цього. Закуталась — і до дверей.

— Куди ти?

— Стілець заховайте. Я зараз.

— Оксано!..— вигукнула котрась тривожно, немов хотіла спинити її.

Повар, з білим і пухким обличчям, схожий на невипечений пиріг, обізався з іншої кімнати, від плити:

— Один момент, Оксано. Швидко цурюк, Оксано!

Постать тінню сковзнула попід темною стіною казино, далі поза купами дров і вугілля, поза майстернями.

Ось і яма.

Божечко, яка вона велика! Чорна, продовгувата, дихає ще гаром заліза й фарби. Якесь покручене пруття розкидане довкола. А ось — наче два корені могутнього дуба, вивернуті з землі. Мотори! Їх, певно, уже виважили з ями.

Оксані стало страшно, ніби вона побачила перед собою мерців. Ой, там у ямі ніби щось і ворухнеться — бляха чи папірець. Оксана підступила ще ближче. Це ж і люди тут загинули. Казали, що один з них вистрибнув і десь опустився, а решта — навіть поховати нічого. Хоч землі пригорщу кину на те місце, де згоріли.

Не бачачи за сльозами нічого перед собою, Оксана повернулась до кухні, мовчки сіла. Дівчата кинулись допитуватись, що з нею. А вона мовчала. Взяла ножа, і дівчата насторожено презирнулись.

За перегородкою галас не вшухав.

Оксана кинула картоплину до тазу:

— І-і, жаби! — процідила скрізь зуби вона.

Повар почув це слово. Саме підняв над собою широкого кухонного сікача, та так і тримав його, витріщивши очі.

— Шаба? Шаба? Погано. Де шаба, нащо шаба?

— Картоплина холодна, як жаба,— сердито відповіла Оксана.

Дівчата не стримались, весело зареготали.

Йдучи до села, Дмитро думав, кого він там зустріне. Йому б лише знайти надійну людину, у якої можна було б про все розпитати... У скирті чи хлівцеві йому не пересидіти ночі, треба проситися до хати. Зустріти б стареньку жінку, чийсь матір, таку, як його мати, вона б і переховала його, і промила напухле око, і нагодувала б, і унти просушила б... Або натрапити б на хлопчиська, побачити б десь у дворі і гукнути. О, той і розповів би про все і таємницю зберіг.

Отак розмірковуючи, Дмитро наблизився до крайньої хати, що стояла під самим лісом, біля містка, над кручею.

Все, на що натикався він очима, здавалось йому загрозливим, чужим. Так було з ним з тієї хвилини, коли він приземлився. Лише коли помітив на кручі лискучі сліди санок і купку соломки, що, мабуть, випала, йому солодко защеміло під серцем. «Каталися хлоп'ята»,— подумав Дмитро і сміливіше подерся вгору по стежці.

Хлівець. Дмитро зупинився, вслухався. Там щось хрумкотіло. Може, залізи в хлівець, вкублитися в сіно і перебути так до ранку? Дмитро подумав, як тепло в стайні, згадав давні літа, сільське дитинство. Він схилився до стіни і відчув таке заспокоєння, навіть радість, ніби оце він повернувся з далекої мандрівки додому, до рідного села.

Підступив до воріт — в одному вікні жевріє світло.

«Зайду і постукаю»,— вирішив Дмитро, але тут уявив себе. Роздертий рукав комбінезона, запухле око, в руці пістолет... Хто ж впустить до хати отаке страховисько?

Щось скрипнуло. Дмитро кинувся в тінь. Ще скрипнуло. Що це? Та це ж хвіртка! Але ось чийсь кроки. Так, хтось прямує сюди. В коротенькій козушині, щось несе під рукою. Дмитро подався під стіну. Прямо на нього йшла жінка. Коли вона спинилась перед хвірткою, Дмитро виступив із затінку.

Мабуть, на його темну кошатлу постать падало місячне світло, що жінка, побачивши його, мов закам'яніла. Дмитро стояв перед нею. Вона хапнула ротом повітря, немов готувалась крикнути.

— Тихо,— вимовив Дмитро.

Жінка похитнулась, наче її хто випустив з рук.

— Як же це ти сюди, рідненький?

В її голосі бринів жаль. Вона попросила Дмитра до хати, і він пішов за нею.

В просторій, прибраній, потрушеній соломою, як на свято, хаті густо пахло розпареним прядивом і було тепло. Дмитро насамперед відчув тепло, а потім помітив усе інше: прикручену лампу, ліжко біля груби, на якому, розкрившись і розкидавши руки, спала дівчинка, і чийсь нероззуті великі ноги, що звисали з лежанки.

— Петре, злазь швиденько,— нахилилась до чоловіка жінка.— Тут наш льотчик...

— Га? Що? Який в біса льотчик?

— Прокидайся скоріше?

Жінка пройшла повз Дмитра і зі страху не наважилась глянути йому в очі.

— Роздягайся. Може, й обморозився?

Ноги посунулися вниз, потім заколихалося в сутінку довгобразе вусате обличчя. Чоловік прокашлявся, пригладив на голові волосся і, скрипнувши протезом, став на долівку. Дмитро довірливо присів на лаву.

— Тепер бачу: товариш льотчик... Здрастуй! — підступив чоловік. Голос його звучав мляво, без цікавості й співчуття.— Тьху, мара! Сплю я чи вже прокинувся?..— він провів руками по жовтуватому обличчю.— Ну й сон!.. Жінка шепоче: «Льотчик», а мені саме сниться, що я стою на хаті і не можу злізти вниз. Просю Марфу: «Подай драбину», а вона мені турує: «Льотчик». «Та який я тобі в біса льотчик, драбину пристав!» — кричу їй і прокинувся... Тьху, голова, як чавун, різдво проводили сьогодні...

— Нашо воно чоловікові, що ти мелеш? — буркнула жінка, проворно нагинаючись до печі.— Поможі роздягтися.

— Мені б водички, будь ласка,— попросив Дмитро, розстібаючи на грудях комбінезон.

Господар перейняв од жінки повного кухля, подав.

— З холоду вода найдобріша,— сказав він і вп'явся в карту під прозорим планшетом, що лежав на столі. «Воронеж, Курськ, Суми»,— читав він, доки пив Дмитро, потім поглянув на зелені кубики лейтенанта в петлицях гімнастерки і опустився на лаву поряд з Дмитром.

2

Господар цієї хати, Петро Глухенький, теж колись був офіцером, носив гімнастерку з кубиками на петлицях і рипучі ремені з портупейми. Ще в тридцятих роках він пішов до

армії, залишивши молоду дружину. За три роки служби став командиром і, як часто буває з обмеженими чоловіками, що швидко йдуть вгору, забув про свою Марфу і про своє село. Оп'янілий з успіху, забув про все те, звідки вийшов. Марфа в Білиці чекала Петра, дитину без нього народила і вже й виростила її, вивела, значить, з пелюшок, а чоловік її не заявлявся в село, хіба зрідка листа одписував: «По службі у меня все хорошо, всьо ідьоть без ніяких ізмен». Жив для себе, завзято парубкував. Трапилася й молодичка йому під пару, і він уже збирався вдруге оженитися, щоб ніколи більше й не потикатись до Білиці, але в той час гримнули бої на Карельському перешийку. Командир взводу Петро Глухенький, що брав участь в боях, опинився в полоні. Там йому ампутували ногу, яка була прострелена в саму ступню. Після обміну полоненими його позбавили золотих нарукавних нашивок і відпустили додому. Заявився Петро Глухенький до Білиці, згадавши батька й матір і свою Марфу. Треба було починати життя спочатку. Тоді він розшукав хату край села, в якій жила Марфа з дитиною та братом Сергієм. Покірنا своїй долі, Марфа простила Петрові тяжку кривду, прийняла його, безногого. Армійська наука згодилася Петрові на роботі біля двигуна, і він швидко, за якийсь рік, так перемирився, що рідко хто з біличан тепер і пам'ятав, що Петро Глухенький так високо носився, як був командиром. Він і сам рідко згадував про своє минуле, хіба коли бачив приїжджих офіцерів у селі та ще коли кріпко напивався.

Холодним морозяним вітром спомину війнуло на Петра від постаті лейтенанта Заярного, і він уже протверезілою свідомістю збагнув, хто сидів поряд з ним у його хаті.

— Марфо, а запни вікна та дай нам щось підвечеряти, — сказав Петро, дивлячись на волохаті обмерзлі Дмитрові унти. — Значить, на парашуті спустився?

— Так.

— Ранили, як ловили?

— Ні, ще в повітрі.

— Око ж ціле?

— Та ніби.

Дмитро знову взяв кухля.

— А тут поголос пустили, що тебе спіймано.

Не доніс кухля до рота:

— Кого спіймано? Де?

Тривога, що вже була вляглася, знов пронизала Дмитра. А чому й досі не спитав, чи є в селі німці. І кого ж це схопили? Невже Шолоха?.. Ці думки перебігли в голо-

ві Дмитра, але почуття небезпеки не збудили. Тепло так розморило його, що впав би і, забувши про все, спав і спав.

Вмиваючись теплою водою, він слухав розповідь господаря, сприймав і його слова, і дотики пальців до розболілого ока, і навіть якийсь далекий, глухий постріл крізь непереборну знемогу і дрімоту.

А Петро, нарізуючи хліб, розповідав. Було це надвечір. В Білицю примчали на санках чоловік п'ять німецьких солдатів, забігли на колгоспну стайню, кожний запряг по парі коней в окремі санки і, мов на пожежу, подалися в різні напрями з села. В одному кінці здійняли були стрілянини, потім все затихло, а за якісь дві-три години, зовсім пізно, притурилися на подвір'я. Коні були в інеї, солдати розлючені: побачив хтось біля стайні собаку — застрелив ні з сього ні з того. Сердито погерготіли і подалися десь на Ямпіль. Хтось із тих, що були на подвір'ї, розібрав з чужої мови, що солдати шукали в лісі льотчика, і ніби й зловили його, пораненого, та й направили до коменданта. Правда воно чи ні, хтозна, а що льотчик спускався на парашуті — так це бачила вся Білиця.

На столі з'явилися запашний вранішній борщ, сало.

Попоїли. Марфа встала з-за столу, бо саме прокинулась дівчинка, присіла до неї. Тільки зрідка підходила до вікна і, поправивши запинало, на мить застигала, прислухаючись.

Чоловіки були малослівні. В думках кожний тримався того, що мав сказати один одному найважливішого, та щось стримувало обох від одвертості. Коли стрічались очима, пронизував раптом один одного поглядом, повним настороги і намагання заглянути один одному в душу.

— Партийний? — якось зненацька і сухо спитав Петро, затримавши біля губів виделку з шматочком смаженого сала.

Дмитро вхопив холодний тон його запитання і, розжовуючи їжу, зважував, що йому на це сказати. Зиркнув на унти, що лежали біля печі і поклав до миски ложку. Бачив, що Петро і Марфа напружено ждали його відповіді.

— Партийний. А що?

Петро мовчав.

— З цим тепер не хваліться ні перед ким... Нехай вас бог милує, — сказала Марфа злякано й співчутливо.

Дмитра поривало заперечити жінці, одначе він чекав, що скаже Петро.

А Петро після слів Марфи люто подивився в очі лейтенанта. Мабуть, господарю хати не сподобалась Дмитрова молодеча запальність і те, що він гордився своєю партійністю, виставляв її, а не крився з нею. Та хіба тільки не сподобалось? Дмитро побачив у погляді Петра ненависть до себе. Господар тим часом розмірковував собі, що ж сказати цьому молодикові. Сказати чи, може, встати і попросити його з хати? Він ще поглянув Дмитрові в обличчя. Певно, Петро не знайшов у виразі обличчя лейтенанта нічого такого, що піддало б йому злості, і він лише зітхнув, немов перейшов по небезпечній, хиткій кладці. Спитав:

— В зятьки пристанеш чи до своїх думаєш?..

— До своїх! — гаряче випалив Дмитро і згадав Лебедине. Йому уявилась кімнатка, Зоя, і його очі зволожились та повились глибокою задумою.

Петро довго і похмуро мовчав.

— До своїх, значить... Щоб чесно й благородно... Як належить. А тільки тобі не дійти... Десь пристьобнуть.

— Німці? Хіба їх тут так багато?

— На тебе вистачить. Партизанить дехто проти них, от і підтягають сюди силу. Спокою немає.

— У вас є партизани?

Дмитро підвівся і в калошах на босу ногу, зовсім домашньому, схвильовано пройшовся по застеленій соломою долівці. Думка про партизанів бурєю ввірвалася в його душу. Він ладен був зараз же, серед ночі, йти куди завгодно, аби зв'язатися з кимсь надійним. Надійним, Дмитро вважав, міг бути лише партизан, той, хто не змирився ні на одну часинку з ворогом, хто тут, в тилу, бореться проти завойовників. Він уже ніби простував назустріч чомусь невідомому, тривожному і такому бажаному, що йому аж перехоплювало подих.

— Я все життя був би вдячний вам... — став Дмитро перед господарем.

— Розумію. А тільки справжніх партизанів у нас не чути. Такі аж в Брянських лісах. А бродячих — «стій, я партизан, давай зброю або закурити», такими наші ліси кишать.

— Бродячі, кажеш?

— Авжеж. Злигається десять чоловік, і — «геть німецьких окупантів!».

— Так це ж повинні бути добрі хлопці? — щодалі дужче запалювався Дмитро.

— Сергій прийде, він, може, й знає кого... — обізвалась Марфа.

— Твій Сергій знає... Якби він менше знав, нам би спокійніше жилося,— сердито визвірився Петро на жінку.

Дмитро презирнувся з Марфою, вловив у її погляді незгоду з чоловіком і співчуття до нього, чужого. Заговорили про сільські справи, про теперішню життєву скруту. Дмитро хотів краще порозумітися з господарями, наважився був уже зізнатися, що він і родом з Сумщини, навіть поцікавився, чи далеко звідси до Красносілля. Марфа помітила, як при цих словах на обличчі льотчика промайнуло замішання, і вже хотіла спитати, чи він не звідти, та Дмитро звів розмову на інше.

Вийшли з Петром надвір, постояли аж за ворітьми — Дмитрові хотілося виглянути, обдивитись, обвикнутись. В небі світив ясний місяць, над землею пролітав холодний вітер, іскрився сніг, шуміли осоки, але Дмитрові знову все це видалось якимсь не таким, як він звик бачити, і йому стало сумно. Коли повернулись до хати, на лаві вже була послана постіль. Дмитро попросив у господаря голку з ниткою.

Сам зашив унти, зрідка перекидаючись словами, і сам поставив взуття на припічку, щоб просохло.

Тільки приліг — заснув тієї ж миті. Марфа, коли Петро знову поліз на лежанку, підійшла поправити ковдру, що звисла з лави додолу. Довго і обережно підмощувала, натягала на Дмитрові плечі — не могла одвести очей од міцної шиї, чорного, розкішного, аж лискучого волосся, що так вирізнялося на білій подушці.

Сергій постукав у вікно пізно. Відчиняючи йому, Марфа, боса, в одній сорочці, виждала в холодних сінях, поки Сергій причинив двері, і в темряві перепинила його рукою.

— Не гупай — чоловік у нас...

— Який чоловік?

— Чужий...

Сергій в темряві роздягнувся, потім присів і почав вечеряти. Як пішов з дому вранці, так досі нічого й не їв. Його теж схопили на вулиці, і він возив фашистів до лісу. Увечері всі їздові повернулися до Білиці, а звідси солдати на одних санях поїхали на Ямпіль. В поїзді по лісу затримався один Сергій. Солдата, якого возив Сергій, ждати не схотіли, вирішивши, що той подався прямо на Ямпіль. Та цьому солдатові не судилося повернутися з лісу взагалі.

У Білиці дехто знав, що у лісі, за хутором Гутка, переховувався невеличкий партизанський місцевий загін. Кожному, хто, довідавшись про загін, просився до нього, їх командир,

як передавали, відповідав так: «З чим же я тебе прийму? З отими твоїми голими руками? У нас є кому харчі поїдати. Діставай гвинтівку чи автомат, тоді подивимось». Сергій сам чув цю фразу з уст командира — здорового лисого Гулівера у довгих, аж за коліна, білих валянках, з довгелезним маузером у саморобній дерев'яній кобурі на боці (стояв Сергій перед командиром в його землянці), — і з тих пір тільки й думав, як би роздобути собі зброю. Хлопці уже погомонювали, що Сергій носить при собі щось у боковій спідній кишені і тому став замкнутим, відлюдкуватим. Сьогодні він, коли йому наказали везти німецького пристаркуватого, товстого солдата на однокінних санках, зовсім не огинався. Конюх, Сергіїв дядько, виводячи йому коня, пригрозив племінникові, щоб той часом не здумав там щось втнути серед лісу.

Але Сергій таки втнув. Коли вони забралися глибоко в ліс і солдат, побачивши слід, що вів убік, стрибнув з санок, Сергій подався за ним. Нагинаючись, як мисливець, та щось на радіощах приказуючи, солдат поліз у чагарник. Сергія кинуло в жар від страшної думки: «Знайде!» Це він, Сергій, зараз везтиме на своїх санках радянського льотчика. В якусь мить Сергій вирішив, що йому робити, і вже не міг стримати себе ніякими міркуваннями про те, що буде потім. Сергій плазував слідом за солдатом, і коли той, розгрібаючи кущі і ще голосніше бубонячи про себе, пробирався далі й далі, вистрелив йому в спину з пістолета.

Тремтячи, як у лихоманці, Сергій витягнув з-під важкого тіла солдата автомат, прибіг до саней, поклав його в солому і погнав коня звідси. Виїхавши на шлях, він чомусь повернув у бік аеродрому: там, серед інших дівчат, була дівчина, яку він так хотів би бачити. Десь на півдорозі спохопився і повернув коня назад. Сидів на соломі і увесь час думав про те, що під ним лежить автомат. В поскрипуванні снігу, в побрязкуванні зброї йому раз у раз вчувалися якісь вигуки. Сергій озирався, і йому ввижалось, ніби десь далеко на шляху хтось стоїть чи біжить слідом за ним...

Щоб краще розгледіти свою постіль, Сергій одіпнув трошки вікно. Місячне світло впало на лаву і зблиснуло на планшеті. Сергій припав очима до карти, до компаса під целулоїдом.

«Льотчик!» — в грудях швидко-швидко забилося серце.

Навшпиньки, пригинаючись, Сергій підступив до ліжка сестри.

— Той, що шукали німці?

— Він... Завтра одвезеш в Гутку, до Марії.

Сергій повернувся до лави, постояв і, не передихнувши, відійшов. Йому забракло повітря, щось стискало груди. Хотілося кашлянути. Сів на постіль, посидів, тоді ліг. Щось муляло в боки, і він тихо перевернувся. Уривками пригадував те, що бачив сьогодні в небі, сліди на снігу, солдата. Уявив, як завтра їхатиме вдвох з льотчиком. Широко розкриті очі дивилися в темну стелю, але темряви не помічав — бачив щось своє, далеке і манливе. В скронях йому гуло, немов він біг і біг кудись, і раз за разом повторювалось, дзвеніло в голові:

— Завтра... завтра... завтра...

Так, завтра він зробить те, про що давно мріє.

Завтра він почне жити по-своєму.

Завтра він назавжди перестане слухати Петра.

ВІХОЛА

1

Ніч тяглася дуже довго. Стало їй і виспатись, кому спалося, і думки свої не раз перебрати, кому не давали вони очей зімкнути, і комусь звершити таємну справу, і погоді змінитися.

Перед світом північно-східний холодний вітер зовсім притих, і з південного заходу посунула відлига, з якою після морозів завжди налітають на Сумщину то стугонливі віхоли, то лунки тихі вечори й ранки з галасливим цвірінканням горобців на скиртах, запахами відм'яклої хвої і передчуттям весни.

Сергій прокинувся з першим окриком горластого півня і, ще не отямившись, де він і чому спить на долівці, схопився з постелі. Враження вчорашнього дня враз повернулися до нього. Він підійшов до вікна і смикнув за платок. Сірий хмарний ранок наповнив хату скупим світлом.

Марфа підвела голову з подушки, обізвалась здушеним, несонним голосом:

— Чого ти, Сергію?

Брат поспіхом одягався, недбало намотуючи на ноги шкарубкі сухі онучі.

— Піду по коня, — сміливо відповів Сергій.

— Так і візьмеш.

— Казали вчора дров привезти в школу.

«До дров тебе так рано й батогом не підняв би», — подумала Марфа і почала міркувати про те, що їй не давало спати. Сергій повезе льотчика до Марії, тільки ж до неї. Хоч би ж

ніхто не примітив їх, хоч би... Треба ж передати щось і Марії на гостинець.

Сергій хлюпнув водою з жмені на обличчя і одним змахом витерся.

— Сіна прихвати з подвір'я, як їхатимеш... дома скинеш.

— Добре.

Шкрябнув п'ятірнею по чуприні, кинув на голову шапку і вийшов. Гуркнув дверима в сінях і промайнув повз вікно.

Марфа позіхнула, натягла на себе ковдру, поправила її за спиною дівчинки, що прилипла до материного теплого боку, і знову подумала про Сергія.

Коли б вона, Марфа, не сказала вчора, хто спить на лаві, ні за що б оце сам не прокинувся. Хоч би ж усе благополучно обійшлося. Шляхи тепер занесені, мороз... А найстрашніші оті ненависні очі запродавців,— визирають вони з вікон та із-за кутків, все примічають та визбирують новини для когось. Як змінилося життя! Тривожно, непевно якимось в Білиці. То пройшли партизани через село, ніби кудись на Хімельські чи й на Брянські ліси йдучи. Тоді німці слідом за ними повалили — вдирались до кожної хати, мало не поїдаючи всіх бляклими з морозу очима. Гур! гур! «У кого зупинялись партизани? Хто пішов з ними?» Тож хтось усе вистежував та доносив... Забрали людей, і, мабуть, уже не буде їм повороту. А це аеродром зробили німці за ярами, серед лісу... Знов наїзди, біганина, постріли... А що як вислідять льотчика? Боже! Марфа зітхнула і подивилась на доньку. Рожевеньке личко з заплученими очима було непорущим. Марфа доторкнулась до нього губами, відчула його тепло і заспокоїлась. «Здогадливий Сергій,— ще подумала про брата.— Рано виїде з села, то ніяка собака не побачить».

Коли в печі вже палав огонь, а чоловіки вмивалися та одягалися, просто вікна зупинився кінь. В хаті враз потемніло.

Нагла тінь злякала всіх: Дмитро, зачісуючись перед настільним люстерком, кинувся до вікна. Петро, різко скрипнувши протезом, подався до дверей, а Марфа завмерла на місці з сковородою в руках.

Сергій забіг до хати так прудко, наче за ним хто гнався. Веселими, бистрими очима вп'явся в Дмитра і заговорив не по-вранішньому збуджено:

— Здравія желаю, товариш лейтенант! Мені все звісно. На бригадному дворі про вас тільки й балачок. Ідемо!

— Куди «ідемо»? Розгаласувався! — визвірився Петро, і злість, з якою він вимовив ці слова, враз постарила його

обличчя.— Не спитав, як і що зробити, прешся з конем під вікна, до самих дверей слід тягнеш. Тобі тільки б їхати... Коли свого розуму не маєш, то позич у інших.

Одягнутий в довге, сіре без коміра пальто, в рукавицях Петро ходив по хаті, перевертав усе на лавах, на лежанці — шукав шапку. Його бурчливий, сердитий голос пригнітив усіх, у хаті стало тісно. Дмитро стояв посеред хати і дивився на Сергія, як на свого рятівника. «Скоріше, скоріше звідси! — думав він. — Яке щастя для мене цей парубчак. Яке щастя!»

Сергій не зважав на те, що говорив сестрин чоловік, поводив себе так, ніби того зовсім не було в хаті. Йому вже добряче набридли Петрові повчання та залякування, а при такій людині, як радянський льотчик, він ні на що не зважав. Він спинився проти печі і, увесь облитий світлом полум'я, стояв напружений.

— Щоб ти згоріла! — зігнав Петро злість на шапці і знову напав на Сергія.— Приміром, посилають тебе за дровами. Нащо ж у двір заїхав? Поганяв би собі в ліс. Чоловік пішов би слідом, наздогнав, а ти «сідайте, будь ласка, підвезу». Обережність не тільки для тебе потрібна, а й для нас, йолопе ти недопечений. Повернешся ж, думаєш, тебе ніхто не поспитає, хто з тобою сидів на санках? Дограєшся ти з пістолетами, полетить твій зелений кавун з плечей.

— Та не гризи хоч при чужому!.. Почався день...— благально подивилась на чоловіка Марфа, несучи до столу тарілки з їжею.

Петро невдоволено поглянув на жінку, поправив на голові шапку і, зсугулений, немов боячись удару, вийшов. В хаті наче посвітлішало. Марфа запросила до сніданку.

— Їжте, хлопці. А це Марії передаси гостинця,— поклала згорток до кишені братового кожуха.— Там же не їдь прямо в двір, Петра послухай.

Дмитро вибирав дрібні шматочки яєчні, їв без апетиту — в цю ранню пору, перед вильотом, він і на аеродромі щодня їв погано.

Марфа поклала біля Дмитра наготовані йому стьоганку, стару шинелю, латані валянки.

Поглянув лейтенант на купу дрантя — у горлянці застряв останній ковток. Піддав бадьорості Сергій. Він перший взяв шинелю, поміг надіти рукава, осмикав, устілки вклав до валянок. Метушився біля Дмитра, розпитував про літаки, про гармати й кулемети, зовсім не помічаючи, як змінився зовнішній вигляд у Дмитра в цій з чужого плеча одежі. Льотчик був для нього живим взірцем відваги, самостійності, твердої

волі. Ось він нікого не боїться і йде в холодні ліси, на хутори шукати партизанів. Сергій не зводив з Дмитра захопленого, сяючого погляду.

Увійшов Петро, посинілий, зсутулений.

— Скажи ж йому, — звернувся до Марфи, — нехай не везе сіно з двору... І на соломі сидіти можна.

— Я сам скину, зараз скину, — Сергій шмигнув з хати.

— Сокиру та пилку не забудь взяти! Маскувальник з тебе, — ще буркнув Петро.

Вийшли на подвір'я. Дмитро ніби вступив цими кількома кроками в інший світ, в інше життя. Тепер він уже не льотчик. Переодягаючись, він піджартовував сам над собою, а зараз примовк і засмутився. В куцій пом'ятій старій шинелі, в коротких латаних валянках і рваних штанах, в облізлій шапці, він нічим не нагадував учорашнього лейтенанта. Сам себе оглядав уявним поглядом і знав, що був схожий на тих жалюгідних військовополонених, які вже не належали собі. Він на якусь мить подумав про своїх друзів-льотчиків, які в цю пору виїздили на аеродром, згадав Зою, їхню кімнатку, недочитану книжку на етажерці... Так, віднині він теж не належить собі. І не тільки він! Вона, Зоя, їхнє життя, в яке вони повірили, яке вони побачили обоє, щасливе, прекрасне, що настало для них і мало настати колись. Невже він тепер не володар своєї долі? Невже доведеться їй, його долі, блукати по цій холодній, його рідній землі, зодягнутій в оце лахміття?..

Дмитро спинився за порогом і стояв, аж поки почув Сергіїв голос.

— Сідай.

Вони всілися на санках поряд.

Марфа примостила їм у ноги мішок з Дмитровою одежею. За ворітьми оглянувся Дмитро і помахав рукою.

Марфа стояла серед двору в одній кофточці. Смикнула була рукою, хотіла махнути вслід, та почула, як жаль раптом затеплився в очах, і підняла фартух втерти сльози.

— Хоч би ж не стрілися ні з ким.

— А що їм хтось? Твій браток нікого не боїться. Припас уже й автомата, — глузливо вимовив Петро.

— Автомата? Горенько ж ти мое! — страшно зітхнула Марфа. — Накличе-таки біду на наші голови.

— Думає він тобі про наші голови.

— Та про кого ж йому думати? — Марфа побігла прямо через грузький, розбитий конем замет. Сніг сипався в черевики, прилипав до ніг.

Спинилась за ворітьми, стривожена, рішуча й гнівна. Гукнути б, крикнути навздогінці. «Автомат»,— прошепотіла самими губами.

Сани вже сховалися у білій кужелиці віхоли.

2

Над верхів'ями дерев шугав вітер, кружляв сніг, а в лісі було дивовижно тихо. Густі, лапаті сніжинки втомлено спускались над землею. Лиш зрідка поривний вітер, заплутавшись у розлогому гіллі, пробігав по просіці, здіймав метелицю.

Заліплени, засипані снігом наші їздці на своєму тривожному шляху не поспішали. Сергій добре знав, що він робив.

...В лісових хуторах ще влітку утворився невеличкий партизанський загін. Очолював його високий на зріст, товстий, ще за тепла зодягнутий в кубанку і фетрові бурки чоловік. У Білиці він був перед самим вступом окупантів. Він розмовляв з довіреними людьми, давав завдання: куди зносити підібрану зброю, де збиратися. Одного разу, наприкінці літа, Сергій з такими, як він, парубкаками відвозив з Білиці до Гутки взяті з колгоспної комори мішки борошна. Їхали через оцей же ліс, по цій дорозі. Везли борошно, як наказали їм, «тому, хто перестріне їх». І їх перестріли. Здоровенний чолов'яга виступив із-за дерева в лісі, сів на бричку і тільки миркнув: «Паняй!» А в Гутці він наказав завернути до двору Сергієвої сестри Марії, вчительки хутірської школи, чоловік якої з першого дня війни пішов на фронт. Марія останнім часом чи не щодня бувала в Білиці, у Марфи, і поводила себе, як помітила Марфа, загадково: виходила вночі з хати на чийсь стук у вікно, чомусь їздила раз у раз до Ямполья. Сергій нічого тоді не зрозумів з того, що діялось у Білиці, Гутці, Ямполі, але згодом йому все розкрилося. Його рідний дядько, колгоспний конюх, одного разу послав його з гарбою сіна в ліс, аж за Гутку, по тій же адресі: «Хто зустрине». Сергія зустріли і він привіз тоді це сіно у невеликий табір із збройною охороною, землянками, возами, кіньми і випраною білизною на вірвовці...

Повернувшись додому з суворим застереженням мовчати, Сергій зовсім перестав слухати Петра. З Марфою теж сварився, а коли вона на нього особливо насідала, йшов на кілька днів до Марії. До неї частенько приходили якісь чоловіки й жінки, про щось шепотіли, щось брали, щось приносили. Сергій жадібно стежив за всім цим своїми яструб'ячими зеленими очима і безпомилково відчував, що Марія щось знає. Та сестра

нічим не втішила Сергія. Тоді він якось увечері, прямо на ніч подався сам пішки по знайомому шляху до табору. Хлопця зупинили вартові. Високий чоловік у землянці вчинив йому допит і, довідавшись, хто його родичі, сказав прямо: «Роздобудь зброю і прихोдь. Та тільки вмій держати, ето дело, язка за зубами». Однак Сергій відкрив свою таємницю Марфі. Вона злякалася його слів чи насправді, чи вдавано і дуже просила, щоб, боронь боже, не сказав цього Петрові. З того дня в Сергія настало зовсім своє життя. З Білицею його зв'язувала тільки дівчина, яку він любив чистою юнацькою душею. Дівчина, яку недавно схопили німці, завезли десь у Ямпіль, на аеродром, і змусили там працювати. Сергій жив по родичах, іноді навіть спав на конюшні, коли дядько там чергував, раз у раз розпитував людей про Оксану, чи не втекла вона з Ямполя, чи не появилася вдома... Жив надголодь, ніби здичавілий, і був увесь зосереджений на якійсь своїй, затаєній гадці...

Зараз, на дорозі, Сергій сказав Дмитрові тільки об тім, що Марія цілий день в школі, і через те краще їм не поспішати, а приїхати надвечір. Тоді можна буде і завернути в двір, і коня поставити в затишок та погодувати.

Ідучи на санках, Сергій раз у раз роззирався на боки, дослухався до чогось так, що це аж Дмитро помітив, а його зелені очі, коли він заговорював до льотчика, швидко бігали. Сергієві було чого хвилюватись. Він знав, що зв'язківці приїздять до Марії вночі, отже, можна буде все злагодити, але він так багато думав про той день, коли з'явиться до командира загону зі зброєю в руках, так виразно уявляв своє життя в лісі, в оточенні мужніх людей, що зараз все це, близьке до здійснення, стало йому невимовно дорогим. Коли він хоч на мить припускав, що цієї ночі це не збудеться, він жахався.

Повільно йде кінь; шумлять, аж стугонять дерева і посуваються назад, заступають одне одного, зливаючись у суцільну темну стіну.

— Карабаба тепер чуває потилицю, — обізвався Сергій, бо йому несила було далі думати про свої турботи.

— Який Карабаба?

— А той, Дискант, що його ціпом побили.

Як тільки виїхали з Білиці, Сергій розповів про Карабабу, бо його єдиного вони зустріли на вулиці. Такої ранньої пори вже кудись чалапав. Сергій, побачивши його, одвернувся, щоб не впізнав його, а Дмитро безпечно провів Карабабу очима, навіть кивнув йому головою на його надто під-

креслене «здрастуйте». Сергій відразу ж і заговорив про нього. Кажуть, Карабаба доносить комендантові про все, що діється в Білиці. Може, й ні, хто знає, а ось що він подавав хліб-сіль німецькому офіцерові, так це Сергій сам бачив. Карабаба доклопотався, що й церкву відкрили в Білиці, продає свічки при вході та біля попа на криласі підспівує. Дискантом його давно кличуть по-вуличному, він і раніше співав на похоронах.

Гнеться перед німцями Карабаба, думає почесі у них заслужити, а вони з ним не дуже панькаються. Одного разу прийшли німецькі солдати загадати, щоб возив хліб на станцію з артільної комори. Карабаба молотив ціпом ячмінь у клуні — надбав немолоченого собі влітку чимало. Один з солдатів узяв ціпа, щоб попробувати, як це бити по снопові, та й трахнув себе по голові. Зі злості німець тут же потрошив ціпа. Карабаба визвірився на солдата: «Я служу великій Німеччині, як і ти служиш», — і вхопив другого ціпа, щоб не дати їм зламати його, а ті зрозуміли, що він їм загрожує. Ну й було ж йому — і чобітьми, і ціпом. А другого дня ще й хліб увесь забрали з його двору. «Не сподівався, не сподівався я, щоб християнські люди ні за що молотили ціпом православного...» — бідкався Карабаба перед людьми.

— А зараз він знається з комендантом? — спитав Дмитро хлопця.

— Кажуть, ні. Хіба старості нашепче про когось, хто теля заріже.

— Не можна, значить, різати?

— У-у, ферботен!

«Боротьба... І тут боротьба, — роздумував Дмитро, ховаючи руки в рукави, сутулячись з холоду. — Та нащо воно мені все це: хто за, хто проти, чортяка його тут розбере. Все переплуталось. От якби зустріти отакого одного шептуна або старосту чи поліция і подивитись йому в очі. «Зрадницька ти душа!» — сказати б йому і пристрелити, паскуду, на місці. Одного... Аби не дарма блукати. Мені б знайти людину, з якою б податись до лінії фронту. Військовий би, обстріляний... Ми б у такій обмундировці де завгодно пролізли б. Ех, Лебедине, Лебедине! Якби це, як у казці, стати Телесиком та хоч би на яких-небудь крилах. Земля довкола рідна, але не бачити б мені її такою, не снувати по її холодних шляхах. Бити, бити бомбами ворогів на ній треба, поки... Ти, Сергію, не задумуєшся над цим — виручиш мене, а тоді повернешся додому і возитимеш німецьких солдатів, куди тобі накажуть».

Дмитро пильно подивився на Сергія збоку. Понурий, з снігом на бровах і віях, він сидів непорушний, засмучений. Старий кожушок, нічим не пов'язана гола шия, червоне набрякле вухо, намокле пасмо білявого волосся, пушок на щоці з росинками,— все, що Дмитро помітив, в цю мить збуджувало в його душі жалість до Сергія. Це ж отакі влітку просилися на машини, щоб взяли їх з собою, не залишали в німців. Просилися, а ми відганяли їх, з кузовів стягали. Тепер мусять возити німців, які шукають по лісу радянських льотчиків. А якби і я отак?

— Сергію, як тобі у сестри живеться? — раптом спитав Дмитро.

— А я до них більше не повернуся,— відповів Сергій.

— Як це «не повернуся»?

— А так... Піду в партизани,— бухнув Сергій і озирнувся на боки.

— В партизани?

— А що ж тут такого. Я вже був у них.

— Ти?

— А що ж тут такого. Я там усіх знаю. Командир не взяв мене, бо приходив до них з голими руками. А тепер ось! — Сергій нахилився й швидко розгріб до самого дна саней солому, перемішану з снігом.

— Автомат?

— І пістолет тут,— Сергій поплескав по грудях.

— Де ж це ти все?.. Як?

— Нехай,— непевно відказав Сергій і розправив солому. Дмитро від захоплення аж підвівся на коліна.

— Сергію! Та ти ж золотий хлопець, справжній патріот. Ти розумієш це чи ні? — вигукнув він.

Сергій від того, що так зопалу сказав сам і що почув від льотчика, знітився.

— Іншим бути мені біографія не дозволяє. Я в Тсоавіахімі брав участь, вивчав усе по макетах... І щоб забути?.. Ні.

Дмитро був усім цим і здивований, і зворушений, і навіть наляканий якимось. Сидить собі отакий парубок, пошморгує носом, а під ним новенький німецький автомат з магазином набоїв, за пазухою пістолет.

— Ну, давай, братко, повний вперед! Поганяй веселіше,— сказав Дмитро і повалився на солому.

— Нам швидко не треба,— спокійно одмовив Сергій, але смикнув віжками, і кінь затюпачив.

Вже сутеніло, коли вони виїхали з лісу і побачили рядок занесених снігом будівель.

— Гутка?

— Вона.

Городами, де менше снігу, підїхали до якоїсь скирти. Сергій розгнуздав і вкрив коня, а Дмитро старанно обтрусився і обїбрав на шинелі соломучу.

Десь в хаті топилося, бо вітер, і сніг, і все повітря пахло знайомою Дмитрові з дитинства вечірньою вкипілою юшкою.

3

Солдата, що чомусь так довго не повертався до Ямполя, кинулись розшукувати ще звечора. Вранці комендант послав у Білицю, щоб негайно доставили возія, а сам з цілим загonom подався в ліс по вчорашніх слїдах ловити радянських авіарозвідників.

Десь опівдні собака коменданта, нишпорячи понад шляхом, раптом натрапила на присипаний снігом труп. Стоячи над забитим солдатом, комендант перехрестився, знеямлено прошепотїв посинїлими губами кілька разів: «Майн гот» — і поклявся розшукати вбивцю. Він перевернув закоцюблений труп, установив, що забрано тільки зброю, обдивився всю місцину і, пославши солдатів на аеродром, тільки з собакою подався до Білиці.

Перші ж розпити повели його до хати Петра Глухенького, в якій ще сидїли солдати, що з галасом та гупаниною вдерлися сюди на подвір'я.

Вранці, коли попід вікнами по вулиці промайнули постаті німців, Марфа, витопивши піч і упоравшись, сидїла за прядкою. Петро пішов, як і щоранку, до млина — є що, то молотиме, а ні — то побачиться з людьми, довідається, що діється довкола. Зачувши гомін і трїск, Марфа обмерла: руки впали їй на колїна, колесо прядки ще крутилося і стало, нитка перервалася. Повними жаху очима Марфа глянула перш за все на дівчинку. Дівчинка теж почула тупотняву під хатою і кинулась до матері. Марфа притиснула дитину до своїх ніг, присипаних дрібною костричкою, а встати, подивитися за вікно не мала сили.

Засипані снігом, позамотувані до очей шарфами й хустками, з червоними носами солдати тільки переступили поріг — напали на Марфу з одним єдиним питанням: де Сергій? Марфа з похололою душею дивилась на їхні спотворені холодом обличчя, які здавались їй зовсім однаковими, і питала

саму себе: «Що ж це він накоїв?.. Що ж їм казати?» Дивилась на них, чула їх, розгублено мовчала і лише відчувала гаряче тільце дівчинки.

— Сергій?..— зібрались з духом.— Поїхав у ліс по дрова.

— Який дрова? Чого у ліс? — домагався широколиций, в окулярах товстун, з маленькими очима, що трохи розумів по-українському.

— Дрова до школи... Він скоро приїде.

«Дрова», «ліс», «приїде» — ці слова солдати перемололи враз на своїй мові, і вони, очевидно, цілком задовольнили їх. Один із них ще наблизився до Марфи, погрозився сердито і навіть заніс над її головою автомата, від чого скрикнула дівчинка, а інші уже шастали по хаті; відчиняли шафочку, зазирали на мисник, на полицю, заглядали в горшки, глечики, до чогось принохувались, уже й плямкали, щось поїдаючи, та реготали з вдовolenня. Залазили чобітьми на лаву і засували руки за образи, ставали на коліна і заглядали під піл; один відкрив заслінку і просунув у піч голову.

Марфа не вперше бачила окупантів у своїй хаті і знала, що коли солдати переставали допитуватись і починали зазирати в горщики, їх треба нагодувати, напоїти, і вони забудуться про те, задля чого прийшли сюди.

— Солдат хоче есен? Есен? Зараз буде,— схопилася з лави Марфа.— Є шпек і яйки, є шнапс, є,— сипала Марфа відомими всьому селу словами і метушилася по хаті, ще тремтячи і болячись доторкнутись до когось.

Солдати, присмирівши, почали розмотувати свої закушлані голови, а їх очі залісніли з вдовolenня.

— Яйки — гут!

— Шнапс — гут.

— Самогонка — зер гут!

Все, що було в домі з їжі, Марфа насипом клала, ставила на стіл, благаючи скорішого повернення Петра. Запашні, паруючі страви й повні пляшки поліпшили настроїв солдат. Вони ще заглянули сюди-туди, потім, роздягаючись та скидаючи все мішма — одержу й зброю — на лаву, бралися до їжі. Вони цілком повірили жінці, що її брат незабаром повернеться з лісу, так як і Марфа вірила в це, хоч знала, що це буде аж увечері. Спершу кожний про себе, а потім і вголос почали осуджувати коменданта, цього дурня і кар'єриста, що прагне вислужитись перед начальством і ніяк не жаліє солдатів.

Справді, навіщо він потурив їх під таку негоду в Білицю?

Шукати отого товстуна-ельзасця? Вчора вони бачили на подвір'ї того, хто возив його в ліс. Хлопчисько. Він, звичайно, нічогосінько не тямкує в таких справах. Якщо, можливо, хлопець почув, як десь там, у гушині, куди поліз солдат, хтось стрільнув, то що він міг бачити, а тим більше — що міг вдіяти? Втік додому й тільки... Вони теж шукали вчора радянського льотчика. І що ж, ніхто з них не перся туди, де щось наводило на його слід. Хто ж розумний лізтиме на озброєну, причаєну, невидиму людину?.. А якщо Сергій і бачив щось, то він зізнається у всьому, як тільки йому покажуть запальничку чи навіть сигаретку. Повернеться він, і все з'ясується тут, в хаті.

А поки що, гей, камераде, наливай! Кому з фронтовиків не кортить в таку негодицю випити, та ще коли в цій чужій, зловивій стороні натрапиш часом на таку привітну господиню?

Однак солдатам не вдалося попоїсти вволю. Незабаром повз вікна швидко прошмигнуло кілька постатей, серед яких усі впізнали коменданта. Під дверима загавкала вівчарка. Солдати зіскочили, мов опечені, натягали на себе одержу, хапали в руки зброю. Хтось одним змахом руки згорнув під стіл миски, ложки, чарки, хліб, і брязкіт битого посуду не справив ні на кого враження, бо в цю ж мить відчинились двері і в темному отворі постав комендант.

Видно було, що сюди з'явився він не з дороги: картуз з великим лаковим козирком не був обв'язаний зверху, на вухах, шарфом, а червоне обличчя з чорним присмагом від морозяного вітру свідчило, що комендант уже добре поснідав. Парадний, у підігнаній по фігурі темно-зеленій шинелі, настовбурченому, високому картузі, комендант, поряд з рогаками, темною відтулиною печі, лавою, заставленою мисками, видавався свіжонамальованою пишною картиною. Поруч нього з одного боку стояв біля порога перекладач, молодий опецькуватий чоловік у чорному осінньому вузькому пальті, з теплим платком на шиї, в кожушаних рукавицях і картузі з навушниками телячої шкурки; з другого — здоровенна сіра собака, яку комендант тримав на ремінцеві і яка тулилась до його бурок, нащорошувала довгі гострі вуха і тихенько, з нетерплячки, скімлила.

За спинами, не витикаючись, гнувсь майже невидимий, малий на зріст, зіщулений Карабаба.

Комендант ступив кілька кроків од порога, витягуючи вперед своє гостре, з довгим підборіддям обличчя, наче приплюсуючись до чогось, і зупинився посеред хати.

— Мої солдатики, бачу, вже встигли погріти свої черева,— по-німецькому проказав комендант і оббіг очима солдатів і стіл. Він лише діткнувся поглядом Марфи, і та здригнулася, потім подивився на лаву, де стояли повні з верхом миски білої квашеної капусти і червоних солоних помідорів. Ковтнувши слину, комендант промовив тим же тихим, навіть улесливим голосом:

— О, пані Глухенька є гостинна хазяйка.

В хаті ніхто не поворухнувся, не дихнув. Комендант пройшовся до столу, обернувся, дійшов до порога, потираючи руки і не випускаючи з них ремінця. І, раптом обернувшись, гаркнув на всю силу легень і горлянки:

— Пфєрфлюхте швайн!

Він просто підскочив до Марфи — вона стояла біля ліжка з дитиною на руках, бліда, не чула ні своїх ніг, ні рук, тільки відчувала тепле тільце дівчинки — і зі всього розмаху вдарив її по щоці.

Собака гавкнула, дівчинка пручнулася у матері на руках і обхопила її голову.

Марфа широко хлипнула відкритим ротом, немов вхопила повітря для того, щоб скрикнути, але враз стрималась і тільки подивилась на коменданта великими, карими, палаючими очима.

Комендант стояв тепер просто перед нею, широко розвівши ноги і заклавши руки за спину. Так він почував себе дуже сильним і впевненим в своїй перевазі. Він їв Марфу своїми прозорими, зовсім білими і порожніми від нестями очима і, захлинаючись, говорив щось по-німецькому. З його рота бризкала слина, на губах закипала біла піна.

Марфа все так же дивилась йому в очі, з острахом думаючи тільки про те, що тепер буде з нею і з дитиною, і благаючи повернення Петра. Коменданта просто пік отой твердий погляд карих Марфиних очей, і він, бачачи, що його слова, його погляд, його вид не впливають на жінку, вихопив парабелум і зі всього розмаху вдарив жінку рукояткою по скроні.

Марфа похитнулася, скрикнула, їй потемніло в очах і здалося, що вона кудись провалюється, вона притиснула до себе дитину, аби не впустити її з рук.

Карабаба, що тепер заступив біля порога місце коменданта, після того жіночого скрику ще нижче нагнувся і подався назад, за спину перекладача.

Солдати, всі троє, стояли в закам'янілих позах, як і застав їх комендант, нічим не виявляючи свого ставлення до всього, що відбувалося. Кожний з них почував себе так, ніби він

один стояв перед цією жінкою з дитиною на руках і комендантом, знаючи, що гнів і лють начальника могли бути обрешені на нього, як і на жінку.

Комендант згріб Марфу за плече, струсонув її і, синіючи на обличчі, зашипів крізь стиснуті зуби:

— Сестра — партизан, брат — партизан! Хто ночувайт? Кого повіз Сергій?

Почувши це, солдати презирнулися між собою, і тепер всі їхні почуття ненависті й страху зійшлися на цій жінці, що стояла з патьоком крові через усю щоку і пригортала до себе дитину. Вони дещо збагнули зараз і готові були теж накинутися на господарку хати.

Перекладач переказав слова коменданта. Марфа, біла, як стіна, подалась назад, шукаючи рукою за собою опори. «Знають, все знають», — гарячково думала вона. «Тепер уб'ють, уб'ють», — крутилося їй в голові, і сили покидали її. Зміркувати, як їй поводити себе, зважити — що їй казати і чого ні, вона зараз не була здатна. Тільки коли зустрілася з поглядом Карабаби, її свідомість опромінилась ненавистю до нього, і вона за якусь мить, все ще дивлячись на коменданта і на всіх, притискаючись до стіни, подумала про те, що все це дійшло до коменданта через Карабабу, що це він мстить їй за старшого брата, який судив його колись за крадіжки. Марфі запекло під серцем, в грудях, ніби там загорівся живий вогонь, вона аж похитнулася була вперед, та ніби на щось наткнулась і знову закач'яніла. Коли б їй не оця дитина на руках, не її тепле тільце, її дороге життя, вона б кинулась до нього, вп'ялася б нігтями в його обличчя, в очі, рвала б його тіло, топтала б його ногами.

— Не партизани вони... — сказала Марфа і, знепритомнівши, упала на долівку.

По хаті пробігла тінь. Всі глянули на вікна. Відчинились двері. Виставляючи перед себе скрипучий протез, до хати зайшов Петро. Пальто його було розхристане, шапку він уже держав у руках, груди важко і часто здіймались. Худе, з впалими щоками обличчя, стиснуті губи, вологі очі, вся його довга, кістлява, перехилена на один бік на палицю постать виказувала заляканість, розгубленість і страждання.

Побачивши на долівці дитину й Марфу, Петро все збагнув. «Постріляють, сплять», — мелькнула в його мозку думка.

— Пане офіцер, помилуйте! Згляньтеся на мене, — він упав на коліна, грюкнувши протезом. — Я скажу все.

Перекладач швидко переклав слова комендантові, зберігаючи на обличчі той же вираз байдужості до всього, що

тут відбувалося. Комендант ступив назустріч Петрові. Довгу фразу коменданта перекладач убгав у кілька слів. Петро побачив, що він відвернув увагу од Марфи, йому відлягло трохи, і він підвівся на ноги. Він завагався на якусь мить — казати йому все, що знає, чи лише дещо. Його давні життєві незлагоди не дали йому зараз помислити про себе самого, про інших, кого він мав назвати.

— Так, пане комендант, я скажу вам усе. Я теж натерпівся від советів... Я не за більшовиків. Надіюсь, пан комендант пощадить мою сім'ю, дасть мені спокійно жити,— переконано, з усвідомленням важливості свого вчинку промовив Петро, не дивлячись ні на кого.

— О, нехай пан Голухонький буде цілком спокійний! Німецька армія вміє цінити добropорядність,— комендант враз став поважним, очі його подобришали, а голос забринів низькими приємними нотками.

Марфа, закривавлена, поворухнулась і повільно звелася на коліна. Петро дивився на них і говорив тремтливим голосом:

— Партизани переховуються в Гутчанському лісі, пане комендант. Повірте мені, я кажу правду. Вони підбурюють усіх чоловіків йти з ними. І Сергія втягли у свою зграю. Ні я, ні моя дружина не повинні відповідати перед німецькими властями за нього. Я бив його оцією палицею, щоб не йшов нікуди з села, і не міг нічого вдіяти з ним. Вчора він прийшов з автоматом (солдати і комендант стрепенулися), а сьогодні рано поїхав, не знаю сам куди.

Петро зам'явся, голос його впав; він переступив з ноги на ногу. Вважав, що всього цього досить, щоб німці подалися з хати. Але комендант в ту ж мить вхопив його за груди.

— Куди поїхав?! З ким поїхав?!

Петро метнувся розгубленим поглядом по обличчях. Марфа сиділа біля ліжка, підібгавши під себе ноги і не дивилась на нього. Солдати пекли його своїми поглядами. Карабаба усміхався до нього.

— У Гутку... до своєї сестри поїхав,— вимовив Петро, дивлячись собі під ноги.

— До Марії Ластовенко, в Гутці третя хата з краю,— додав Карабаба, киваючи своєю маленькою лисою головою.

— Хутка? Марія Ластовенко в Хутка? — роздумливо сказав про себе комендант і, сердито поглянувши на солдатів, grimнув: — Чуєте, дияволи мої,— Хутка! Ми зараз же повинні бути там, зараз!

Солдати кинулись до дверей, виштовхуючи перед себе Карабабу.

Комендант затримався біля Петра. Жмурячись і бридливо морщачись від такої близькості, він перед самим його обличчям посварився довгим, прямим пальцем і сказав:

— Пан Голухонький не має права нікуди виходити з свого двору. Він ще буде багато говорити мені. Багато! Розумієш?

Петро останнім почвалав з хати.

Тепер, коли німці покидали його подвір'я, Петро відчув, що вчинив щось тяжке, неоправне, а небезпеки від своєї сім'ї не відвернув; вона лише відступила на якийсь час. Він уже каюся, що сказав про Гутку, про Марію. Стояв біля порога, на затоптаному, чорному снігу і крізь мерехтіння сніжинок дивився порожніми очима на німців, що виїздили з двору прямо через повалені ворота.

За дверима ридала, примовляючи, Марфа.

Петро розумів, що зараз до хати йому повертатися не можна. Прихилився до стіни та так і стояв, безпорадний, розбитий. Сніг лягав і лягав на його плечі.

Серед ночі до Маріїної хати під'їхали сани. Один чоловік, у довгому кобеняку, встав і, грузнучи по пояс в заметі, поліз до вікна. На стук у вікні швидко засвітилося. Всі троє пішли до хати, лишивши надворі коней. Через деякий час з хати вийшло четверо. Серед них був і чоловік, зодягнутий як для польоту — у комбінезоні, унтах, у теплому шоломфоні, з планшетом через плече. Одна невисока постать пробігла за ними аж на вулицю.

— А я, хлопці? А я?..

— Коня свого відправ додому... Прийдеш завтра,— повелів молодий басовитий голос.

В хаті погасло світло, все затихло.

На світанку Марія прокинулась від чийось притишених кроків під вікном. Прислухалась: так, хтось ходить, і не один. Вона мовчки посунулась на край печі і почала штовхати Сергія. Промінь електричного ліхтаря крізь вікна раптом розтяв темряву. Марія скрикнула і, вся освітлена, осмикнула сорочку на коліна.

— Відчиняй!

Сергій, шуснувши з полу на долівку, за якусь хвилину встиг надіти валянки, згребти кожух та шапку й вискочити в сніи. Він, як кішка, здерся на горище і враз пробрав руками дірку у солом'яній покрівлі.

Коли в хаті засвітилися вікна, Сергій біг уже чагарником за сотню метрів від неї.

«Коня б мені, коня»,— шепотів і біг, біг. У розхристані груди бурхав холодний вітер.

Був за селом, коли, оглянувшись, побачив крізь віхолу велику бліду пляму світла. Став. Не міг збагнути, що це? Сяйво ятрилося, мінілося.

— Пожежа! — Лише тепер здогадався: горить в тому краю, де Маріїна хата. Сльози йому найшли на очі.

Різноголосо гавкали собаки, потім чувся протяжний жалібний крик. Сергій спинився. Довкола було зовсім темно. Помітив, що стоїть на шляху, що сніг ще не цілком замів санний слід. Шапкою тернув по очах і побіг, побіг по сліду, ні до чого більше не дослухаючись, ні до чого не приглядаючись.

Попереду лежала глибока каламуть стривоженої ночі.

ЛИСТИ

1

В той вечір, коли Дмитро після довгої поїздки нарешті опинився, як він вважав, у безпечному глухому хуторі Гутка, Зоя одна сиділа дома і була дуже щаслива з того, що до неї ніхто не заходить і не турбує її розпитами.

В тиші й самотині вона пригадувала якийсь найдорожчий серцю день і робила щось звичайне, як і щоденно, коли чекала надвечір Дмитра з аеродрому.

Зараз вона прасувала вимерзлу на морозі й сонці білизну, вдихаючи її приємний запах, пришивала гудзики, де обірвались, і вся чекала невідомо чого.

Після того як вона самовільно зійшлася з Дмитром, все її життя було заповнене тільки ним, ним одним, єдиним. Ще недавно вона бігла з дівчатами на танці в садочок залізничників і в парі з такою, як вона, вертухою танцювала під ритм заграної до краю, модної пластинки «Невідомий друг», підспівувала: «Дні ходжу, зітхаю і вночі не сплю...» і від душі сміялась. Коли ж закохалась в Дмитра, кожна пісенька, кожна мелодійка чи давно відомий їй віршик знову, зовсім по-іншому, сприймалися її свідомістю. Тепер все, увесь світ вибирала її душа тільки разом з любов'ю до Дмитра, і все, все довкола стало їй таким хорошим, таким чарівним,

що вона могла, пораючись в кімнаті, по кілька разів переспівувати одну і ту ж пісеньку, милуватись візерунком паморозі на вікні, якоюсь річчю, що належала Дмитрові.

Вулиці, де вони ходили, степ за станцією, який добре видно з насипу, кінотеатр, оця кімнатка, речі — все, що вони разом бачили своїми закоханими очима, все, що чули в ті дні, тепер, без Дмитра, стало ніби ним самим, його духом і було ще дорожчим їй і зворушувало її до сліз. Вона ще ні разу й не наважувалась подумати за Дмитра так, ніби його у неї уже зовсім ніколи не буде. Отож Зоя так і сприймала відсутність Дмитра в їхній кімнатчинці як затримку, загаяність в далекій дорозі, і хоч нині, працюючи, вона зітхала час від часу, але чекала, чекала, як завжди.

Сьогодні вона проходила біля садочка залізничників. Лави, майданчик з легким голубим навісом, доріжки були завалені снігом. Шматок обірваного вітром, виляного, мерзлого кумачу шкрябав об фанерну колону арки. Спомин недавніх осінніх вечорів, коли вона летіла сюди і здалеку впізнавала серед натовпу Дмитра, жалем торкнув її серце. Зоя зітхнула і попростувала далі. Та тільки пройшла трошки — назустріч колона солдат. Ті заспівали пісню, і сльози заступили їй світ. Люди зупинялися, щоб озирнутися їй вслід, а вона нічого не могла вдіяти з собою.

Прийшла до клубу, де збиралися мобілізовані, побачити батька, дати йому щось на дорогу. А тут народу — аж чорно. Люди все більше з України, Воронежчини. Купками стоять під клубом проти сонця, гомонять, перегукуються. А молодші, по-літньому вдягнені, в кепках навіть, зійшлися в тісне коло і, тільки Зоя підійшла до воріт, заспівали:

Зостаюся я сама,
Ні дібчина, ні вдова...

Зоя так і захолола, усе тіло її наче отерпло. Дивиться очима, шукає батька, а нічого не бачить, все тільки мерехтить і міниться в очах.

Та це ж про неї, саме про неї говориться, про її горе невимовне. Як же їй стати перед батьком під ці слова, що крають її серце і нагадують про її провину перед ним?..

Тронов помітив дочку, підійшов, подав руку, похмурий, постарілий, з кволим усміхом на вустах.

— Не плач, дочко... Це ні до чого.

Зоя витерла очі.

— Пиши, таточку... Ось візьми собі.

— Ой, куди я його?.. Кажуть до міста пішки йтимемо.

Скоро вишикувалась колона — довга, темна, кострубата, у людей за плечима клунки, торби. Тронов махнув рукою дружині й дочці. Заколихалась колона, посунулась, поповзла вужем через місточок, вгору. Попереду бадьоро йшли офіцери у білих кожухах, пообперізувані ремнями, з акуратними речовими мішками за спиною. Грала голосна дворядка пісню «Идет война народная».

Зоя стояла поруч з матір'ю і думала про батька; його вже не було видно, він загубився серед інших, їй ввижалося, як він десь там, за буграми, йде чомусь один, увесь обморожений... а тоді — наче в окопі, з гвинтівкою в руках, мружить око і стріляє, стріляє, а на нього віє димом, снігом. Зоя дивиться вслід колоні замріяними очима, а тут знову українці високоголосо й сумовито:

Копав, копав криниченьку
У зеленому саду...

Так уся в сльозах і повернулася додому. Затопила плитку, мала намір приготувати щось поїсти, та лише чай підігріла, і більш нічого не схотілося. В кімнатці нічого не займано з учорашнього дня, і, здається, все лежить не на своєму місці; натоплено, а все ніби холодно. Почала дещо поправляти на етажерці; «Графа Монте-Крісто», якого читав Дмитро, так і залишила з закладкою; подивилась на фотокартку і швидко одвела очі.

Попрасувала білизну і взялася впорядковувати одержу, яку носив він. Згортала, складала, вішала в шафі, дещо залишала на місці... А слух увесь час ждав чогось, сподівався, ловив кожний звук за вікном, на вулиці.

Хтось енергійно пройшов попід вікнами. Зоя застигла, завмерла, стиснувши на грудях руки. Вона ще не встигла подумати, що це міг бути Дмитро, як біля хвіртки кроки затихли. Вона кинулась в дощаний коридорчик. І хвіртка так стукнула, і східці так скрипнули.

— Хто там? — не діждалась Зоя.

— Я.

Зоя тяжко зітхнула.

— Антон?

— Відчини.

В його низького тембру голосі було щось нове, таємниче. Зоя згадала відвідини землянки і швидко смикнула засув.

— Що там, кажи!

Антон стояв східцем нижче від неї. Він дивився на Зою, освітлену місяцем, і не міг вимовити й слова. Зоя теж

здивовано оглядала Антона — він був сьогодні зодягнений, як ходив ранньої осені, коли тільки з'явилися льотчики в Лебединому: в короткій хутрянній куртці з поясом, в галіфе, що так підкреслювали його прямі, міцні ноги, в картузі, трошки збитому набік. В Антонових зубах горіла цигарка.

— Дай погрітись... тоді скажу.

Вона поступилась, він пройшов і допоміг зачинити двері.

В тем'яно освітленій, добре знайомій кімнаті Антонові здалося тісно й непривітно. Потираючи руки, він пройшовся від порога до ліжка і на правах своєї людини в домі сам підкрутив лампу. Зоя стояла, замотавши руки в краї накинутої на плечі пухової хустки, і стежила за ним. Вона чекала, що скаже Антон. Від нього бентежно пахло морозом і цигарковим димом.

Нарешті Антон зупинився перед нею і, як завжди, просто взяв її за сховані платком руки. Зоя глянула йому у вічі, ждала.

— Що ж, Зоєнько,— зітхнув Антон і перекинув цигарку язиком в інший куток рота.— Війна, та й більш нічого...

Його очі боязливо забігали по її обличчю. Зоя опустила очі. Він заходив по кімнаті.

— Повідомлень, Зоєнько, немає ніяких. Та це й краще. У таких випадках звістки бувають різні. Ти знаєш, що я хочу сказати,— він затримався біля етажерки.— От злодій Митько — уже кінчав «Графа Монте-Крісто»! Я товсті книжки рідко дочитую до кінця. Люблю все мініатюрне...

Зоя все ще стояла зі згорнутими на грудях руками, мовчки, але з цікавістю дивилася на Антона з-під довгих чорних вій і думала про те, чого він зайшов до неї.

З Антоном вона познайомилась раніше, ніж з Дмитром; він їй сподобався своєю простотою, невимушеністю в поведженні з нею і її подругами. Надто ж задивлялась Зоя на нього, коли він легко й гарно декламував вірші, оповідав про Уральські гори, озера й ліси, запрошував усіх до себе після війни в гості і тут же вибивав жартівливий танок, обхопивши за талію котрусь з дівчат. У його поведінці мило змішувалось серйозне і жартівливе, щире і награне, і для того, хто не розрізняв цього, він міг здатися чудовою, талановитою людиною; хто відкремлював це у своєму сприйнятті, той кожної хвилини дивувався: як можуть вживатися в характері людини такі протилежні риси, як захоплення красивим і обман, безпосередність і зловмисна фальш. Антон міг запаморочливо мріяти про післявоєнне життя, намалю-

вати перед слухачами привабну картину весняного ранку в гірському уральському селі і тут же зіпсувати її бризками вигадки, брехні, міг бути з дівчиною уважним, навіть елегантним, а залишаючись з нею наодинці, дати рукам волю чи наговорити таких дурниць, що потім було соромно з ним зустрічатись. Як сказав він Зої, він колись літав на бойових літаках. Вона й дивилась на нього спершу як на мужнього бувалого фронтовика, але потім перестала вірити у все те, що він говорив і що мав говорити, швидко навчилась відділяти в його характері істотне, душевне від фальшивого, награного. Він так любив прикрашати себе, видати за іншого, ніж був насправді. Захоплюючись ним, коли він виступав на сцені (Зоя познайомилась з ним на виступах художньої самодіяльності в авіаполку), вона при кожній зустрічі з ним потім «відходила» від його впливу. Антон сам після такого спалаху своїх почуттів ставав сірим, нецікавим, з дівчатами він був безцеремонно грубим, хапав їх за руки, щипав, нерідко міг при всіх і поцілувати. Мабуть, через те, що він так спрощував свої взаємини з дівчатами, можливо, й того, що не мав і не виказував ні до кого з них серйозних намірів, з ним теж усі поводитися по-дружньому, ділилися навіть своїми затаєними думками щодо його ж таки товаришів, а його фамільярність сприймали як дещо дозволений тон поведінки.

Зоя покохала вдумливого, врівноваженого, якогось ще не розгаданого до кінця Дмитра, а між нею і Антоном так і залишилось у відносинах щось недомовлене.

Нездатний покохати глибоко й палко зразу, Антон повільно звикав до Зої. Її раптове одруження не мало для нього такого значення, як для натур емоційно багатих. Почувши, що Дмитро не повернувся з польоту, Антон і жалкував за ним, і мимоволі думав, що тепер він не випустить Зою з своїх рук. Нехай тільки вона заспокоїться трохи, дещо забудеться.

— Я приніс тобі листи,— сказав Антон, розстібаючи куртку.

— Які листи?

— Для Дмитра. Мабуть, з дому...

Він подав два конверти. Зоя взяла їх, і її обличчя пожвавилось від усмішки.

— Від родичів...— сказала вона уже впалим голосом, і її невеликі, повні уста здригнулися.— Дякую.

— Писала їм раніше?

— Ні. Дмитро писав про мене.

— Ну от, познайомишся... Пригодиться.

— Ти про що?

— А про що ж... Війна, Зоєнько, взимку замерзла, як замерзає Азовське море, а потепліє — розбушується. Може, й з Лебединого доведеться піти.

— Присядь, Антоне. Чаю не бажаєш?

— Чаєм частують студентів і закоханих по самі вуха. Їм і цього досить.

— Я до них тебе не відношу... Ти щось чув про евакуацію чи лякати мене збираєшся?

— Це не має значення... «А луна такая молодая, что ее без спутников и выпускать рискованно...» — продекламував він штучним голосом, вимовляючи слова якимись округленими звуками, немов викочуючи їх з рота язиком.

Зоя із замішанням подивилась на нього. Він стояв посеред кімнати, очі його сяяли.

— Я пішов до Тосі. Вона занедужала...

— Вітай її. Я завтра зайду до неї.

— На добраніч.

Він підступив до Зої майже впритул і взяв за кінчик пальця.

— Чай після спирту зовсім ні до чого, Зоєнько. Ми сьогодні випили за вечерею, щоб було тепліше тим, хто не з нами. Війна, Зоєнько, є війна! — він раптом похилив голову і задумливо дістав нову цигарку. — Якби ти була в моїй волі або коли б хоч на часинку послухалась мене як друга, того й Дмитрового, звичайно, я б... ех, та нащо багато й по-пустому говорити. Віршовка повинна бути довгою, а мова короткою.

— Надворі не теплішає?

— Я розумію тебе. Нав'язливих я не терплю теж. «Вихожу один я на дорогу...»

— Якщо Тося зможе, заходьте завтра до мене.

— Дякую. Тося, напевне, не зможе.

— Тоді я обов'язково буду в неї.

Антон взяв Зоїну руку своїми обома, тримав її в своїй більшє, ніж треба. Зоя не забирала свою. Вона дивилась йому в обличчя, помічала, як воно мінилось, то осявалося, то згасало. Антон щось говорив, але вона не сприймала того. Вона розуміла, що листів Антон міг і не заносити, він знав, що завтра вона неодмінно прийшла б до штабу.

— На добраніч, Антоне, — тихо промовила Зоя, відвернувшись від нього і висмикнула свою руку. Вона пішла в напрямку коридорчика першою.

Залишившись одна, Зоя тієї ж миті забула про Антона і, присівши до теплої грубки на двох стільцях, так що й ноги притулила до неї, почала читати листи.

2

«Пущено 16 листопада сего года од рідних твоїх батька й матері і всього сімейства. Твого листа одержали перед празниками, читали всі, а це взяла його собі Уляна. Головою артілі тепер вибрали її, забігла, ніколи й погомоніти з нами, дома, каже, перечитає. Обіжаємося на тебе всі, Дмитре, що мало описуєш про війну, про життя своє ненадійне по теперішньому моменту і положенню. Літаєш, стріляєш, і по тобі, значить, стріляють. Мати плаче ось, а я пишу тобі. Просить берегтися, не сунути свою голову під кулі, окопів держатися, береженого бог береже. В мої літа війна була рукопашна, не вогнева, як тепер, позиція ж була така сама, читаю по газетах і про окоп, і про шанцеві інструменти. Розказував я тобі колись, як було зі мною. Згнів би досі в землі і сліду не лишилося б, коли б не постерігся, а ліз наосліп. Розказував тобі і ще раз кажу. Чи тепло вас одягають, холоди такі пішли скрізь, чуємо, і в нас під самі стріхи нанесло, бурани, в степу люди замерзають, хто за сіном чи за чим їде — заблудиться. Мати питає, чи рукавиці тобі вислати в'язані, бо другим уже з Вишнівки запросили і послали. По моїх поняттях, так ти зараз у наших краях находишся, на Сумщині десь. Радіо нічого не казало, чи німці перейшли її. Ото якби хтось написав з фронту, то знали б. Удари почались оті, в останні години, тепер веселіше й газети читати, і радіо слухати. Може, й через Красносілля переїздитимеш, то знаєш сам, де чиї хати стоять, де тітки й дядьки живуть. Зайди ж і нашій хаті поклонися. А мати знов плаче, сказано — жінка. Вакулірувані уже досягли й до нас. Може, хто з Красносілля збирається. Нехай би до нас держав напрямом, як наважиться землю свою покинуть. У Вишнівку вже прибилося кілька сімей городян, з чайниками і в калошах. Люди всього їм назносили, діляться. Одписуємо тобі про дівчину чи дружину. Неясно якось ти обмалював нам це питання лічне. Здумав, значить, ти про нього, як усім тепер не до цього. Ми не проти тебе і не проти неї, коли вже воно так создалося само, живете разом, тільки як же воно далі буде: нам хотілося б обох вас бачити в нашій хаті разом, як годиться. А при теперішніх результатах тобі додому ні здоровому, ні раненому не вирватися.

Мати каже, нехай вона їде до нас, коли що, сюди війна, як видно, не доповзе, подавиться. У нас усе благополучно. Я по своїй спеціальності дію, в кузні кую реманент. Покладеш залізяку в горно, вогонь шумить, ждеш, поки нагріється, стоїш і думаєш собі: хіба-таки справді війна десь іде? Як куєш, тоді думаєш про вас, фронтовиків. Злість на німця прокидається і в мене. Я його пам'ятаю: шрам на спині ношу од його снаряда. Коли вони стануть людьми? Кланяємось тобі обоє, сину наш єдиний, воюй по правді, як наші діди-прадіди стояли за свою землю, з серцем не жалісливим, з рукою кріпкою, а розумом тверезим. Як немає конвертів, шли клинчиком, і такі доходять. І їй же, невістці нашій чи як, привітання переказуємо. Усе. Перечитав матері, аби од себе щось додала. Плаче. Жінка.

Твій батько»

Зоя опустила руки з листом на коліна. Їй уявилося село, занесене снігом, з кількома деревцями біля хат, що стирчать над заметами, як хворостинки, і непроглядна біла метелиця, з якої чомусь і там, і там витикались високі верблюди з тривожно задерними головами. Дмитро не раз оповідав їй про своє село, і воно, як і все, про що оповідав Дмитро, подобалось їй. Тепер вона замислилась: замети, верблюди, віхола, неозорий степ лякали її. Вона почала думати про Дмитрових батьків. Вони нічим не нагадували їй своїх рідних, яких вона ніколи не бачила разом, вдвох, близько одне одного, за тихою ласкавою розмовою. Їй захотілося перечитати ті слова, де говорилося про неї, і вона перечитала їх.

Пригадалося, як вони мріяли з Дмитром.

Це мав бути обов'язково весняний святковий день тої пори, коли цвітуть сади і зеленіє поле. Вони йдуть шляхом до Вишнівки. Навкруги степ і степ, а вгорі сонце і небо... Ось і село. Перейшли на другий кінець, звернули у вуличку. «Ну, вгадай, де наше подвір'я...» І вона вгадала, по тополі, яку часто називав Дмитро. Вітер нагинає тополь, осипає на стежку білий цвіт вишень. А на подвір'ї так чисто, зелено, гарно, а сонце так залляло його, так оживило кожну травинку, листочки на деревах, білі стіни хати, що не можна од усього очей одняти.

— Здрастуйте...

— Здрастуйте. Так оце вона, наша Зоя...

Сльози навернулись їй на очі, і вона похапцем розірвала другий конверт.

«Здрастуй, Дмитре! Шлю тобі привіт, бажаю здоров'я і швидкої перемоги над проклятими фашистськими окупантами. Бийте їх на фронті, а ми будемо бити в тилу. Мене обрали головою замість Свиридова, його аж тепер взяли в армію, одсидівся. Прикидався ж хворим, а заглянули всередину, а там усе в порядку. Чоловік мій пише, що їх готують на якихось десантників, щодня стрибає з парашутом аж з-під самих хмар. Я дуже боюся за нього, страшно мені уявити, де він буває. Ну, нічого, тил підпирає фронт, перемога буде за нами. Про дружину пишеш. Я не доберу, в чому діло. Одружився вже чи думаєш... Дивно якось читати про це. Ти хіба зараз не на фронті? У нас парубків тепер майже немає, а деякі, старі, правда, розпутничають, як собаки. Наче подуріли люди: війна йде, уже й до нас докочується, а дехто наче ото перед погибеллю нажитися хоче: розводиться з своєю, хочеться йому молодшої. Клим Хом'як, старий, порохнява з нього сиплется, ти його знаєш, їхня Марина з тобою вчилася, так він бабу свою покинув і пристав до молоденької.

Ой, дивися, брате, щоб любов-зłodійка не затуманила тобі очей, коли їм треба добре та добре бачити.

Розпатякалась я, а тобі, може, ніколи й листочка цього прочитати. Іди в бій проти кривавого ворога, тил дасть вам усе, що треба. Звістку давай нам про себе, Митрику, почастіше.

Про неї ж напиши. Признаюсь тобі, ми про це ніде й не хвалились, бо всім тепер не до цього, дивись, коли б хтось ще й не посміювався.

Пиши, брате. Папір вкладаю, може, немає в тебе. Ждемо вісточки, як теплого літчка.

Уляна Заярна»

Замислившись, Зоя випустила маленький аркушик з рук, і він впав на підлогу. Не підняла його.

Уляна постала в її уяві некрасивою, товстою, широколицею, в чоботищах і вузькому пальті на ваті, з якого випирають всі ознаки грубої жіночності. Зої хотілося б зараз побачитися з нею, заперечити деяким її думкам або просто показатися перед нею в найкращій святковій одязі. Та вона про все напише зараз же листи і поведе розмову і з батьками, і з Уляною. Якби й справді довелося їй податися в тил з Лебединого, думала Зоя, то у Вишнівку вона б не поткнулася нізащо.

Уже й згадала, де лежать конверти й папір, але тепла

грубка так розморила її, що вона не могла одірвати від неї спини.

«А про що я писатиму їм? — раптом спитала саму себе. — І хто я така для них? І хто вони для мене?..» — І не відповіла собі.

Вперше відчула якийсь розлад у своїх думках, невідповідність того, про що мріяла недавно, що входило в її життя, як здійснення сподівань дівочих, і того, що сталося. Досі вона ніби жила в напівсні, напівмаренні, наче йшла і йшла прямо, не озиравась ні на боки, ні позад себе, а трималась лише того, що бачила десь далеко попереду. І ось марево несподівано померкло, і вона вперше оглянулась, щоб збагнути, куди зайшла, де вона, і не могла збагнути, куди завели її і те солодке самозабуття, і принади незвіданого. Та дивно, Зою не вразило те, що вона зараз побачила довкола себе. Вона повернулась у своїх думках до Дмитра і, не встаючи з стільців, дістала подушку, дмухнула на лампу.

ДИМ НАД ЛІСОМ

1

Холодна зима сорок першого року прийшла на Сумщину майже слідом за фронтом.

Закоцюбли розмісені дороги і вивернуте вибухами руде груддя; сірі хмари пливли і пливли над землею, мов безконачний дим якоїсь величезної пожежі. В степу сумно стояли необгребені, обскубані скирти, не гнучись, хиталися почорнілі стебла то там, то там нескошеного, осипаного хліба, їжились порослі густим мишієм стерні і не потривожені плугами бур'яни. Сумний, безбарвний степ ждав, щоб його вкрила зима.

А як випав перший сніг — простори, села й міста наче трохи повеселіли, посвітлили од ясної, як сонце, білості. В той перший ранок, коли люди побачили опушену, одягнуту у біле вбрання землю, здалося всім, наче все навколо таке ж, як і було, зима наче така ж, як і всі попередні. Та оті чорні, жажливі шиї згорілих хат, оте гудіння літаків угорі, наїзди чужих солдатів, оті болі, в кожного свої, що каменем лежали на душах, так і не давали забути хоч на мить про тяжке лихоліття.

Сніги застали по лісах і на шляхах цієї сторони багато людей. То були ті, що йшли до фронту, до своїх, — рештки

оточених і розсіяних частин: волоклися зарослі волоссям, виснажені, обдерті, перемерзлі, завошивлені, але незламні, сильні духом, з суворим і страшним блиском запалених очей... Йшли й від фронту — ті, що зневірилися, знеслилі і кинули в колодязі, в куці зброю, гріючи свої спустошені душі однією думкою про тепло і тишу рідного закутка... Йшли всякі люди: хто повертався з тих місць, куди відпровадили худобу й одвели машини, хто був застуканий війною далеко од дому і тепер дибав пухлими, обмотаними ганчір'ям ногами до свого міста чи села.

Найбільше ж у лісах північної України було таких, що самі залишили свої домівки.

Це були люди, залучені в підпілля, а з ними й всі, хто проміняв домашній затишок на небезпечне, але горде життя борців.

Завіяло, замело, позаносило стежки, шляхи, окопи, по-лишені фронтом. Ліс став непривітним і зрадливим; хмиз і сіно привалило снігом, і куди не підеш, слід тягнеться за тобою.

Одначе партизани трималися в лісі, як у рідному домі, вони пробиралися в його глухі нетрища, вкопувалися в землю до її теплих прошарків, споруджували запасні схованки й жит-ла. Не в одному місці тоді в холодні ранки й червонясті вечори над похмурим масивом лісу вставав ріденький сизуватий дим од вогнища надійної землянки.

Сітка партизанського підпілля для цього краю була сер-йозно обдумана й розмічена на картах ще до того, як тут з'явилися німці. Навала противника і перші втрати дещо сплутали цю сітку: так одна перервана нитка основи псує ціле полотнище. Складені й побудовані на уявних обставинах, ці плани поламалися, і потрібний був деякий час, щоб нові, дійсні обставини або ґрунтовно поправили їх, або породили зовсім нові.

Отож у північних районах України, як і в суміжних з ни-ми російських лісах, майже всю першу воєнну зиму парти-занський рух виброджував на добрій заквасці, википав на лютих морозах та гартувався в коротких наскоках на ворога і тяжких оборонних сутичках.

Деякі загони починали діяти відразу після того, як німець-кі передові частини переходили їхню місцевість. Такий загін утворювався так, як народжується вслід за швидкою маши-ною вихор, а діяв подібно до того, як солдат, переждавши в окопі, поки над ним просунеться скрегочуча громада тан-ка, тієї ж миті шпурляв йому під лапи нищівну гранату.

Були й такі, що довгенько збиралися, згукувалися, обвивалися з лісом і небезпекою і аж тоді починали потікати на шляхи, на станції, в села. Та і перші й другі уже восени, ще до снігів, виходили на засідки, нападали на німецькі обози, підривали мости, різали дроті ліній зв'язку. Коли ж над яким загonom нависала загроза знищення, він серед темної сльотавої чи холодної завірюшної ночі покидав обжиті землянки і, одбиваючись од ворога, ховаючи загиблих, тягнучи на плечах поранених, йшов у більш надійні ліси й села. Там знову вкопувався в землю, обігрівався, заліковував рани і нападав на ворога, шукаючи сусідів зліва й справа.

Одірвані від Великої землі, такі рухливі загони живили свій бойовий дух спільно з усім народом вірою в перемогу і ненавистю до ворога.

Лейтенант Дмитро Заярний, що так прагнув знайти партизанів і з їх допомогою здійснити свій задум, на жаль, натрапив не на такий загін, про які ми щойно вели мову.

Як у всякому русі мас, на війні теж проявлялися різні погляди на події і різне ставлення людей до свого громадянського обов'язку. Партизани хуторянського загону, наприклад, майже всі вважали, що вони повинні діяти тільки на території свого району. Ця думка лягла в основу всієї їхньої тактики.

Командир загону, колишній завідуючий відгодівельним пунктом при місцевому спиртовому заводі, високий, товстий, червоний на обличчі, наче налитий бичакою кров'ю чоловік (про нього говорили, що під його персональну тачанку ковалі виготовляли особливої міцності ресори) з веселим, схожим на назвисько прізвиськом Кум, розвинув цю думку в цілий ряд теоретичних, керівних для свого загону положень. Деякі з них були виголошені перед партизанами і вже стали діючими:

«Добрий собака, хлопці, за чужий двір не гавкає, а знає свій».

«Якщо, хлопці, горить село, рятуй свою хату, тоді й сусідові допоможеш».

«Вийти з лісу, дівчата, легко, та повернутися в нього не всім удасться».

«Полічи, хлопці, скільки в тебе патронів, тоді стріляй».

Слово «хлопці» Кум вживав при кожному звертанні до інших, хоч перед ним стояли б дівчата. Правда, іноді це постійне слово в його небагатому лексиконі витіснялося іншим, саме словом «дівчата», яке теж вставлялося у всяке речення.

Кума залишили в тилу для підривної роботи. Він гадав, що війна з німцем на нашій землі триватиме дуже недовго, і, ставши перед дилемою: іти до армії і покидати рідний край чи залишитись з групою добрих хлопців,— вибрав останнє.

До його загону увійшли надійні, знайомі Кумові люди; вони ще перед приходом німців навозили в Гутчанський ліс чимало зброї, вибухівки, консервів, одежі, на чому й базувався бойовничий оптимізм їхнього цілком практичного командира.

— Зиму, хлопці, передержимося, не пропадемо,— говорив Кум з таємничим притишенням голосу своїм товаришам.— А весною, як натиснуть наші невичерпні резерви,— німець тільки хвостом мелькне.

Кумові вірили, на його розсудливість покладалися: був час, коли по всьому району в установах вивішувались підписані ним строгі районні постанови.

Постать Кума заслуговує на те, щоб ми її змалювали читачеві бодай кількома мазками. Кинемо погляд на неї не з тієї сторони, яка так яскраво освітлюється анкетами і майже у всіх подібних діячів виявляється ідеальною.

Кар'єра від заготівника утильсировини при сільській крамниці через голову сільради і до районної номенклатурної одиниці далася Кумові без ніякого підвищення загальної освіти і без найменших знань якоїсь певної справи. Хто б вивчав достоїнства цього молодого, схильного до ожиріння чоловіка, той не без подиву прийшов би до висновку, що Кума поперло вгору тільки те, що він умів добре промовляти, головувати на зборах і називати, не змигнувши оком, чорне білим. Він був суворий, навіть безпощадний у відносинах з рівними й нижчими і просто впадав перед вищими. Зв'язки з останніми посіяли в людей страх перед ним. Його боялися; і навіть при таємному голосуванні ніхто не наважувався викреслити його прізвище у бюлетені — боронь боже, дізнається!

За час свого володарювання в районі Кум не відзначався ні доброю ініціативою, ні винахідливою господарністю. Мітив же захопитися високими виборних посад. Та десь там, вгорі, хтось знав його справжні ділові якості і осаджував його. Зрозумівши це, він вирішив перейти на господарську роботу і зайнявся справою відгодовування худоби на заріз. В новому, дещо відмінному від попереднього становищі Кум трохи змі-

нився: став обхідливішим з людьми, іноді вже, дивись, на якесь там свято запрошував до себе і простого чоловіка, кучера або завгоспа, вітався з усіма за руку і, гляди, у якомусь простому товаристві оповідав, як колись пас коней чи як хлопцем крав кавуни на баштані в сусіди. Прості ж люди ще й тепер придивлялися до Кума уважніше, ніж до когось.

Від інших відрізнявся і своєю мовою. Повернувшись з армії, він зовсім був перестав розмовляти так, як розмовляти його батьки, брати й сестри. Правда, вдома він іноді називав відро відром, драбину драбиною, чоботи чобітьми, але в кабінеті або на трибуні — ніколи! Коли інші зверталися до Кума звичайною простою мовою, він аж гнівався. Йому здавалося, що цим ніби казали йому: «Ти ж такий самий Данило, як і всі», — і через те не терпів цього.

Його мова була пересипана такими словами, правопис яких не пояснила б ніяка граматики. Однак «скрозь», «сіхвонія», «бронетка», «аплодисмірує» і цьому подібне не різали так слуху, як постійні вирази й слова, що вживалися ним здебільшого недоречно.

Особистих ворогів у нього не було, авторитет певний мав, і тому, залишившись на тимчасово окупованій території разом з іншими, він не пішов зі свого району, а цілком поклався на тих, кого знав раніше, та й на оті рідні непрохідні навіколишні ліси.

Восени загін Кума з лісових засідок кілька разів обстрілював німецькі грузовики, нападав на невеличкі маршові групи солдатів, спалив білицького вітряка, де обозники молоти дерть для коней, і навіть замінував переїзд через залізницю, по якому мала пройти колона німецьких військ. Останню операцію зіпсувала чиясь необачна коза: вона першою підірвалася на міні і наробила шелесту на всю округу.

З похолоданням бойовий дух загону Кума підупав. Морози загнали хлопців до теплих землянок, а біля вогню кожний почав більше розмірковувати над тим, що війна дуже сувора і, як видно, затягнеться на кілька років, що якась купка людей, що засіла в Гутчанському лісі, нічогоісінько в ній не вирішить, і оскільки подібні настрої командир не розвіював, то незабаром, за мовчазною згодою всіх, загін зовсім припинив у своїй схованці.

Двадцять п'ять здорових, переважно молодих чоловіків жили в двох землянках, безугавно топили залізні печі жаркими дровами, щодня варили в казанах ситу свинину, а довгими вечорами різалися в с'як-так мальовані на шпалерах карти. Кум займав окрему невеличку штаб-землянку, вкриту

товстими накатами і зашальовану зсередини дошками, її димок завжди пахнув смачними смаженими стравами.

Партизани несли охорону свого табору, годували коней поставлених під дерев'яним навісом, прилаштованим між берестами, їздили до навколишніх сіл за сіном, за борошном, вівсом, м'ясом і в розвідку, акуратно поєднуючи це з відвідинами знайомих дівчат і солдаток.

Активно виступати проти окупантів хуторянському загонові заважали не тільки люті морози. Спокійне відсиджування в лісі швидко породило в свідомості командира і багатьох його друзів певні виправдання своєї пасивності. Фронт відійшов далеко на схід, радянські війська повернуться на Сумщину, очевидно, не скоро, німці стягли сюди, в район кількох залізничних вузлів і аеродромів, значні охоронні сили і на кожний вияв опору відповідають жорстокими розправами над мирним населенням... «Що ж буде розумнішим і кориснішим для справи — діяти зараз чи вижидати більш сприятливих обставин?» — запитував себе тоді дехто з вожаків невеличкої партизанської групи, прив'язаний до знайомиї, рідної місцевості. Сильні натури стояли за перше, підточені сумнівами або егоїстичними міркуваннями — за друге.

Трагедія з радянським розвідником, що сталася над Гутчанським лісом на очах у всіх партизанів, — вони почули далеку перестрілку літаків, вибігли з землянок, хто в чому був і, забувши про холод, спостерігали, як падав палаючий літак, як вистрибнув з парашутом льотчик, — справила на всіх глибоке і важке враження.

Сумний поєдинок у повітрі нагадав хуторянським партизанам про те, що десь там, на фронтах, точиться кривава битва; конання розстріляного літака з зірками на крилах розбудило в душі кожного пригаслий гнів до ворога і бойовий захват, а парашутист, що опустився недалеко звідси, викликав деяке замішання.

Не дочекавшись, поки парашут зникне за деревами, Кум, що стояв окремо від усіх у повному бойовому спорядженні, шуснув до своєї землянки. Партизани, простеживши за спуском парашутиста, мовчки посунули до темних слизьких входів. Через деякий час командир покликав до себе взводних — Бондаря та Шевцова. Не перестаючи ходити по скрипучих половицях, так ніби й не помічаючи прибулих, Кум наказав виставити додаткові пости, перевірити справність всієї зброї і бути кожної миті напоготові.

— Цей льотчик, хлопці, розкуражить тут увесь мурашник. Це вам не тринди-ринди коржі з маком, а повітряний

розвідник,— говорив Кум, розганяючи головою хмари сизого цигаркового диму.— Шукатимуть його, як голку в сіні... А щоб знайти, ето дело, таку голку, то й сіна спалити не пошкодують. Ліси прочісуватимуть! Зрозуміли, куди все повертається?

Наступний день у таборі пройшов у розмовах про льотчика.

Чи відкидали сніг, чи розбирали й змашували гвинтівки, чи просто сиділи біля вогню й розмовляли про все, що на думку сходило, ніде й нікого не полишало важке враження від вчорашньої події. З цією історією якось самі сходили на думку неясні сподівання перемін в їх одноманітному житті, і вони, ці сподівання, декого тривожили, а декого манили, приваблювали.

Партизани, очікуючи на тривогу, на наказ командира, різко розмовляли між собою, поділяючись на дві протилежні групи.

Увечері, хоч і мело дуже, Кум послав до навколишніх сіл розвідку. Як тільки стемніло, троє саней, запряжених застояними кіньми, помчали в різні напрямки.

2

Підібрати лейтенанта Заярного у Марії випало Олексі Бондарю, командир десятка молодих, як і він сам, хлопців, мастаку на всякі витівки, гострому на язик дотепникові, який порівняно недавно пристав до загону і ще не зовсім зжився з ним. Бондар появився в загоні пізно восени, випадково натрапивши на нього по дорозі «на схід». Кум охоче прийняв його за веселу вдачу, хоч потім швидко й покаявся: командирові чи не того самого дня донесли, як Бондар насмішкувато копіював його мову. Кум не забарився відчитати новака за якусь незначну провину, і Бондар здогадався, за що це: став обачнішим. Накази й доручення він виконував акуратно, бо побоювався командира, а проте в оточенні бійців ні-ні та й підсміється над Кумом. Походив Бондар з Київщини, був завзятий холостяк, мав уже тридцять років, був середнього зросту, широкий в плечах і міцний тілом, як усі, хто з юнацтва знає просту фізичну працю; до війни працював і трактористом, і шофером, і мотористом на якомусь будівництві. Проте був вайлуватий — наче все життя тільки на волах їздив. А вдачу мав щасливу і на весь світ дивився крізь призму незабутніх вражень і понять із свого сільського побуту.

В дорозі, на санях, розпитавши Дмитра про фронти, про його особисті наміри, Бондар так полонився бойовим духом льотчика, що навіть шепнув про свою згоду іти на схід чи шукати десь, як він сказав, справжніх партизанів. Він в дорозі вволю насміявся над «ето дело», а коли під'їздили до табору, прямо сказав лейтенантові:

— Він тебе в своїй землянці захоче пригріти. Гляди, не вловися на цей гачок. Просися до мене. Слиш, обов'язково, сто пудів його мамі!

Проїхали повз вартового — той стояв під деревом, увесь обсипаний снігом, руки в рукава, з притиснутою до грудей гвинтівкою.

— Ось і наш гарнізон! — сказав Бондар, коли коні самі спинилися перед землянкою.

Над горбом снігу зрідка пролітали іскри, і Дмитро здогадався, що там живуть люди. Злізши з саней, він почав був обтрушуватись, але, побачивши, що супутники взялися розпрягати коней, теж нахилився до посторонків.

— Постій, лейтенанте, — перехопив у нього роботу Олекса. — Не на ту ручку натиснеш — сіра хвицне.

— Не турбуйся, ми теж розпрягали, — сказав Дмитро, закладаючи посторонки за наритник.

В землянці, куди гуртом завели Дмитра, було тепло й чисто, як у хаті. Пахло свіжою присмаглою сосниною. Стіни були оббиті ще не почорнілими дошками, один куток займала звичайна сільська плитка, оббілена й підведена знизу, в іншому стояв невеличкий стіл, біля дверей на кілочках висіли одяга, автомат, батіг, баклажка.

Дмитро оббіг все це поглядом і ніяк не міг нагледіти людини, бо ліжко було завішене ситцевою ширмою від стелі до долівки, як роблять на Сумщині в хатах.

— Хто там, га?.. Це ви, хлопці?

Кум виборсався з того запинала — і застиг на постелі в білизні. На його повному обличчі відбився подив, близький до страху. Не дивлячись вниз, він нащупував голими ногами бурки, що стояли перед ним. Переплутав, всунув ноги не так, як слід, і, лайнувшись, взувся.

— Льотчик? Де це ви його, хлопці, ето дело?.. Проходь ближче, проходи. — І він обома долонями протер очі.

Дмитро жваво виступив на кілька кроків вперед і по-військовому, тільки не підносячи руки, представився:

— Лейтенант Заярний, льотчик.

— Той самий, якого штурнули з неба? — Кум поворушив пальцями в повітрі.

— Той самий,— зітхнув лейтенант.

Кум простягнув Дмитрові волосату руку.

— Буває, хлопці, буває. Сідай грійся.

Дмитро, оглядаючись, присів на табуретку біля столу. Кум запалив недогарок і, як був, у самих спідніх штанах, зав'язаних на великому животі поворозочкою, в куцій спідній сорочці, пройшов до плитки. Його повне хлипке тіло робило його старішим, ніж він був. Намацавши серед посуду глечика, він перехилив його, смачно пив і приахкував. Напившись, обтер вуса і заговорив знову:

— Підбили, значить... Сіконули по крилах. Буває... Ми все бачили... Ех, голова чогось розболілась. Заєць, навіщо так натопили?

З гурту виборсався білявий, високий парубчак у куцій стьоганці і, випнувши груди, застиг у чеканні.

— Кислячку од Марії не передали? — звернувся він тут же до Бондаря.

— Завтра принесуть, Даниле Йвановичу,— відповів хтось за Бондаря, який мовчки й понуро стояв біля плитки.

Відчинилися двері. До землянки увійшло кілька чоловік. На порозі хтось спіткнувся, штовхнув передніх, ті подалися до самого столу.

— Чого це ви з'юрмилися серед ночі? — обурився Кум.— Хто вас кликав?

Назад ніхто не поступився.

— Послухати, Даниле Йвановичу.

— Не терпиться, товаришу командир.

Сяк-так нашвидкуруч зодягнуті, зарослі бородами, майже всі з вусами люди стояли суцільним кострубатим натовпом і з подивом, якимись жадібними очима оглядали льотчика.

Кум накинув на себе кожура.

— Отакої! Подивіться. Що він, з неба хіба звалився, чи що? — серйозно сказав Кум, і це розсмішило всіх.

Люди наперли від порога ще дужче.

— Ну що ж, розкажуй коротенько, якщо народ інтересується. Живемо, сам бачиш, як із зав'язаними очима. Давай прямо по своїх картах.

Незабаром у землянці не можна було протиснутись. Стояли плече в плече, поруч з Дмитром і Кумом. Сам вигляд лейтенанта-льотчика у повній військовій формі будив спомини про недавні мирні, кожному дорогі часи, а коли той почав оповідати про битву під Москвою, про життя Великої землі, звучання його спокійного і мужнього голосу вливалось в

душі чимсь невимовно рідним. Хотілося слухати і просто отак стояти і дивитись на лейтенанта. А Дмитро не осмілювався глянути в очі тим, що стояли з ним поряд. Відчував себе винуватим перед ними за те, що йому не вдалося політ, що десь на землі уламками лежить його новий літак. Говорив про танкову атаку, бачену з повітря, про теплі рукавиці, надіслані льотчикам з сибірського села, і ніяк не міг заглушити в собі прикрого відчуття провини.

Його слухали, затамувавши подих. Дмитро відзначав сам собі, що йому ще ніколи в житті не випадало бути таким потрібним для інших, як зараз, що ніколи ще люди так не проникались його звичайнісінькими думками. По їхніх зітханнях, озираннях, схвальних вигуках він бачив, що його прості повідомлення вражали їх. А командир як нахилився, опершись ліктями на коліна, так і не підводив голови, коли навіть Дмитро поглядав на нього.

Розпитували, яку форму носять наші офіцери, хто командує всією армією, чи видається газета «Правда». Уже дехто й вийшов із землянки на повітря, уже й перебирали те, що сказав лейтенант, а все одно дослухались до його голосу, що чувся за дверима. Дмитро так і стояв, оточений тісним колом.

Кум і далі мовчки сидів на табуретці, обгорнувшись полами кожуха, накинутого наопашки. Він був дуже невдоволений тим, що в землянку найшло багато людей, що всі тримають себе так, ніби його, Кума, тут зовсім немає. Навіть його ординарець напинає свої довгі в'язи, тягнеться до льотчика, щось допитується й для себе. Бач якої!..

Кум уже хотів був гримнути на Зайця за те, що той аж наступає на унти лейтенантові, як до землянки ввійшов сяк-так зодягнутий літній сухорлявий чоловік і, розпихаючи всіх, проштовхався до льотчика.

— Ну, дай свою льотчицьку руку, соколе! Дуже радий,— промовив він інтелігентно, розважно і зворушливо, і Дмитро відразу обернувся до нього.— Коли я дивився на тебе, повислого на парашуті, ти здався мені лялечкою. А він ось яка лялечка.

Всі засміялись.

— Утік, значить, од есесівських вівчарок? Це головне, а решта все другорядне. Мене теж війна збила з бойового курсу. Я все життя, як ви в небі, по землі мандрую тільки навпростець. Мене цікавить тільки неходжена стежка. Серед лісу і війна застала мене. Перед вами — доктор наук, парти-

занський кулінар, лікар, винокур, ветеринар і все, що хочете,— і він чомусь показав йому свої руки, в яких була стара витерта шапка.

— У мене, крім шапки, планшет зберігся,— сказав Дмитро приязно.

— І в Кузьмича теж є папка з бур'яном,— обізвався Бондар, фамільярно поплескуючи його по плечу.

— Не з бур'яном, Олексю, а з рідкісними зразками жовтозілля північноукраїнської флори,— наче продикував для запису Кузьмич.

Кум рвучко встав з табуретки.

— Потім розкажеш про свої папороті,— обірвав він розмову.— Пора спати.

Хто відчував себе зайвим, вийшов. В землянці залишились Дмитро, Бондар і Шевцов, приземкуватий мовчазний блондин, в кубанці і з коротенькою замашною нагайкою за халявою. Кум пройшовся — під ним жалісливо скрипнули дошки. Він затримався біля порога, докурюючи цигарку, прислухався. За дверима було тихо. Зупинився перед лейтенантом і допитливо поглянув йому в очі.

— Гналися за тобою?

Дмитро ждав цього запитання. Він сказав, що перед ним вистрибнув з літака штурман, і німці, мабуть, вдовольнилися тим, що впіймали його.

— Так, так,— міркував Кум, мнучи пальцями шкіру повних щік.— Ідіть, хлопці, спати,— поглянув він на Шевцова й Бондаря.

— Дозвольте мені піти з товаришем Бондарем,— сказав Дмитро, забираючи своє зі столу.

Кум зиркнув на Бондаря, і йому затіпалась над лівим оком повіка. «Значить, Бондар уже говорив з ним про ночівлю»,— зміркував Кум. Він не допускав у загоні ніякого групування, всюди мав своїх людей, які доносили йому про все, що і де говорилося. Він, звичайно, не допустить, щоб лейтенант на виду у всіх відразу зблизився з Бондарем. Не допустити! Але коли проситься сам в його землянку, нехай іде. Не порадився зі мною ні про що, не поговорив, як належить. «Видно, Бондар уже настроїв його проти мене. Та дарма! Переспить ніч-другу, в загін візьмемо, тоді побачимо, кого слухатимеш».

Про це думав Кум, проводжаючи всіх за двері. Уже навздогін сказав Бондарю, щоб прислав до нього Зайця. Коли той з'явився за кілька хвилин, Кум пильно подивився йому в нестійкі, злодійкуваті очі, помовчав і сказав тихим голосом:

— Хотів у Білицю сходити?

— Мати переказували, Даниле Йвановичу... Просять дуже.

— Підеш післязавтра... А сьогодні, дивись мені, не проспи балачок. Кумекаєш?

— Розумію, Даниле Йвановичу.

— Котись!

Заєць і обернувся, і вийшов не так жваво, як увійшов. Те, що він затримався біля дверей і довше, ніж завжди, надівав шапку, не сподобалося Куму. Залишившись один, він збирався в постелі обміркувати, що нового внесе в життя загону поява лейтенанта, але, як і щоразу, тільки ліг на подушку — заснув і захріп на всю землянку.

Віхола не втихала. Ліс шумів, зверху кужелило. Залишившись удвох, Дмитро і Бондар затримались перед входом у землянку. Обом хотілось побути трохи на самоті, поговорити.

— Дебелий у вас командир.

— Гулівер! Та що з цього. Ми, було, в школі цілим класом виліпимо з снігу здоровенного Діда Мороза більшого за нього, а першокласник візьме й повалить.

— А як він став командиром?

— Призначений, кажуть. А потім наказ командира — закон для підлеглих. Багатьом подобається.

— Ну ясно. Затишно, дрова є.

— Кисляком на кожне похмілля забезпечений.

Заєць майже наткнувся на них.

— Почекай, Гнате,— гукнув Бондар.— На твоїй постелі лейтенант сьогодні спатиме. Прилаштуйся в Кузьмича.

Той зам'явся:

— Мені завтра вставати рано. Старого не хотілося б...

— Гнате! — підвищив голос Бондар.

— Та будь ласка! — враз погодився Заєць.— Ти ж мене знаєш, Олексю. Інший би звичайно, а я будь ласка,— він зареготався і подався далі.

В землянці всі спали. Лежали покотом на нарах, засланих брезентом; кожний був укритий своєю одежиною. З голих, витертих земляних стін стирчали обрубки коріння. В піраміді стояли гвинтівки. Густе повітря тхнуло випарами брудних онуч.

Роздягаючись, перемовлялись між собою шепотом. Стягаючи чоботи, Бондар раптом поглянув на Дмитра і застиг: давно не бачив такої білої сорочки.

— Де б це ти сьогодні спав, якби не ця халепа з тобою?

Дмитро розправив брезент поряд з вкритим з головою

чоловіком, приліг, потягнув на себе засмальцьовану, схожу на попону, ватяну ковдру.

— Ночував би, друже, як дома... Та не в цьому справа. Ждуть мене, кожної хвилини ждуть... Товариші і ще дехто. Ех, далеко, дуже далеко! Не дійти ногами, не дістати руками.

Бондар не чекав од лейтенанта такої розчуленості і подивився на нього здивовано.

Дмитро лежав, заклавши руки під голову, і дивився в стелю — на круглячки, солому і гілля дуба з іржавим листям.

3

Сергій одразу ж за хутором збився з шляху і провалився в неглибокий рів. Викарабкавшись звідти, знов пішов у напрямку Гутки на гавканину псів, на людські вигуки, які йому чулися. Так напав на шлях і, не роздумуючи, знову подався до лісу.

Якби юнак, якого привели вартові в землянку командира, був зовсім німим і не міг би сказати й слова, по його вигляду не важко було б здогадатись, які вісті він сюди приніс. Він сказав про те, що бачив, а його розхристані, голі груди, що виглядали з-під кожушка, застиглий вираз жаху в очах, патьоки від поту на щоках оповідали про щось більше.

Кум слухав, про що говорив Сергій, і одягався та обперізувався ремнями. Він був впевнений, що поява німців у Гутці і розправа над Марією прямо пов'язані з переслідуванням льотчика. Тепер, думав Кум, загонові не уникнути відкритої сутички з ворогом, не всидіти більше на одному місці. Треба лагодитися до переходу, негайно посилати когось в далеку розвідку, відновлювати загублені зв'язки... Кумові були до душі всякі авральні, спішні роботи, він посправжньому загорався, коли необхідно було діяти недовго, але на всі сили і негайно. Однак відчуття навислої над загonom небезпеки, чого йому ще не доводилося звідати, дратувало його.

— Чому стоїш — вуха розвісив?! — гримнув він на Зайця, що справді безтурботно стояв біля дверей і, мабуть, думав про свою домівку, про матір, а не про те, що приніс знайомий йому Сергій. — Клич Бондаря, Шевцова!.. По тривозі збирати загін!

Ординарець шмигнув у двері.

— Пожежа, кажеш, піднялася? — обернувся до Сергія Кум, застібаючи комір ще нового темно-синього кітеля.

— Загорілося, Даниле Йвановичу, отак — наче сонце сходить. На Маріїному краю загорілося,— схопився з табуретки Сергій, водячи бистрими, стривоженими очима за кожним рухом командира.

— А тобі, хлопче, все це не здалося з переляку?

— Хіба таке може здатися? Я знаю, чого вони згвалтувались.

— Чого ж? — Кум застиг у чеканні.

— Позавчора німці увесь ліс обшастали. І я возив одного солдата.

— Кого ж шукали? Не чув, зловили когось?

— Чорта лисого зловлять! — вилаявся Сергій, враз знітившись.

— Знаєш ти, та не все. Бери он хоч рушником обмотай шию.

Сергій проворно обкутав шию.

— Ступай, знайдеш мого ординарця — він підкріпить тебе. Тільки по-солдатському, скоренько. На перших санках поїдеш. Зрозумів?

— Я враз,— зраділо крутнувся Сергій на місці і подався геть.

Переходя до землянки увійшли, постукавши, Бондар, Шевцов і Заярний. Хриплуватим, глухим голосом Бондар доповів, що загін зібрано, хоч знав, що дехто ще доїдає сніданок, а інші купую стояли під навісом. Кум, походжаючи від порога до плитки, наказав готуватися для виступу в напрямку Гутки.

Коли всі троє, що зайшли, так само разом енергійно обернулись до виходу, командир покликав:

— Лейтенант, залиштеся!

Кум мовчки вийняв з-під подушки довгого парабелума, клацнув, перевіривши спуск, запхнув до кишені дубленої, опушеної сивим смушком чумарки і, як помітив Дмитро, зовсім не так як учора, сухо і строго промовив:

— Ви мене, это дело, обманули, лейтенант. Нікого вони не впіймали. Це по вашому сліду йде велика погоня.

Дмитро здригнувся:

— Я припускав, що таке може статися, але ще кілька хвилин тому назад про це нічого не знав.

— Припускати, хлопці, для військової людини мало. Треба було передбачати, яка метелиця підніметься на вашому сліду. Палять, чорти, хати, де на ваш дух нападають. Прошу нікуди не виходити з розташування табору... І одержу треба змінити. У нас тут, это дело, не аеродром. Отак. Кхи-кхи! —

кашлянув, бо справді зашкребло в горлянці від того, що намагався говорити басом.

— Єсть! — мляво сказав Дмитро і подумав: «Признатися йому зараз про намір піти з табору чи зробити це потім?»

Таким тоном з ним розмовляли тільки вищі командири, і бувало це рідко. Нотація Кума ображала його, бо вважав, що він досі робив усе чесно, по совісті, а те, що за ним об'явилася погоня, розцінював, як звичайне явище, і не з його вини це сталося. Він обернувся, щоб мовчки вийти. Кум ще затримав його, підступив до нього. Дмитро глянув в обличчя і помітив, як над великими зеленими очима тіпалися його повні повіки.

— Ви вчора навіть не сказали мені, хто в Білиці відкрив вам стежку до нас... Я вам тут не тринди-ринди коржі з маком, а командир. Авжеж, командир! І хотів би знати, нащо ви взагалі розшукували мій загін? Ви безпартійний чи комсомолец?

— А ви? — спідлоба подивився Дмитро твердим, визивним поглядом.

— Не вам допитувати мене!

— Я комуніст, товаришу Кум, і на вашому місці з людиною в моєму становищі розмовляв би привітніше. Я сьогодні ж залишу ваш загін! — рішуче сказав Дмитро, надіваючи довгі хутряні рукавиці, і вже м'якіше додав: — Якщо вам так нашкодила поява потерпілого льотчика.

Кум осікся: в громаді ситого тіла містився слабенький дух. В роботі його вистачало на один спалах, в суперечці — на окрик. Він звук мати перед собою таких підлеглих, які безмовно коряться йому. Кум знав тільки один засіб підтримувати свій авторитет керівника, командира в даному разі, — підсікати будь-яку спробу недооцінювати його. Через те, що він по-своєму сприймав і тлумачив вчинки людини, вияви її незалежності, гордості й честі, з чим він не хотів ні розбиратися, ні рахуватися, єдиним тоном розмови з підлеглими у нього завжди був тон своєї переваги, повеління. Природна властивість розуміти, відчувати іншого у Кума наче зовсім відмерла, і він міг тільки кричати, гримати, наказувати, а наткнувшись на когось сильного, спритно обминав його чи, зрештою, ладен був поділити з ним владу.

Кілька відвертих слів, сказаних лейтенантом щойно, переконували Кума в тому, що Бондар посвятив Заярного у всі подробиці життя загону, і Кум з ненавистю подумав про взводного. Гарячково запалюючи цигарку, сказав уже голосом примирення:

— Іти чи не йти од нас, лейтенанте, це твоя справа. От! І ти не кип'ятися, ето дело. Через тебе, може, зараз хтось до табору не повернеться — ось яка ситуація на даний момент. І немає чого тут... Залишаю тебе в таборі старшим, поки ми приймемо бій, а потім, ето дело, будем балакати.

Він рвучко відчинив двері і, не пропустивши поперед себе Дмитра, вийшов. Дмитро послідував за ним, не надаючи ніякого значення його дорученню.

Сьогодні вранці партизани подали Дмитрові десятки по-рад, як йому безпечніше пройти до лінії фронту. Бондар так осудливо говорив про Кума і всю діяльність загону, що після цього йому належало тільки покинути цей табір. Отже, вони майже змовились: завтра або й уночі вони зникнуть звідси. А навіщо Дмитрові колотнеча цієї схованки дезертирів? Хіба про таких партизанів думав він, бажаючи знайти у них підмогу й пораду? Хіба такими він уявляв собі месників, про яких з шанобою говорять на Великій землі?

Надворі було тихо, сіро, ще пролітали зрідка сніжинки, але вже заходило на відлигу. Ліс потемнів, нахмурився, сніг не дзвенів, а рипів під чобітьми. Сутінковий ранок був схожий на вечір.

Перед землянками, просто в глибокому снігу, понад стежкою стояла невеличка шеренга по-різному зодягнених людей. Дмитрові вона здалася вбогою, ні на що не здатною; йому було незручно навіть наблизитися до неї і бути у всіх на очах. Бондар гукнув: «Струнко!» Всі підвели голови, але гвинтівки, автомати, обрізи, поставлені на валянки, чоботи, ботинки, зовсім не поколихнулись.

Дмитро хотів зрозуміти, як Бондар зараз, перед цими людьми, ставиться до їхньої змови. Моргнув би йому, нагадав про неї, але той, видно, і не думав про Заярного. Бондар удвох з Кумом оглядав зброю, патрони, упряж на конях, і все це робив старанно, строго, запобігаючи перед командиром.

Першими рушили санки з кулеметом. Бійці сиділи, стояли навколішки, напівлежали, і було схоже, наче люди просто причепилися с'як-так, аби під'їхати; потім двома групами пішов загін — заколихалися схилені вперед постаті, гойдалися гвинтівки, взяті на ремінь, на плече. Проходячи повз Дмитра, всі поглядали на нього то з добрим усміхом, то холодно, наче питали суворо: «Чого ж ти стоїш?» Дмитро одвертався од таких і шукав привітних. Ось махнув шапкою

Сергій... Уже на віддалі, наче згадавши, оглянувся Бондар і, йдучи, підніс над собою автомат.

Пішли. На подвір'ї не стало ні душі. Біля загородки для коней на купі сіна стриміли покинуті в поспіху вила, парували скидані на купу гній, стояв привалений віз, і його дишло під снігом здавалося товстим, як телеграфний стовп.

Заїржав покинутий самітний кінь. Дмитро направився до того коня.

— А-а, так і тебе вибракували, соколе?

Дмитро озирнувся. На порозі землянки стояв Кузьмич з сокирою і шматком свіжого червоного м'яса в руках. Дмитро зрадів Кузьмичу.

— Давай, батьку, порубаю.

— На,— сказав Кузьмич, мружачись і оглядаючи лейтенанта.— Якщо зумієш...

— Я тепер з сокирою на живого ведмеда пішов би.

Дмитро проворно пристосувався і, запалючись роботою, почав ловко і точно цюкати по м'ясистій лопатці свинини.

Кузьмич замилювано дивився на лейтенанта.

— Досить, соколе, досить... а то посічеш на гуляш.

Дмитро віддав йому м'ясо, встромив сокиру в дровітню і обтер снігом руки.

— Ну, раз напрошуєшся в помічники до мене, то принеси ж і дров,— сказав Кузьмич і спустився до землянки.

Рубаючи дрова, Дмитро згадав хату й подвір'я в селі на Сумщині, де ще хлопцем з батьком пиляв міцні грабові стовбури. Згадав, як одного разу, зайшовши до Зої додому, пізнього вечора застав її за роботою з батьком — вони спілювали на паливо єдину грушу, яка росла в палісадничку од вулиці. Під тією грушею Зоя і Дмитро простояли не одну вечірню годину. Тронов, побачивши Дмитра, що підійшов сюди, буркнув на привітання і, не підвівши голови, продовжував працювати, стоячи колінами на землі. Зоя, збагнувши усе, розгубилася, почала криво смикати пилкою. Батько сердито припинив роботу. Зоя була весела, сміялась з того, що вона не вміє орудувати пилкою, і з того, що батько сердився на неї. Дмитро став на її місце. Тронов спершу був відмовився продовжувати роботу, сказав, що завтра закінчить її, а потім таки знову опустився на одне коліно. Пилка заспівала в їхніх руках. Зоя з усмішкою вдоволення дивилась то на батька, то на Дмитра, а коли груша почала помітніше здригатися, раптом скрикнула: «Ой, падає!» Вони перестали пиляти. Тоді і Дмитро, й Тронов ухопилися за дерево для того, щоб спрямувати його падіння. Їм обом було

жалко розкішної кучерявої груші, яка мала ось-ось похилитись і впасти назавжди. Різною жалістю всі троє шкодували за цим деревом. Та вже було пізно. Воно похитнулося й, скрипнувши, з шумом, подібним до глибокого зітхання, шелеснуло на землю. Звійнувся сніг. Світло, що падало з вікна, зблиснуло на сльозах Зої. Тронов мовчки стояв над грушею, як над покійником. В сім'ї Тронових ця груша була немов четвертою істотою, вона багато про що нагадувала всім трьом, живила їх споминами, єднала їх. І ось вона впала. Це почула й Ірина Протасівна. Вона теж вийшла з хати. Тут же почалась якась чергова суперечка між нею і Троновим, і Дмитро пішов звідти один. Зоя наздогнала його вже біля кінотеатру...

Запах свіжонакоплених дров і спогад, що так яскраво зринув в уяві, схвилювали Дмитра. Звільнившись від цих тяжких почуттів, Дмитро згадав недавню розмову. Він раптом замер і вслухався у шум лісу.

З оберемком дров Дмитро підходив до землянки, коли в напрямку Гутки глухо гримнув постріл. За ним другий, третій, і ось уже знялась справжня пальба. Дмитрові здалося, що бій спалахнув десь зовсім недалеко. Його обійняв той природний страх, який кожного разу викликає в людини постріл. Він розгубився. Уявилося навіть, що загін наткнувся на цеп противника і що до табору ось зараз вдеруться німецькі солдати.

Він кинув на землю дрова і стояв, не знаючи, що йому діяти. До нього підбіг, часто дихаючи, з мокрими, засуканими по лікті рукавами, Кузьмич.

— Б'ються! — натхненно прошепотів він. — Б'ються...

— Далеко це? — спитав Дмитро, вдивляючись в ліс.

— Мабуть, у Гутці... Та напевно ж у Гутці!

Дмитро обернувся до Кузьмича:

— У вас є зброя?

— Зброя? Ніж, соколе, ніж, яким я підрізував стебло, а тепер чистою картоплю, — Кузьмич знов якось безпорадно показав обидві руки, в яких тримав тесака.

Дмитро вихопив із спідньої кишені комбінезона свого пістолета, вийняв обойму, полічив патрони і опустив у велику кишеню комбінезона.

— Я пішов, батьку! — сказав він, кинувши йому в руки свої шкіряні рукавиці.

— Не смійте робити цього, лейтенанте! — вигукнув Кузьмич, коли той уже рушив з місця. — Ви ще не знаєте Кума. Зупиніться.

Він протюпачив кілька кроків слідом за Дмитром і спинився. Лейтенант не обернувся, не оглянувся.

Постріли було чути все виразніше й виразніше. Стискаючи в руці пістолет, Дмитро побіг по втопаному сліду.

4

Коли б Дмитро наткнувся зараз на цілий ворожий загін, він кинувся б у нерівний бій. Долати чиюсь силу, чиюсь хитрість, відчувати напругу, розвіяти, розігнати гнітюче враження, яке склалося від розмови з Кумом,— цього жадав Дмитро. Ось поряд з ним зовсім недалеко люди б'ються з тим ворогом, на якого він кидав з висоти бомби...

Він біг, не відчувачи, як стукотіло його серце, як вогнем перевтоми наливалось його тіло, і, вирвавшись з лісу, шукав очима на білій просторіні якогось руху, ознак бою.

В Гутці щось горіло. Дим снувався між садами й будівлями.

Дмитро побіг ще скоріше в напрямку хутора. Незабаром він почув, а може, це здалося,— щось тьвкнуло близько вуха. Дмитро не спинився. Але — знов так. І він упав зі всього розбігу, обличчям в м'який, приємний сніг. І враз подумав, що зробив недобре: до крайньої будівлі залишилось ще метрів сто п'ятдесят, а його темний комбінезон так вирізняється на білій галявині. Треба було б дістатися до хлівчика. Піднявши голову, Дмитро побачив, як біля крайнього подвір'я перебігли постаті, як вслід за ними двоє швидко поволокли кулемета, горблячись і пригинаючись до самої землі.

Кулемет задуднів. Полум'я вихоплювалось з цівки, теж ніби поривалося з кулями, і тут же гасло.

Дмитро короткими перебіжками подолав відстань і підповз до кулеметників. Їх було двоє. Вони дуже здивувалися, побачивши лейтенанта. Один з них уже був поранений; він лежав на снігу, стискаючи свою руку другою вище ліктя і сердитим голосом наставляв іншого, як треба цілитися.

Дмитро подався далі, до другої хати, де так само попід стінами стояли і лежали бійці та стріляли. Де засів ворог, лейтенант ще не міг збагнути.

— Стріляй же, стріляй! — почув він за собою і оглянувся. Кричав поранений. — По коморі сікони!

Дійсно, тепер і Дмитро помітив: з дверей цегляної будівлі, що стояла осторонь на бригадному дворі, по одному вибігали німецькі солдати і зникали за причілком. Кулемет послав чергу, другу, але солдати утекли, одстрілюючись.

— Дай сюди! — строго сказав Дмитро і, присунувшись ближче, вчепився руками в кулемет.

Він стріляв довгими чергами.

— Так їх, так їх, гадів! — радів поранений і товк перед собою ліктями сніг. — Різні, лейтенантику, ще, ще. По даху, у віконце!

Дмитрові очі налилися кров'ю, обличчя зблідло. Він бачив тепер з усього краєвиду лише те, що вміщалося в розрізі щитка. Віконце в дахові, двері вниз... Натискуючи на гашетку, він зовсім не сприймав звуків стрільби, так само, як над ціллю, в небі, не чув моторів свого літака: все поглинав тоді бойовий захват.

Влучний вогонь кулемета паралізував німців. Стрілянина з їхнього боку майже припинилась. Партизани плазом підкрадалися до подвір'я, обходили його. Дмитро поволік кулемета за ними, від хати до хати, по хутору.

Бій спалахнув ще на артільному подвір'ї — застрекотіли автомати, розпуклими, кволими звуками забახкали гвинтівки.

Хутір причаївся, неначе вимер, ніде не видно живої душі, приміщення двору розчинені, побіля скирт блукає худоба.

Та ось партизани нарешті погнали далі через очеретище залишки фашистського карного загону. Люди то там, то там вилазили зі схованок, визирали на вулицю.

Коли зовсім стихло, Дмитро покинув кулемета на партизанів і поспішив до Маріїної хати. Ще здаля побачив проти неї на вулиці людей і прискорив кроки.

На місці Маріїного подвір'я курілося згарище: від хати залишилися одні стіни в чорних патьоках і кіптяві, стирчало обвуглене дерево.

Але чого це люди збилися біля воріт? Що вони розглядають? З тривожними передчуттями Дмитро наблизився до них, протоптився в середину кола.

До стовбура дерева була прикручена дротом людина. Біля її обгорілих ніг лежало погасле попелище. Вся вона обвуглилась, як і дерево. Два бугрики на грудях навели Дмитра на думку, що це була жінка. Як струм, пронизала здогадка, і Дмитро вигукнув:

— Марія?!

— Ой, Марія ж, Марія, — затужила жінка, що стояла, прихилившись до тополі, в сльозах, з розтріпаним волоссям. — Спалили ж її, нещасну, огнем пекучим, полум'ям палючим. На живому огні згоріла. Замучили, катюги, замучили. Та як же ти гукала та благала чоловіка свого далекого. Не докликала ж ти його, та й не побачить він тебе вже ніколи.

Дихнув вітер, тихо зашуміла верховіттям, похитнулася тополя.

— Марія,— беззвучно промовив Дмитро.

Поряд з ним тихцем розмовляли двоє.

— Льотчика якогось шукали.

— Та невже?

— Солдата вбив, кажуть, і з його автоматом переховувався в неї.

— Он що!

— Знайшли автомата в її хаті... Льотчик утік, а зброю не встиг захопити...

— Через нього, значить, усе скоїлось?

— Через нього вчительку втратили.

— Яку людину!

Дмитро боявся повернути голову і глянути на тих, що перемовлялись. «Через мене загинула вона»,— подумав. Він одступив назад і опинився за сумним, непорушним колом. Люди, малі й дорослі, стояли тісним гуртом, не зважали на тих, що непомітно підходили й відходили.

«Мстити треба, мстити!.. За Марію, за Україну, за все! Зібрати сили і нищити, нищити ворогів»,— думав, йдучи по вулиці, так, прямо, куди попало. Ішов, дивлячись під ноги. Було тяжко дивитися на світ.

Коли підвів очі, крізь ріденьке червонясте мереживо вишневих віт побачив, як від артільного двору, по шляху гуртом брели партизани. Простували по шляху й городами, збуджені, один одному щось розповідаючи та показуючи руками.

Згадалося: так роблять льотчики, коли йдуть од машин після успішного бою.

Спинився і дивився, дивився на партизанів: впізнав тих, кого вже знав,— попереду всіх ішов Бондар, поряд Сергій сумно вів за поводи свого коня. Шукав поглядом Кума, Шевцова, пораненого кулеметника... Всі вони стали віднині рідними йому, необхідними...

НІ ДІВЧИНА, НІ ВДОВА

1

І все-таки Зоя повернулась до матеріної хати.

Ірина Протасівна прийняла її без докорів. Обминула на якийсь час все невисловлене. В той день, коли Зоя принесла

свої пожитки додому, взялися разом прибирати: мили підлогу, вибивали на подвір'ї постіль. В чистій світлій кімнаті встановили під вікном ще одне ліжко, привезене на ручних санках од Зої. Обом після всього пережитого досі здалося, ніби вони роки не бачились і лише сьогодні зустрілися.

Життя повинно було початися знову — люди так часто хочуть починати його знову. Але це не так просто.

Дмитрові речі Зоя покладала в чемодани, зверху залишила тільки новий картуз з голубою околицею і крабом та бойовий орден. Старомодний комод з широкими, скрипучими ящиками мати віддала в розпорядження дочки. На нього Зоя поставила бережно флакон «Фіалки», палехську шкатулку, поклала альбом в картонній оправі й орден. Цей куточок вважався основною прикрасою квартири без картин і коштовних килимів.

З радістю впізнавала Зоя кожную домашню річ. Коли вже все було поставлене на своє місце, а низьке вечірнє сонце щедро освітило чисто прибрану кімнату, обом, дочці й матері, в оточенні знайомих предметів здалося, ніби все те, що між ними трапилось, зійшло, минуло. Вже й за роботою думали обидві про те, що ось тепер усе вляглося, влагодилось, і вони далі житимуть собі, як жили донедавна.

Сівши до столу перепочити, як то жінки роблять, коли вже знають, що найважче закінчено і можна й передихнути та оглянутись, чи чогось не забуто, Зоя і мати почували себе щасливими. Обидві усвідомлювали: взаємини між ними будуть іншими, серйознішими, бо все, що сталося в їхній родині за останні два-три місяці, зробило їх обох іншими і, перш за все, розсудливішими.

Ще за поранням Ірина Протасівна раз у раз крадькома поглядала на дочку збоку і завважувала, як та, поживши сама, навчилася робити все швидко й ловко. Зоя першою якось запобігливо бралася до всього, проворно нагиналася. Мати бачила, що Зоя за цей час погарнішала, округлилася тілом, поповніла, а її обличчя, хоч і засмучене, так і ціло свіжими, соковитими барвами дівочої краси.

Відзначаючи все це, Ірина Протасівна прощала Зої всі заподіяні прикрощі, жаліла її, що так нещасливо склалася доччина доля і, не питаючи нічого в дочки, вирішувала сама собі: «Забуває вона про Дмитра... Забуде незабаром і зовсім. От і добре. Трапиться хтось для неї інший, таку не обминатимуть. Вийде заміж та й житиме. От аби тільки сусіди та подруги менше плескали язиками про Дмитра. Його шинелю можна продати, тепер, під холод, її з рук вир-

вуть». Далі ще думала про свого чоловіка та осуджувала його за те, що знав тільки свої зошити, що так строго ставився до єдиної доньки,— навіть не побажав їй добра і щастя, коли пішла до Дмитра. Лютим звіром дивився на дівчину за те, що покохала, не раз і кляв,— ото, може, через те й така доля її спіткала. «Жорстокий ти, Олександрє, був і залишаєшся. Душу свою розгубив, засушив по тих інститутах, нічого простого, людського не приймає вона... І дочку хотів зсушити науками отими... І на фронт сам пішов через те, що вчинив розлад в сім'ї. Інші, такі ж, як ти, вдома, он щодня повз вікна на службу йдуть, а ти маршируєш десь по снігах. Солдат з тебе... Уб'ють десь — горе та сльози рідним — ото тільки й залишаться. Повернувся б оце додому, бодай обморожений чи поранений. Хоч би на часинку забіг...»

Зоя теж не раз думала про батька. Та коли часом хтось проходив у двір, вона стрімголов кидалася до вікна,— хто там? — і першим їй щоразу зринав у пам'яті Дмитро.

Так і потяглися довгі, одноманітні тижні життя двох солдаток — дочки й матері.

Зоя влаштувалася на роботу, читала по місцевому радіо раз у день, перед вечором, районні вісті; мати щодня слухала ці передачі, пропускаючи повз вуха те, про що в них ішлося. Іноді Зоя й сама ходила по установах збирати матеріали для заміток про виконання планів, про внески на будівництво літаків і танків, про відсилку теплих речей фронтовикам. Поступово увійшла в потік життя важливішого, змістовнішого за те, яким жили і вона, й мати досі. Зою вже знали в Лебединому не лише тому, що вона співала гарно, що була ставна і вродлива. Якусь вищу пошану виявляли до неї: віталися з нею і районні керівники. А чоловіки, молоді й одружені, звісно ж, задивлялися на Зою, говорили про неї в своєму середовищі, називаючи її то дівчиною, то солдаткою, а то й обманутою.

На більшості фронтів, як писали тоді газети, цілими тижнями було без перемін або точилися бої місцевого значення. Збурені, підняті сили з одного й іншого боку зіткнулися й застигли, як начеб враз замерзли від страшного морозу океанські хвилі, або як ото раптом, дивись, зупиниться кінострічка, і на екрані закам'яніють високі хвилі з бризками й піною, з усім поривом до руху. Вісті надходили з фронтів непогані, наші війська й партизани завдавали ударів то там, то там, однак усім було зрозуміло, що як тільки осядуть морози, втихнуть завірюхи, завесніє, а там і просохнуть шляхи, знову розколишеться океан могутньої нищівної сили.

І хоч вірили люди в нашу кінцеву перемогу, однак не знали, куди в перші місяці весни потечуть ті хвили — на схід чи на захід.

Готування до опору визначали характер всього життя містечка Лебединого. Через його станцію один за одним ішли крикливі, нетерплячі, зав'южені поїзди. Вулицями містечка щоразу переходили колони війська. В кожному дворі чи не щодня ночували цілими групами маршовики, — вони, зігрівшись, вели нескінченні розмови про свої домівки, а спати лягали покотом, на долівках, пославши соломи, чи й так на якійсь лахманині, нічим не вкриваючись. Військових лебедяни брали на постій охоче, бо знали, що то люди чисті, невимогливі, ласкаві до господарів. Іноді через Лебедине переходили не менші колони й покликаних до армії людей з прифронтових сіл. Чорною, рухливою масою повзли вони вулицею і розтікалися по дворах. До хат набивалося їх повно, до такої тісноти, що не було де й ступити. Свої мішки вони складали під лави, біля печі цілою горою, а самі, не роздягаючись, сідали абиде, щоб швидше дати перепочинок ногам. Палили тютюн, мовчки думали кожний про своє. Вечеряли кожний біля свого клунка, і спав кожний на своєму. Хіба десь там молодші веселилися з дівчатами і починали співати так, що й на вулиці було чути.

Все це щодня, щогодини нагадувало про війну, про те, що десь там, далі на захід, є села й міста, в яких зупиняються війська, готуються до жорстоких битв. Ірині Протасівні й Зої це нагадувало про Тронова, і хоч вони вже звикли до всього цього, раптом замислювалися, запитували одна одну: що буде навесні?..

Що буде?..

Розвідувальна ескадрилья, в якій служив Дмитро, ще стояла в Лебединому. Військові у комбінезонах і мохнатих унтах так само приїздили щовечора з аеродрому на грузовику, стоячи гуртом і тримаючись один за одного. Увечері вони приходили до клубу, танцювали під баян, проводжали дівчат по занесених снігом вулицях.

Коли Зої стрічався на вулиці льотчик, у неї щоразу схвилювано билось серце, а на очі набігали сльози. Вона приглядалась до кожного, розгадуючи, чи знає той Дмитра або її, чи не скаже їй щось про нього. З часом льотчики стали їй чужими, як і вона їм. З частини їй не прислали ні повідомлення про те, що лейтенант Заярний не повернувся з бойового завдання, як то робили тоді, ні запросили, щоб сказати якісь втішні слова. Зоя зрозуміла з цього, що в частині

її ніхто не вважає за Дмитрову дружину і що їхні стосунки там ніхто не розцінив як серйозні і законні. До неї дійшло, що ніби лейтенанта Заярного осудили в полку за те, що він через неї, Зою, перевівся до розвідників, не будучи як слід підготовленим до цієї справи, що і його трагічну невдачу кладуть у вину отим усім зв'язкам з дівчиною, любові недоречній і невчасній.

Зоя глибоко переживала ті чутки, плакала на самотині, обдумуючи їх, і вже й сама в душі погоджувалася з тим, що коли б справді вона не спізналася з Дмитром, все їхнє життя склалося б інакше. Однак вона не шкодувала за тим, що вже сталося, навпаки, роздумуючи над своєю долею, вона гордилась і Дмитром, і собою, виправдовувала кожний свій крок одним і тим же: інакше, мабуть, і не могло бути, не могло! Вона ж нікого б так не покохала, нікого в світі! Побожувалася тепер лише того, що до неї зайдуть і заберуть всі Дмитрові речі і будуть розмовляти з нею різко й суворо. В такі хвилини вона раптом хапала до рук Дмитрову фотокартку, чи книжку, чи орден, притискала до грудей і довго сиділа непорушна, вся поглинута спогадами, уявними розмовами з ним... Їй малювалися якісь дивовижні зустрічі з ним — десь, колись, після війни, коли вони будуть уже старшими. А то вона йшла якимись лісами і гукала його, гукала, і він озивався до неї. Історії з книжок і фільмів оживали в її пам'яті, і на місці героїв поставав Дмитро, і вона бачила себе поряд з ним у незвичайних пригодах. Кінчалися такі спогади, мріяння, і Зоя заспокоювалась на якійсь смутній надії.

Та з часом і такі спогадання находили на неї все рідше й рідше. Зоя жила турботами своєї установи, свого містечка. Вона заховала глибше свої болі. Хто придивився б тепер до Зої, той міг би подумати, що вона зовсім забула свого Дмитра і почала друге дівування. Виступала вона на сцені в клубах, в госпіталі, їздила по селах — співала, танцювала так, що залюбуєшся нею! Серед дівчат бувши, жартувала, реготала, як усі, ходила навіть на вечірки й складчини. Але пильніше око швидко примічало, що в порівнянні з тою, якою вона була ще півроку тому, змінилася. Розмовляючи з ким-небудь, вона могла раптом замислитися, замовкнути, і тоді очі її, сірі, ясні й великі очі з чистими-чистими голубуватими білками, оповивала така задума, така туга, що аж лячно було глянути в них.

Відколи Зоя перебралася до матері, Антон не заходив до неї додому, хоч знав, що Ірина Протасівна прийняла б його за милого гостя. Досить було б йому заявитись з пляшкою вина, якого в Лебединому не продають з самої осені, прихопити консервів, цукерок, що Антон міг легко дістати через друзів-начпродів, й Ірина Протасівна погодилась би влаштувати у них і розкішну вечерю, і танці під патефон. Однак Антон, потерпівши невдачу перейти в стосунках з Зоєю бодай до колишньої фамільярності, зрозумів, що йому треба робити великий, як кажуть авіатори, другий захід.

Про Дмитра не було ніяких звісток уже близько двох місяців. Антон розумів, що в Зої все міцніше утверджувалася думка про його безслідну загибель під уламками свого літака... «Хіба ж вона не замислиться над своїм майбутнім? Хіба відштовхне того, хто виявить до неї щиру любов?» — міркував Антон. Він намагався поводити себе так, щоб нічим не нагадувати Зої про Дмитра. Він вирішив взагалі деякий час не показуватись їй на очі. З клубу йому щоразу дзвонили, просили виступити з бригадою художньої самодіяльності, однак він посилався то на свою зайнятість, а то й на хворобу.

Так він виждав певний час і справді домігся того, що Зоя розпитувала про нього в знайомих льотчиків. Це враз долетіло до Антона.

Одного вечора, коли саме віяла буйна і якась мокра метелиця, Антон, одягнувши любиму куртку на блискавках, нарешті подався до клубу: там виступав ансамбль маршової частини.

Про концерт ніде не оголошувалось, але в Лебединому добре знали цю новину, і потрапити на концерт вважалося у містечку за велике щастя.

Зою до клубу ніхто не запросив. Вона вирішила піти туди сама. Поклавши до сумочки своє посвідчення працівника редакції останніх вістей, вона, в чому була й на роботі — в краплистому, під тигра, витертому на рукавах, уже тіснуватому хутряному пальті, в старенькому синьому з білою вставкою на грудях платті, в чоботях, — пішла з дому.

Вітер кружляв сніжинки, сипав ними в обличчя. Зоя притримувала поли, затулялася сумочкою від снігу і йшла по одкиданій стежці попід тинами. Холодні краплі на щоках, просвіти у віконницях і передчуття чогось радісного нагадували їй про інші, подібні, давні вечори. Їй здавалось, що десь

за метелицею, за білою імлою є багато яскравого світла, переливаються дзвінкі голоси і лунає музика.

Зоя уявляла собі артистів, які виступатимуть сьогодні, і їй хотілося скоріше побачити їх, порівняти себе з ними.

Над вхідними дверима клубу ясніла електрична лампочка; освітлені сніжинки грайливо вихрилися навколо неї. Хлопці й дівчата юрмилися перед будинком, товпилися на ганочку; дехто кидав сніжки, жартував. При світлі й мерехтінні сніжинок обличчя всіх виглядали свіжими, гарними й веселими.

Два солдати в нових білих кожухах, валянках і сивих ушанках на стук відчиняли двері й пропускали до фойє тільки військових. Простовхуючись крізь натовп до дверей, раз у раз проходили льотчики, офіцери з госпіталю, яких уже знали майже всі лебедяни. В той короткий проміжок часу, поки бійці когось пропускали, можна було побачити, що в фойє зовсім мало людей і що там кілька пар танцюють під голосистий баян. Музика і яскраве світло в натопленому, просторому фойє бентежили дівчат, і вони аж ставали дибки, аж налягали одна на одну, аби заглянути туди.

Дехто з офіцерів шукав біля клубу свою знайому, і, побачивши її, брав під руку й проводив з собою. Інші офіцери по двоє і по троє поважно й незалежно проходили до фойє.

Зоя стояла на деякій відстані од ганку, у півтьмі, і чекала, сама не знаючи чого. Не була впевнена в тім, що її пропустять, отже, й не наважувалась протовплюватись до дверей на очах у знайомих людей, щоб потім під хлоп'ячі насмішки не проштовхуватися назад. Її щодалі дужче брав смуток, але в неї була надія побачити когось з клубних активістів і разом пройти через чорний хід по праву місцевих артистів. Та чомусь ніхто не появлявся.

Баян грав вальс. На дворі, на снігу, підлітки-хлопчиська, обхопивши одне одного за плечі, по-ведмежому вихилялись в танку і штовхали малих дівчат. Ті здіймали вереск.

Зоя вирішила спробувати пройти до дверей. Вже зробила кілька кроків, коли побачила, що з протилежного боку сюди ж наближалася Тося. Вона була в святковому, модному пальті з великим смушевим сірим коміром і в білому пуховому береті, що лежав на її кучерявому, пишному волоссі, як шапка снігу.

З Тосею Зоя не бачилась уже з тиждень. Тося була закохана в Антона і вважала основною причиною своїх нез'ясованих стосунків з ним його колишні загравання до Зої. В присутності Антона Тося тримала себе перед своєю

колишньою суперницею гордо, з підкресленим почуттям переваги. Була вона старшою від Зої на чотири роки, мала вигляд солідної, розкішної жінки, яка добре зодягалась. Зблизилися дівчата випадково, через знайомство з льотчиками. Тося нав'язалася сама в подружки гарненькій Зої, липнула до неї. Як тільки Дмитро не повернувся з польоту, вона з тривогою згадала про давні симпатії Антона до Зої. Деякий час Зої було не до подружки. Тепер вона скучала за Тосею, але та приховано цуралася її. Зоя розуміла нехитрі повороти в поведінці Тосі і про себе сміялася з неї, однак щиро бажала, щоб у неї з Антоном склалась справжня дружба, хоч мало й вірила в це. І зараз, побачивши Тосю, Зоя згадала про Антона і аж зупинилась серед натовпу: «Неначе і він з нею?»

Так, Антон, трохи відставши, уважно обтрушував рукавичкою сніг на комірі своєї куртки. Побачивши його, Зоя подумала було податися назад, щоб її зовсім не помітили в цій рухливій, запорошеній юрмі. Їй зовсім не хотілося, щоб її одну, саму, побачили тут Антон з Тосею. Та Антон вгледів її раніше, ніж вона встигла одвернутися.

— Зоя!

Тося, не обернувши голови, піднімалася по східцях на ганок, поважно несучи перед собою велику каракулеву муфту.

— Зоєнька! — тихо прошепотів Антон, підступивши до неї і сміливо беручи її під лікоть.

Перед нею, червонощокою, з сніжинками на бровах, якоюсь пахучою, усміхненою до нього, Антон подумав, що даремно він зайшов сьогодні за Тосею, що без Зої на концерт не піде.

Тося стояла на ганку і шукала поглядом, де подівся Антон.

— Ходім з нами! — Антон підхопив Зою і повів поперед себе.

Їх затримали, не пропускали. Зоя хотіла вже було піти геть, але Антон прошепотів щось солдатам на вухо, мабуть, переказав їм якийсь жарт, ті зареготали, і він провів обох.

В довгому, ще порожньому фойє мляво й якимось вимушено танцювало кілька пар, зодягнених в зимові пальта й боти. Крізь прочинені двері було видно ще зовсім безлюдну залу.

Антон потрапив у свою стихію. Поки дівчата оглядали себе у високе з каламутними плямами дзеркало, він уже познайомився і переговорив з баяністом, молодим брюнетом у військовій гімнастерці. Повертаючись до своїх дам, він вітався з усіма, декому й руку потискував, біля декого й затримувався на хвилику. В легкому, зручному одязі, став-

ний, високий, вродливий, під поглядами дівчат і жінок він почував себе, як на крилах.

Баяніст заграв танго. Домашню пластинку з цією мелодією Золя стерла до хрипоті і не могла ніколи наслухатися її. Співалося в ній не про чийсь любов, а про її власну, про її очікування й побачення в осінньому саду, і тому перші ж звуки так зворушили Зою, що її очі зволожились і стали ще яснішими.

Тосю запросив до танцю військовий з двома шпалами в петлиці. Вона повільно зняла пальто, поклала на спинку стільця і, витерши надушеною хусточкою спітнілого лоба, гордо поклала руку на його плече. Її докірливий погляд, звернений між тим на Антона, не досягнув своєї мети: лейтенант уже весь саяв від щастя танцювати з Зоєю і не зводив з неї своїх очей.

Як все-таки людині небагато треба для того, щоб вона бодай на часинку забула про те, що тільки-но засмучувало її саму, що зовсім недалеко звідси вгризлася в мерзлу землю і погуркувала лінивою артилерійською канонадою війна. Музика, чута десь, колись, при інших, радісних обставинах, нагадує про ті далекі, милі дні, вечори, зустрічі, розмови, будить глибоко заховані в серці враження тих днів. Ласкавий погляд, чиясь усмішка, чесна, тепла рука на талії і рух, плавний, ніжний чи стрімкий, бурхливий,— о, хто здатний відчувати музику, той і в найтяжчі часи звідає хвилини щасливого забуття, короткого повернення до наймиліших своєму серцю спогадів.

Антон міцно стискував руку Зої, і вона, зрідка ворущаючи пальцями, хмурила на нього свої довгі тонкі брови. На це Антон на мить стискав їх ще дужче, пробачливо усміхався і відпускав.

Сьогодні він здавався Зої особливо принадним. Ловлячи на собі й на ньому чужі погляди, вона відчувала гордість за те, що Антон і в присутності Тосі пішов танцювати з нею. Люб'язний, відданий їй кожним рухом, він на якусь часинку ніби зайняв у почуттях Зої Дмитрове місце, сповнив її душу заспокоєнням, врівноваженістю, яких вона ось уже скільки днів не знає. Дотики його ніг до її озивалися в тілі вогнем. Танцювати хотілося ще й ще, без кінця. Вона подумала, що в містечку завтра про неї плескатимуть язиками бозна-що, але це враз і забулося. Звуки танго, очі й усмішка закоханого в неї, чийсь привітний кивок, незнайомі молоді офіцери, що входили й входили і, здавалось, першою помічали її,— все це розвіювало похмуру буденність.

Баяніст перейшов на швидкий танок. Танцюристів стало ще більше. Пари завирували хуткіше. Захват веселості опанував усіма. Спільне почуття коротких, щирих радощів поійняло всіх разом.

Антон вів легко. Зоя, кружляючи, дивилась тільки на нього та зрідка шукала очима Тосю.

Біля надвірного входу почулася тупотнява, гомін.

І ось у навістіж відчинені двері почали входити ті, заради кого, власне, грав тут сьогодні баян, яскраво горіло більше ніж завжди лампочок, а в закулісних кімнатах гримувалися співаки й танцюристи.

Перші бійці оторопіло стали біля порога — їх сліпило світло, вони не осмілювались іти просто крізь людський вир. Та задні напірали, і вже в фойє оббивали, обтрушували сніг, відкашлювались. Вони заходили з мішками за спиною, касками й котелками на поясах, з чорною смагою і струпами на обморожених обличчях, молоді й літні, стрункі й зсугулені, низькорослі й високі. Баян замовк, гості поступилися до стін, а солдати йшли і йшли, наповнюючи залу.

Зоя спиралась рукою на Антонове плече, визирала через голови, намагалася побачити всіх, що проходили до зали. Кожний немолодий солдат нагадував їй батька. Вона схвилювано перебігала поглядом від одного обличчя до іншого, шукала, шукала знайомого. Їй було жаль літніх бійців, обличчя яких краяли поглиблені холодом зморшки.

Тося нарешті протовпилась до Зої і Антона.

Останніми йшли чотири дівчини, засмаглі на вітрі, натовлені, з снігом і паморозцю на шапках і на волоссі. Дівчата, здавалось, були байдужі до тих, що дивилися на них, були в такій же, як у всіх, солдатській теплій і важкій одежі — у валянках, ватяних штаних і шапках, з сумками через плече. Зоя, забувши про своє товариство, потовпилась за ними. Їй хотілося розгледіти дівчат-фронтівочок зблизька.

Антон боявся відстати од Зої, пішов за нею, Тося трималася його, хоч і пирскала та кидала на нього сердиті погляди.

Сісти довелося на підвіконнях, недалеко від сцени.

До зали зайшов генерал у сивий папасі, білому кожусі, обперезаний навхрест ремнями.

Відслонилась завіса. Генерал піднявся на сцену. Говорив, карбуючи кожну фразу, якимось поспішно, без помітних пауз. Слова й думки його промови були прості, не раз чуті присутніми, але в них ясно відчувалося, що цих людей з касками чекає фронт, де перемагають і гинуть, і що їм до фронту зовсім

не довгий шлях. В голосі генерала чулася випробувана небезпеками мужність.

Закінчив він під оплески. Сходячи зі сцени, генерал наказав бойовим тоном:

— Починати концерт!

І концерт відразу ж почався.

Поки промовляв генерал, Зоя дивилась то на нього, то на дівчат і думала: «Чому я не серед них? Чому? Я б теж змогла пройти стільки ж, як і вони пройшли. І ватяні штани одягла б, і шапку. А хто вони, ці дівчата? Кого залишили дома?» Їй прийшло несподіване рішення: підійти після всього до генерала і попросити взяти її у частину. Вона почала шукати, де сидів генерал, нагледіла його і, не зважаючи на те, що відбувалося на сцені, уже дивилась тільки на нього. Їй уявилось, як вона наблизиться до матері і скаже, що йде з ними. Нараз опам'ятавшись, Зоя поглянула на Антона, потім прихилилась до Тосі. Подруга зустріла її замріяні очі і ждала від неї якихось лагідних слів. Зоя мовчала і тільки тяжко зітхнула.

На сцену вийшли хлопці й дівчата у новенькій військовій формі, акуратно обтягнуті ремнями. Жваво і ловко повели гарячий солдатський танок під швидку музику. Зоя захопилась ними, і вже їй хотілося бути серед них.

Співачка у військовому одязі, низенька й гарна, як лялька, співала, за визначенням Антона й Тосі, не краще Зої. Це зовсім схвилювало її. Вона вже майже не слухала декламацій, не сприймала п'єски.

Антон реготався, аплодував, вигукував, як усі, і раз у раз обертався до Тосі, шепотів їй щось над вухом, поправляв наопашки надіте пальто, а думав увесь час, як би йому одкрутитись і не проводити її додому.

Перед людьми, що сидять тут і прямо звідси підуть на фронт, перед дівчатами у шапках і кожухах, Зоя відчувала себе нікчемною; її життя здавалось їй пустим, дріб'язковим, недостойним чиєїсь любові. Самовпевнена й гордовита, вона цього вечора вперше переживала розчарування в самій собі, визнавала себе нездатною на мужній вчинок, позбавленою будь-якого таланту. Ще дівчинкою вона любила розважатися перед дзеркалом, позуючи та приспівуючи, і ще тоді вона уявляла себе артисткою, знаходила схожість між собою і артистками на фотографіях. То були мрії юності, і вони посіяли зерна зрілих бажань. Зараз вона вперше зіткнулася з справжніми співачками й танцюристками, і це прояснило Зої її внутрішній зір на саму себе, показало Зої, хто вона. Її обійняв

смуток, і вже чекала, аби скоріше вийти і опинитись одній, аби нікого не бачити.

Концерт закінчився. Солдати, як по команді, встали, почали одягатися, обстібатися, зав'язувати шапки. Зоя, тієї ж миті забувши про все, стежила за дівчатами — вони робили те ж саме.

— І все-таки вушанка і коса — безглуздо! — сказала Тося, просуваючи руку в каракулеву муфту.

— Як він вибивав чечіточку! — аж прицмокнув язиком Антон.

Зоя мовчки виходила з людським потоком.

Холодне повітря бухало крізь навстіж відкриті двері, обвівало людей, і одні згадували про метелицю, інші про теплу домівку. Зоя теж подумала про те, як приємно зараз перебігти додому і лягти в постіль чи притулитися до гарячої грубки. Тут, за дверима клубу, всі її сміливі рішення раптом забулися, мрії померхли.

— Нам би такого чечіточника в бригаду! Ти уявляєш, Зоенько! — туркотів Антон, дивлячись їй у вічі. — Співи, художнє читання, баяніст і прекрасний чечіточник — ансамбль! Ідея?

— Котра за сьогоднішній вечір?

Тося не терпіла Антонових захоплень, хоч і знала, що про них він тут же забував.

Солдати шикувались в колону. Їх уже обсіпало снігом, вони тупцювали на місці, перегукувалися, поблискували вогниками цигарок.

Зоя шукала, де стали дівчата. Їх уже важко було розпізнати.

— Так-с, — протяжно сказав Антон, піднявши плечі.

Тося знала, про що він думав.

— Тобі, звичайно, треба поспішати на аеродром. Там вітер літаки перевертає.

— Без жартів, через півгодини заступлю на чергування.

Зоя і Тося одночасно попрощались з ним і розійшлися. Всі троє не вірили в щирість цього прощання.

Залишившись сама, Зоя знов подумала про те, де сьогодні заночують дівчата-бійці, потім згадала, як приємно було танцювати з Антоном, і ніби насправді відчула тихий біль на тому місці руки, вище ліктя, де Антон два рази ущипнув при виході. Вона лише тепер збагнула, що то був знак, і хутко оглянулася.

На вулиці не було нікого. Зої стало сумно. Притискаючи поли пальта, низько нахилиючись, вона пішла скоріше.

Уже біля дому Зої вчулося, що її хтось гукнув. Вона зупинилась, прислухалась. Позаду хтось біг. Не обертаючись, вгадала, хто це був.

Стояла, п'яніючи від самої думки про те, що їх ніхто зараз не бачить, що вони одні, та ніч, та сніговиця.

Він підійшов, часто віддихуючись. Од нього так і пашіло теплом.

— І ти повірила, що я пішов?

— А служба?

Його очі сяяли перед її очима, гарячі міцні руки стискали її руки.

— Я більше не можу так, Зоєнько... Я кохаю тебе, кохаю. Ти зрозумій це. Давно кохаю, з першої зустрічі. Я нічого-гісінько не хочу знати, що було в тебе з Дмитром. Ти повинна бути моєю і будеш.

— Що з тобою? Заспокойся трохи,— Зою лякав його збентежений голос.

— Я спокійний, Зоєнько, як океан в бурю. Ти повинна вислухати мене.

— Не треба... Мовчи.

— Скільки часу ми разом провели в чудові осінні вечори, а в коханні освідчуюсь тобі серед заметів.

Суєтливість і гарячковість Антона не подобались Зої. Вона рушила. Антон пішов поруч, не випускаючи руки.

Зупинились біля хвіртки. Антон взявся підняти Зої комір. Тільки наблизився до її обличчя, обхопив за шию і припав губами до її губів. Зоя мотнула головою, але не пручалась, не відштовхнула його. Антон спіймав її губи знов. Притиснув її всю до себе так, що не могла й дихнути. Чула тільки жагучі губи і часте биття його серця на своїх грудях.

Крутнула головою, вхопила повітря.

— Ант...— відштовхнула нарешті.— Люди он...

В білій імлі ночі наближались, наростали гомін, брязкіт, голоси. Щось велике, темне, як гігантська постать, насувалося і вимальовувалося з віхоли.

Повз тини, хвіртки, ганочки маршова частина по заваленій снігом вулиці пробивалася на тяжкий нічний степовий шлях.

3

На другий день Зоя прокинулась пізно. За вікном вже білів ледь підсинений тихий, хмарний ранок. Матері в кімнаті не було. На причілку хтось гупав об землю, мабуть, кололи дрова.

Заплющивши очі, Зоя обома руками потерла скроні, по-зіхнула і пригадала сон.

...В чужому, дивному місті її переслідував по темних вулицях ніколи не бачений чоловік. Вона стикалася з ним обличчям до обличчя, жахалася і знов утікала. А він гнався. Хотів убити її, погрожував зброєю і, наздогнавши, чомусь не стріляв. В місті не було живої душі, і ні в кого було просити порятунку. Вибігла на край вулиці, а там — глибокий яр, провалля... «Кинусь туди», — подумала. А коли востаннє оглянулася, на неї йшов з пістолетом у руках живий, такий, як і був, Дмитро. Вона обернулася і з криком кинулася до нього, але він не впізнав її, відхилив її руки і сказав, що шукає тут якогось свого ворога. Їй стало страшно, вона кричала, плакала, кликала, а він пішов і пішов, не оглядаючись.

Згадала вчорашнє і відчула, що горіли губи. Схопилася з ліжка і в самій коротенькій сорочці підійшла до дзеркала. Покусані, припухлі губи здавалися їй зовсім не своїми. Задули їх, потім відняла долоню, подивилася збоку.

До хати з оберемком дров увійшла Ірина Протасівна.

— Чого гримасничаєш зранку перед дзеркалом? — строго промовила вона на порозі і з гуркотом кинула до плити дрова.

Значить, мати чула буботіння, а може, й бачила їх під вікнами.

— Такий хороший концерт учора був! — весело залепетала Зоя, одягаючись.

Мати гримнула конфорками.

— Уже раз добігалась по концертах, донечко. Починаєш спочатку? Другого під вікна водиш?

Вона дивилась на дочку злими очима.

— Мамочко, не сердься, — винувато сказала Зоя. — Це Антон... Про тебе розпитував.

— Утішати вмієш, а порадувати матір у тебе нічим. Одні клопоти приносиш в дім. Убила б я тебе, прокляту! Догулялася вже до краю!

...Це вже зачіпалася інша тема. Якось на Зою напали нудоти, тепер вона просить щоразу кислого, солоного. Дочка лише здогадувалася, що це мало значити, а мати добре знала і всі дні при найменшій нагоді гиркала на дочку, дорікала їй минулим. Зоя відчула, що мати й зараз перейде до лайки і безсоромних порад, які вона не могла й вислуховувати, а тому враз умовкла і почала старанно застилати обидва ліжка, прибирати в кімнаті.

Снідали майже мовчки, тільки посудом постукували та зрідка обзивалися одна до одної короткими фразами.

Зої хотілося скоріше піти з дому, на чужі люди.

Так було й на другий день, і щодня — Зоя рано покидала дім, поспішала на роботу, хоч там їй належало бути біля одинадцятої. Коли прибігала на обід, неодмінно приносила матері то свіжу газету, то вирізки з старого ілюстрованого журналу, то якусь покупку, аби задобрити, заговорити її і не дати розгорітися її гніву. Увечері йшла в кіно, кудись на виступи чи й просто на станцію, походити по перону, подивитись на поїзди.

Антон раз на тиждень виривався з аеродрому до містечка і, де б не була вона, висліджував, підстерігав, проводив додому. Зупинялися на розі вулиці, стояли недовго й розходились. Антон читав вірші, мріяв про ансамбль та оповідав про свій Урал.

Зоя на самоті думала про нього, їй хотілося побачитись з ним; їй було приємно, коли хтось із дівчат оповідав, що бачив її з красенем-льотчиком. Коли ж він поставав перед нею, балакуний і експресивний у виявах своїх почуттів, її обіймав смуток і байдужість до всього того, про що він говорив. Дозволяючи йому проводити її додому, вона не відчувала ні справжнього бажання бути з ним, ні відчуженості до нього. Так чинила, аби не відштовхнути його, не залишитись зовсім одній, коли не було б душі, яка прагнула до неї.

ЧОРНА БОРОДА

1

Постріли в Гутці луною прокотилися по лісових селах: з вуст у вуста переказували люди, що партизани напали на гітлерівських солдатів і зайняли хутір. Від німецьких гарнізонів помчали спішні депеші, в яких навмисне перебільшувалась подія, щоб вищі штаби не скупилися охоронним і каральним підкріпленням. Нові гітлерівські накази, розклеєні на парканах, стінах, деревах, великими чорними літерами кричали: «Розстріл», «Розстріл», «Розстріл».

Полковник Торман теж відіслав депешу. Тоді, коли комендант повернувся з Білиці, його рапорт він вислухав без докірливих розпитів: комендант стояв перед ним до колін забрьоханий, із забинтованою рукою. Гортаючи розкішно

ілюстрований журнал, полковник усе-таки зиркнув кілька разів на облиті йодом кінчики пальців його руки, що стирчали з пов'язки, і наказав:

— На ніч підсилюйте пости, лейтенанте. І не забудьте, прошу, хоч сьогодні поголитися.

— Слухаю, пане полковник.

— І ще приглядайтесь до нашої челяді, набраної з сіл. Треба їх ізолювати від оточення. До речі, прачок ви теж могли б привезти сюди звідкись далі, звідки захотіли б.

— Так точно, пане полковник.

— Ідіть спочиньте. Бачу, в цьому ділі ви себе не шкодували.

Полковник рідко співчував комендантові у його собачій роботі. Лейтенант розчулено вклонився кивком голови і повернувши пальцями простріленої правої руки.

Отже, нікого не випускали з авіамістечка. Одначе Оксані вдалося в ці дні вирватися з похмурих громіздких бараків на рідне привілля.

Мабуть, Оксана важче за інших переживала становище прислужниці німецьких офіцерів, мабуть, її дужче, ніж кого, гнітили одірваність від свого села і розлука з коханим. Вона змарніла, стала дратівливою, нетерплячою. Дівчата тепер ще більше побоювались і за неї, й за себе. Їхні просьби відпустити Оксану додому успіху не мали. Тоді Оксана сама вдалася до вигадки: написала начебто рукою матері кілька слів про смерть батька. Дівчата спершу злякалися її ризикованого обману, потім приєднались до неї. Усі разом обміркували, як їм відповідати, коли запитають щось про цей лист, і під голосіння «нешасної» таки розжалобили коменданта.

На цілих три дні Оксана йшла додому. Подруги надавали їй купу доручень і гуртом провели до самих воріт, біля яких стояв озброєний вартовий. І в останню хвилину, прощаючись, дівчата благали Оксану пам'ятати про них і неодмінно повернутися.

Цілих три місяці Оксана не була вдома! Єдина дівчина у багатодітній сім'ї, вона з малих літ була за першу помічницю матері, росла хазяйновитою, трудолюбивою і більш ніж належало б у її літах заклопотаною. Книжки, які читала Оксана, будили в ній мрії, характерні для тих бурхливих років, — їй хотілося бути і льотчицею, і дослідницею полюса, і геологом. Та згодом справжнє її життя взяло верх над мріями, і воно визначило всі її бажання. Навколишній непізнаний світ, який так вабив Оксану за шкільних років, так і залишився у всій своїй чарівній красі десь за обріями, —

ото, мабуть, над ним пропливають марева у літні гарячі дні і завше манять її до себе. З часом Оксана перестала читати книжки про те, що не давалося їй уяві. Дівчина все більше й більше зросталася з близькими їй принадами, турботами простого звичайного життя і зовсім викинула з голови думки про якісь там незнайомі їй професії, якість інше, не сільське, життя. Вона закінчила дев'ять класів і стала звичайною в ряду отих дівчат, які знають всі артільні роботи, носять у весняні й осінні дні важкі чоботи, мають завжди пошерхлі руки і обвітрені обличчя і без чиїх пісень немислимі сільські вечори.

Оксана дозрівала, щоб повторити життя своєї матері з тихою, глибокою любов'ю, щастям материнства, повсякденною хатньою роботою, короткими радостями, важкою працею в полі і старістю без спочинку. Одначе раз звідані високі мрії і поривання назавжди дали їй пристрасність, а знання — сміливість; була вона настійлива, якщо не вперта, щира з людьми, може, навіть надто довірлива, була розумна і гордовита.

Оксана незчулася, як перейшла селище біля станції і опинилась на грейдерному, наїждженому шляху, що вів прямо на Білицю.

Було ще далеко до вечора, але надворі вже сутеніло. Сонце ховалося в сірих хмарах, віяв холодний, вогкий вітер, від якого гілки придорожніх дерев вкривалися крижаною памороззю. Оксана була одягнена легко: у старих хромових чоботях, у «московці» (так називають у цих краях короткий теплий жакет з коміром), у ношеній сірій вовняній хустці (тепер усі дівчата вбиралися непривабно) і в літньому платтячку. Її брови, волосся й хустку враз опушило білим інеєм, обличчя горіло від пекучого вітру. Йшла швидко, щоб до ночі встигнути додому. Тільки зрідка ставала, повертаючись за вітром, передихнути і поглянути, чи ніхто не йде, не їде. Ні, на шляху — нікого.

Йшла, думала про свій дім, про село. В пам'яті оживали милі картини буденного колгоспного життя — все в ньому було близьким, рідним, і дівчині нараз здавалося, що в Білиці вона застане все таким, як було ще недавно.

...На цій ниві якось серед дня, на рядках застав дощ. З такої хмаринки пішов, що ніхто й не сподівався. Залопотів по листках соняшників, дівчата познімали хустки, нехай намочить коси, щоб росли краще. І раптом — як загримить, як полле! Дівчата з вереском кинулися хто куди.

— Стійте! — гукнула до них Оксана. — Мати казала: під грозу не можна бігти.

Так і простояли на ниві, доки вщухло...

...Одного вечора на цьому ж шляху полільниць наздогнала артільна машина. Дівчата з реготом почали вилазити на неї, Оксані хтось подав руку і ривком підняв її з колеса. Дівчина глянула на того, з ким вона опинилася поряд. Він дивився на неї і не випускав її руки з своєї. Це був Сергій Наріжний. Вони ходили в одну школу. Сергій був на рік старший і на перервах він часто кривдив хлопців Оксаниного класу: то шапку закидав кудись, то перечіпав у коридорі. До восьмого класу Сергій не пішов, переселився до сестри на другий кінець села, і з тих пір його Оксана бачила дуже рідко. Та обоє вони не забули, як Сергій на перервах смикав Оксану за коси, а вона сердилася і штовхала його кулачками. Мабуть, саме це згадалося їй зараз, у кузові машини, бо усміхнувся до неї Сергій якось по-хлоп'ячому винувано і, не соромлячись, придержав Оксану за плече. Оксана відчула незручність цієї пози, але Сергієва рука і тепер була для неї рукою товарища по школі, і вона не осмілилась навіть поворухнути плечем. Крадькома поглянула на Сергія.

Невже це той самий Сергійко? Ті ж бистрі сіро-зеленкуваті очі, білий чуб, вигорілий спереду, маленька родимка-крапка над бровою. Як його вигнало вгору, як роздало в плечах! На ньому, як і на інших вантажниках, дорослих чоловіках, що їхали в кузові, припорошена борошном сорочка. Борошно, як пудра, вкривало і його обличчя, і міцну шию. Того вечора Сергій з'явився з хлопцями на тому кутку села, де жила Оксана.

А через кілька днів їх на зборах разом приймали до комсомолу. Потім вони знову ж такі разом ходили одержувати комсомольські квитки. По дорозі додому Сергій і натяками, й відверто просив Оксану відстати, щоб іти тільки удвох, самим. Оксана весь час трималася гурту. Сергій лютував і кидав на неї сердиті погляди...

Рідні поля... Хто, повертаючись до вас після першої розлуки, не пригадає свого дитинства, пам'ятних днів юності?

Оксана поглядом пробігала по білих, засніжених нивах, на мить затримувалась на якійсь темній цятці і знову линула до села. Все частіше поглядала на темний ліс, що визирав із-за пагорба і ген далі синів манливим розливом: там гусли сутінки і здавалося, розтікались і огортали степ, засновували далечинь димчатим присмерком. Оксана з острахом озиралась навкруги і ще більше поспішала. Але так і не встигла дістатися до села завидна.

В широкій балці з річечкою, тепер замерзлою і заваленою

снігом, біля дубняка, Оксані вчулися чоловічі голоси, — наче хтось зовсім близько розмовляв. Вона спинилась, подивилась туди, нікого не побачила, але їй від цього стало ще моторошніше. Вона майже збігла по крутому схилу на гору. Ще раз оглянувшись і — дивовижно! — побачила, як у гайку, зовсім близько шляху, раптом спалахнув вогник, ніби хтось запалив цигарку. Змигнуло полум'я й погасло. Оксана постояла, придивляючись, чи не покажеться хтось на дорозі. Нікого не було.

Перша од лісу хата — Марфи Наріжної. Так по батьковому прізвищу Марфу кличуть і тепер, хоч вона замужем за Петром Глухеньким. Наближаючись до неї, Оксана забула на часинку про те, що бачила. Влітку Оксана з Марфою на артільних коноплях працювали, плоскінь брали, часто й поряд стояли на загінці. Марфа все приглядалась до дівчини, заговорювала про те, про се. Чула від сусідів, що Сергій ходить на той край, де жила Оксана. Жінки були різного віку, а за роботою та розмовами непомітно й здружилися.

Взимку крайнє в селі подвір'я завжди завалене снігом, хата занесена під самі вікна. Оксана спинилась проти воріт — побачила б Марфу, та спитала б, як тут у селі, ще про батьків своїх, та й про нього б хоч дізналася... Не видно нікого, наче вимерли всі. О, хтось видирається по замету. Невже Марфа? Вона. Солому несе до хати.

— Добрий вечір! — гукнула Оксана з вулиці і так і стала в нерішучості: повернути до воріт чи ждати, поки та впізнає її і підійде сама.

Марфа опустила перед собою в'язку соломи. Солома трусилася до її ніг, але жінка на це не зважала. Поправила на собі хустку і, не зводячи з Оксани погляду, тихою ходою наблизилась.

— Оксана?

— Здрастуйте, Марфо!

— Здрастуй...

Голос, хода і вираз обличчя Марфи виказували смуток і пригніченість. Оксана відразу подумала, що, може, Марфа недужа, і їй стало шкода жінки.

— Ніколи не впізнала б тебе, якби не обізвалась.

— Давно бачились.

— Рідко хто повертається тепер додому, Оксано, коли беруть кого. Ходім до хати, доньку мою побачиш. Не бачила ж...

— Ой, до своїх же хочеться, серце як не випурхне.

— Раз уже в Білиці, то вважай вдома. У нас тепер теж немає спокою.

— А що таке?

— Та на вашому краю благополучно, а біля цього шляху...

Марфа поступилася з вузької, ледве протоптаної стежки, але Оксана не йшла.

— Завтра забіжу, Марфушо, завтра,— благала, припадаючи, Оксана.— Ось на галеток Надійці.

— Чи ти ж знаєш, що Сергія уже немає в Білиці?

— Сергія?! А де ж? — Оксана так і завмерла.

— Зник.

Сергій колись скаржився Оксані на домашнє життя, на Петра. Зараз дівчина подумала тільки про те, що він не змирився з Петром. «Значить, таки позбулися Сергія».

— Ходім, розкажу все,— Марфа стишила голос і озирнулася. Оксана пішла за Марфою.

Не світили каганця, сиділи зодягнені, Надійка хрумкотіла галетки. Марфа розповідала про все, як було, не крилась, сама не знаючи чому, ані з чим. Тяжко їй було на душі, жила знов сама, ні з ким цілими днями й поговорити. Петро тепер боїться ночувати вдома, ходить по родичах, по чужих людях, чоботарює. Скаржилася жінка Оксані на свою лиху долю, наставляла дівчину, як то завше роблять трохи старші, аби не поспішала з отим заміжжям та не занастала себе, як оце вона.

А тим часом у дубовому гайку, де спалахнув був необережний вогник, троє пар очей стежили за Марфиною хатою. Чоловіки перемовлялись здушеними голосами:

— Не виходила й досі?

— Ні.

— От чортова баба!

— Це на годину — не менше.

— Ні, на бабську «часиночку». Як розпустять язика, кінця не діждешся.

— Хіба на плитці щось збіжить, тоді спохватяться.

— Не видно, щоб топилося.

— Зараз Марфа затопить. У нас хата холодна.

— От би оце забратись у теплу хату до гостинної молодички. Ех, сто пудів! Тихо, тепло, на столі ковбаса, вишкварки, холодець, кров'янка, а за столом я і вона.

— Вдвох, значить, і тільки?

— Ну, гаразд, так і бути, беру і вас обох.

— Навіщо ж ми тобі, раз ви тільки вдвох? — спитав бородань.

— Як навіщо? Підкріпилися б трохи, а потім би я попросив вас зачинити двері з того боку. Сам, не бійсь, розумієш. Я до жінки не приторкався з початку війни. Живу чесно, не так, як інші.

— Що значить «чесно»? Можна чесно й тепер, у війну, і полюбити, і одружитись. Можна чесно й переночувати в солдатки.

— От-от, я якраз і мав це на увазі. Ми двох, значить, з нею залишаємось, а ви, будь ласка, чесно звільніть приміщення.

Третій, наймолодший, прихилившись до низенького дерева, далі стежив за Марфиною хатою. Це був його обов'язок. Ті двоє стояли осторонь і дивились на шлях.

Розмова ця лютила і наймолодшого, і бороданя: їхній друг, фантазер і вигадко, отак почавши її, міг довести їх обох до скаженіння: голодні були всі, як пси, а той любив у такі хвилини на язичі годинами смакувати вигаданим обідом чи розкішною випивкою.

Наймолодший сплюнув, потупав обмерзлими чобітьми, навіть трохи пробіг на місці, придержуючи автомат, що висів на грудях, і почав знову скручувати цигарку, хоч щойно кинув палити. Ті двоє, що розмовляли, теж взялися за цигарки. Ще блимнуло світло запальнички. Перш ніж прикурити, кожен поглянув один на одного. Збуджений блиск очей, одсвіти на зброї, яку всі тримали наготові, на грудях, і тиша, що чатувала їх, знов нагадали їм про важливість справи, заради якої вони тут мерзнуть.

Першим припалив той, що черкнув запальничкою. Він був вищий зростом за двох інших, у нього була густа, зовсім молода чорна борода, що відтіняла його біле, моложаве обличчя і червоні виразні губи. Потім він підніс запальничку, затуляючи її долонею, другому — широколицьому, з рудими маленькими вусами. Той, прикурюючи, плямкнув, ахнув і часто закліпав очима. Третій, наймолодший, припалив останнім: в зимовій громіздкій одежі і при тьмяному світлі він здався з виду таким же зрілим і суворим чоловіком, як і його товариші, тільки мох на його обличчі, освітленому на мить запальничкою, свідчив про його молодий вік.

Ідучи до Білиці, «хлопці» (так тепер по селах називали партизанів, або ще «наші хлопці») трохи прорахувалися: під'їхали до села, коли надворі ще не смеркло. Винуватими в цьому можна було вважати скоріше коней, аніж людей. Коні знали шлях, мабуть, пам'ятали теплу артільну стайню, і їх важко було стримати на легкій санній дорозі і з легкою

поклажею. Ще завидна партизани опинилися на краю лісу. Вирішили звернути з шляху до гайка і пождати, поки смеркне. Їхня справа вимагала темряви.

Чорнобородий знову прихилився до дубка і зосереджено кудись дивився. Товариші вже примітили, що коли він мовчав, то глибоко замислювався. Особливо вечорами. Скаже було: «Сонечко сідає»,— і замовкне, замислиться. Або коли ліс шумить — слухає, слухає, потім схилить голову, і вже думками полинув кудись. Хлопці знали, куди він лине, знали, що в нього ще живі були в пам'яті враження інших вечорів, і вже не насміхалися й не турбували його. Хіба що хто почне оповідати якусь смішну пригоду, щоб і його розвеселити.

А хто ж почне, як не Бондар...

— Оце б нам по теплому кожуху та по парі добрячих валянок, то я б і від вечері відмовився.

— І вишкварок уже не хочеш?

— Ні. Мені б оце той кожух, що був у мене.

— Коли це він у тебе був?

— Та вже давно, ще до призову в армію.

— Тю-ю, згадав!.. Хтось ходить в ньому, і нехай ходить.

— Е, мабуть, ніхто не ходить, бо ні на кого не налізе.

— Як же це так, на тебе налазив, а на іншого ні?

— Та я його сам і зіпсував. Добрячий же кожух був.

— Тринди-ринди. Ти зрозумів що-небудь, Сергію?

— Нічогоісінько. Це та сама казочка: «Ми йшли? Йшли. Кожух знайшли?..»

— Е, ні. Це, брат, кожух був справжній. Ви послухайте, тоді будете мене гудити. Прибули ми, значить, в частину, і от повели нас в лазню, на дезинфекцію. Кожушок у мене був покритий зверху матерією, схожий на пальто, ну я по неграмотності своїй взяв та й подав його у піч разом з усім своїм манаттям. Помилися ми, сидимо, ждемо одежі. Дивлюсь, хлопці з своїми безрукавками, козушками. «А де ж твій?» — питають. «Здав»,— кажу. «Куди?» — «У піч». Тут усі як зареочуть. «Чуєш,— кажуть,— як смалятиною смердить? Пішов з димом». А другий: «Ні, кожух останеться, тільки без вовни». «Нічого,— заспокоює ще хтось,— шкірянка буде, реглан значить, як у льотчиків». — «Ти ж з них хоч гроші не забудь взяти!» — каже хтось. «За що?» — питаю. «За те, що топив їм своїм кожухом». Аж ось піч відчинили. Смаленим так і пахнуло з неї. Хлопці регочуть. Я за свій кожух. Всі мацають, нюхають, а він такий з виду, як і був. «Ну,— кажуть,— значить, і вся нужа, коли була в кого, вижила».

Одягаємось. Я замість шинелі — кожуха на себе нацупив. Аж він як піджачина — куций, до пояса... Ходжу по лазні сюди-туди, останню моду показую, а хлопці аж за животи беруться. Веселилися, поки старшина не grimнув... А добряча була шуба. Коли я був у ній, дівчата переді мною падали...

Чорнобородий пирснув сміхом:

— Ой, язик же в тебе! А дивіться, здається, вийшла.

Надворі було вже темно. Партизани вийшли з засідки, на шлях.

— Давай, братко, сани,— звелів строгим голосом Дмитро.

Сергій бігом подався туди, де стояли запряжені коні. Помовчавши якийсь час, Дмитро і Бондар перекинулися кількома короткими й сухими, як постріли, фразами.

— Значить, умовились: безшумно, зашморгом.

— Іменем закону.

— Іменем Союзу Радянських...

— А на груди собачу медаль з фанерки: «Зрадник Батьківщини».

— Так.

— Ми з тобою йдемо до хати, Сергій — надворі.

— Як умовились.

Сергій виїхав на шлях. Дмитро і Бондар подалися до нього.

У вікні крайньої хати засвітився вогник. Дмитро побачив його, і йому по спині пробіг холод.

2

Сергій постукав у шибку. Марфа впізнала брата по стуку. Вона метнулася до вікна, але нікого не побачила. Двері ще не були взяті на засув, і Дмитро, поторгавши їх, першим увійшов у сіни. Марфа в темряві наштотхнула на людей.

— Ой, хто тут?

— Свої, Марфо, свої,— обізвався Сергій.

Марфа діткнулась рукою до холодного заліза автомата, і по її тілу пробіг дріж. Увійшовши в хату, жінка зі страхом в очах дивилася на незнайомого чорнобородого чоловіка, на зброю.

— Боже мій, хоч би дитина не бачила вас...— прошепотіла вона, заступаючи Надійку, що сиділа на теплій лежанці.

Хлопці швидко зняли зброю.

— Здрастуй! — Сергій якось по-чужому потряс Марфину руку і кинувся до Надійки.

Дівчатко зраділо вигукувало його ім'я і простягало до Сергія свої рученята.

— Добрий вечір ще раз,— привітався Дмитро, усміхаючись в коротенькі густі вуса.

— Дмитро? — Марфа ласкаво і якось злякано глянула в його чорні, усміхнені очі.— Роздягайтеся ж...— припросила по паузі і почала похাপливо завішувати вікна.

— Не турбуйся, Марфо... Ми...— і Сергій зам'явся. Марфа застигла в напіврусі. Її очі, повні тривоги, дивилися на брата гнівно.— Ми незабаром підемо.

— Як же це, зайти до сестри і не присісти в хаті? Голодні ж, мабуть... Роздягайтесь.

— Якщо й перекусимо, то хіба нашвидку. Ви не ображайтесь,— сказав Дмитро і теж підійшов до дівчинки.

Хапаючись, брязкаючи посудом, Марфа готувала вечерю. Відчувала, що їй треба запитати, звідки вони і як добулися сюди, та не наважувалась. І Сергій, і Дмитро при зброї здавалися їй майже чужими. Події, що відбувалися у її хаті і в Гутці, усвідомлювала Марфа, розмежували її з братом і Дмитром, зробили їх зовсім різними. З думки Марфи не йшов Петро, їй ніби вчувалися сказані ним в той пам'ятний день зрадливі слова. Вона в душі уже змирилася з Петровим вчинком, поділяла його і зараз почувала себе винуватою перед братом і Дмитром. Намагалася тільки розгадати, знають вони що чи ні. Та звідки їм довідатись? Вибігала в сні, лазила до погребів, і кожного разу, повертаючись до хати, злякано помічала гостей. Ні, по всьому видно, що Сергій нічого не знає про вчинок Петра. Марфа зібралася з духом і починала в думках осуджувати брата. Як він посмів прийти до неї, обвішаний зброєю, та ще й привести з собою інших? Побачить хтось — тоді хоч утікай з Білиці. Не промине це Карабабиних очей і вух, не промине...

Розмірковуючи так, Марфа осміліла. Не буде вона мовчати! Подасть, як годиться, на стіл, а потім все викаже братові. Пішов по такій стежці, то йди, куди веде тебе твоя воля, а моєї сім'ї не губи.

Увійшовши в хату, Марфа помітила, що без неї про щось розмовляли, а при ній ураз замовкли.

— Сідайте, хлопці. Поїсте, що є,— Марфа поставила на стіл миски.

Дмитро й Сергій, стоячи, просто руками, без виделок, узялися до сала і квашеної капусти.

— Отак ніколи? — Марфа допитливо глянула на Сергія, потім перевела погляд на Дмитра.

Сергій одвів свої неспокійні очі і в замішанні тернув масною п'ятірнею по прямому, білявому волоссі, що звисало на брови.

— Ми заїхали не в гості,— вгамувавши трохи голод, сказав він.— Ти повинна допомогти нам в одному ділі.

— Я?

— Ти.

Надійка щось діставала на столі, перекинула порожню склянку, і вона покотилася. Впавши на табуретку, склянка з брязкотом розбилася.

Усі замовкли.

— Партизани вирішили відплатити кому слід за Гутку! — суворо й тихо сказав Дмитро.— Оце і все діло, Марфо. Ви, звичайно, здогадуєтесь, хто вказав гітлерівцям на наш слід.

— У кого ж ще повернеться язик на таку підлість, як не в Карабаби,— підхопив Сергій.

«Не знають... Про Петра... нічого не знають»,— думала Марфа і вже зовсім полегшено зітхнула.

— Нам треба довідатися, чи він зараз дома. Ви поміркуйте, Марфо, як це зробити,— промовив Дмитро.— У нас ще надворі є товариш. Я підміню його.

Дмитро вийшов з хати. Коли його кроки затихли, Марфа подивилася на Сергія і, змітаючи долонею крихти зі скатерті,— цей рух був просто механічний,— заговорила проникливо, задумливо й сумно:

— Що ти наробив, брате? До чого ти доведеш нас? Сестру замучили через тебе, а тепер нас хочеш зігнати на той світ. Куди ти встраїв, Сергію, куди всунув свою голову? Петро через тебе дома не ночує, по чужих селах переховується, і мені, мабуть, доведеться з дитиною покидати свою хату. З автомата отого проклятого все почалося. До чого він доведе тебе і нас? До могили...

Сергій стояв, мов приголомшений. Все, що він робив досі для того, щоб потрапити в партизани, вважав він за чесну, благородну справу, і так, як Марфа, ще ніхто не оцінював його вчинків. Він взагалі у всьому діяв тільки так, як веліла йому совість, честь, його власні уподобання. Своїх вчинків юнак майже ніколи не узгоджував з поглядами інших людей, він не бажав і слухати того, що кажуть про нього. З малих літ Сергій виростав самотнім, шкільні роки провів у сестри, яку ніколи не слухав, і майже все своє свідоме життя завжди діяв так, як сам того жадав. Боротьба з окупантами, сповнена небезпек і ризику, увійшла в його життя так само стихійно, за самою природою його переконань і свідомості. Ця боротьба була тепер його святиною, усім його життям.

Від кого, від кого, а від Марфи він аж ніяк не чекав осуду його дій. І хоч сестра нині дивилась на нього вже крізь сльози, Сергієві зовсім не було її жалко. Він досі не вмів заперечувати в будь-чому старшим за себе, бо не знаходив відповідних думок і слів. У таких випадках він тільки махав рукою і йшов геть. Пробувши в партизанському загоні деякий час, Сергій перемінився — він почував тепер не тільки свої переконання, а силу боронити їх.

— Значить, і ти вже ненавидиш мене? Чорт спокусив мене зайти сюди! — Сергій скипів, обличчя його почервоніло. Він заметався поглядом по хаті, відшукуючи, де поклав шапку й рукавиці. — Що ми задумали — зробимо й без тебе. Я вже бачу, що й ти під Петрову дудку танцюєш. Вам аби тепло в хаті та повно в бодні, а більше нічого й бачити не хочете. Не тільки німців — Карабаби вже злякалися, руки піднімаєте перед ними. Я, Марфо, не буду таким, як ти бажаєш. Я — партизан, чуєш, партизан!

— Будь ким хочеш, я тобі не мати й не голова над тобою, тільки ж на мене зглянься! — сказала Марфа. — Інші ради своїх рідних додому пробиваються, щоб укупі пережити лихоліття, а ти сам біду накликаєш на свою хату.

— Хто це пробився додому? — Сергій обернувся вже на порозі.

— Оксана тільки що заходила — вирвалася з аеродрому. Заради батьків зробила це та й заради тебе, дурня. Якби я знала, що ти заявишся додому з такими товаришами, я б тебе похвалила перед такою дівчиною? Слова доброго не сказала б, хоч ти мені й брат. Через тебе не буде життя ні мені, ні їй, ні її батькам. Подумати ж страшно: привів ватагу у своє село розправу чинити, щоб завтра ж налетіла сюди ціла хмара німців. Вони тут усе зрівняють з землею! І сліду од Білиці не залишать. Хіба вам спинатися проти отакої сили їхньої? Армія прийде — вона й скаже їм своє слово. Не мінився ото на обличчі, не кусай губів, а їдь чи йди з-перед моїх очей, щоб я тебе не бачила й не чула. Он чвалає уже хтось. Горенько ж моє, у двір та з двору снують. Тільки підгледіти комусь — і пропали ми навіки.

Схопивши автомат, Сергій вискочив з хати. Марфа подивилась йому вслід сухими, злими очима.

Вона так і стояла посеред хати, під лампою, що висіла на сволиці, — освітлена згори, з тінями на обличчі і гнівним блиском в очах. Була готова сказати те ж саме, що сказала братові, й тому, хто увійде в хату. Нехай знають,

що не їй з малою дитиною бути в них помічницею. Вона просить, ба навіть вимагає від них спокою.

Однак у хату ніхто не входив.

— Ходім назад,— Сергій грудьми перепинив у сінях Бондаря.

— А що трапилось?

— Нічого. Пішли!

Дмитро виступив із-за коней назустріч Сергієві.

— Що таке?

— Та нічого,— гукнув Сергій, минаючи Дмитра.

— Чого кип'ятишся?

Сергій стояв біля саней і мовчав.

— Дмитре, нам треба поки що відмовитись від свого наміру.

— Кажі по-людськи, що трапилось? — У Дмитровому голосі бринів наказ.

— Марфа нічого дізнаватись не буде, от що! Вилаяла мене й за те, що заїхали до неї. Боїться розправи. І Петра чогось немає дома... Мені не все тут зрозуміло. І потім... потім ще... Моя дівчина працювала на аеродромі, там, у них, її відпустили на кілька днів, вона не збирається повертатися туди. Тут усі знають про наші стосунки. Її першу схоплять завтра. Щоб не було, як з Марією...

Тихо підійшов Бондар, слухав.

— На аеродромі, кажеш, працювала? — гарячим шепотом спитав Дмитро.

— Там десь.

— Так це ж чудово! — одним видихом, пристрасно вигукнув Дмитро.— Чорт з ним, з Дискантом, нехай ще поспіває трохи, від розплати не втече. Ми повинні зараз же побачитися з цією дівчиною.— Він згріб за груди Сергія і Бондаря, притягнув їх до себе.— Слухайте, давайте ублагаємо її, щоб повернулася на аеродром. Ви розумієте, що значить своя людина в такому гніздищі? Та коли ми все знатимемо про нього, однієї темної ночі ми такий банкет влаштуємо отим хвалькуватим асам, що й Шевченкові гайдамаки нам позаздрили б! Ну, кумекаєш, Сергію? — Дмитро у захваті струсонув юнака.

Сергій мовчав. Дмитрів запальний голос немов не проникав до його слуху. В думках він був десь біля Оксани. Вона немов стояла перед ним, усміхалась і запитувала: «І ти хочеш, щоб я знову пішла з села, щоб ми ще довго-довго не бачилися з тобою?.. Щоб я ризикувала своїм життям?» Йому так хотілося бачити Оксану, почути її голос!

Та тут же уява блискавично намалювала нічний напад на аеродром... Палали дерев'яні бараки, вибухали охоплені полум'ям літаки, падали на сніг підкошені кулями гітлерівці.

— Поїхали! — він зітхнув і розпочливо махнув рукою.

— Бісові душі! Самі і чарку випили, і нажерлися, а мені під ложечкою ссе,— пробурмотів Бондар, лягаючи на сани.

— Зараз поїси,— сказав Сергій, не обернувшись до нього.

Коні швидко мчали по найждженому шляху, що ледь помітно слався сірою смужкою по устеленій свіжим снігом вулиці. Було ще рано, але село вже спало: хіба де зрідка у вікні жевріло несміливе світло. Сергій дивився на хати, пригадував хлопців і дівчат. Який-небудь яскравий спомин на мить осявав його душу, та й знов ставало тривожно. Сергій силкувався пригадати когось з Оксаниних подруг, кого б можна було попросити викликати її, і ніяк не міг зібратись з думками. «Оксана...— вертілося в голові,— Оксана...» Його про щось розпитував Дмитро, він відповідав і забував про те, що сказав. Над ним підсміювався Бондар, штовхаючи кулаком у спину, але Сергія зовсім не діяли його колючки. «Нащо я сказав йому про Оксану? — раптом запитав себе Сергій і з острахом подивився на Дмитра.— Хіба ми такі близькі, щоб іти до неї з таким дорученням? Хіба вона погодиться на це?.. Нащо я везу їх до неї?..» В ці хвилини Сергій, мабуть, вперше пробував глибше осмислити свої дії.

Тяжкою була йому ця дорога на інший край села, яку не раз сховає у місячні ночі з піснями. Досі Сергій цілком, без найменших сумнівів підкорявся Дмитровій твердій волі, бо любив його, як рідного брата, перед іншими гордився близькістю до нього і ніколи не вникав думкою в те, що радив, що наказував Дмитро. Правильно робить Дмитро чи ні — таке запитання в Сергія не виникало ніколи. А ось тепер Сергій з острахом поглядав на Дмитра, він аж побоювався його: «Чому він такий вимогливий? Нащо йому втягати в небезпечні справи Оксану? Хіба не можна обійтись без цього?»

Сергій раптом усвідомив, що його вчинки, над якими він ніскільки не замислювався і які приносили йому вдовolenня і навіть насолоду відваги, уже є і ще будуть чиймись стражданнями. Так, він має бути обачнішим, розсудливішим.

Замислився Сергій... Уперше в житті замислився юнак над тим, що він робить.

А село тим часом кінчалось. Дмитро й Бондар незрозуміло поглядали на принишклого Сергія.

— Куди ж ми їдемо?

— Знаю куди. І за селом завжди можна знайти ще одну-дві хати.

І справді, проїхавши вулицю, вони незабаром натрапили на кілька довгих будівель.

Сергій зупинив коней.

— Бригадний двір,— таємниче сказав він.— Зараз тут одні конюхи.

— Ти певний, що нам не доведеться драпати звідси пішки? — сонливо спитав Бондар.

— Ніяких запевнень не даю. Я обіцяв, що в мене дома тебе нагодують смаженим салом, а ти якраз і залишився голодним. Тут повинен бути мій дядько. Якщо ми натрапимо на нього, більше нам нічого й бажати.

— Довго не затримуйся,— порадив Дмитро, беручи з Сергієвих рук віжки.

Вітер доносив теплий дух стайні, і коні бентежно тупцювалися на місці, нетерпляче сіпали віжки. Було темно, холодно й тоскно. Бондар лежав у напівдрімоті. Дмитро вслухався, ждав, думав.

Ідея напасти на аеродром захопила Дмитра, як у шкільні роки захоплювала військова юнацька гра. Він уже продумав її до подробиць. У практичні розрахунки — коли і як нанести перший удар (Дмитро у всьому ще виходив із загального знання аеродрому) — раз у раз вривалися особисті міркування й емоції. Він уже переживав шалену радість тих хвилин, коли гранати полетять у вікна барака, де сплять гітлерівські льотчики, коли від запалювальних куль спалахуватимуть літаки. Дмитрові уявлялось, як він сам зіткнеться в темряві з якимсь асом, можливо, з тим самим, що спокійно й методично розстрілював його літак у повітрі, і розправиться з ним зі всією безпощадністю. Від однієї цієї думки у Дмитра стискалися кулаки і до голови приливала кров.

Дмитро добре усвідомлював, що для такої операції потрібні перш за все дані про охоронні пости, розпорядок, розташування служб на аеродромі і ще десятки інших. Ніхто з партизанів цього добути не зможе.

Оксана... Оксана... Це ім'я звучало для Дмитра як надія, як сама перемога. Вона, лише вона дістане все потрібне загонові. Тільки б переконати її. Тільки б не забути порадити їй, на що слід поглянути, що примітити, як переказати.

Чому так довго не чути Сергія?

Почулися кроки. Дмитро штовхнув Бондаря.

— Ідуть.

— Аж утрьох, чи що?

Сергій повернувся з двома конюхами, літніми чоловіками. Вітаючись, вони подали міцні шорсткі руки і боязко зазирнули в обличчя партизанам. Один з них мовчки взяв коней і повів у ворота, другий мовчки пішов поряд з Сергієм попереду. Дмитро й Бондар ішли за ними. Втоптана стежка лежала понад посадкою.

Сергій дядько не раз відправляв продукти в Гутчанський ліс, не раз виручав партизанів. І цієї ночі він послужив своїм хлопцям, як міг. У його хаті Сергій і Дмитро зустрілися з Оксаною, а Бондар цілком наситив свій голодний шлунок.

Розмовляли допізна. Оксана несподівано швидко погодилася з пропозицією партизанів. Коли вийшли з хати і Дмитро та Бондар подалися за кінями, Сергій обняв Оксану і тільки доторкнувся до її тремтливих губів, відразу й відхилився, немов боявся, що його побачать. Ще не встигли нічого сказати одне одному, як хлопці появилися з саньми. Ішли слідом.

Було вже за північ. Надворі стало ще темніше. Обличчя лоскотали різкі невидимі сніжинки. Коні йшли з села неохоче, раз у раз спотикалися та мотали головами.

Почався ліс. Просвіт шляху ледве позначався. Шуміли дерева, на всіх налягала дрімота. Бондар уткнувся головою в запашне сіно. Дмитро лежав, спершись на лікоть. Сергій мовчки сидів спереду, боком до коней, затуляючись од вітру.

Деся уже за лісовими хуторами, через кілька годин набридливої їзди, Сергій раптом нахилився до Дмитра, спитав:

— А ти вночі літав?

— Доводилось.

— Прямо отак, у хмарах?

— Ні, за хмарами.

— Значить, там і зараз небо чисте? От би колись полетіти! Тут ніч, а там зорі... а на сході вже, дивись, світає.

Помовчали, Сергій промовив:

— Коли все буде гаразд, ми заберемо Оксану в загін?

— Обов'язково.

Коні бігли самі по шляшку, що вів до табору.

3

Дмитро залишився в загоні свідомо, з певних міркувань: йому треба обжитися, обвикнутись на окупованій землі. Бондар цілком схвалив це і теж пристав до думки піти з табору,

коли по річках спадуть води і всякий гайок зможе стати для них притулком і схованкою.

При кожній нагоді Дмитро з Бондарем разом виїздили на розвідку та на дрібні операції. Дмитро зі всією серйозністю ставився до кожного доручення командира, а між тим стерлися його перші невтішні враження про діяльність загону. Він тепер зрозумів, що найменша диверсія проти гітлерівських військ вимагає від командира загону старанної підготовки, врахування всіх обставин, осмисленого ризику, а від бійців, від усіх бійців — беззавітної відваги. Хутірський загін, знов і знов переконувався він, живе пасивно, діє боязливо через те, що відірваний від населення. Дмитро шукав нових зв'язків, рвався на виїзди, брався за всі завдання так гаряче, що інші часом аж підсміювались над ним. Та після того, як він побував з товаришами у Білиці, думка про напад на аеродром стала для нього змістом всього життя. Дмитро відкрився з нею перед усім загonom. Партизани добре знали розташування ямпільського аеродрому, не один з них проїздив повз нього, бачив, як злітали довгі, присадкуваті та головаті літаки з хрестами на фюзеляжах. Напад на аеродром, міркували всі, буде найдошкульнішим, що можна завдати німцям. Ця думка пожвавила, підняла бойовий дух партизанів, і вони заговорили про виступ, як про щось уже твердо вирішене.

Дмитро, Бондар і Сергій, повернувшись з Білиці, виклали свій план Кумові. Зводився він до того, що, залучаючи надійних людей та нападаючи дрібними групами на обози й транспортні противника, загін мусить безперервно поповнюватися бійцями й зброєю. Навесні зміцнілими силами вдарити по аеродрому і цим назавжди покінчити з «осідлістю». Треба пересунутися на північ, де базуються великі партизанські загони, з'єднатися з ними. Дмитро і Бондар в бесіді так палко обстоювали цей план, що Кум не наважився при них сказати щось проти нього.

— Подумаю, подумаю... Давайте сюди, що ви там нама лювали.

Залишившись один, Кум повертів у руках схему аеродрому і тому, що він добре знав усі ямпільські землі, і яри, й дороги, то зібгав її в жменю і кинув до плитки.

Кумова думка в ці дні працювала у зовсім іншому напрямку. Він знав, що лейтенант підбурює партизанів діяти, але був переконаний, що без нього, командира, самоправно ніхто не наважиться затівати щось більше, ніж робилося, і що найгарячіші голови охолоджуються, коли їм обіцяти

підтримку, підхвалювати їх, а на ділі не робити так, як вони того хочуть.

Дозволяючи Дмитрові їздити на розвідку по селах, Кум таїв надію, що Дмитро таки наткнеться на німецьку засаду і попаде в таку історію, що коли не загине, то оганьбиться, і тоді він, Кум, розвіє отой ореол хоробристості й безстрашності і присадить його. Якщо ж цього не станеться і лейтенант згрупується з іншими і почне втручатися в справи загону в більший, ніж йому належить, мірі, Кум знайде в собі рішучість попросити льотчика мандрувати далі в обраному напрямку.

А тим часом не тільки присутність лейтенанта впливала на пожвавлення життя загону і зміну в поглядах багатьох хутірських партизанів. Чутки про наступ радянських військ під Москвою і на півдні, в районі Ростова, хоч і з великим запізненням, а доповзли й до Гутчанського лісу. Люди, відірвані від Великої землі, не знали розмаху, наслідків наступу — їх глибоко зворушив сам факт зламу сумної тенденції воєнних дій всього першого півріччя війни, сам доказ того, що наша армія міцна і здатна на щось несподіване і жадане, велике й грізне. Добра звістка промовляла перш за все до патріотичних почуттів і громадської совісті людей. Під впливом цих почуттів не один з тих чоловіків, які опинилися на окупованій території, замислився над тим, чи по правді він тут досі жив, чи зробив він хоч що-небудь для перемоги над ворогом.

Отож пробілися до Гутчанського лісу теплі звістки, а з ними прийшли і веселіші думки, а тут і весною повіяло: почали танути сніги, небо зацвіло блакиттю, запахло проталинами, відм'яклою корою. Усім почало здаватися, що найважча і найстрашніша воєнна зима вже минула і що навесні і влітку має статися злам на нашу користь, що так, як йшлося на фронтах досі, далі не буде!

Тепле проміння сонця пригрівало в спину, в обличчя, парувала земля на галявинах, заяскріли сліпучі зблиски на струмках, почувлися перші голоси лісових пташок — і пробудилися в людей і спомини дитинства, і радощі весняної праці, і свіжі сили. З тими звістками, з підмовлянням Дмитра й Бондаря, з лункою лісовою весною розправилися крила відчуття всієї землі нашої, і до багатьох хутірських партизанів прийшли думки про тих друзів і товаришів, які десь на далеких фронтах щодня йдуть на смерть. І потягло майже всіх на простори, до іншого, міцнішого й дужчого товариства, під провід справжнього бойового ватажка.

Гнат Заєць не встигав доносити Кумові про неспокійні розмови в землянках.

Одного вечора, вже пізенько, він забіг до землянки командира так, як гуляв,— з балалайкою в руках, захеканий і переполоханий.

Кум саме повернувся з обходу постів — сидів біля лампи у заболочених до колін чоботях, у білій спідній сорочці, їв холодну свинину з хлібом і пришивав гудзики до парусиного плаща.

Швидко зачинивши за собою двері, Заєць прислухався, чи його ніхто не висліджував. Кум випустив з рук роботу, не вийнявши устромленої голки.

— Що таке?

— Даниле Івановичу, своїми вухами чув... щоб я з цього місця не встав... Бондар і лейтенант задумали проти вас якийсь паскудство.

У Кума тіпнулася повіка.

— Уже щось померещилось...

— Своїми вухами чув, Даниле Івановичу,— Заєць поведив сірими, банькатими очима, наче остерігався удару по голові.— Сиджу я, значить, біля коней, бринькаю, і ще хлопці зі мною. Аж дивлюсь — хтось шмиг до Кузьмича. Я награю собі, підспівую. Ще прокрався хтось, і туди ж... А біля мене сидить Шевцов. Я бринькаю, наче нічого не помічаю. Коли це Шевцов підвівся, пом'явся трохи, пішов, начеб так собі, а тоді шуг за тими двома. Думаю: «Випивкою пахне». Сергій, мабуть, привіз од своїх. Поклав я коням сіна, підождав, поки розійшлися люди, і — туди. І на східці не ступив, а чути було до єдиного слова.

— Про що ж вони розмовляли? — плащ зсунувся з колін, упав на чоботи. Кум і не поворухнувся, щоб підібрати.

— Заярний ораторствував. Зберемо, каже, комуністів і комсомольців, і нехай Кум,— цебто ви, Даниле Івановичу,— звіт дає, чого ми дарма небо коптимо. А Бондар тут як крикне: «І свою резолюцію проведемо!»

— Резолюцію чи революцію!

— Ні, резолюцію.

— Ну, далі, далі...

— А далі хтось тихенько каже: «Зняти треба Кума». Цебто вас, Даниле Івановичу, вас зняти. «Хіба,— каже,— ми неправомочні? Не дозволимо,— каже,— партію за спину єдиноначальника ставити». Тут Кузьмич, здається, обіззався.

Він, він, бо розкашлявся враз. «Збори загону,— каже,— скликайте, на кін нехай виходить командир, а ми скажемо, що йому носити — булаву чи ополоник. Мені в помічники,— каже,— таких командирів...» І тут я почув, як хтось підходить до землянки. Спустився на один східець, притулювся до стіни, серце як не вискочить, а той насвистує, походить собі. Віддалився він, я зразу ж сюди, до вас. Так що вони й зараз ще там. От конспірація!

Кум скопився. Плащ жужмом кинув на плиту.

— Я йому покажу збори!

— Вони вже давно шушуються між собою... Тільки мене не підпускають.

— Не базікай по-пустому! Хто там ще був — не впізнав? Заєць закліпав очима.

— Хто? Більше нікого. А може, Сергій. Був, був Сергій обов'язково, тільки мовчав.

— Марш до коней! Сірий уже стає на ногу?

— Стає. Я ще скажу: ви не вірте, Даниле Івановичу, що вони Карабабу не взяли з воєнної хитрості. Це вони набрекали вам. Ота дівчина, Оксана, я ж її знаю, як облуплену, то племінниця Карабаби, а Сергій влип у неї. От і пожаліли її дядечка. Погуляли собі, зговорилися, коли ще приїхати, і гайда назад. А тут — «нова розвідниця, аеродром». Хитрий Сергій, та не дуже. Коня взяв з артілі і не одвів. Люди кажуть: «Як повернеться додому — судити будемо».

— Досить... Записку передав?

— Передав.

— Коли віднесе? Що говорив?

— Дівчиною пошле на цьому тижні. Млин, каже, справляю, той, що ми спалили... Німці наган до грудей приставляти.

Кум похапцем одягався. Заєць чогось очікував.

— Вечеряв? — здогадливо спитав Кум.

— Ні.

— Вечеряй... Там, у баклазі.

Заєць спритно відгвинтив баклажку, налив кухоль самогонки, випив одним духом і, вхопивши шматок свинини й хліба, вийшов.

Узявши в руки парабелум у дерев'яній кобурі, Кум перекинув через плече легкий ремінець. Пальці скакали по гудзиках чорної ситцевої косоворотки і не потрапляли на петельки.

«Я йому покажу збори...» — шепотів він сам собі. Гарячково уявляв, як тихо підійде до землянки, зненацька від-

чинить двері і питає: «Ну, про що радитеся?» Потім покличе партизанів і при них викриє змовників. А завтра збере увесь загін і вижене Заярного як дезорганізатора. Так, вижене!

Думки його клубочились, підштовхували одна одну, план виникав за планом, намір за наміром. Він пригадував усе, що робив лейтенант за півторамісячне перебування в загоні, і майже в кожному його вчинку знаходив щось обурливе, що тепер говорило проти нього. Та дивно: чим більше Кум думав про те, що йому слід робити зараз, як діяти, тим дужче опановувала ним невпевненість у своїх силах. Він уже не вірив, що доведе відкриту сутичку до кінця і переможе в ній. Його лякали можливі ускладнення, несподівані повороти справи, яких він не міг передбачити. Йому б зараз порадитися з ким-небудь, заручитися би підтримкою та просто з кимсь вдертися б на цю підлу раду! Однак з ким же? Всі, хто просиджує з ним вечори за чаркою, хто запобігає перед ним, підлабузнюється та нашіптує про когось, сміливі й завзяті лише з ним, один на один. В гурті ж, у великій гострій розмові вони мовчать, огинаються... «Так що ж, я попущу на-смішникам і легкобитам? — раптом спитав сам себе Кум. — Кому партія доручила загін — мені чи отим забродам? Не вистояли в поєдинках і опинилися тут, як тріски на хвилях... Мені, мені, а не їм! Вони будуть робити так, як захочу я, що накажу я».

Цей поворот у думках зміцнив дух Кума. Якось посмикуючись, з почуттям образи й обурення на душі він вийшов надвір.

У темряві ясніло віконце землянки-кухні, що стояла трохи осторонь, і сліпило очі. Кум раз у раз перечіплявся через пеньки й купи нерозталого снігу. Це підсилило його жалість до самого себе: «Так завжди оддячують ті, кого підтримаєш в лиху годину, кого врятовуєш від загибелі. Двох бійців утратили через нього... Спотикайся серед ночі... Бороду та вуса відпустив і гадає, що він герой і тільки він розумний... А в тилу б він залишився, коли сюди повзла страшна орда? Хто його знає. Тепер, як ми одбили у німців собі місце, багато вас знайдеться охочих до нашої слави примазатись. Партизан — це те ж саме військове звання, і його треба, хлопці, заслужити... Аби за що його не присвоюють».

На дверях землянки-кухні давно хтось нашкрывав гвіздом слово «кахве», але ця назва до неї не пристала. Часто замість слова «кухня», «їдальня» просто говорили: «Пора до Кузьмича». Біолог тут днював і ночував. На залізній плитці,

що стояла вздовж однієї стіни, він готував для всіх їжу. Їли партизани на двох столах, с'як-так збитих з дощок. В одному з ящиків Кузьмич зберігав дорогі йому знахідки — екземпляри рідкісних рослин, зібраних у лісі на Сумщині, і на тому ж ящику, підстилаючи сіна, спав.

У Кузьмича нерідко засиджувалися допізна люди. Розмовляли, пригадували, дискутували, аж поки не помічали, що старий поглядав на свою постіль. Тут же ночував, на іншому примості, Гнат Заєць: так поведлося з першого дня, щоб йому було ближче до коней (він завжди їздив разом з Кумом), так тривало й понині. Сьогодні до Кузьмича, за попередньою домовленістю, зайшли комуністи — Заярний і Шевцов, комсомольці Бондар і Сергій. Кума не запросили. Справа в тому, що Кум, теж член партії, ніколи й ніде не звертався до комуністів і комсомольців як до провідної частини колективу. Він сам ні разу не говорив про свою приналежність до партії, і складалось таке враження, що він не надавав цьому ніякого значення й щодо інших. Дмитро зрозумів це в перші тижні свого перебування в загоні. Після того як він остаточно переконався, що Кум ні під впливом розмови з ним і Бондарем, ні під впливом всього колективу не збирається відмовлятися від своїх поглядів на плани найближчого часу, Дмитро повів розмову з комуністами про створення партійно-комсомольської групи, на що всі дружно погодилися. Цього вечора, вже не дуже й криючись, зібралися, щоб поговорити про поведінку комуніста-командира перед тим, як оголосити про існування такої організації.

Кум з розгону штовхнув двері, і вони відчинились. В густому тютюновому диму, при світлі блимачка, біля столу сиділи Дмитро, Бондар, Шевцов, Сергій. Кузьмич, примостившись на своєму ящику, щось записував у блокнот. По тому, як спокійно зустріли появу командира, Кум зрозумів, що тут уже відбулося щось значуще і загрозливе для нього. Мов струм, пронизали його вагання й страх. Та коли він зіткнувся з похмурим, навіть суворим Дмитровим поглядом, відчув цілий вибух нестримної ненависті до нього.

— Без мене, значить... Конспірація, значить... — показав він повільно.

Кузьмич затиснув у жменю олівця, сполохано позирав то на одного, то на іншого. Дмитро ждав, що буде далі.

— Встати! — рявкнув на весь гучний голос Кум. — Хто я вам — командир чи ні?

Всі, крім Дмитра, повільно підвелися.

— Справа в тому...— обіззався Дмитро.

— Встати! — крикнув Кум, і всі помітили, як люта білість розлилась по його обличчю, а він повів рукою кудись за спину.

Дмитро встав. Кум підійшов до нього, пригинаючись, ніби крадучись.

— Отак мені давно треба було з тобою балакати. Соціал-демократію розводиш?.. Не вчитуєш, значить, нічого людського. Тебе врятували, за тебе кров проливали, жертви понесли, а ти ще й недовольний. Командир тобі негодний. Зборів захотілося, щоб скинути його, затоптати, ето дело, іншого, а самому вилізти вгору. Я даю согласіє на збори! А тільки побачимо, кому вони, ето дело, боком вилізуть. Побачимо!

Кузьмич пожевклими пальцями вхопився за скроню.

— Давайте побачимо,— густим грудним голосом промовив Дмитро.— У нас, товаришу командир, йдуть збори партійно-комсомольської групи, яку ми тільки що створили. Ви входите до неї, і прошу вас бути присутнім. Сідайте, товариші.

Кума вдарило в піт, як після швидкої ходи. Що ж йому робити далі? Чому ж він не обміркував цього?

Для того, щоб когось за щось пробрати, Кум неодмінно закликав до своєї землянки. І зараз він подумав був припинити збори і повести з собою Дмитра до землянки. Але той, зміркував Кум, міг і не піти. Отож Кум ще обвів усіх погрозовим поглядом, який, до речі, уже не справляв ніякого враження навіть на Кузьмича, і, круто обернувшись до дверей, сказав:

— Наказую всім іти за мною!

Коли його спина зникла у дверях, Дмитро встав і промовив, якось виділяючи кожне слово паузами:

— Що ж, підемо, товариші... Збори вважаємо не закінченими.

Кузьмич тремтливими пальцями згорнув папери. Коли всі вийшли мовчки, він три рази дмухнув на коптилку, доки погасив її.

Була глибока туманна ніч. Десь близько, в ярах, лунко шуміла весняна повінь.

А тим часом минала зима. Вона нічого не вирішила, не прояснила, як нічого не розв'язала тоді в житті майже кожної людини, хіба що в тієї, що лежала нині в землі. Так, це була зима тяжка й люта, вона тільки ускладнювала події. На душі ставало легше, проте, від того лише, що вона минала, що повернуло на весну — пору тепла і світлих надій.

Ось уже й заграли по балках та ярах води, і запарувала земля біля порогів, і протопталися перші стежки попід тинами.

Прийшла пора, коли молодим не сиділося вдома, а хотілося на сонце, на простір, хотілося і після праці натомити себе грою, біганиною, жартами.

В один з таких теплих місячних вечорів, коли на просохлих доріжках і в парку було людно й весело, над Лебединим загули літаки. Вдарили зенітки. Спалахи гарматних залпів затьмарили небо. Дим поліз по вулицях. Гуркіт війни навис над містечком.

Літаки, певно, зробили один захід, щоб прицілитись, приглянутись, де стоять зенітки. Гул затих, стрілянина припинилась. А за кілька хвилин раптом нахлинуло з височини ревіння моторів, і тієї ж миті засвітили бомби.

Один за одним випалили в небо страшні вибухи.

Мов скло під ударом заліза, розбився на дрібні шматочки спокій степового задонського містечка. Запалали його будиночки, встала над ним заграва... Ревли безугавно літаки, гули, грюкаючи на вирвах, автомашини, никали люди, то там, то там здіймався плач, зойки, невгамовно гавкали налякані собаки.

Вранці сонце не впізнало Лебединоного.

Того ж дня з містечка почали виїздити люди. Сигналом до цього стало перебезування авіаційної частини. Всі знали, що льотчики просувалися ближче до фронту, але ж вони покидали квартири свого постю, залишали містечко, і жителі сприйняли це як поганий знак. Першими повалили на станцію з вузлами й малечю евакуйовані, хто вже скуштував життя у прифронтовій зоні. За ними рушило й місцеве населення.

Надходив вечір, такий же, як і вчора, тихий, лагідний, місячний, а люди лякалися його. Одні поспішали на поїзд, щоб виїхати звідси зовсім, інші йшли на ближчі хутори хоч би

переночувати. Благодатна тиша і місячне сяйво тепер в'язалися у свідомості людей з страхіттями бомбардування, і, хто міг, той покидав містечко бодай на ніч.

В той же день, саме над захід сонця, проти будинку Тронових зупинилась вантажна автомашина. Поверх ящиків, скатів і чемоданів сиділо кілька чоловік. Коли з кабіни вискочив Антон, вони, жартуючи, подали йому кілька порад, як найскоріше попрощатися з коханкою.

— Затримаєшся — покинемо.

— Йому гірше буде... З такою пампушечкою!

— Нехай на дорогу чогось кріпкенького дасть, Антошо!

— Він для себе не допроситься ласощів, не то що для всіх чогось там!

Чоловіки реготали.

2

Зоя і мати вкладали до старого дощаного ящика одягу, домашні речі — лагодилися винести найцінніше до ями. Дочка й мати були заклопотані роботою і в першу мить не впізнали Антона.

— Я до вас на одну хвилинку. Добрий вечір вам! — він потиснув обом руки і в замішанні зупинився серед безладно розкиданих, розставлених повсюди речей. Зоя почервоніла, бо здогадувалась, що Антон говоритиме щось до неї, а Ірина Протасівна здивовано зиркала то на дочку, то на Антона і приязно усміхалась.

— Ірино Протасівно! — декламаційно виголосив Антон. — Біля вашого дому на мене чекає машина, я виїжджаю з Лебединого... І, можливо, назавжди...

Ірина Протасівна здогадалась, про що йтиме мова далі, і теж зніяковіла.

— Я йшов до вас з наміром просити Зою їхати зі мною... цебто з нашою частиною. Але у вашій кімнаті, перед вами, я не осмілюсь говорити вам про це. Ви не дозволите їй покинути вас.

— Нікуди вона без мене не поїде з Лебединого, — сказала Ірина Протасівна, ще дужче зніяковівши перед палким поглядом Антона, бо цієї миті їй згадалось становище Зої і те, що вона, мати, ще недавно лагодилася якшвидше віддати дочку за когось іншого.

— Зоя служила б у нашій частині, я б усе влаштував так, що... Ви мене знаєте, Ірино Протасівно. Ваша воля, звичайно, сильніша мого бажання. Але я кохаю вашу дочку і кажу

вам про це, як матері. Я б хотів, щоб вона вважала мене своїм чоловіком. Я ніколи не забуду її, ваш дім, вашу родину... — його голос тремтів від неспірного глибокого почуття. Його очі блищали зворушенням.

Мати поглянула на Зою, помітила, як зайнялось рожевим полум'ям її вухо, що визирало з-під волосся, і знову подумала про її становище. Ірині Протасівні стало жаль дочки — вона стояла перед нею, така схожа на дівчинку в пустотливій провині, але мати ніби відчувала, як та задихалась, як билось її серце.

Зоя згорала від сорому. Вона стояла, схиливши голову. Антон між тим дивився на її круглу голівку, рожеві щоки, білу шию і переживав справжні муки любовної розлуки. В цій хвилині безмовності він уже відчував, що йому категорично відказано словами матері і мовчанкою Зої. Він далі не міг бути перед ними й хвилинки, але так, чужим, у нього теж не було сили вийти. Він тремтячими руками розгорнув поли своєї куртки, дістав зі спідньої кишені товстий зошит і, подаючи його Зої, сказав уже впевненіше і так само зворушливо:

— Зосенько, ось мій щоденник. В ньому — вся моя душа і... моя уральська адреса. Бережи — ми з тобою ще зустрінемось. Я назавжди запам'ятаю ваш дім. Як доведеться вам їхати на схід — їдьте прямо в моє село.

Розмова вже втрачала драматичний тон; сигнал машини за вікном був дуже вчасним. Антон якось артистично, красивим жестом руки обійняв Зою, яка так і стояла перед ящиком, не змінивши пози, чмокнув її у щоку, тоді, переступивши купу одежі на ряднині, похапцем приторкнувся губами до скроні Ірини Протасівни і, вкрай знищений їхньою холодністю, вибіг з кімнати.

Зоя не встигла взути щось на ноги, аби вийти за ним. Вона тільки підступила до вікна і помахала рукою машині, наповненій людьми.

Машина зникла за поворотом.

Зоя і мати почали далі перебирати і вкладати речі. Натикаючись на щось Дмитрове, Зоя заціпеніло, мовчки розглядала все, доки мати не визвірилась на неї.

— Чого ти окам'яніла? Дура набита...

Свою і Дмитрову одежу Зоя намагалась примощувати в окремий чемодан.

Ірина Протасівна по цих хвилинах стала жвавішою, розговорилась. Вона довго і пристрасно вихваляла Антона.

Другої ночі Лебедине бомбардували ще дужче. Тронови до ранку просиділи в сховищі, скоцюрбившись у земляній

щілині. Зоя вирішила, що вранці покине своє містечко, свій дім, що поїде, куди бачать очі, аби не чути виття бомб. Тієї страшної ночі вона відчула, що буде матір'ю.

Вранці вона пішла востаннє попрощатись з Лебединим. Проходячи повз халупину годинникаря, Зоя почула, як її хтось гукнув. Оглянулась — її підкликав до себе горбун. Зоя підійшла до нього.

Майстерня була напівзавалена, вікно вирване з рамою, бляшаний годинник-вивіска валявся біля дверей.

Горбун виждав, доки Зоя підступила зовсім близько.

— Ти, як не помиляюсь, Тронова будеш? — пильно подивився на неї горбун своїми чорними, немигливими очима.

— Так, — відповіла Зоя.

— Я тебе пам'ятаю ще першокласницею. Чув я, чув і про твого вірного. Не соромся, не треба. Я завжди любувався вами, коли ви проходили повз моє вікно. Тепер, бач, і мою будку шарпонуло... Я хочу зробити тобі приємність. Ходім зо мною до цієї руїни, дочко.

Зоя насторожено і недовірливо пішла слідом за ним. Стеля хатини осипалась. Стіл, сейфік, стільці, дерев'яні футляри годинників, що висіли поперекошувані на стіні, валялися на долівці, — все було напівпривалене глиною.

Горбун відкрив сейфік, вийняв звідти великий круглий годинник, сколихнув його, приклав до вуха і, подаючи його Зої, сказав:

— Я прийняв цей годинник від лейтенанта, твого чоловіка. Тепер відремонтувати його неможливо, а після війни він ще послужить чимало. Його механізм вартий того, щоб зберегти. Візьми, дочко.

— Я нічого про це не знала... Ви не помиляєтесь? — завагалась Зоя.

— О, моя пам'ять дозволяла мені брати відразу тридцять годинників різних фірм від незнайомих мені людей. У твого льотчика були добрі й розумні очі. Я пам'ятаю його і не хочу бути перед ним винним. Нехай тобі цей годинник принесе щастя.

На очі Зої набігли сльози.

Вийшовши з хатини, вона не пам'ятала, куди попрямувала далі. На вулиці то там, то там стирчали уламки зруйнованих, згорілих будинків. Тримаючи в руці годинник, Зоя думала про Дмитра, згадувала ті дні, коли вони вдвох блукали тут вечорами.

Ішла й ішла в степ, розмовляла сама з собою, клялася сама перед собою...

«Народжу дитя, де б не довелося жити, і ждатиму, скільки б не довелося ждати... Потім розшукуватиму по всій країні, по всьому світі. Доки своїми очима не побачу його могили... Доки не покажу її своїй дитині...»

Того дня німецькі війська розпочали наступ у цьому районі. Лебедине за кілька годин стало прифронтовим населеним пунктом.

Зоя умовляла матір разом їхати за Волгу. Ірина Протасівна відмовилась. Посперечалися до сварки, до ридання, і Зоя серед ночі пішла з дому. На платформі товарного поїзда, вночі, серед таких, як і сама, з одним чемоданом, у легкому старенькому пальті, без шматка хліба поїхала на схід тяжким шляхом, який уже проклали тисячі й тисячі евакуйованих.

ПОСТРІЛ СЕРЕД НОЧІ

1

Четверту годину Сергій стоїть на посту, і нікому його підмінити. Та хіба тільки його? Є пост і при в'їзді в табір, за лозами й очеретами. І того ніхто не змінив у належний час. І в землянках не топиться, і коні ненаповані стоять. Коли Сергій проходить біля них, коні повертають за ним голови, неспокійно побрязкуючи цепками.

У розхристаному кожущку, в шапці набакир, у намоклих чоботях, з автоматом у руках Сергій проходить по сухій втоптаній стежці понад землянками, далі звертає до коней, що чорніють на відстані в сутінках, потім знову повертається. Зупинившись, він виразно чує, як шумить і клекотить в яру вода.

Коли б там, далі, не стояв ще один вартовий, Сергій надовше затримувався б тут, але від самої думки, що там, у глухомані, є людина, яка вдивляється, вслухується в ніч, Сергія обіймає спокій, і він кожного разу затримується на краю втоптанієї стежки лише настільки, щоб подумати про вартового, послухати, як шумить вода, і на часинку помріяти про Білицю, Оксану...

Але тільки на часинку. Його манить назад, до тієї землянки, де четверту годину гудуть збори. Сергій не має права застоюватись біля відчинених навстіж дверей, з яких, наче з підземелля, бухає червонясте світло, перемішане з тютюновим димом. Голосна, збуджена розмова не стихає ні на

мить. Наближаючись сюди, Сергій забуває про все і ловить кожне слово, сказане там. Він пов'язує почуте з тим, що чув хвилин десять тому, і йому іноді не терпиться самому злитися з натовпом біля входу в землянку і докинути й своє слово. Та й тут, біля землянки, він бачить перш за все смужку втоптаной стежки, на яку падає світло з віконця, і проходить далі, сповнений туги, тривоги і бурхливих передчуттів.

Суперечки в тісній землянці близькі йому і по-своєму зрозумілі.

— Ми з вами зібралися тогда, когда, как нікогда, стоїть перед нами питання дисципліни в нашому загоні...

Кум уже охрип, виступає він, здається, втретє. Сергієві нецікаво слухати його. Ще недавно юнак стояв перед командиром загону з завмиранням серця, задивлявся на нього, як на героя, любив його, гордився з його доручень, а тепер він чомусь здається Сергієві смішним. Кум смішно ходить, смішно говорить. А чому він не схвалив пропозиції напасти на аеродром? Тоді Сергій на нього дуже обурився за це. Він просто зненавидів Кума. Лише боявся признатися в цьому кому-небудь. Коли Сергій чув, як хтось із старших жорстоко картав Кума, йому було його жалко; десь в глибині душі юнака ще жила прихильність до нього, до того, хто довго володів його уявою, думами, однак образ командира вже цілком заступив Дмитро.

— Ха-ха! — посміхнувся Сергій. — «Тогда, когда, как нікогда». — Повільно пройшов далі. «Зараз усе вирішиться», — подумав.

Вчора партгруппа ухвалила послухати звіт командира на зборах загону з однією метою: якщо він не відмовиться від своєї «лежачої тактики», поставити на командира когось іншого.

Ось уже Сергій повертається назад. У землянці хрипить той же голос.

— Заярний штовхає вас, товариші, на боротьбу маневрову, щоб, значить, сьогодні тут, завтра там. Ми ж з практики бачимо, що для цього у нас ще не созріли умови, повторяю — не созріли. Я, ето дело, заявляю авторитетно. Заярний сьогодні в загоні, а завтра він пішов до фронту чи й на горище кудись, нам, ето дело, невідомо, а хутірський загін на моїй персональній відповідальності перед партією. І я заявляю авторитетно: ми нікуди не підемо з свого району. У нас німці не безчинствують, і ми, ето дело, выполняем свою функцію.

— Не безчинствують, тільки хлібець потихеньку вивозять...

- І дівчат виловлюють та до Німеччини запроторюють...
- Замовкни! Мало там галасу без тебе.

Це сказав хтось з тих, що стояли в дверях. Сергій спохватився і пішов далі. Знову тихо довкола. Тільки шумить і шумить вода... «Це ж і коло Білиці річка вийшла з берегів, може, й місток затопила,— думає Сергій.— Ні пройти, ні проїхати. Не скоро спадуть снігові води. Не скоро збутися й тому, що передбачали Дмитро й Бондар, не скоро. Якби Дмитра поставили командиром, все пішло б швидше. Ого! Тоді б...»

Сергій енергійно обертається і жвавіше, ніж досі, крокує до землянок. Йому уявляється якийсь грандіозний бій, він бачить себе серед вибухів і полум'я... Ось він біжить вперед і стріляє, стріляє. Йому справді стало жарко, ніби хвиля гарячого повітря раптом обвіяла його. Тепер йому здалося, що в землянці уже відбулося найважливіше, сподіване, а він ще не знає про це. Сергій майже бігцем поспішає почути — що там...

— Йти на чолі колективу людей — значить жити для них. Саме для них, тому що вони віддають себе великій меті. Ви, товаришу Кум, пробачте за прямоту, не йдете на чолі загону, а одсиджуєтеся в затишному закутку з підлою думкою: зберегти себе, тихенько прожити, поки інші гинуть за нашу справу, за наш народ.

Сергій наліг комусь на плечі, слухав, наче в спразі пив холодну воду.

— Ви ж самі сказали своїм вірним друзям у хвилину відвертості, що в цій війні старайся зберегти самого себе, а про народ не турбуйся: він, мовляв, ніде не подінеться і тебе не затулить від кулі. Ну, товариші, якщо б усі виходили з такої філософії, то де б уже були сьогодні нападники? А сидіти місяцями в лісі і об'їдати села, обороняючи тільки самих себе, хіба ж це не кумівська філософія на ділі: «Ви мене не чіпайте, і я вас не займу»?..

— Вірно кажеш!

— Пали далі!

— Та коли б наші льотчики знали,— продовжував запально Дмитро,— що цілий взвод радянських бійців живе собі тихо-мирно в лісі поряд з гітлерівським аеродромом і ніби й не чує його, не бачить...

— Вони б жехнули нас!

— Пустили б пілюльку прицільно.

— І варто! — підхопив Дмитро.— Ви, товаришу Кум, говорите, що великі операції проти окупантів нам не під силу.

Та, звичайно ж, якщо не збільшити наш загін. З часом ми так розледачіємо, що будемо просити селян, щоб і дров нам привезли, і борщу наварили. А чому ви не хочете приймати до загону надійних людей? Ми сьогодні зустріли під лісом одного чоловіка, отам, біля обгорілого танка, ви знаєте. Чоловік відкручував гайки, вибивав гвинти — млин ремонтує в Білиці, чи що.

Сергій ступив на один східець нижче. Невже Дмитро розповідатиме про всю цю історію? Вони сьогодні втрюх, Шевцов був третій, ходили по узлісся і натрапили на незнайомого. Він справді щось клепає біля танка. Дмитро підкликає його і гарненько присоромив та й пристрахав його за те, що він, здоровий, відсиджується дома. Той злякався і виказав усе, що мав за душею. Виявляється, він приходив до хутірського загону і просив узяти його, а командир по-дружньому порадив йому не покидати дім. Кум підговорив того чоловіка бути зв'язковим між ним і його сім'єю, яка мешкає в сусідньому районі. Дмитро не повірив цьому і ще й прикрикнув на нього за те, що він такою брехнею викручується. Тоді той дістав з кишені лист-трикутничок і сказав, що цей папірець може підтвердити, що він говорить правду. Дмитро взяв з його рук листа і не втерпів — прочитав уголос. Кумів стиль пізнати було неважко. Вожак хутірських партизанів повідомляв свою дружину, що в загоні появились підбурювачі проти нього, Кума, і що коли далі так буде, він незабаром зовсім покине табір. Ждять його... Дмитро згорнув листа і поклав до кишені. Невідомий почав благати повернути його. Дмитро запитав, де він живе, і запевнив, що йому не слід боятися, що його захистять, коли буде треба. І ось тепер Дмитро розповідає про це партизанам. Невже й листа читає? Так, уже читає. Слухають — ніхто й не поворухнеться. Дмитро на хвилинку примовк, потім при такій же тиші якимсь новим, мужнім голосом промовив:

— Я знаю, товариші, що серед нас є прихильники лінії нашого командира. Можливо, й після цього листа вони захищатимуть її. Але я комуніст і кажу зі всією партійною прямою: на політичній мові такі люди, як наш командир, мають лише одне ім'я: зрадники!

Сергій з острахом поступився назад, угору. Йому здалося, що він дуже давно стоїть тут. Дмитрові слова, пристрасні й суворі, нагадали і йому про обов'язок. Він встиг зробити лише кілька кроків, як позад нього глухо вибухнув постріл. Сергій якось механічно схопив напереваги автомат і присів. Довкола було, як і раніше, тихо. В землянці здійснювся галас.

Сергій метнувся туди. Назустріч вибігали люди.

— Рішити його на місці!

— Пропустіть Кузьмича!

— На свого підняв руку, недолюдок!

Сергієві похололо в грудях. «Невже Кум?.. Невже Дмитра?» Він пропхався у двері. Постаті згрудилися біля столу. Хтось тяжко стогнав. Сергій протовпився до кола. Дмитро лежав на ослонах. Партизани схилялися над ним. Обличчя в Дмитра було бліде, сухими губами він жадібно ковтав повітря і запаленим поглядом метався по закурений стелі, по людях, немов чогось шукав і не міг знайти. Сергій підступив ще ближче і побачив раптом, що в Дмитра на грудях і на всьому правому плечі гімнастерка була мокра, чорна. Сергій відчув, як йому горло здушив жаль.

— Отак учать нас, простаків,— сказав хтось поряд з ним.

— Тепер і ми когось навчимо,— відразу відповів йому інший голос.

Сергій обернувся на той голос і побачив Бондаря.

Дмитра взяли кілька пар рук, перенесли до теплої стіни. Випростаний, він здавався огряднішим і більшим. Блідість обличчя разуче підкреслювалась смоляно-чорною бородою і вусами.

Піднесли ближче каганець, присвічуючи Кузьмичеві. Дмитро кліпнув очима і почав дихати ще частіше.

— Постороніться, дайте більше повітря,— сказав Кузьмич, розстібаючи закривавлену на грудях лейтенанта гімнастерку.

Відчинили двері — війнуло свіжістю.

— Сергійку... Олексю... Ви тут?

Оголені широкі груди, вкриті дрібними волосинками, високо здіймалися і падали. Кров збігала з рани десь під руку.

— Дмитре! — скрикнув Сергій і враз затиснув рукою собі рота, очі, все обличчя. Заридав так, що увесь тіпнувся, мов у лихоманці.

Нагнувся і відійшов. Піднявся по східцях угору.

«Як же це так, як? — пекла думка.— За віщо?»

Хтось повз нього пробіг до землянки. Сергій рушив по стежці. В пітьмі востузився гурт партизанів.

— Куди його?

— На місці! Куди ж...

— Браточки, хлопці, у мене ж дітки... Увійдіть в їх положення.

— Стріляй гада!

— Браточі!..

— Не падай, я нерви твої перевіряю. Самосудом партизани не розправляються.

— Ми тобі відпустимо кулю законну.

Хтось узяв із рук Сергія автомат і промовив:

— Іди спать.

Сергій стояв, схилившись до стовбура береста. У нього шуміло в голові і стріляло у вухах.

«І ми когось навчимо»,— чи знову хтось повторив, чи Сергієві вчулося. Він стрепенувся, нараз осягнув думкою все, що відбувалося навкруг нього, і рішучою ходою пішов до землянки.

Там було ще тісніше. Дмитро, забинтований, укритий шинеллю, зовсім білий на обличчі, лежав з непорушними очима. В ногах стояли стоптани, забрюхані унти. Халява одного з них була роздерта. Бондар тримав у руках лейтенантів партизний квиток і якусь фотокартку.

Дмитро поворухнув головою, звів погляд на Бондаря.

— Пече мені в грудях, хлопці...

Кузьмич нахилився над ним:

— Заспокойся. Потерпи трохи.

До землянки зайшло ще кілька чоловік.

— Де ви його? — спитав їх Бондар.

— Зв'язали руки... Під вартою стоїть.

— Розстріляти його! — гримнув один з тих, що увійшли.

— Ні, хлопці, ні,— озвався Дмитро.— В кого немає сили в словах... той хапається за зброю. Нехай своєю кров'ю спокутує... В бій пошліть. Пече мені, братики... До лікаря б мене, в село...

Пригнічені, безмовні стояли партизани.

— Кого ми на командира, товариші? — спитав після паузи Бондар. Ніхто не відповідав.

— Берися ти,— сказав Шевцов скорботним голосом.

— Давай команду, Олексю!

— Довіряємо тобі.

У Бондаря збіглося над очима бугрувате надбрів'я. Він тернув рукою лоба і не наважувався підвести очей на всіх присутніх, що дивилися на нього.

— Я що ж... хіба при вашій дружній згоді, товариші. Я б, звичайно, по-новому все. Як уявляється мені.

— Хто за те, щоб Олекса Бондар однині був командиром нашого загону, прошу, голосуйте,— звернувся Шевцов.

Піднесли руки. Надворі протяжно заіржав кінь. Це було так несподівано, що якусь мить ніхто не зронив ні звука, не поворухнувся. Про щось зовсім інше, далеке від того,

що оточувало зараз усіх, нагадало іржання голодного коня. Навіть Дмитро повів своїми кволими, важкими очима на двері, наче ждав чийогось приходу.

— Я підкоряюсь вашій волі,— промовив Бондар тихо й похмуро.— Клянусь бути безпощадним до німецьких окупантів і зрадників нашої Батьківщини. Більше нічого вам не скажу. Слухайте мій наказ. Наріжний Сергій, Шевцов Василь і Кузьмич — вам негайно вирушити з пораненим до найближчого села... Зараз, уночі... Де в тебе тут близько є родичі, Сергію?

Дмитро застогнав і судорожно випростався, закинувши назад голову.

— Криги б мені на груди, криги...

— Іди запрягай коні! — звелів Бондар Сергієві.

Той стояв біля порога, думав, як провезти Дмитра і до кого.

— Запрягай коней, Сергійку,— лагідно промовив Бондар, наблизившись до юнака.— Куди є шлях, кого добре знаєш, туди й пробирайтеся.

Сергій глянув своїми бистрими очима у темні, непроникні, мов ніч, Бондареві очі. По іскорках у них, по насупленому надбрів'ю вгадав, як багато сили й мужності таїться в цій людині, і сам пройнявся його енергією.

Бондар поклав Сергієві на плече руку:

— Іди.

Сергій бігом подався по східцях.

Шевцов направився йти за ним, але Бондар перепинив його на дверях.

— Що ми з цим падлюкою?..— прошепотів над самим вухом Бондар, ловлячи погляд Шевцова.

— Рішити прилюдно, і все! — рубонув рукою Шевцов, дивлячись з-під білих брів сухими палаючими очима.

Той одвів свої очі вбік, опустив голову. Дмитро застогнав знову. Бондар поглянув на нього і метнув погляд собі під ноги.

— Рішить — це остання міра... Людина ж, батько, чоловік... Вірно? І хто в свого... Розумієш?

— Він стріляв по всіх нас, а ми всі — у нього! — голос Шевцова кипів гнівом, аж зривався.

— Розпекли його дуже. Одумається він — покається.

— Правдою, а не брехнею дойняли. А там дивися сам, тепер ти командир.

Шевцов рішуче пішов далі. Бондар повільно піднявся по східцях за ним.

Надворі стояла густа, просякнута сирим, аж липким туманом, темрява. Втупивши в неї погляд, Бондар слухав, як хлопці виводили, погукуючи, коней, як ті лунко чавкали в багнюці копитами. А за цими близькими звуками десь далі стіною вставав невмовкний шум весняної повені.

ДАЛЕКА СТОРОНА

1

Ешелон з евакуйованими надовго застряв на степовому привольському полустанку. Змучені, дратівливі, зодягнені в усе зимове люди набігались, вгамувались, сидять у вагонах. Все жінки, діти — бояться, щоб не відстати.

Зранку тут пройшов дощ, одначе земля на полустанку вже суха — навіть калюжі розбили, рознесли за ногами. Насмічено, куди не поглянь.

Біля лавок невеличкого станційного базарчика жодної людини, все продане й куплене за кілька хвилин з галасливими спірками.

Зоя встигла захопити десяток печених картоплин. Примостилась біля дверей на своєму насидженому місці, обідала. Лушпиння викидала вниз, на рейки. Печена картопля смачно пахла, нагадувала про дім. Що там нині? Де мати? Невже залишилась у німців? Їхали б отак разом, як інші їдуть цілими родинками. Ось і тут уже можна було б зупинитися й жити. Дерев'яні хати ясніють вікнами на сонці, діти граються по дворах... У білих хустках і блискучих ботах ходять жінки. Яке все миле, коли не чути пострілів і вибухів!.. Та їй одній і тут буде важко. Де ж їй зупинитися? Як вона сама житиме у такому становищі?

Суха картопля застряла в горлі. По щоці потекла краплина. Зоя крізь сльози глянула на перон. Прямо перед вагоном стояла дівчинка. Здається, в неї Зоя купила картоплю. Щупленька, у материних черевиках на босу ногу, з кошиком у руках. Вона, певно, дивилася на Зою, бо, стрівшись поглядом, зніяковіла, повела очима набік і почала погойдувати кошиком.

В кутку вагона сварилися. Писклявий, сердитий голос навідав на молодий, несміливий.

— На дитину не схиляйся, дівчула!.. Якби яка, постояла б трохи, а воно б хоч разок розправило ніжки. Сидиш, як опудало незрушне.

— А ви не ображайте... Ви мені, може, теж нагадуєте щось бридливіше, та я ж не кажу вам.

— Авжеж, я не така, як ти, здорова! Виносиш трьох, як я, полиняєш. Були колись і ми такими.

Вмішувався третій голос — добродійний тенорок:

— Територіальний конфлікт. Розсудить їх там, хто ближче.

— На окопи б вас обох.

Тонкий голос радів:

— От, от, їм там і місце! У нашому селищі всім таким дали лопати і — марш!

При таких розмовах Зоя нахилила голову, ховала очі. Коли б зараз не притихли, вона б вийшла з вагона. Отож і дівчинка на рейках розглядала її з подивом, наче питала тими оченятами цікавими: «А чому ти їдеш звідти, куди вчора повезли мою сестру? Я ж тобі і картоплі відразу подала через голови, бо в мене така, як ти, сестра, а тепер її немає вдома».

Зоя знову спіймала на собі погляд дівчинки. На цей раз вона усміхнулася, поправила в кошику ганчірку і пішла вздовж ешелону.

Зоя прибрала свої харчі, всілася зручніше, задумалася над тим, що надало їй рішучості залишити матір, повело її в далекий край. Дитятко! Воно виправдовувало всі її вчинки. Знову відчула, як у животі різко ворухнулося, і ледве перехопила хвильне «ой». Очі їй розширилися і засяяли, немов вона несподівано побачила перед собою щось яскраве. Вона озирнулася, щоб переконатися, чи сусіди не помітили того, що тільки-но відбулося з нею, і схилялась до стінки вагона. Відчувала в собі тепле, маленьке живе тільце, намагалась уявити його. «Дитятко моє», — і ждала ще, ждала його поруху. Ні, заспокоїлося.

Зоя отямилась від цього заглиблення в саму себе, коли прокричав паровоз і смикнув вагони.

День і ніч ешелон мчав на схід. За приволзькими степами почалися гори, похмурі, круті, голі, горбаті, з містами й селищами в долинах, хатинами на схилах. Потім знову слалась безкрая рівнина. День і ніч Зоя сиділа на тому ж місці біля дверей, кутаючись у теплу хустку. Терпили ноги, і тоді хоч трохи пересовувала ними, рухала одними пальцями, розтирала їх руками. Вночі засинала, схилювшись на когось. На-ставав день — дивилася на все, що пропливало і пропливало перед очима. Вже нічого не сприймала, хіба там щось незвичайне або чого досі не бачила: гайок серед степу, людина в дивному казахському одязі. Була переповнена вражен-

нями, стомлена ними і сидінням, все тіло нило, просило руху. Ставало нестерпно! Тоді знову поверталася до неї думка про дитинку, і геть покидали всі інші відчуття й мислі. Уява летіла кудись вперед, у невідомі краї, до села, захованого серед казахських степів.

«Моє дитятко» — цим починались і закінчувались всі її роздуми. На чому б не затримувався її погляд, про що б не мислила, згадувала про нього, і гаряча, солодка млість сповнювала її душу. Серед ночі, прокидаючись від чийогось поштовху, вигуку, гуркоту вагонів, згадувала насамперед про дитинку. Вдень задивлялася на мальовничий краєвид і згадувала ж про неї.

Лише одна думка гнала з її душі ніжний, тихий настрій — як їй бути там, на станції, зовсім близько від Вишнівки. Їхати у Дмитрове село чи, може, в сусіднє? Признаватися батькам чи, може, не казати про це нікому, приховати свою таємницю і жити самій, ждучи, надіючись, дослухаючись до кожно́ї звістки, що йтиме до двору Заярних?

А поїзд наближався й наближався до станції, на якій треба було сходити. Зоя почала збиратися. Супутники здивувались.

— Куди це ти, дівчино?

— Скоро зйду.

— О, а казала — з нами до самої Алма-Ати.

— Родичі є в цих краях...

— Родичі? І мовчить. Може, й нам би там?..

— Десь далеко од станції. Якщо хочете...

Зої стало шкода розлучатися з тим, хто тиснув клунками на її ноги, визвірявся на неї тільки за те, що вона молода.

Доки паровоз брав воду, стояла на пероні. Гукнув гудок — поїзд рушив, і вона злякалась того, що залишилась одна. Поїзд було довго видно на плоскій рівнині, ось уже тільки мріє димок...

Стояла одна посеред колій. Потім взяла свій чемодан і рішуче підійшла до відчинених дверей станційної кімнати. Звідти пахло тютюновим димом і гасом. Чоловік у червоному виношеному кашкеті одняв од вуха телефонну трубку.

— Що вам?

Зоя зніяковіла.

— Скажіть, будь ласка, як доїхати до Вишнівки?

— До Вишнівки? — Чоловік з цікавістю оглянув постать Зої. — Он тим прямим шляхом. Може, на елеваторі підвода трапиться.

Зоя відійшла і спинилась, вагаючись, чи йти до елеватора, чи зараз податися пішки. Почула якийсь тихий мелодійний

дзвін, оглянулась. Над нею висів великий, начищений, стародавнього зразка, перонний дзвінок, схожий на той, який бачила на станції в Лебединому. Зої було приємно дивитися на нього. Вітер розгойдував мотузку, злегка торкав нею чутливу мідь, і дзвінок озивався слабеньким гудінням, немов розповідав про щось сумне, давнє, тільки йому самому відоме. В тому гудінні вчувалася якась журлива пісня.

Зоя пройшлася по сухому, посипаному галькою перону, потім, не шукаючи стежки, ступила в грузький розкислий чорнозем, попрямувала до шляху, що слався в степ, на Вишнівку.

Назустріч їй бігли швидкі великі сонячні плями і густі тіні високих, по-літньому білих, пригнаних з півдня хмар.

2

Була передобідня пора, сонце стояло високо, ледь просвічувалося крізь тонкі, напівпрозорі хмари і здавалося зовсім маленьким. Віяв палючий південний вітер. Шлях слався по рівному, голому, ще не просохлому степу. У видолінках стояла бура вода, якій наче не було куди витікати, а вітер гнав по ній дрібні каламутні хвилі. Зоя раз у раз зупинялась, бо долоню різала тонка ручка чемодана. Була сама-самісінька серед похмурого, з білястими пролисинами ковили, безмежного степу. Ясними, повними блакиті очима поглядала то в синє небо у високих опромінених хмарах, то на летючі тіні, то на силуети будівель, що мріли на горизонті, і йшла, йшла, не піддаючись утомі.

Не скоро трапилася стрічна підвода. Старий чоловік і дві жінки сиділи на возі серед клунків і вузлів. Зоя зійшла з дороги і поставила на бур'янець забризканий чемодан. Візник сам спинив коней. Жінки-казашки пильно розглядали незнайому дівчину.

— Я дійду до Вишнівки цим шляхом? — спитала Зоя у чоловіка.

По одержі й по вимові люди вгадали, що дівчина забилася сюди далекоу, і напередбачили, взялися пояснювати, що першим на дорозі буде районне село, а за ним — ген-ген покажеться і Вишнівка. Поїхали, оглядаючись. Зоя теж озирнулась. Згадала, які смагляві в жінок обличчя, і їй здалось, що й вона вже стала схожою на них.

Ось і районне село. Зою здивували хати з плоскими глиняними покрівлями, глиняні тини, низенькі, покручені дерев-

ця, надто широкі вулиці. І з села було видно рівну навколишню просторінь, яка оточувала його.

В одній з хатин Зоя відшукала райздороввідділ. Зустріли її тут привітно. У Вишнівці, виявляється, є медичний пункт. Фельдшера, який працював там, кілька днів тому забрано до армії. Зоя попросилася на його місце. Посвідчення про закінчення курсів медсестер у Лебединому стало в пригоді. Зою одразу ж провели наказом і поклопотались, щоб вона швидко дісталася до Вишнівки. Десь надвечір трапилася попутна підвода. Працівники райздороввідділу, приємно вражені вродою, простотою дівчини, гуртом провели її аж на вулицю.

Знову степ, палючий вітер, зблиски сонця на водостоях, летючі тіні, білясті хвилі ковили, безкрайній до самого обрію шлях.

Виїхали з села. Зоя з острахом дивилась на зсутулену спину візника в кожусі. Ось він озирнувся. Червонясті, бистрі очі якось хижо глянули з-під рудого лисячого малахая, на-сунутого по самі брови.

— Скудова будеш, дівчино?

— Я?.. Я воронезька... 'З Дону... Може, чули?

— Вакулірована?

— Так.

— Сунуться, значить, німці далі.

— Просуваються. Та мало що їм дістанеться. Палять наші, підривають.

— Не було б на що надіятись — ні в якому б разі не палили. Земля у нас велика. Людей тільки шкода і хазяйству ж розор неописуємий.

Переїхали балочку. Візник ще озирнувся.

— А ти ж у школу, мабуть?

— На медпункт призначена.

— За доктора?

Візник обернувся і зміряв очима пасажирку. В погляді була недовіра.

Від гарячих коней віяло гострим запахом поту; грязюка чавкала у них під ногами. У віз долітали бризки.

Їхали мовчки. Візник розмірковував над тим, що почув, а потім задрімав. Зоя дивилась йому в спину і з нетерпінням чекала продовження розмови. Візник, вгадала вона, був з тих переселенців, до яких належали й Заярні. Їй не терпілося що-небудь вивідати в нього про село. Від самої думки — взяти й спитати щось про Заярних — її кидало в жар. «Не треба, нічого не треба питати, — умовляла саму себе. —

Поживу, почую... Може, й зовсім не треба признаватися, хто я. А хто я їм без Дмитра, хто? Поживу чужою, народжу дитину. Нічого не буде відомо про Дмитра — повернуся колись додому, до матері».

Вишнівка простяглася понад широко розлитим Ішимом. І тут хати з плоскими покрівлями, просторі вулиці, той же безкрай степ, і десь далеко-далеко ледве помітний силует іншого села на горизонті. Там, за темним силуетом, сідало велике червоне сонце.

Зупинились біля старого будинку під бляхою, з ганком і вивіскою на сірій, оббитій дошками стіні. Візник залишив її тут і поїхав далі. Зоя прочитала вивіску — це була сільрада. Стояла перед хвірткою. Було дивовижно тихо, тільки наче десь щось подзвонювало. «Це в кузні!» — подумала Зоя.

Від сільради її провели до медичного пункту. Чепурна хата з віконницями і в сутінках вирізнялася серед інших білими стінами. Від вулиці хата відгороджена ветхим тином. Виконавець, моторний підліток з батоном у руках, залишив «докторку» біля тину і побіг гукнути сусідку — санітарку, яка тепер була тут на господарстві.

Зоя ще не встигла оглянутись довкола, як до неї прибігла захекана дівчина в білій хустці.

— Приїхали! — вигукнула вона і підхопила Зоїн чемодан.

Перемішуючи в своїй скоромовці розпити і пояснення, вона відімкнула двері, першою кинулася в них і швидко за-світила лампу. У Вишнівці, виявляється, уже знали, що до них виїхала медсестра, і санітарка подбала про те, щоб прийняти її найкраще. В кімнаті, куди вони зайшли удвох, пахло свіжою глиною. Переступивши поріг освітленої кімнати, Зоя ледве не скрикнула від приємного здивування. Тут було чисто, акуратно розміщені ліжко, тумбочка, табуретка, шафа. Майже все було вкрите й запнуте газетами або марлею. На ліжку постелі не було.

— А де ж аптечка? — спитала розгублена Зоя.

— О, та я ж вам уже сказала! В сусідній кімнаті, у прийомній, там є така шафа, а ключ від неї у голови колгоспу Уляни Петрівни Заярної, може, знаєте?

— Ні, не знаю.

— Ой, не знаєте? Вона сама сюди заїде скоро. Я просила в неї, щоб вам продуктів виписала, а вона каже: «Нехай же приїде, тоді й випишемо». Я їй кажу: «Можна й наперед виписати, я б і зварила щось». А вона... Та я з дому вам принесу поїсти, або й до нас підемо. Тут недалеко, третя хата.

— Дякую. Давайте познайомимось. Мене звуть Зоя.

— О, так я ж уже вам казала. Тамара я, Тамара Косяченко, а дівчата кличуть Томою.

Санітарка метушилася по кімнаті, щось пересувала, поправляла, пригладжувала рукою. Вона не вперше зустрічала новопризначених. Раніше дівчина старалась догоджати їм, потім зрозуміла, що їй треба перш за все пильнувати за чистотою, винятковою чистотою, якої немає в жодній сільській хаті, навіть у неї вдома, яка мусить бути бездоганною і в грязькі весняні дні, і взимку, і влітку. Вона старанно трудилась і була щаслива, коли чула похвальні слова про чистоту на медпункті. В ці дні, поки медпункт стояв зачиненим, Тамара нудилася, ще і ще раз підмазувала та витирала. Нова медсестра, молоденька й якась боязливо-ввічлива, не схожа на своїх попередників, сподобалась Тамарі з першого погляду, і вона раділа в душі з того, що її праця, нарешті, знадобиться, що сюди почнуть приходити люди.

Тамара говорила, говорила без передиху.

— Отут спатимете. Постіль же у вас є?

— Немає.

— Ой, як же це?

— А отак. З одежі дещо є та рушник. Я з тих, що евакуювались. Знаєш?

— Аж од самого фронту? — Санітарка сплеснула руками, в її очах відбився жах.

Та слідом же за цим вона оглянула постать Зої, наче допитуючись: «Що ж таке з тобою, що ти аж звідки приїхала сюди, а нашого фельдшера забрали в госпіталь?» В голосі Тамари забриніли нотки співчуття:

— Ой-ой, аж відкіля!.. Та нічого. Ви ж у своїх, не за морем. У нас тут весною так гарно, так весело!.. Почекайте, я принесу щось послати.— І вона, крутнувшись на одній нозі, вилетіла.

Коли за вікном стихли кроки, Зоя оглянула кімнату і сприйняла в ній усе так, ніби тільки що увійшла сюди. Коли б уже швидше їй залишитись самій. Як вона перевтомлена поїздкою, думами, як ние під ложечкою, як болять ноги. Не роздягнувшись, Зоя важко опустилась на табуретку. Замислилась і враз згадала про дитину. «Дитя... моє дитя,— думала і прислухалась.— Моє... моє». Нахилилась до чемодана і почала розглядати речі, як щось дороге, єдине, що залишилось у неї від усіх прожитих літ, від Лебединого. Дмитрів офіцерський пояс... Взяла в руки, поклатала. Натрапила на орден і швидко прикрила. Знайшла фотокартку, вийняла, пригорнула до грудей...

Сиділа, мов ском'яніла.

«Нащо я зустріла тебе? Нащо? Де ти?.. Живий чи ні?»

Попід хатою продріботили швидкі кроки. Зоя покvapливо втерла очі.

3

Скупою на тепло була перша воєнна весна в приішимських степах Казахстану. Гарячі потоки повітря, зігрітого в Каракумських пустелях, саме тут стикалися й боролися з холодними подихами півночі, і погода часто й різко мінлася: дощ переходив на сніг, а приморозок щоразу розповзався грязюкою. Уже йшов травень. Кожна ласкава усмішка сонця пробуджувала зерно, бруньки, коріння; на схилах, звернених до півдня, у затишних закутках пробивалися паростки, набухали бруньки, вилазили на поверхню комахи, а де землю обвівав північний вітер — у затінках цілоденно сивів тривкий іній.

Смутила людей така весна, така нерівна й важка погода. А ще дужче гнітили їх вісті з далеких фронтів. І там, і там знову просувався ворог. Радіо й газети у кожному повідомленні поряд з отими болючими словами «наші війська залишили...», «наші війська відійшли на нові, наперед підготовлені позиції» повідомляли про наші успіхи на певних ділянках. Чужа, ворожа сила нависала все грізніше, ще тяжче гнітила душу кожному і в цій тихій стороні глибокого тилу.

Листи з фронтів і госпіталів, ці забруднені, пом'яті, без марок, писані олівцем, ждані й страшні трикутнички, доносили до самих найдальших степових сіл правдиві вісті з фронту. Люди щодня ждали-виглядали свого листоношу і лякалися, коли він раптом завертав у двір.

Заярним перестали йти листи від Дмитра ще взимку. Перестрівши тоді на вулиці листоношу, мати аж заплакала перед ним:

— Голуби приснилися мені сю ніч. Летіли над хатою і наче й опускатися почали... Та хтось крикнув чи кинув щось... і не сіли, полинули в небо. Бачила їх довго, а не повернулись... Ви, Максиме, поспитайте гарненько на пошті, може й у них загубитися. Звиняйте і нам, коли чимсь обидили, звиняйте.

— Та що ви, Семенівно! Ні в якому разі... Як буде що — в ту ж секунду явлюсь. Ні в якому разі...

Заярниха попросила заходити до них. От хоч би й сьогодні увечері старого провідав. Занедужав він недобре якомсь.

Годинами лежить мовчки, думає, думає... Може б, бесідою трохи розвіяв свою тугу.

Старий Заярний тепер якраз унікав всяких розмов з чужими. Про що б не точилися вони — неодмінно звернуть на війну. Хто ж у Вишнівці не знав Дмитра, одного з усього села льотчика? Всім уже було відомо, що Заярні не одержують листів з фронту.

Коли, було, в кузні хтось заводив розмову про фронт, Петро Артемович замовкав, нахмурювався. Високий, сутулуватий, погляд униз, стоїть, згорнувши руки на грудях. Підворушить огонь і знову стоїть мовчки, пригнічений, байдужий до всіх. Людям аж незручно при ньому, не знають, про що й говорити. А залізо нагрівалося і він вихоплював з горна червоний шмат, на вилицях збігалися круглі м'язи, і він ставав таким, як той тремтливий переливний огонь, гарячий, хваткий, напружений. Бив молотом, пристукував, підбадьорював напарника. Іскри прискали і скакали по землі, вистрибуючи аж за поріг. В такі хвилини всі дивилися на нього. Та ось Заярний знову клав кування до горна, нагортав його вугіллям і вмощував на грудях руки. Був сумний і весь захований у себе. Хто раз бачив тепер Заярного в кузні, той вдруге завертав сюди хіба в крайній потребі: тяжко було дивитися на нього.

Односельчани розуміли Заярних. Дмитро був у них єдиний син. Скільки радості батькам приносили його нечасті приїзди додому, його листи! Скільки сподівань пов'язували старики з його життям, його дітьми, його майбутнім! Як оповідали вони Дмитрові про його ровесників, що приїздили до Вишнівки в гості з дружинами, з дітьми! Батьки ще недавно тішили себе мріями, що ось, може, на це літо (якраз перед війною) і їхній син, як інші, приїде до них уже не сам. А там, дивись, і онук чи внучка буде. Дмитро, звичайно, цього не розумів. Молодість не любить зазирати наперед, проникатися життям тих, які вже своє прожили, відпрацювали, відгоріли і хвилюються, страждають, радуються тільки майбуттям своїх дітей, свого роду. Ти, легкокрила молодосте, не хочеш замислюватись над тим, що так непокоїть старших, старих, рідних. Заярним дуже хотілося онука. У стариків так радісно билось серце, коли вони бачили у когось на руках малятка, коли уявляли себе з таким внуком під хатою, на траві у теплу сонячну днину.

Але насунулась війна. Перші вибухи бомб на західних кордонах сумною луною прокотилися по нашій землі до самого сходу. Напад ворога розбив, потоптав, порвав не-

зчисленні світлі, щасливі наміри, плани, сподівання людей,— все те, що складало повсякденне мирне життя. Інші думки обсідали тепер голови батьків. Про своїх дітей і думали, і снили. Про що б не говорили, яку б звістку з фронту не обмірковували — кожний все пов'язував з долею своєї дитини, що десь кружляє у вогняному виру, іде в рядах мільйонів на бій, на смерть. І Дмитрові рідні тепер тривожилися тим, чи ще побачать сина у своїй хаті. Тривожилися, ждали вісточки, надіялися. А воно ж, як кажуть, де тонко — там і рветься. З частини написали, що Дмитро не повернувся з бойового завдання. В оповіщенні командир урочистими словами відзначив військові заслуги лейтенанта Заярного, а це тільки підсилювало трагізм факту — так пишуть майже про всіх, хто поліг на фронті.

У хату Заярних увійшов тяжкий смуток. Мати, колись гарна, чорнява молодиця, тепер сухорлява, із застиглою корою у чорних, з пробілінками очах, тільки те й знала, що плакала й плакала, тихо, безслізно й боляче. А батько з горя занедужав. Уляна, червонощока, по-чоловічому міцна в плечах, ніжної душі жінка, в ці дні щоранку заходила до батьків. Помагала там чи ні, але не давала батькові заглиблюватися в тугу. І справді, коли вона являлась, в хаті наче світлішало. Розганяла вона журні думки. «Та хіба ж усякому писаному треба вірити? Та хто ж іще знає, що означає оте «не повернувся»? Та киньте думати на гірше.... Он і тому, і тому прислали оповіщення, а після того від «мертвих» листи приходили....» До цих слів Уляна ще додавала якусь зворушливу бувальщину. Так пережили тиждень, другий, наче перейшли нестерпно важку дорогу,— і поступово звиклися з тим сповіщенням, що так і лежало на вікні, припале пилом, та й з думкою, що отак воно й буде, як є. Через деякий час, згодом, мабуть, після якоїсь розмови в кузні, Петро Артемович написав листа командирові частини. Виклав старий своє горе, подякував за співчуття і добрі слова про сина та й спитав, чи не залишились десь там які-небудь Дмитрові речі. Просив батько переслати їх,— «нехай хоч пам'ятка буде в домі». Написав, перечитав уголос жінці і, розтрижений, відразу ж одніс прямо на пошту.

Багато днів блукав той лист по прифронтових шляхах, доки потрапив адресатові. В частині листа першим прочитав Антон Гук. Доповідаючи про листа командирові полку (окрема ескадрилья тепер була полком), Антон сказав, що Заярний був його добрим другом. Командир, зовсім нова людина в частині, тут же доручив Гуку відповісти на листа батькам

Заярного. Гук проворно виконав доручення. Довго йшов лист із фронту. Та коли він з'явився у Вишнівці, про нього швидко дізналися всі, хто співчував Заярним у їхньому нещасті.

Довідалася про нього і Зоя. Була вона тоді вже вагітною на дев'ятому місяці, день за днем просиджувала вдома, у своїй кімнатці, і хіба зрідка, пізно увечері, коли зовсім поночило, проходилась понад дворами.

На цей час Зоя цілком освоїла свої обов'язки і чуйним обходженням з людьми здобула загальну повагу.

Обов'язки фельдшера чи медичної сестри сільського пункту Зоя навіть розширила. Їй належало періодично оглядати школярів, відвідувати хати колгоспників, повідомляти про випадки заразної хвороби, а також приймати разом з Тамарою пацієнтів.

Таких, що захворіли раптово, з температурою, Зоя негайно відправляла до районної лікарні. Коли хто кликав її до хати, бодай серед глухої ночі і на найдавший куточок, Зоя їхала чи йшла негайно. Чуже нещастя її завжди хвилювало, а до себе вона була аж надто байдужа, не бережлива.

Отак одного вечора, коли вже погас червонястий захід і небо засвітило зорі, до кімнатки Зої несподівано постукала Тамара. Відчиняючи, Зоя думала, що та знов принесла їй з дому чогось «покуштувати». Але Тамара забігла сюди з гулянки. Від неї пахло м'ятою і смаженим насінням.

— Ще не спите? — веселим голосом випалила Тамара, не причинивши дверей.

— Ти вже мене зовсім у бабусі записуєш? — так само весело, в тон дівчині відповіла Зоя.

— Ой, у бабусі! — Тамара зареготала. — Ходімте на вулицю поспіваємо. Завтра ж неділя.

Зоя відчула, що Тамара зайшла до неї з якимсь наміром.

— Кажіть вже, до кого йти. Як далеко — нехай везуть.

— Ой, догадливі ж, вас не проведеш, — засміялась Тамара. — Недалечко — до Заярних.

— До Заярних?

— Еге ж. Діда знову схопило. Ми гуляли, а Степанида Семенівна мене підкликала і попросила, щоб збігала. Сердечних крапель, казала, візьміть, вийшли в них.

Зоя, важка, повільна в рухах, підійшла до шафи і мовчки довго щось переставляла в ній. Тамара ждала, може, їй треба дещо зібрати. Але Зоя не оберталась. Коли ж, нарешті, вона обернулась, Тамара була вражена тим, як та перемінилась на обличчі. Трохи набрякле, в плямах на лобі, але рожево-біле обличчя Зої помітно зблідло, немов від нього

відхлинула вся кров. Тамара з тривогою глянула на неї.

— Підете? А вам... нічого, добре?

Зоя усміхнулася тремтячими, неслухняними устами.

— Нічого, Томо, нічого. Це я різко підвелася щойно. Мені нічого. Зараз підемо.

Зоя підійшла до дзеркала, запнула легенькою хусткою.

— Спокою немає од цих дідів,— бурчала, співчуваючи Зої, санітарка.— Наче їм допоможуть якісь там краплі. Поки не було в нас пункту, менше й по лікарнях їздили. І Заярні ці... Як охне старий, так усе кидай і стрімголов біжи до нього. Раніше й він не був таким. Це він розстогнався після того, як їхнього Дмитра на фронті вбито.

— Ходім, Тамаро, ходім,— сказала Зоя і дмухнула на лампу.

З Дмитровими батьками й Уляною Зоя бачилась на вулиці, в конторі артілі, знала їх. При перших зустрічах і розмовах з ними Зоя переборолала себе, не призналася. Тепер, ждучи дитини, вона калялася, що не відкрилася з усім перед Дмитровими батьками, їй було тяжко одній, зовсім одній з своїми думами, сумнівами, чеканнями. Вона вже вирішила признатися перед Заярними, але відкладала це до якоїсь нагоди, і сама не знала, як їй це зробити. Уява малювала їй картину признання, немов вихоплену з якоїсь книжки чи кінофільму. Зоя хвилювалася і тяжко зітхала. Опам'ятавшись, вона відсахувалась від намальованого уявою і замислювалася глибоко, тяжко, втупивши у якусь крапку непорушні, зволожені очі, повні материнського спокою і туги.

У Заярних була одна велика кімната. Увійшовши з сіней, Зоя спинилася біля порога: світло підвішеної на сволиці лампи засліпило її.

— Проходьте далі,— обізався низький чоловічий голос десь від лежанки.

Зоя пройшла до столу.

Відчинились двері, і увійшла Дмитрова мати. Привіталась, запросила сісти на стільці біля хворого. Мати ласкаво та догідливо заглядала їй в очі, як дорогій гості. У Зої часто билось серце, щоки палали. Вона силкувалася не думати про те, ким вона доводиться цим людям, намагалась вслухатися в те, що говорив кволим, басовитим голосом Петро Артемович. Пробігла поглядом по стінах, побачила велике фото Дмитра, що висіло поряд з дзеркалом, і на мить перестала чути батькові скарги. Знову обернулася до нього.

— Дихання мені здавлює, дочко... Хочеться дихнути глибоко, а не можу, щось не пускає... Ніби чиясь холодна рука

вп'ялась мені в груди і стискає, стискає мені легені. Ліків би таких, щоб зняло все. Мабуть, десь вони є. І твої солоденькі краплі трохи полегшують. Не стало їх, от і мучуся, дочко.

— Я взяла, Петре Артемовичу. Накапайте, Семенівно,— Зоя простягнула пляшечку Дмитровій матері.

— Спасибі, дай бог тобі здоров'я за таку поміч,— промовила мати, беручи краплі старечими руками, і одразу ж почала готувати їх хворому.

В хаті запахло валер'яною. Петро Артемович, простягнувшись на всю лежанку, вкритий ліжником, стиха постогнує, стежив за тим, як у склянку з водою падали краплі.

Зоя ще роздивлялася хату. Тут було все так, як і в інших: сільської роботи меблі, голий стіл, темні рамки карточок, старе дзеркало, скупі вишивані буденні рушники, лава, рогаці, помийниця — все те, що вона бачила в сільських хатах у своєму краї. Зої хотілося все тут побачити, кожна річ була милою їй, Зоя ніби не помічала того, якою та річ була непривабною зовні. Дивилась, дивилась на все, раз у раз затримуючи очі на фотокартках.

Петро Артемович випив ліки і витер долонею вуса. Мати присіла поруч Зої.

— Ой, старість, старість,— зітхнула.

— Старість людину не лякає, мати, коли вона приходить у свій час,— сказав Петро Артемович, поклавши великі руки на груди.— Душа, вона з плоттю в согласії живе. От як горе душу опече, тоді, сказати б, і організми всякі в людині од болісті мучаться. Ось мій увесь діагноз, чи рентген, чи як там медицина пише.

Зоя усміхнулася. Їй пригадалися вислови батька в листах до Дмитра.

— Не заводь про це, Петре... Знов стогнатимеш,— благально радила Степанида Семенівна.

— Не стогнатиму. Мене сьогодні схватило, мабуть, од протягу. А горе — що ж, воно вже обвуглилося.

— Ви про сина?..— наважилася Зоя.

— Про кого ж нам ще думати, голубко,— скорботно захитала головою мати,— як не про нього.

Батьки почали розповідати Зої те, що вона здебільшого знала. Вони і хвалили свого сина, і скаржилися на нього за те, що він ніби навмисне завжди пробивався саме туди, де найбільше небезпек. Зоя слухала і весь час думала тільки про те, щоб не обмовитись часом зайвим словом. Коли ж їй подали прочитати останнього листа з частини, вона накинулася на нього, як голодний на шматок хліба.

«Пише вам листа,— жадібно почала читати вголос Зоя,— друг вашого сина, старший лейтенант Гук по долгу нашої колишньої дружби і за дорученням командира частини. По-перше, дозвольте передати вам наш бойовий фронтовий привіт, а по-друге, ще раз повідомити вас, що про лейтенанта Заярного в полку ніяких нових відомостей немає. Відносно речей вашого сина повідомляю, що ніяких особистих речей лейтенанта Заярного в полку не збереглося. Може, вам невідомо, то зазначу, що в Дмитра була дівчина, дружина, чи як вам і сказати, і вона забрала з собою як речі, так і бойові нагороди. Полку відоме прізвище цієї особи, справа про повернення речей Заярного буде порушена при більш сприятливих умовах.

Старший лейтенант А. Гук»

Зоя не помітила, коли перестала читати вголос. Опустила на коліна руки і дивилася перед собою невидючими, повними сліз очима.

— Нових відомостей немає,— прошепотіла вона. І раптом, разом з гострим, нечуваним болем в животі, з її грудей вирвався нестямний крик: — Дмитре! Любий мій, де ж ти? Рідні мої, я... я дружина Дмитрова!

Ловлячи простягнутими руками матір, Зоя повалилася на долівку.

— Дмитре... Любий мій!..

Батьки схопилися і кинулися до неї.

Цієї теплої ночі в Дмитровій хаті Зоя народила сина.

ВЕСНЯНИЙ ГРІМ

1

Навесні 1942 року українські партизанські загони, які відійшли восени і взимку в Хінельські та Брянські ліси, поверталися до рідних країв.

У переходах і боях з гітлерівськими гарнізонами по українських і російських селах вони збагатилися досвідом, здобули чималі трофеї і розрослися у великі партизанські з'єднання. Командування з'єднань Сумської, Орловської, Брянської, Курської, Чернігівської областей встановило між собою зв'язок. Розходячись у різні напрями до найглухіших закутків, загони несли з собою постійне відчуття сусідства і тверду надію на підтримку в скрутний час.

На початку травня з Брянських лісів вирушив на Сумщину кількасотенний загін славнозвісного Артема Ковпака. Ішов він сюди з певним бойовим завданням, добре озброєний. Прорвавши оборону противника, який блокував неспокійну Брянщину, загін вирушив, розбившись на десятки груп і підрозділів, на південь — через хутір Михайлівський, Кам'янку, Білицю, по лісових, малолюдних шляхах, — розлився по всьому краю, як та неспинима весняна повінь.

Попереду основних сил загону їхали застави й розвідка. Хлопці на конях і легких, справних возах сміливо, з ходу влітали в села і робітничі селища і зненацьким нападом розсівали німецькі гарнізони та поліцейські формування.

Слідом ішла основна колона: тут були в кінних упряжках гармати, вози з кулеметами, обоз боєприпасів.

Ковпаківці мали завдання вийти в район, де проходить залізнична магістраль Конотоп — Ворожба — Курськ. По цій залізниці з приходом весни день і ніч на схід переправлялися війська, танки, гармати. Десь там, далі на схід, на рубежах битви, ворожі частини починалися страшною, руйнівною силою, ждучи нових наказів до наступу.

Українські партизани поверталися в рідні краї руйнувати станції, висаджувати в повітря мости, через які не раз їздили і ходили в мирні дні.

В чудові травневі дні, коли так хороше було навколо в полі і в лісі, коли ніжними зеленими барвами займався кожний гайок, кожна діброва, коли так радісно було йти по сухій, теплій землі, по лісовій стежці, коли душа так жадала мрії, тиші, пісні, партизани йшли до своїх рідних сіл і містечок, щоб рвати, палити, нищити своїми руками те, що недавно споруджували тяжкою працею. Було щось урочисто-трагічне в цьому поході. Тільки що з пагорба партизани розглядали рідне село, що лежало вдалині, навперебій перелічували впізнані хати, пригадували дорогі імена близьких людей, тільки що Ковпак спиняв свого коня, замилювано оглядаючи мальовничі знайомі діброви чи долини, а за хвилину спалахував бій, — у духмяному весняному повітрі дзижчали кулі, в чисте небо здіймався дим і голосіння, і, не дійшовши до своєї хати, падав забитий на бігу партизан і поливав свою рідну землю теплою кров'ю. Снарядні вибухи клубками полум'я вибухали десь над лісами цистерни і бензовози...

Загриміла над Сумщиною гроза народної помсти, покотилася луною по лісах, містах і селах.

Долинули її перші відгуки і до табору хутірського загону.

Заходило вже на вечір. У просвіті між гіллям дерев золотими списками летіло сонячне проміння. На стовбурах, на зеленій траві, на оголеному корінні то тут, то там тепло сяяло світло, розсіваючись у затінках. Тиша стояла прозорими кришталевими стінами і на кожний гук озивалася стодзвоном.

У таборі хутірського загону було тихо й безлюдно, тільки десь з галявини зрідка долинали вигуки командирів. На господарстві залишилися Кузьмич та новий партизан, Сергіїв дядько, конюх і майстер на всі руки — Лука.

Кузьмич, у старому галіфе, у черевиках-опорках на босу ногу, підв'язаний спереду дірв'яною спідньою сорочкою, розімлілий і втомлений, порався біля котла. Лука, обіклавшись уздечками, шлейками, ремінням, сидів на колоді і шорникував. З тих пір, як Бондар відкрив «зелену академію» (так жартома називали щоденні заняття всього загону), кухарю й конюхові не раз доводилося з ранку й до вечора хазяйнувати в таборі тільки вдвох.

Встромивши в посторонок швайку, Лука довго й уважно дивився на Кузьмича.

— Ну, чого втупився? — наче відштовхував від себе погляд Луки.

— Смішний ви чоловік, як придивлюсь я до вас, — говорив Лука.

— Смішний — так регочи.

— Не в тому смислі зазначаю. Дивно мені, нащо б я ото у такий час став би возитися з бур'яном? Якби цілебний він, чи що, а то ж трава, як є, і все.

Кузьмич зиркнув поверх окулярів на своє розкладене по землі в'яле зілля, вирване з корінцями.

— Ех Лука, Лука, — зітхнув він і заходився сердито товкти на дошці сало з дрібно накришеною цибулею. — От ще й через це поганенько ми воюємо з німцем. Чи не любимо ми як слід землі своєї, чи біс його знає, що воно твориться в житті. Говориш з одним, другим — і раптом помічаєш, що люди стали якісь наче зовсім байдужі до природи. Квіти, дерево, зілля породили в людині найтонші й найчудовіші властивості, або, так би мовити, якості, навчили її відчувати кольори, запахи, смаки. Рослини, дорогий мій, появились на землі раніше живих істот, їхня історія довга, складніша і не легша для вивчення, ніж наші війни, та походи, та релігії...

Лука продовжував шити.

— Ну розійшлися!.. Тільки зачепи.

— А ти не зачіпай моєї болячки. Я бачу, до чого ти хилиш. Уже набрид мій вантаж. Ти б замість нього мішок дерті возив. Так, вгадав?

— О, о, вже розсердились.

— Багато серця треба, щоб на всіх сердитись,— відповідав Кузьмич, дивлячись поперх окулярів.

— То чого ж ви дивитесь на мене поперх скелець, як на оту свою блекоту?

— Чого? Того, що я зблизька через окуляри майже не бачу. Ось дивлюсь на твоє обличчя, а замість нього мені круглий млинець вимальовується.

— Ого! — весело засміявся Лука.— Так це ж у вас кіно, а не окуляри. Якби мені хоч раз через них смачного пшеничного млинця побачити.

Посміявшись, через якийсь час Лука заводив пісню, яку чув колись у землянці. Співав він зосереджено, роздумливо, хорошим голосом.

Ой да вихожу один я на дорогу,
Сквозь туман вдали огонь блистит.

Кузьмич, зачекавши, поки голос Луки набере потрібної сили, прокашлювався і теж підтягав глухим баском.

Пісня снувалася між занімілими деревами, як і сизий димок, і запах вкипілого, затовченого салом кулешу.

Тишина... Природа внемлет богу,
И звезда с звездой говорит.

Після паузи Кузьмич спитав Луку:

— Так бачиш, яким пластуном тепер став ваш директор?

— Бачу,— відповів Лука, озирнувшись.— Змирився до першої заварухи. Хто звук тільки до солодкого, той гіркого не їстиме. Такий лоба під кулі не підставить,— і Лука знову озирнувся.

— А куди він подінеться? За ним тепер п'ятдесят пар очей стежать.

— Згадаєте моє слово. Такий чоловік без авторитетності, як павук без павутини, жити не зможе. Я його знаю. Увесь вік на посадах. Не такі, як ви, збивали його і не взяли. У Ямполі он у нього дім такий, що хоч конем грай, і все ж ото вночі йому навозили. Пустив був чутку, що виграв велику суму на облігацію, за те, мовляв, і придбав. Ну, органи вникли, розкрили той «виграш». До суду передали.

— До суду? Чого ж досі мовчав?

— А що ж мені — стати серед лісу й кричати.

— Ну, ну, і що ж далі?

— А нічого, — знову озирнувся Лука. — Друзі дали, друзі й замазали, а він друзям дав. Намахлював у держави на цілий будинок, і тільки понизили посадою. Не дай бог, щоб після отакої крові і мук людських та знов куми свою стихію чинили.

— Ні, Лука, після цієї війни люди стануть розумнішими, вона багато чому навчить. І мир цінуватимуть дужче.

— І в нас, і за морями.

— І природу, і свій край любитимуть високою любов'ю.

Розмова переходила на спомини і мрії, за якими непомітно спливав час і швидше посувалася робота.

А на галявині, недалеко звідси, оточений молодим сосняком, снують короткі шеренги, залягають, підкрадаються, перебігають. А то злетять вгору вистругані з дерева нові гранати, і тоді всі схопляться і кинуться вперед, пригинаючись, перестрибуючи через викопані рівчаки й окопи. Коли всі знову припадали до землі, видно було тільки дві постаті — Бондаря й Шевцова.

— Отак, отак, до самої землі притискуйся, — чується голос Бондаря. — Не бійся її, землю можна обтрусити. Нижче голову, товаришу Кум. Земля солодка, покуштуйте її, хто не куштував досі. Наш командир полку говорив не раз: «Не вмієш на війні повзати по-пластунськи, і на ногах довго не ходитимеш. Піхота — діло серйозне». Не так, не так. Встати! — звертався Бондар до Кума. — Ось як треба. — І Бондар падав на землю і, розпластавшись, починав пересуватись, не підводячи ні голови, ні спини. Ліз швидко й спритно, як кішка, що підкрадається до горобця.

Кум, запилений, схудлий на обличчі, стежить за Бондарем почервонілими від напруження очима і заздрить його легкості.

Коли знов пролунала команда «вперед!», Кум поповз проворніше, впинаючись розчепіреними брудними пальцями в колючу, суху землю. Повний, важкий, він незграбно перетягає своє неслухняне тіло. Кумові здається, що йому рвуться м'язи, кривавить його серце і він ні за що не доповзе до тих чорніючих пагорбків. Ось зараз він візьме й самовільно встане. Досить! Він далі не може і не буде підкорятися! Ще один порух, ще один, і все.

— Перекур! — вигукує Бондар і йде до іншої групи.

Шевцов займається з групою розвідників і підрильників. Хлопці, серед них і Сергій, в одних піджаках чи гімнастерках

різного зросту, стоять перед ним і стежать за його повними значення рухами. Шевцов пояснює.

— Опустив ногу в грязюку, будемо казати, притих, послухав. Нічого не чути. Робиш новий крок. Витягаєш чобіт, а він — чвак! Тут тебе за шиворот — цап! — І він сам себе взяв за комір. Хлопці зареготали. Шевцов випрямився, заговорив серйозно: — Чобіт чвакнув через те, що боець ходити не вміє. Ногу треба ставити не на всю ступню, а тільки на носок, будемо казати, і назад так само витягай. Підкрадайся по-звіриному, тоді і сам диявол тебе не почує. Та частіше блимай у темряві очима, щоб на гілку не наколотися. Ну, давайте ще раз спробуємо. Приготуватись! Марш!..

Партизани, ті, які зимували в землянках, і ті, що прийшли в загін недавно, після перших щоденних занять обурилися. Але молодий командир справу повернув уміло й круто. Тим, хто найдужче лінився і бурчав, він якраз і наказував принагідно то розібрати й скласти німецький автомат, то поставити правильно міну. Зброю майже всі знали погано, і противникам «зеленої академії» крити було нічим. Але незабаром усі втяглися в навчання. Інструкторами ставали ті, хто щось знав, хто на льоту схоплював невідоме. Бондар і Шевцов удвох обходили кожний гурток і перевіряли, як проходить навчання.

З табору щодня в кілька пунктів виходили розвідники і поверталися з донесеннями. Загін знав, що діялося на залізниці, у найближчих гарнізонах. Бондар ждав нових звісток від Оксани, підтримував зв'язок з Дмитром і був готовий до найрішучіших дій і задуманих операцій. Знятися з обжитого місця загонові заважала тепер лише одна обставина: загін не міг покинути Дмитра. Кожних два-три дні до нього навідувалися, щоб забрати його. Та лікар знов і знов радив почекати.

— Будемо кінчати,— сказав Бондар, наблизившись до Шевцова.

— Єсть, кінчати! — підкреслено акуратно козирнув Шевцов, збуджений і розгарячений, з веселими вогниками у очах. — Ста-ано-вись! — на весь молодий, дзвінкий голос вигукнув він і став, розвівши на рівні плечей руки.

Коли партизани по команді Шевцова кинулись займати свої місця в строю, раптом серед вечірньої тиші, що так глибоко залягла над цим зеленим простором, гримнув двома випалами один за другим могутній вибух. Чи сталося це десь поблизу, чи так було лунко, що вибух той немов хльоснув усіх звуковою хвилею. Де хто стояв, так і застигли.

Що це? Хто? Де?

Переглядалися один з одним, дивилися на командира. Бондар не знав, що відповісти.

— Дим! — вигукнув хтось.

— В Усках!

— Цистерни рвуться.

Сергій уже сидів на вершечку високої сосни.

— Бачу, бачу! За Усками щось, на залізниці... Горить!

Бондар понуро стояв в оточенні людей і дивився в землю.

— Сто чортів! Оце партизани! — гримнув дужим голосом.

— Попрацювали хлопці.

— А може, це просто крушення.

— Сам ти крушення! — не стримався Бондар. — Це добрі хлопці бесіднують з німцями. Вчора ми бачили їх на дорозі.

— Вони! — підхопив Шевцов. — Зразу було видно — сила! Було б вийти нам із засідки.

— Може б, сікнули з автоматів. Так би й повірили тобі, що ти свій. По куцах лазиш і тільки. Діяти треба, тоді й знайомитись з сусідами легше. Становись! — різко скомандував Бондар.

Швидше, ніж завжди, вишикувались партизани і самі, без команди, рушили з місця.

Ішли мовчки, похнюплено, мов провинилися. Бондар та Шевцов випередили колону. Раз у раз поглядали ліворуч, у напрямку вибуху. Там вище й вище здіймався стовп диму. Чути було, як рвалися, глухо хлопаючи, снаряди чи міни: мабуть, горіли вагони.

У лісі вже сутеніло, прохолодне повітря обвівало гарячі обличчя й шиї. Вечір заходив теплий, лагідний. Але про нього ніхто не думав, ніби й не помічали його. «Це вже сьогодні не спати, — думалось кожному. — Кінець, край тому, що було. Куди поведе їх сьогодні Бондар?»

Командири, йдучи, обмірковували, як їм негайно подати звістку невідомому загоні, як зв'язатися і, можливо, одразу ж і об'єднатися. Згадували про давню мрію напасти на аеродром. Так, до Оксани сьогодні ж треба послати зв'язківців. Загін має вирушити на південь, до залізничних вузлів, на ті дороги, по яких снують машини. Йти негайно ж, рухатись селами, вбирати свіжі сили. Бондар говорить, переборюючи в самому собі глибоко запалу нерішучість.

Бондар і Шевцов ішли навпростець. Партизани слідом за ними не обходили мокрих місцин — чавкали чобітьми, перестрибували з купини на купину.

— Кого пошлемо за Дмитром? — спитав у Шевцова Бондар.

— І в Ямпіль же треба,— сказав Шевцов, не відповідаючи.

— Так. Самі поїдемо. І зараз же!

— Зрозуміло.

Кум, відставши, волікся в колоні останнім. У нього боліла намулена нога, він помалу шкандибав, а думки сполохано кружляли в його голові: «Сю ніч... Сю ніч або ніколи».

Попереду між деревами манливо заяснів вогонь табору.

3

Бондар і Сергій наклали на візок нарубаного хмизу і виїхали до Ямполя «на базар». Завтра неділя, отже мусили вирушити начебто на ніч. Їхали майже всю коротку ніч і на світанку завернули до подвір'я, де жив Оксанин родич — місцевий годинникар.

Старий удівець, самотній чоловік прийняв надто ранніх базарян з цілком зрозумілою тривогою. Він одразу ж передав партизанам якусь пописану впоперек книжку, а коли розвиднілося, пішов з дому.

Годинникар тримав зв'язок з Оксаною через водовоза Глонті, який по кілька разів на день проїздив вулицями Ямполя на здоровенному сірому битюгові, запряженому в невеличку двоколку з бочкою: він возив до казарм і казино, розташованих на аеродромі, криничну воду.

Не минуло й півгодини, як господар і з ним ще хтось промайнули повз вікно. Бондар і Сергій зустріли їх, стоячи наготові біля порога.

Першим у кімнату вбіг невеликий на зріст, смаглявий, бровастий, чорноокий юнак, забризканий водою.

— Здрастуй, товариші! — вхопився він обома руками за руку Бондаря, потім Сергія. Очі його іскрилися, він аж тремтів і захлинався від радості, що переповнювала його. — Я знаю Оксана, товариш Оксана. Вчора втекла з аеродрому Оксана...

— Вчора? — Сергій пронизав водовоза бистрими, рухливими очима. — Куди?

— До тебе, до партизан утекла Оксана, — усміхнувся водовоз і ткнув пальцем у груди Сергія. — Аеродром їхать до фронту, ми не хочемо їхать. Оксана — до вас, я — до вас. Ви на конях їхать, я пішки піду.

Бондар стояв, мов укопаний. Сергій дивився на нього і чекав, що він скаже.

Розпитали водовоза ще раз про все з початку.

Вирішили, що, перед тим як повернутися до табору, треба хоч про людське око побувати на базарі.

Незабаром залишили подвір'я. Наскоро попродали дрова і погнали на зголоднілих конях назад. По дорозі підібрали жінок, які йшли з базару. Вони розповіли, що в навколишніх селах днів зо два тому з'явилися наші люди — і просувалися вони шляхами на Ворожбу, на Путивль...

У лісі, за десяток кілометрів від Ямполя, наздогнали знайомого водовоза. Він на ходу вискочив на воза і, не передихаючи, говорив і говорив про аеродром, про Оксану, про себе.

Пізнього вечора, уже в сутінках, Бондар зі своїми супутниками дісталися до загону.

Шевцов здаля почув перестук коліс і вийшов назустріч. Побачивши Шевцова, Бондар стрибнув з воза і подибав поряд затерплыми, неслухняними ногами.

— Тьху ти, чорт, засидівся, як баба! — вилаявся Бондар. — Ну, привіз?

— Привіз, — похмуро відповів Шевцов.

— Як він?

— Та він нічого... А ось Кум і Заєць втекли цієї ночі.

— Втекли?! — Бондар спинився.

— Розумій, як знаєш. Немає їх, і все, — Шевцов говорив, не приховуючи свого ставлення до цього факту. Він глузував з Бондаря.

— Сто чортів його матері! — Бондар спинився, приголомшений новою.

— Подякуй їм за те, що не втекли раніше і не привели сюди карателів.

Коли пішли далі, Бондар взяв швидкий крок, але Шевцов не підлагнувся під нього, йшов повільно. Бондар відчував себе перед Шевцовим пригніченим — до подробиць пригадалася розмова в землянці, біля пораненого Дмитра.

— Розстріляти треба було гада! — сказав Бондар, ніби ляснув у повітрі нагайкою.

— Багато дечого треба було робити не так, як ми робили!

— Ходім скоріше.

— Ходім. Я послав двох хлопців вислідити Кума.

— Правильно! Правильно! — повторив Бондар. — От якби зустріли його! Тепер мене на жалість не взяв би. Сам розстріляю перед строем. Зрадник!.. Розвів тут таку квашню, що ніяк з неї не виборсаємося... Добре зробив, що послав.

Шевцов крокував поряд, в ногу.

— Оксана прийшла?

— Тут вона.

— Бойова дівчина!.. Аеродром завтра знімається. Треба діяти, інакше...

Між деревами стало видно, як на землі й на колодах сиділи люди. Їх постаті виразно вимальовувались, бо десь за ними крізь негустий березняк малиново світився згасаючий обрій. В тиші лунко розлягався Дмитрів голос. Бондар і Шевцов збавили кроки, прислухались.

— Читає щось?

— Мабуть, «Кобзаря». В селі роздобув.

— Наче нічого в руках немає.

— По пам'яті ріже.

Не спинила весна крові,
Ні злості людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої.
Так і буде.

Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де проїдуть,— земля горить,
Кров'ю підпливає.

— Отак ненавиділи і нищили українці своїх ворогів! — сказав Дмитро.

Тихо обізвались партизани.

— Сильні були люди.

— А ті, що вчора червоні стовпи підняли, хіба не такі?

— Факт!

— Там і залізо горіло.

— Тільки не од нас.

— «Де проїдуть,— земля горить...» От сказано!

— Давай, лейтенанте, про Гонту.

— Сказать і ми вміємо. Балачок було багато, а весна прийшла — все за водою попливило.

— І ямпільський аеродром уже як вітром здуло.

Бондар відсторонив задніх рукою, протиснувся до кола, Шевцов за ним. Червонясте мляве світло вогнища впало на них.

— Досить, товариші, жувати про нас стару жуйку.

Партизани встали, як по команді. Бондар пройшов до Дмитра. Той підвівся йому назустріч, блідий, схудлий, притримуючи на плечах одежину.

— Ну, нарешті, Дмитре, ти з нами. Дуже радий!

— Дякую. А чим ти нас порадуєш?

— Кращим, ніж ви мене.

Партизани тісніше обступили командира. Бондар озирнувся довкола.

— Виступаємо, товариші, цієї ж ночі,— промовив він рівним, строгим голосом.— Для нас ще вистачить ворогів. Розрахуємося ми і з Кумом, і з карабабами. Сил у нас вистачить для цього своїх, і знаємо, звідки взяти. Де Оксана? Командири взводів, Оксана, розвідники, Кузьмич, через десять хвилин зібратися в мене.

Бондар, пронизаний напруженими поглядами, обірвав слово. Відчув, що мусить зараз же обміркувати з товаришами, все перевірити, оглянути власними очима. Нарешті настав час діяти, діяти, як того прагнув він, як усі ждали. Він енергійно покрокував в напрямку землянки. Гарячим обличчям відчував вогку прохолоду лісового пониззя.

Цієї ночі рипучі, важко вантажені вози рано сполохали синю передранкову імлу Гутчанського лісу, рано збили кінські копита на молодій траві глухих шляхів холодну росичку.

За переднім возом ішли дружним гуртом Бондар, Сергій, Оксана, Глонті. Коней поганяв Лука. Дмитро сидів на возі у шапці і в пальті.

Через годину їзди, коли вже розвиднілося, передній віз раптом спинився на перехресті доріг. Інші теж стали. Сергій вказав, куди звертати: валка почала обминати переднього воза. Ось останній порівнявся з ним. До Бондаря бадьоро підійшов підперезаний ремнями і від цього ніби ще стрункіший та ставніший Шевцов.

— Ну, до зустрічі! — стиснув Шевцову руку Бондар.— Будь-що — тримайтеся маршруту.

— Єсть! Бажаю вам...— сказав Шевцов, пробігаючи по всіх поглядом і затримавшись тільки на блідому, з глибоко запалими очима обличчі лейтенанта.

Роз'їхались. Оглядались, дехто махав картузом. Сховалися за горами.

На глухих ранкових шляхах знову дрімала тиша.

4

Оксана тримала Сергієву руку в своїй і йшла поруч, поглядаючи на нього голублячими, усміхненими очима, ще і ще раз пригадувала, розповідала.

Позавчора, в суботу, Оксана мила на кухні великі термоси. В них брали їжу, коли команда виїздила піднімати літак, що приземлився десь поза аеродромом, «на живіт», або вирушала інженерна група підшукувати новий аеродром. На кухню зайшов комендант. Він привітався до куховара,

потім наткнув виделкою гарячу сардельку, похукуючи, почав її жадібно їсти і раптом побачив Оксану.

— Корош і ще корош трошки,— пробелькотів він, дивлячись, як та вишаровувала стінки термоса.

— Уже гут,— відповіла Оксана, розігнувшись. Комендант ласо розглядав її розшаріле обличчя.

— Не корош,— сказав комендант.— Пан полковник буде сам побачив. Пан полковник любить чистота...

— О, а хто ж її не любить? І солдат любить.

— Українець не розуміє чистота,— сказав комендант і проковтнув решту сардельки.

— Так нате ж тоді та самі й мийте! — напівжартівливо подала вона віхоть комендантові.

— О, ні, Оксана — корош українка! Оксана поїде післязавтра з нами в Тесмань. Ти знайт Тесмань? В машині полковника поїдеш, обід будеш подавайт. Корош?

Оксана знала, що з ямпільського аеродрому група літаків мала ось-ось перебазуватися на якийсь інший. Про це були розмови відразу після того, як сюди прибув новий полк далекосяжних бомбардувальників. Говорив про це й куховар, який уже відіслав туди частину дівчат з обслуги. А ось тепер вона чула про це вже цілком певно. Оксана натякнула комендантові, що вона вже давно не була дома, що за нею скупає стара мати. Німець посварився на Оксану пальцем, ущипнув за руку і, вдоволено зареготавши, пішов.

Дівчата вже користувалися довір'ям у аеродромної охорони і могли виходити до містечка на короткий час. Оксана відразу вирішила повідомити свого дядька-годинникаря. Домивши термоси, вона вийшла подивитися, чи справді технічна обслуга готувалася до від'їзду. Так, повсюди солдати склалися, пакувалися. Комендант говорив правду. Післязавтра перебазовуються. Поїздка з полковником Торманом нічого доброго Оксані не обіцяла, крім того, якщо вона негайно не зв'яжеться з партизанами, справа, яку вони плекали, залишиться нездійсненою.

Оксана відпросилася надвечір сходити до містечка. Не сказавши нічого дівчатам, вона залишила барак, а в ньому і всі свої речі. Їй здавалось, що в останню хвилину її обов'язково затримують, не пустять. Зібравши всю свою мужність, вона якось дивовижно спокійно проминула вартового.

За ніч Оксана пройшла степом і лісом до явочної квартири в Гутці, а звідти вранці до загону. Це вона порадила їхати в напрямку Тесмані возом, завантаженим лопатами й клунками. Цей план одразу був схвалений — Дмитро і

Бондар самі бачили, як в бік Тесмані вчора тяглися вози з копачами. Так і зробили: приклали всяким лахміттям і клунками гвинтівки, гранати, ручний кулемет і поїхали, умовившись про місце зустрічі з загonom.

Усе, що пережила Оксана за день втечі з аеродрому, не вляглося в її душі й досі. Їй дякували, потискали руки. Дівчина щоразу перехоплювала на собі вдячні погляди, відчувала, що вона зробила щось незвичайне й важливе, і це відчуття сповнювало радістю її серце. Оксана думала про те, що отак зможе вона пройти з усіма сотні кілометрів, піде пліч-о-пліч з Сергієм всюди, куди б не послали її зараз старші, особливо ж Дмитро, такий зараз не схожий на того, якого вона запам'ятала. Дівчині не сказали, що в Дмитра стріляв Кум, вона гадала, що льотчик був поранений у бою, і тому його блідість, його слабкість ще дужче підсилювали ненависть до тих гітлерівських молодчиків, яких вона ще недавно бачила, чула. Оксана йшла за возом, перемовлялася з усіма, жартувала. Та коли тільки на мить умовкала, десь у глибині душі ворушилася тривога і розросталась. Тоді Оксані ставало важко йти, вона бралася рукою за перекладину.

— Ой Сергійку! — зітхала вона.

— Ти що? Заморилася?

— Сідайте, Оксано, — припрошував Дмитро, посуваючись наперед і даючи поряд місце.

— Ні! Ходім, ходім! — крутила вона головою.

Та знову тривога огортала серце.

А шлях слався і слався серед зеленого, безмовного степу, курний уже, в сухому грудді, посмугований слідами тягачів і коліс.

5

Група Бондаря, засівши понад шляхом, цілий день чекала німецьких автомашин, але в напрямку нового аеродрому йшли тільки обози грабарів і зігнані з сіл люди з лопатами. Назад, від аеродрому, за весь день пройшов лише один чоловік. Його зненацька оточили партизани, вискочивши із-за кущів. Озброєних людей той так злякався, що кілька хвилин заїкався і тільки тикав до обличчя розчавленою, сяк-так заверненою в ганчір'я рукою. Аж коли збагнув, що за люди були перед ним, тоді розповів, що діється на аеродромі: там уже стоять літаки, грабарі нагортають захисні споруди для них та ладнають під'їзні шляхи; солдати б'ють людей, підганяючи в роботі, бо завтра має прибути високе начальство.

Пізнього вечора група Бондаря пересунулась ближче до аеродрому, обрала ще вигідніші позиції, окопалась та замаскувалась за всіма правилами, як робилось це тільки на заняттях, і почала чекати ранку. В кожному з окопів, розтиканих вздовж шляху, перед містком і в самій балці, було по двоє; вози заховали на декількій відстані у глибокому яру, і біля них залишились Кузьмич, Лука, Оксана.

Настав ранок. Розвиднілось. До аеродрому було кілометрів з п'ять, і вдалині мріли серед поля його приземкуваті темні бараки, височіла радіощогла.

Бондар і Глонті удвох, наблизившись до самого шляху, засіли в кущах терну на тому схилі, звідки мали з'явитися машини. Дмитро і Сергій були на іншому боці балки.

Ранок непомітно перейшов у гарячий, вітряний день. По обрію заграло степове марево і затопило шлях, з якого партизани не зводили очей. Вдалині витикався з-за бугра сизий гребінь лісу.

Чим довше партизани ждали того, заради чого забилися сюди, тим менше вірилося в те, що воно збудеться, що вони правильно діють. Тепло розморювало, вітер, що аж свистів на сухій, потрісканій землі; наганяв тугу.

Дмитро лежав на ріллі у тому ж теплому одязі, в якому їхав уночі, безперестанку дивився на шлях і, розминаючи пальцями грудочки ґрунту, оповідав Сергієві, як зіткнувся у селі з перехожим чоботарем.

— Заходить, значить, хтось до хати. Я не бачу його з-за груби, але скрип протеза і голос мені наче знайомі. Чую, твоя тітка розпитує про Марфу, згадує, як гуляли колись на її весіллі. «Петро!» — впізнав я і натягнув ковдру на голову. Лежу, слухаю. Петро попросив води, напився, сказав, що шевцює по людях, та оце й до них завернув: може, треба що полагодити. Тітка твоя каже, що подоношували все так, що нічого вже й лагодити, почала жалітися на нестатки. Це од партизанів, сказав Петро, увесь розлад у нашому краю. Якби не партизани, може, німці вже завалили б Україну всяким крамом. Фронт, каже, перекотився аж за Дон, скоро й через Волгу перехлине, а ми, каже, на Україні самі колотнечу заводимо. Сиділи б тихо, і війна б скоріше заглухла. Немає чого нам тягти за руських, нехай їх хоч раз, каже, німці провчать.

— Он куди? Ах ти ж падло! — обурився Сергій. — Це в нього усе з шкурної обиди розплодилось. Він здався фіннам, і десь там і ногу йому відтяли. А як нашим його передали, вигадав, що пораненого підібрали.

— Ти правду кажеш?

— Ну, Марфі ж він такого на себе не наговорив би. А Марфа якось мені розказала. Вона його не любить.

Дмитро замислився. Озирнувшись довкола, по паузі заговорив знову:

— Значить, це в нього стара червоточина... Ех, життя, життя!.. Недарма батько мій не раз казав: «І душа, як дзвін, може і розколотися...» Так слухай же далі. Поїв він, закурив. Чую: поскрипує протезом — походить по хаті. Побачив, що на печі хтось лежить. «О, так ви когось переховуєте!» Підійшов, смикнув за ковдру. Ну, я вдаю, що прокинувся, відкрив обличчя. Він як одсахнеться від мене, наче лютого ворога побачив. Почав розпитувати, як я тут опинився. «Захворів,— кажу,— простудився в землянках». — «Брешеш,— каже,— партизани не простуджуються». Не повірив. «Значить,— каже,— знайшов своїх і тут, не пішов до фронту». Ще пройшовся по хаті, тоді сів. Крутить цигарку, а пальці засмолені, наче дратвою обв'язані, і дрижать, аж тютюн розсіпається. Як уже заговорив, я зрозумів, чому вони дрижали. Дуже часто поглядав він на вікна, боявся й сидіти в одній хаті з партизаном. «Я тобі,— каже,— не бажаю зла, товаришу лейтенант авіації, а тільки по-дружньому раджу не залежуватися тут. Куди,— каже,— тебе тукнула чужа куля? Ходиш як-небудь? Якись партизани, говорить, повалили нині з Брянщини, значить, жди слідом облав і розправ. Хоч ти,— каже,— й бороду підходящу відпустив, однак тобі не повірять, що ти занеміг з хвороби. Іди,— каже,— як можеш; того, хто на ногах, німці не так підозрівають. Я,— каже,— чоловік жорстокий, бо мене життя не носило на руках, тільки трясло, як зв'язану вівцю на бричці. Мені нікого на світі не жалко у цій колотнечі, крім полонених... Особливо як бачу підстреленого бідолаху. Сам скуштував цієї каші і розплачувався за неї сповна. Зрозумів? Іди звідси, шкутильгай до своїх. Я з поняттям тобі раджу».

— Отакий він дерев'яний з усіма, протез справжній! Хоче, щоб усі тільки по-його жили і дихали,— сердито промовив Сергій і одвернувся.

В душі юнака наростала гнітюча туга. В цю пору він щороку жив досім іншими турботами. Цієї ж весни він не помітив. І лежить він на ниві з автоматом у руках. Темний горбок зрушеної свіжої землі, до якого він доторкається обличчям, пахне земляними горішками. Спомини радісних трудових днів летять і летять до нього з теплим вітром. Стеблинка бур'яну співає про дитинство. Сергієві стало нестерпно сумно.

А що, коли втеча Оксани викликала підозру гітлерівців і все змінилося?..

Сергій до болю в очах вдивляється туди, де шлях зникає у хвилистих переливах марева.

— Щось блиснуло!— сяйний спалах на бугрі немов обсіпав Сергієве тіло вогняними іскрами.

— О, там щось дуже багато блиску,— промовив Дмитро, відчувши в руках кулемет, і подихи вітру в обличчя, і неспокій Сергія.— Одна... дві... легкові.

Дмитро, збліднувши на обличчі, глянув на Сергія великими чорними очима.

— Стрілятимеш після мене. Прийми пальця... а то ще з переляку бахнеш.

— Не бійся, не бахну,— відповів Сергій, але зняв пальця з курка, його рука стала майже мокрою від поту.

Машини швидко наближались. Попереду мчала довга, якась приплюснута до землі, жовта. За нею невідступно йшла невелика, напнута брезентом.

Першими вистрілили Бондар і Глонті. Вони підпустили машини зовсім близько і пальнули по обох одночасно. Передня враз пригальмувала, але вже не зволоділа собою: її тут же занесло і вона перевернулась в кювет. Друга зупинилася сама — і з неї висипало чоловік шість солдатів. За якусь мить машина спалахнула полум'ям. Солдати почали відстрілюватись.

Дмитро стежив за всім цим дивовижно спокійно, немовби це відбувалося не перед ним, а десь далеко-далеко. Він ніби зовсім не усвідомлював, що той перший спалах бою стосується і його, що він загрожує і йому. Він тільки мигцем зиркнув на Сергія, як він поводить себе. Дмитро в ці хвилини чомусь особливо близько, як свого штурмана в найтяжчі хвилини того недовершеного польоту, відчував Сергія. Виснажений, змучений, з незагоєною раною в грудях, Дмитро од тих перших пострілів несподівано став байдужим і до цього бою, і до цілої своєї ідеї напасти на аеродром, яка ще недавно збуджувала в його душі шалений захват. Йому ще недавно зовсім по-іншому уявлялась зустріч з колоною гітлерівців і його, Дмитрова, роль в бою з нею. Тепер (він збагнув це з тими першими пострілами, зі спалахом полум'я над машиною, з тими спритними перебіжками солдатів) у нього не було своїх власних сил здійснювати те, що так виразно малювалось йому в уяві, в снах і в мареннях. Груді... Чому там знову так занило, заболіло?! Відчуваючи руками кулемет, стежачи за тим, що відбувається по той бік вибалка, недалеч-

ко від моста, Дмитро, незважаючи на біль в грудях, не переставав думати про Сергія. Тільки він, Сергій, відданий йому, виручить його і тут...

Дмитро побачив, як Бондар і Глонті підвелися зі свого окопчика і, низько припадаючи до землі, перебігли ближче до шляху. Від палаючих машин дружно затиркало кілька автоматів. Інші бійці-партизани теж показалися зі своїх захистків і, прихилившись, бігли до вогнища. По них стріляли гітлерівці.

Дмитро зрозумів, що і йому з Сергієм необхідно якнайшвидше вступати в бій, і враз втратили свою владу над ним безсилля і біль. По косогору донизу тяглися рівчаки, вимиті водою, і Дмитро кивком голови вказав на один з них Сергієві.

— Братко, за мною!

Дмитро спритно перебіг відкрите місце і з розгону впав у глибоку борозну. Біля нього тягнуло кілька куль. Цей уже знайомий йому звук викликав нестримну, шалену лють. Припавши до землі, він мимохіть подумав, що зараз куля може влучити в нього і він загине. І цієї думки він позбувся тут же, як тільки вона прийшла до нього. Він уже не міг відчувати самого себе, хоч все його тіло змушувало його до цього, воно вимагало спокою, а не напруги. Дмитро чув, що Бондар і Глонті стріляли вже довгими чергами, а постріли ворогів частішали. Він підвівся, побачив перед собою за кілька десятків кроків глибоку канаву і вже ні про що не міг думати, як тільки про те, щоб доскочити до неї і шльопнутись в грязюку. Він побіг, падаючи, плазуючи, і тільки одна думка гнала його вперед: «Доповзти б...» Впавши, грузнучи в канаву, Дмитро не встиг озирнутись назад і переконатись, чи за ним біжить Сергій. Опинився у глибокій схованці і подався в напрямку моста.

Бондар і Глонті чомусь притихли. Дмитро, підповзаючи до машин, ще оглянувся і, побачивши сіру кепку Сергія на косогорі, на тому місці, де вони були разом, подумав: «Чи зміркує Сергій виждати, доки хлопці знову переймуть на себе вогонь гітлерівців?» Так, Сергій продовжував лежати. Дмитро поплазував далі. Він розумів, що треба діяти, не гаючись, одному. Якщо він не закидає фашистів гранатами, вони розосередяться по кювету і займуть ще вигіднішу оборону. Бойовий захват оволодів льотчиком, він уже ні до чого не прислухався, не придивлявся. «Гранати! Гранати!» — гнала його думка. Перебігаючи, Дмитро відчепив від пояса гранату, заклав запал. Вибрався з канави і, мокрий до пояса, ледве

пересуваючись, поліз поза горбом угору. Припав, задихаючись, до землі. Звідси можна кидати. Та чи докине? Треба ще повзти. Треба, а сили немає. Ось війнуло од машини димом. Дмитро ще схопився на ноги, пробіг з десятків кроків у диму. Дим розвіявся, і він раптом спинився просто перед палаючою машиною. Скільки було сили — жбурнув через неї, кудись далі гранату. Тієї ж миті упав, хоч не було ніякісного захисту. Вибух. Однак Дмитро сприйняв його, як досі сприймав постріл. Зарядив другу. Знову кинув. Вибух. Він глянув перед собою. Вгору злетіли тріски, земля, якесь шмаття. Його оглушило. Кілька секунд він нічого не чув, але він не надав цьому ніякого значення. Він бачив, як десь з того боку шляху Бондар і Глонті, низько пригинаючись, бігли до машини неприродно широкими кроками.

— Ура-а!

Хто це крикнув? Глонті, Бондар? Не Сергій? Дмитро знову озирнувся на косогір, але йому нічого не було видно: димом чи курявою заслонилося все. Дмитро вгадав, що ворог уже нездатний чинити опір. Он і Бондар уже кинувся до машин. Дмитро повільно звівся і пішов на весь зріст.

Бондар, обтиканий гілочками верби, крізь які світилися тільки його запалені шаленством очі, без ніякої перестороги оглядав згарище.

— Пусто?! Порядок.

Глонті спинився перед тліючим корпусом легкової. Йому впав у очі офіцерський картуз, що одкотився в траву. Глонті вхопив його обома руками.

— Торман! Oberst Торман! Я знаю.

— Де, де він? — розгублено спитав Дмитро, віддилюючись.

Глонті помітив труп Тормана і, вхопивши його за мундир, відволік від догораючого кабріюлета.

— Забирай його регалії! — наказав Бондар.

Глонті люто зірвав погони, орденські планки, годинника.

Вдалині на шляху встала руда хмара пилюки: там ішла основна колона навантажених аеродромним спорядженням автомашин. Хмара росла, насувалась, вітер гнав її попереду, відносив трохи набік і вона заступала перед тими солдатами, що сиділи зверху на грузовиках, іншу, чорну хмару пожежі і бою.

Партизани побачили руду тривожну хмару. Стоячи великою юрмою на попелищі, серед трупів, закіптівілі, з патьоками поту на обличчях, дехто й закривавлений, дивились на бугор, із-за якого вставала руда курява. В очах у кожного відбивався степ, дим, сонце і світилась беззавітна відвага.

— Якщо хоч одна машина прорветься через міст, до аеродрому, нам каюк,— зронив один.

— Тільки через наші трупи! — сказав Бондар, туго підпerezаний ременем по самому краю фуфайки,— гранати і Кумова кобура тягли ремінь донизу.

— Ми перейдемо через їхні трупи! — поправив Дмитро.

Командир наказав піднести боєприпаси, і партизани, не гаючи ні хвилинок часу, подались вперед і зайняли позиції для вирішального бою.

Попереду колони йшов туполобий, великий і швидкий тягач на гусеницях. Під поглядами десятка пар очей він спокійно минав одну засаду, іншу, і той, хто бачив його, уже нервував, побоюючись, що він так і пройде цілим. Партизани бачили вже й кінець компактної колони: останніми заключали її якісь громіздкі цистерни, причеплені до грузовика. Солдатів на машинах було небагато: кузови були завалені аеродромним майном.

Граната вибухнула під гусеницями тягача, на колону посипались кулі. Задні машини хотіли обійти ті, що були підбиті з перших пострілів, аби сховатись за них чи з'їхати на обочину і втікати, але обстріл був такий нищівний, що, здавалось, не було куточка ні на машинах, ні під ними, де б не шугали кулі й осколки. Цистерни почали були повертати назад, але їх наспіли кулі. Могутній вибух полум'я і диму звівся над тим місцем, де вони завовтузились. Солдати-аеродромники кинулись врозтіч, просто в степ, і лише деякі з них ще пробували одстрілюватись.

Палали машини, якісь тюки одягу, брезенти, щось у кузовах бухало, лопалось. Горіла полита бензином земля. Партизани, які ще кілька хвилин тому дивились на колону як на загрозову і страшну силу та притискалися до землі за кущами й горбками, тепер стояли на повний зріст перед цією стіною вогню і диму і самі були здивовані тим, що сталося у них на очах. Вони самі не сподівалися, що зможуть таке накоїти своїми силами і своєю зброєю. Їх це сповнювало ще не звіданою гордістю і разом з тим бентежило, лякало. Перед справою своїх рук, своєї мужності вони постали навіть трохи розгубленими. Отож так і стояли вони якусь мить у своїй темній, волохатій одежі, чорні на обличчях, а перед ними шлях бушував полум'ям, корчився, гухав, стогнав...

Коли почули, як почали рватись на одній з машин снаряди, Бондар подав знак негайно відходити до яру, до своїх возів. Тепер, опам'ятавшись від бойового захвату, немов вибившись з хмарища суцільного гіркого диму, кожен озирався

на світ, обертаяся до нього очима, обличчям і бачив, який він прекрасний, і згадував про тих, хто йшов поруч, і куди сла-лась дорога.

Дмитро побачив на косогорі незрушну сіру постать. Що було сили побіг, задихаючись, до неї.

Сергій лежав у тій же борозні, де його покинув Дмитро. Сіріла його кепка, сіріла фуфайка, трошки світліші за сухий, вивітрений суглинок. Юнак лежав, уткнувшись обличчям у землю, немов не чув, що бій уже зтих, і вичікував, коли можна перебігти.

Дмитро з розбігу впав до нього.

Сергій тримав правою рукою автомат, а ліву викинув уперед, уп'явшись пальцями в землю. Здавалось, він ось-ось устане й піде. Лиш жовте його обличчя, лиш темна пляма риллі, до якої він припав щокою, казали про інше... Дмитро, стоячи на колінах, підняв Сергієве тіло перед собою і пішов полем в напрямку яру, до возів. На його великі, розбиті чоботи капала кров і скочувалась кульками пилуки на землю.

Назустріч бігла, в нестямі закриваючи обличчя руками, Оксана.

6

Сергія поховали на узліссі, під молодими березами. Яму викопали неглибоку — поспішали. Мовчки засипали обгорну-те в стару плащ-палатку тіло.

Бондар промовив:

— Ми втратили дорогого товариша. Він тільки починав жити й боротися. Ще не один окупант відплатить нам своєю кров'ю за його чесну кров!

— Не забудемо, друзі, цієї могили під березами, доки битимуться наші серця,— сказав Дмитро.

Оксана стояла, прихилившись до берізки, плакала і плакала.

З білих березових гілок Лука збив хрест і поставив на могилі.

— Нащо ти? Він комсомолец! — заперечив Дмитро.

Той не відповів йому. Постояв трохи і ще глибше загнав хреста в землю.

Коли від'їхали, Лука оглянувся на могилу й сказав:

— У ці часи не всякий і хреста достойний. А таким, як Сергій, після війни пам'ятники будемо ставити.

Оксана сиділа на возі поряд з Дмитром. Поколихувалася, мов нежива, дивилася перед собою якимись незрячими очима. «Через мене він загинув,— промовила сама до себе не-

чутним голосом.— Коли б я не прийшла в табір, нічого б цього не було. Що я наробила?»

Оксані пригадувалося все найдорожче: своє село, рідний степ, подруги, вечори, клубні веселощі. І що б не уявлялося їй з того життя, скрізь поряд з нею був Сергій, живий, милий. І раптом усе це живе, сонячне, повне руху й світла, враз заслонялося жовтим мертвим обличчям з кривавою смагою на губах... Обличчям, вкритим голубою хусткою... І ось на обличчя сиплеться, сиплеться земля... Оксана кидала лице в долоні і знову голосно плакала... Занурювалась у свій смуток, сиділа так довго-довго.

Десь далеко загомонів грім. Вітер дихнув прохолодою.

В'їхали в густий ліс. Глонті вийняв з-під брезенту пом'ятий картуз гітлерівця.

— Так це був шеф дивізії? — спитав Дмитро.

— Він! Оберст Торман. Ось його залізний хрест, ось золотий годинник,— перебирав і показував Глонті все, що було в картузі.— Оберст любив попитувати води з чопа. Чопа, розумієш? Напоїли ми його! — засміявся Глонті.

Але Дмитро вже не слухав, про що торохтів водовоз. Перед ним лежав годинник зовсім такий, який був у Шолоха.

— Наша марка — правильно! Годинник нашого льотчика, розумієш? — пояснив Глонті.

— Годинник льотчика? — здивувався Дмитро.— Ти знаєш того, кому належав цей годинник?

Всі обернулися до Глонті. Той розгублено перебіг поглядом по обличчях і раптом звернувся до Оксани:

— Оксана знає, всі наші знають. Солдат одному казав — усі знають, розумієш?

— Я знаю історію цього золотого годинника,— тихо обізва-лася Оксана.

— Ви бачили того льотчика? Чули щось про нього? — всією постаттю кинувся до Оксани Дмитро.

— Я бачив, усі бачили — упав літак, а в літаку була людина. Кістки знайшли, розумієш? — вихопився Глонті знову.

— Я не все розумію,— сказав Дмитро.

— Чоловік розбився, а годинник залишився цілим? Ти, друже, той... приземляйся,— не стримався Бондар.

— Я все пам'ятаю, я розповім,— сказала Оксана.— У той вечір, коли Торману принесли золотого годинника, я працювала з дівчатами на кухні. Ми прибирали посуд з столів і все чули й бачили. У мене теж десь є брат льотчик. Я дуже переживала цю пригоду. Одного разу, згодом після того, як все

це сталося на наших очах, я запитала німецького солдата, де вони поділи спійманого в лісі. Він мені й каже: «Нікого ми не зловили в лісі, медхен. Ми випадково натрапили на руку, яку, мабуть, одірвало ще в літаку снарядом. Рука впала у сніг, і годинник не розбився. Його ми й подарували полковникові...» От усе, що я знаю.

— Правильно! — вигукнув Глонті, хапаючи Дмитра за руку. — У тебе був вірний друг.

— Правда твоя, Глонті. Штурман був хороброю людиною, — задумливо промовив Дмитро.

Упали перші краплі дощу, зашумів від поривного вітру ліс. Півнеба закрила чорна хмара. Сліпучо спалахнула блискавка, і враз оглушливо вдарив грім. Коні рвонулися вбік, та Лука осадив їх.

— Не треба зупинятися! — злякано промовила Оксана, ховаючись під брезент.

— Ідьмо далі, — підтвердив Бондар.

Дощ сипав дрібний, як восени. Їхали і розмовляли про сівбу. Дмитро мовчав. Лука згодом, якось несподівано сказав:

— Значить, у пісню переходить з життя тільки правда.

— Ви про що? — обізвався Дмитро.

— Про твого штурмана думав... Пісню я знаю старовинну. Співається у ній про те, як з бойовища у село ворон приніс білу руку з перснем. Було, значить, уже на війнах і таке.

Із-за хмари виглянуло надвечірнє сонце. Його проміння вигравало в бризках на листі. Вмитий дощем ліс свіжо зеленів, і люди ніби щойно помітили всю його красу, відчули його свіжість.

— Як гарно! — сказала Оксана. В її очах відбилосся сяйво крапель і погасло. Знову згадала, як на Сергієве обличчя сипалась і сипалась земля.

НІЧНІ ВОГНІ

1

Загін Олекси Бондаря діяв на шляхах і залізницях Сумщини, по яких гітлерівці слали на схід підкріплення своїм частинам. Подібно до того, як перехворіла тяжким недугом людина з кожним днем набирається сил і міцніє, хутірський загін, ринувшись назустріч небезпекам, швидко загартовувався в боях і розростався. Об'єктами нападу він обирав невеликі гарнізони, окремі маршові підрозділи ворога, руйнував

мости і лінії зв'язку. Та з кожним боєм невеличкий загін все відчутніше усвідомлював і свою слабкість: його всюди підстерігала страшна загроза знищення. В кожній операції він половину своїх сил, та навіть більше, виставляв на самозахист, на охорону у частих спішних переходах. Люди не знали спочинку, недоїдали, не могли залікувати як слід ран, забули, що таке чиста сорочка.

Бої, переходи, сон на коні. Їжа на ходу день крізь день.

Одного разу, обстрілявши військовий поїзд, загін не встиг одірватися від переслідування. Втрачаючи бійців, він відступав. Серед ночі партизани раптом побачили десь далеко попереду вогники. І тільки повернули на ці вогні, одразу наткнулися на засаду одягнених у цивільне озброєних людей. Невідомі не побажали називати себе, хто вони такі. Їх було багато. Тримавши автомати наготові, вони запропонували Бондареві йти за ними до їхнього командира.

В селі стояв штаб великого партизанського з'єднання.

Командир протримав Бондаря у себе цілу годину. Проводячи його з хати, він звелів негайно прислати до нього льотчика. Бондар розташував загін на спочинок і повернувся до командира з Дмитром.

Розмова між ними була короткою. Командир, виявляється, уже натрапив в лісах не на одного сокола з «обгорілими крилами», як він сказав. Без довгих розпитів він ознайомив Дмитра з наказом Верховного головнокомандування наших військ всіма засобами допомагати льотчикам повернутися до своїх частин і тут же запропонував йому свою допомогу.

— Дивлюсь я на тебе,— мовив командир, одводячи свої очі від худорлявого блілого обличчя льотчика,— і думаю: треба тобі перебратися на Велику землю якнайшвидше. Війна, сам знаєш, не мати рідна. От і завтра вночі буде в нас літак з Великої землі.

— Завтра?

Серце Дмитрове тіпнулося і забилося так, що він почув його. Увесь — думкою, уявою, зором, почуттями — Дмитро зринув у ту далечінь, про яку він останнім часом дуже рідко згадував і думав і яку так несподівано назвав командир. Дмитро ще вимовив беззвучно якесь слово, може, повторив те ж саме «завтра» і, мов окам'янілий від напливу почуттів, стояв посеред хати безмовний.

Командир здивовано стежив за ним. Він помітив навіть, як льотчик погойднувся своєю високою, худорлявою постаттю, немов ось-ось міг упасти.

— Що з тобою? Чого так побілів, хлопче? — Командир

підступив до нього, а Бондар, що сидів на лаві, підхопив Дмитра під лікті.

Дмитро наче пробудився від цих слів.

— Завтра,— шепотом вимовив він і обома руками затулював своє обличчя, так що кінці пальців вп'ялися в скроні, занурилися в чорне, розкуйовджене, давно не мите волосся.

Він дивився незаплющеними очима в свої долоні, а бачив Лебедине, свій аеродром, товаришів і її, Зою. Все це так раптово налинуло на нього, так зненацька наблизилось до нього, так швидко розросталося в його думках і уяві своєю конкретністю, що він, слабкий, виснажений і якийсь спустошений, втратив надії повернутись до всього цього дорогого йому світу, не мав сили сприйняти все це своєю душею.

— Нічого, нічого... Це так... недоречна лірика,— Дмитро подався до лави і опустився на неї.

Він дивився на командира, на Бондаря, але очі йому заслопили тяжкі й радісні чоловічі сльози, він бачив тільки сяючий вогник каганчика, який розпливався й мінився.

2

Три ночі підряд вивозили Дмитра на лісовий партизанський аеродром, а літак не з'являвся.

Причин для виправдання цього було, звичайно, немало. В першу ніч ворожі літаки бомбардували увесь зайнятий партизанами район, і саме на той час нагодився сюди й радянський літак. На другу, мабуть, не сприяла погода; на третю — партизанський штаб змушений був перемістити свій аеродром і, хоч завчасно повідомили про це радіограмою, все-таки, очевидно, вкралися якісь неузгодження.

Дмитро, втретє попрощавшись з своїми друзями, уже навіть не потискуючи їм рук, возом поїхав на новий аеродром, як і вчора, разом з тяжко пораненим мінометником.

Літака не було знову. Вирішили днювати там же. Дмитро був до краю змучений. Настала ніч. Заясніли зорі, потягло з боліт вологою. Навкруги панувала тиша. Дмитро, як і в попередні ночі, взяв на себе обов'язок підпалити одне з вогнищ і сидів сам при купі сухого хмизу.

Здається, уже все передумав на самоті. Особливо в першу ніч. Він тоді був так переконаний, що ось зараз полетить, що все збудеться, що отим уявним зустрічам віддав уже всі свої душевні сили. Тепер, стомлений очікуванням, він був байдужий до всього, що мало бути попереду. Дмитро тільки вслухався до кожного звуку. Від найменшого шуму, що бодай

віддалено міг нагадувати гудіння літака, Дмитро щоразу завмирав, затамовував подих і в такі хвилини чув тільки загадкові звуки і стукіт потривоженого власного серця.

Знову обман, знову літака не чути.

Пригадалася перша ніч, коли з ним отак само біля купи хмизу сиділи Бондар, Шевцов, Кузьмич, Оксана. Зараз Дмитро ніби продовжував розмову з ними, говорив їм те, чого не сказав тоді.

Потім в думках линув до свого полку. Стояв перед товаришами, почував себе винним, говорив: «Друзі, я повернувся до вас таким, як і був. Я не покидав літака, доки була хоч найменша можливість боротися. Я не зрадив бойовому обов'язку. Ви вірите мені? В загибелі штурмана немає ні краплинки моєї вини... Друзі мої, я діяв так, як діяв би кожний з вас...»

Ці роздуми схвилювали Дмитра. Він ніби помічав на собі чийсь недовірливий, злий погляд, який пронизував його і шукав у його душі щось приховане. Дмитро починав оборонятися, захищатися... І раптом з-поміж десятка пар очей, які він наче бачив перед собою, натрапив на очі Зої...

Ходив, ходив, зупинявся, слухав і знову ходив. Зір його спинився на найяснішій зірці. Вона стояла над темною стіною лісу, тремтіла і переливалася чистим голубуватим кришталем. Дмитро наче впізнав її і здивувався, що ні разу не помічав її в дні розлуки. Цю зірку вони примічали і розглядали під час вечірніх прогулянок удвох із Зоєю на околицях Лебединого.

Він дивився й дивився на зірку, забувши про все. Йому виразно уявилось Зоїне обличчя. Воно чомусь мінялось перед його уявним зором, ставало не схожим на те, яке запам'яталося йому. Ось воно зовсім здається йому чужим. Він бере її руку в свою, і вона теж холодна, байдужа. Дмитро злякався цього. По його тілу пробіг дрож.

Завмер. Прислухався. Нічого не чути. Ні, десь гомонять. То біля іншої купи хмизу. Він пройшовся по траві, зупинився. Нащось помацав нагрудну кишеню своєї старої гімнастерки і, обгорнувшись накинутою на плечі шинелею, покрокував далі. І раптом застиг, закам'янів. Тільки слух льотчика міг вловити легесеньке фуркотіння.

— Летить! — радісно вигукнув Дмитро.

Спершу було схоже, що то десь далеко скурчить коник, а потім виразно почулося гудіння мотора.

— Підняти вогні! — подав команду Дмитро.

— Єсть! — відповіли йому бадьоро.

Спалахували вогнища. Літак зробив коло, пронісся над са-

мими деревами і пішов на посадку. Дмитро, не чуючи ніг, побіг до літака.

Придержуючи однією рукою за крило, Дмитро допоміг розвернутись. Біг і біг поряд з ним, доки той не став. Дмитро виліз на крило. Запах бензину і дух гарячого мотора до краю збентежили його.

— Можна виключати? — прокричав пілот до Дмитра.

— Виключай! — сказав Дмитро і помітив, що вимовив це зовсім по-військовому.

До літака підвезли тяжкопораненого.

Виймали тюки, посилки, вантаж, вкладали партизанську пошту. Метушилися, носили і раз у раз прислухалися. Поспішали, а все-таки минуло з півгодини.

Коли літак, пробігши, відірвався од землі, у Дмитра похолонуло в грудях зовсім так, як тоді, коли він уперше піднімався на учбовій машині ще в авіашколі.

Розгорталася нічна далина, а внизу все видиме немов осідало в темну безодню. Тільки зрідка щось нагадувало про землю. І перш за все — вогні... Он і досі світиться один з них, які залишилися на галявині, звідки вони злетіли.

Чому не погасили його?

Дмитро збагнув, що літак, розвернувшись, знову проходить над самою галявиною. Він нахилився до борту. В світлі багаття він побачив людей. Але їх було більше ніж досі. Там і двоє коней! Звідки вони взялися? Вихоплені з темряви постаті махали руками. Дмитро почав махати й собі, хоч його ніхто не міг бачити. І раптом Дмитрові здалося, що він впізнав серед них Бондаря. Він ще дужче нагнувся за борт. «Невже примчали, почувши літак? Ех, запізнилися...» — з жалем подумав Дмитро.

Багаття погасло, чи його не стало видно. Темрява залягла на всій землі, і тільки зорі сяяли над нею.

Дмитро зручніше сів на своєму місці, а перед очима все ще було багаття, освітлені постаті, коні... Запізнилися хлопці. Дмитро відчув себе винним за те, що так поспішно відлетів, що сьогодні так похапливо прощався з усіма, і за те, що нічого не подарував нікому, і за те, що залишив їх взогалі.

«У мене через кілька годин почнеться зовсім нове життя,— думав Дмитро,— а вони... Не один з них ще поляже так, як Сергій.— Дмитро згадав про Сергія і аж оглянувся позад себе, туди, де ще недавно бачив багаття.— Марія, Сергій, Шолох... Я залишився живим ціною їхнього життя. Але я не врятував себе ціною цих жертв. Ні! — рішуче

сказав сам собі.— Я йшов поряд з ними і міг полягти так, як вони... Лечу!» — з радістю усвідомлював через якийсь час.

Пілот, що сидів у передній кабіні, обернувся до Дмитра. Дмитро схилився над переговорним апаратом:

— Казали, пілотагу якогось буду вивозити... розвідника. Не підкинули до площадки, чи що?

— Підвезли.

— Ти?!

— Я.

— Один з екіпажу залишився?

— Штурман упав з машиною.

— З ким літав?

— Капітан Шолох. Може, чув?

— Альоша Шолох?

— Так.

— «Повій, вітре, на Україну...» Одне училище кінчали.

Замовкли.

— Лебедине на Дону зайняли, не пам'ятаєш? — спитав згодом Дмитро.

— Скоро покажеться ліворуч... Пошлеш повітряний поцілунок. Щодня горить твоє Лебедине...

Дмитро відкинувся назад, примовк. «Невже там залишилась? Невже я нічого не дізнаюся про неї завтра, після-завтра?» Думка обірвалася у серці тупим, глибоким болем.

Знову чув, як гудів мотор, бачив ледь помітні крила. Схилився на борт і дивився у глибоку пітьму. Вогнями, які то там, то там з'являлись внизу, земля підступала зовсім близько. Дмитро відчував її, розумів. Вогні озивались до нього таємниче й тривожно. Спалахи, траси, пожежі... Але вони не лякали його. Йому хотілося скоріше бути серед них.

* * *

Хто любить у книжках щасливі закінчення, той сам легко може уявити картину повернення льотчика у свій полк, його радість перших звісток із Красносілки.

Автор вважає за потрібне сказати лише про те, що повість про незакінчений політ він почув від льотчика уже десь під Києвом, у дні переможних наступів нашої армії. Фотокартка молодої дружини з сином на руках, яку льотчик завжди носив при собі у бойовому планшеті, скупе світло чадної копилки і завивання метелиці за віконцем аеродромної землянки допомогли йому надовго запам'ятати цю розповідь.

З М І С Т

На добро людям. <i>М. Славинський</i>	5
Місто над нами. <i>Повість</i>	20
Три Верби. <i>Повість</i>	196
Ковила. <i>Повість</i>	237
Незакінчений політ. <i>Повість</i>	313

Анатолій Мефодьевич Хорунжий

Избранные произведения

ГОРОД НАД НАМИ

ТРИ ВЕРБЫ

КОВИЛА

НЕОКОНЧЕННЫЙ ПОЛЕТ

Повести

Київ, издательство художественной литературы «Дніпро», 1985

(На українском языке)

Редактор *Н. М. Кравченко*. Портрет роботи художника *І. М. Гаврилюка*. Художнє оформлення *Л. І. Андрієвського*. Художній редактор *О. О. Стеценко*. Технічні редактори *Н. К. Достатня, І. І. Швець*. Коректор *Т. В. Карбовнича*.

Інформ. бланк № 2802

Здано до складання 11.09.84. Підписано до друку 16.07.85. БФ 18169. Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 2 Гарнітура таймс. Друк високий. Умови. друк. арк. 25,2. Умови. фарбо-відб. 25,2. Обл.-вид. арк. 29,579. Тираж 50 000 пр. Зам. 4—2752. Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» 252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Хорунжий А. М.

X82 Вибрані твори. Місто над нами; Три Верби; Ковила; Незакінчений політ: Повісті /Передм. М. Славинського.— К.: Дніпро, 1985—480 с.

До книги вибраних творів українського радянського письменника ввійшли повісті «Місто над нами» — про будівників Київського метрополітену, «Три Верби» — про життя сучасного наддніпрянського села, «Ковила», присвячена підкорювачам цілини, і повість «Незакінчений політ» — про подвиги радянських льотчиків у роки Великої Вітчизняної війни.

X 4702590200—098
M205(04)—85 98.85

У2